

1964

A
Móra
Ferenc
Múzeum

ÉV
KÖNYV
VE

Szeged

1965

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1964—65

1

SZEGED, 1966

Dr. Összegyűjtés

JAHRBUCH DES FERENC MÓRA MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
LES ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Szerkeszti:

BÁLINT ALAJOS

A fényképeket és a rajzokat a szerzők, illetve
Égető János, Keszei Péter, Siflis József és Tóth Béla készítették

A borítólap *Horváth Mihály* munkája

MÓRA FERENC MŰZEUM
SZAKKÖNYVTÁRA
Dr. Csontos István
Szeged egyetemének
1999

REIZNER JÁNOS ÉS A SZEGEDI MÚZEUM

1964. január 19-én volt hatvan éve, hogy a szegedi városi múzeum alapítója és első igazgatója, a Szeged környéki lelőhelyek céltudatos kutatója, Szeged igen jelentős helytörténésze és a kor színvonalán álló nagy szegedi monográfia írója, *Reizner János* meghalt.

Emlékét saját maga örököltette meg történeti¹, művelődéstörténeti, jogi, régészeti munkáiban² és abban a lelkiismeretes pontossággal készített leltárkönyvben (2—3. kép), amelyet 1883-tól 1904-ig vezetett, kezdetben egyedül, majd utódával, Tömörkény Istvánnal együtt, hogy később Móra Ferenc is ezen az úton haladva ebbe írja le, első s részben mindmáig egyik legjelentékenyebb ásatásának menetét, eredményeit.

Síremlékét családja állíttatta, arcképét I. kép a múzeum számára Nyilasy Sándor festette meg, de mind a városban, mind a múzeumban kőbe vésett emlékét hiába keressük³, pedig tudtunkkal ő volt az egyetlen olyan tudós, aki a város művelődéstörténetében jelentős nyomokat hagyott maga után és olyan, kora színvonalán álló várostörténetet írt, melynek alapján már soron volt, hogy — mint első szegedi születésű tudóst — a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába válassza⁴.

Soká' gondolkoztam azon, leírom-e az első és a régi Szegeden egyetlen férfúróról szóló igazságot. Köztudomású ugyan, hogy itt minden kulturális megmozdulásnak főmozgatói abban az időben a kegyesrendiek vezetése alatt álló gim-

¹ *A régi Szeged*. 2 kt. Szeged, 1884—1887. — *Makó város története*. Szeged, 1892. — *Szeged és Délmagyarország*. Szeged, 1895. — *A mindszent—algyői uradalom története*. Budapest, 1896. — *Szeged története*. 4 kt. Szeged, 1896—1900. — Jogi és közgazdasági munkáit l. a 12. j.-ben.

² Ilyen irányú munkáinak bibliográfiáját l. a 12. és 34. j.-ben.

³ A Dugonics Társaság 1943-ban elhatározta, hogy a múzeum bejáratának két oldalán egy-egy emléktáblát állíttat. Az egyik Vedres István, a másik Reizner János emlékét és érdemeit örököltette volna meg. Sajnos, a huzavona, amely a törvényhatósági közgyűlésen is hullámokat vert — éppen a liberális Reizner körül — és a német megszállás megakadályozta a szép gondolat valószínűsítését. A Dugonics Társaság ötven éve. Szeged, 1943. 347.

⁴ Ezt a feljegyzésre méltó adatot Móra Ferencről, Reizner érdemeit mindenkor elismerő utódától hallottam, több ízben is. Ennek ellenére Reizner nevével, örök szép írásaiban alig-alig találkozunk. Régi szegediek c. emlékezésében (1923) többekről emlékezve csak ennyit ír: „Reizner érdemeit is tisztán láttatja az időbeli térség.” (Szegedi tulipántos láda l. Budapest, 1936. 51.). — Még egy helyen szól róla: „Az intézet első igazgatója Reizner János volt (1881—1902) — tévesen 1882—1904 helyett —, előbb a város főjegyzője és Szeged első nagy monográfiájának szerzője. Vértel tudós, erőskezű szervező, akinek vezetése alatt készült az első nagy katalógus (t. i. a Somogyi-könyvtárban), s aki eddigi szerény bérlakásából a kultúrpalotába telepítette át a könyvtárt. Nevéhez fűződik a múzeum megalapítása is, amelynek legrégebbi osztályait, a régiség- és éremtárt, továbbá a szépművészeti gyűjteményt ő állíttatta fel.” (U. o. II. 69. és Kiss F., Tonelli S., Sz. Szigethy Vilmos: Szeged. Magyar városok monográfiája. Budapest, 1927. 296—297.

názium tanári karának idegenből idejött tagjai voltak⁵, de mégsem mondtam volna el, ha már előttem nem írta volna le más is.

Móra Ferenc, aki sohase félt az igazság kimondásától, négy évvel azután, hogy a város szolgálatába került, le merte írni: „...ebben az ősrégi magyar polgár-városban, hosszú évszázadok alatt egyetlen országos nagyság született: *Dugonics*. A Klio nevezetű öreg hölgy ismert arany betűivel ezen kívül egy szegedi nevet sem jegyzett márványtáblájára.”⁶

Nem kívánunk mindazokkal foglalkozni, akiket Móra a „Régi szegediek” közt említ, de ha már Dugonicsról szó volt — akinek a neve alatt hosszú vajúdás után olyan társaság alakult (1892), amely több, mint fél évszázad viharait kiállta — ne feledkezzünk meg egykori tanítványáról, élete végén magaformálta hú barátjáról sem.⁷ „Itt van például *Vedres István* — írja Móra — a múlt század elejének híres szegedi földmérője, aki elsőnek írt könyvet a Duna—Tisza-csatornáról. Lángelme volt és annyi nyoma se maradt, mint egy faggyúgyertya hamujának.”⁸

Az ő munkássága nem írta a történelmet, de csinálta vagy álmolta úgy, ahogy részben máig sem valósult meg. Történelemmel, magyar nyelven írt történelemmel *Spányik Glicér* tanár munkáiban találkozunk legelőször, aki szegedi tanár korában, 1832-ben Pesten adta ki „Magyarország rövid története” című, még váci tanár korában megkezdett munkáját, amely — a magyar és latin nyelvű irodalom mezsgyéjén — előbb természetesen latin nyelven is megjelent.⁹

Nem a Tisza-parti város múltja ihlette ugyan, mint a könyv címéből is látszik, de kétségtelenül ő itt az úttörő a magyar nyelvű történetírás terén.

Az elnyomatás idején, 1853-ban kerül Szegedre *Csaplár Benedek*. Két évtizedet el nem érő itteni működésének idején ő teszi meg az első komoly lépéseket a város bármilyen kisigényű, de tudományos életének megindítására. Ő az első, aki jóval idekerülése előtt Ipolyi Arnold ösztönzésére néprajzzal is foglalkozott és a Csallóközben végzett gyűjtésének eredményeit közzé is tette. Sajnos, Szegeden ilyen irányú munkásságot nem folytatott s így a szegedi népszokások felgyűjtése még soká váratott magára.

Annál jelentősebb lépést tett a helytörténeti kutatás irányában. „Már 1854-től hangoztatja, hogy Szeged múltjának és jelenének — amelyben a néprajz is bizonyára helyett kapott volna — feltárását, történetének megírását csak munkaközösséggel lehet elérni. Felveti a szegedi „történelmi társulat” megalakításának tervét¹⁰. Sajnos ez nem valósult meg, de hogy ő maga folytatott ilyen irányú kutatásokat, azt egyház- és iskoláztatástörténeti közleményei bizonyítják.

Csaknem érthetetlen, hogy egy ilyen általános érdeklődésű, nagy műveltségű tudós nem látta elérkezettnek az időt, hogy a hatvanas években Rómer Flóris által megindított régészeti mozgalmakban részt vegyen. Talán a történelmi társulat — rajta kívül álló okokból bekövetkezett — kudarca kényszerítette e téren passzivitásba.

⁵ Közülük került ki az első Szegeden dolgozó tudós akadémikus is: Horváth Cirill, aki egyik adat szerint 1836. szeptember 10-én, másik szerint, 1834 november 15-én lett az Akadémia rendes tagja. (Balanyi Gy. *Magyar Piaristák a XIX—XX. században*. Budapest, 1942. 82, ill. 462.) Rendházukban már 1814-ben, gimnáziumukban ugyancsak a század eleje óta volt éremgyűjtemény is. (Magyar *Minerva* 5 (1912—13), Budapest 1915. 583.). Ebből soha sem lett régiségtár, mint a hódmezővásárhelyi ref. gimnáziumban, ahol már 1858-ban — Rómer győri múzeumával egyidőben — érem- és régiségtárat alapítottak. (Uo. 269.).

⁶ Móra Ferenc, i. m. I. 106.

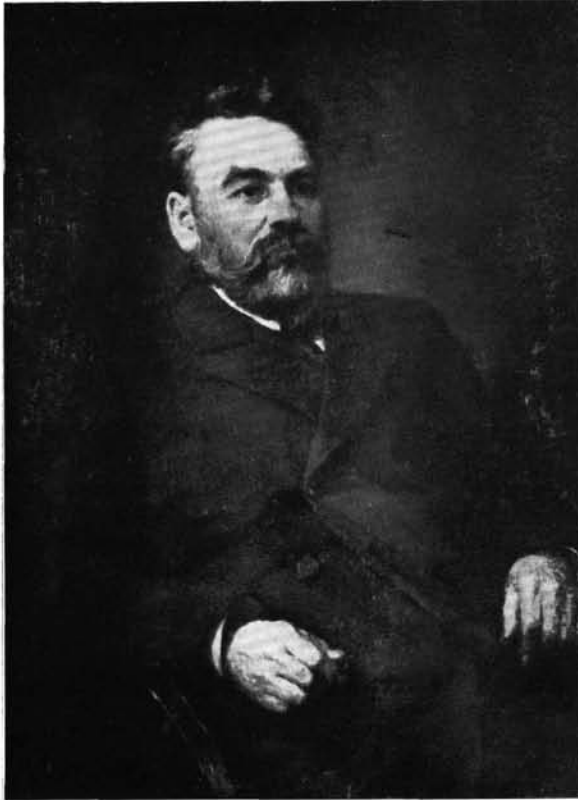
⁷ A Dugonics Társaság ötven éve. 236—237.

⁸ Móra F., i. m. 49.

⁹ Balanyi Gy., i. m. 47.

¹⁰ U. o. 170 és 176.

A történelmi társulat megalakításának gondolata az ő távozása után is tovább élt vagy talán inkább az országos megmozdulások hatása alatt újraéledt, tanítványa, Reizner János ösztönzésére¹¹.

1. kép. Reizner János arcképe (Nyilasy Sándor festménye, 1904)

Csaplár 1867-ig működött Szegeden. Nem lehet vitás, hogy a művelődés minden irányában érdeklődő és minden téren tevékenykedő tanár, tanítványaira is nagy hatással lehetett. Nem kétséges, hogy az ő helytörténeti munkássága — ha a tervezett „munkaközösség” nem is alakult meg — tanítványai érdeklődését is felkeltette. És ennek nyoma maradt a szegedi történetírás és vele együtt a szegedi múzeumügy terén is.

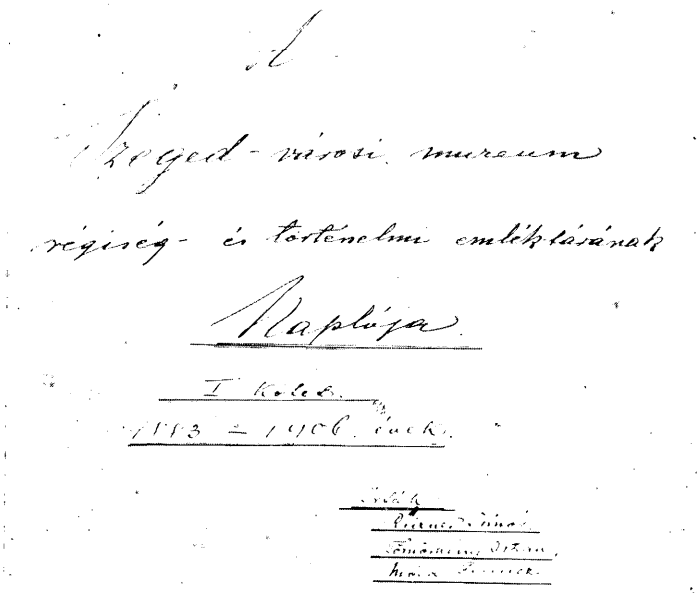
Csaplár abban az időben tanított Szegeden, amikor Reizner János iskoláit végezte. A kapcsolat közöttük aligha lehet kétséges.

Reizner János¹², akinek családja a Sopron megyei Rusztról került Szegedre¹³, egy évig tartó ügyvédekedés után (1871) szülővárosa szolgálatába állott mint, aljegyző, majd (1875) mint főjegyző.

¹¹ Reizner János, *Emlékirat az alakulandó szegedi történelmi társulat ügyében*. Szegedi Híradó, 1869 48—50.

¹² 1847 január 20-án született Szegeden. Itt elvégzett gimnáziumi tanulmányai befejezése után a pesti egyetemen jogot hallgatott, majd szülővárosában ügyvédi gyakorlatot folytatott. Már 1871-ben a város szolgálatában állott s a főjegyzői tisztség után a Somogyi-könyvtár és városi

Történelmi és régészeti érdeklődését — említett közleményének eredménytelensége után — már 1871-ben újra bebizonyította, amikor — nyilván Csaplár elhagyott nyomdokain, de a régészet felé is kiszélesítve — az újra alakult szabad-

2. kép

múzeum igazgatója lett. Történelmi és régészeti munkásságán kívül említésre méltó munkái: *A levéltár és levéltári hivatal*. Szegedi Híradó, 1871. 124. — *A czéhek és az új ipartörvény*. U. o. 1872. 64—70. — *Ünnapi körmenet Szegeden 1724-ben*. Uo. 66. — *Deák Ferenc politikai jellemrajza*. Uo. 1876. 15—19. — *A Somogyi-könyvtár*. Uo. 95—96. — *Csanád vármegye régi határai*. Maros, 1870. 4—10. — *Csanád vármegye régi törvényhatósági bizottsága, közgyűlései, tisztviselői ezek fizetése*. Uo. 1871. 1—2. — *Jelentése a b. Palocsay család levéltáráról*. Századok, 6. (1872) 635. — *Jelentés Sáros megye levéltáráról*. Uo. 15 1881. 88—89. — *Adalékok Szeged sz. kir. város iparstatisztikájához*. Szegedi Közlöny, 1874. 84—92. — *A szegedi mészáros czéh a török uralom alatt*. Uo. 116—120. — *Ünnepi beszéd a Dugonics szobor leleplezése alkalmával*. Dugonics Album. Szeged, 1876. — *Ferdinánd király rendelete a magyar könyvek elkobzásáról, 1642-ben*. Magyar Könyvszemle, 6 (1881) 222—226. — *Adalékok a szabadságharc és az emigráció történetéhez*. Uo. 7 (1882) 114—121. — *A szegedi Somogyi-könyvtár állapota 1897—98-ban*. Uo. 23 (1898) 401. — *A Szegedi Somogyi-könyvtár állapota 1898—1899-ben*. Uo. 24, (1899) 388. — *A Szegedi Somogyi-könyvtár állapota 1901—1902-ben*. Uo. 27, (1902) 449. — *Két szendrói levél a losasok hópénzéről*. Tört. Tár. 1882. 586—589. — *Adalékok az emigráció érmei és pénzügyi történetéhez*. Vasárnapi Újság, 1882. 201—202. — *Szeged Hírlapjai, 1849—90*. Szegedi Napló, 1890. 159. — *Czigányaink a múlt században*. Uo. 354. — *Régi gabona mértékek*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1896. 363. — 1870. 42. tcz. köztörvényhatóságok rendezéséről, különös tekintettel Szeged sz. kir. város rendezésére. Szeged, 1871. — *Jelentés az 1876. árvíz védekezéséről*. Szeged, 1876. — *Évi jelentések Szeged város közigazgatása, közművelődése s belső viszonyainak haladásáról*. Szeged, 1872—1881. (tíz füzet.) — *A Szegedi Híradó napilap negyedszázados pályafutása*. Szeged, 1884. — *Történelmi vizsgálatok a zsidók szegedi letelepülése körül*. Löw L.—Kulinyi Zs., A szegedi zsidók 1785—1885. Szeged, 1885. 373. — *A szegedi polgári dalárda*. Szeged, 1893. — Rövid életrajzát és a rávonatkozó irodalmat l. Szinnyei J., Magyar írók élete és munkái. XI. kötet. Budapest, 1906. 743—747.

¹³ Ruszti eredetét tudtunkkal két alkalommal mint írói álnevet is használta: Ruszti R. J., *A kegyúri jog és a szegedi gyakorlat*. Jogtörténeti tanulmány. Szeged, 1886. 146. l. — *A szegedi Somogyi könyvtár*. Budapest 1886. Ez utóbbi kétségtelenül bizonyítja, hogy a nem is egészen rejtett név alatt az ő munkáiról van szó. L. Szinnyei, i. m. IX. 1417.

elvű kör keretén belül régészeti és történeti szakosztály szervezését vitte keresztül.¹⁴ 1872 előtt — még a város szolgálatába kerülése előtt — megszületett a szegedi múzeum gondolata is. Nem ő ad hírt erről az Archaeológiai Értesítőben.

Széll Farkas a Magyar Nemzeti Múzeumba került horgospörösi honfoglalás-kori sír ismertetése kapcsán a következőket írja: „Azon buzgó működés, amellyel az Arch. Értesítő szerkesztője hazai régészetünket évek óta megteremteni igyekszik, nálunk is élénk visszhangra talált; s ennek következtében néhány lelkes ügybarát, Reizner János ügyvéd és szenvedélyes régész buzgólkodása folytán egy magán történelmi és régészeti társulat alakított, amely kapcsolatban az itteni „Szabad-*elvű kör*” történelmi szakosztályával — miután a tagok nagyrészt ugyanazok — feladatának tekinti egyrészt alföldi népünknel odahatni, hogy az archeológiai tárgyakat ne pusztítsa, azok tudományos becsét felismerje és az előforduló régiségeket bejelentse, másrészt az egyes leleteket összegyűjtse és így egy Szeged vidéki múzeum alapját megvesse.”¹⁵

A híradás nem egészen pontos, de a „Történelmi és Régészeti Szakosztály” valóban megalakult. Elnöke Lőw Lipót, alelnöke Magyar Gábor, jegyzője Reizner János lett.¹⁶ A hiteles híradást, amely egy felhívás kiadását is bejelentette kétség-telenül Reizner János írta, az ő szignójával látott napvilágot.

A felhívás olyan ember tollából származik, akinek kétségtelenül már vannak bizonyos mértékű gyakorlati ismeretei s bár az elnök és jegyző neve alatt jelent meg, az előző híradás szövegezésével rokon fogalmazása bizonyítja, hogy Reizner írta.

Mint a szegedi múzeum alapítása érdekében írt s Reizner régészeti ismereteiről tanúskodó első és eredetiben nehezen hozzáférhető több, mint kilenc évtizedes dokumentumot, történelmi levegője miatt is szó szerint közöljük.

„Felszólítás Szeged és vidéke polgáraihoz a hazai műemlékek ügyében.

Kedves Polgártársak! Midőn a szegedi szabadelvű kör 1871-ik évi május hóban újra alakult, ennek egy régészeti és történeti szakosztálya is szerveztetett, mely egyebekben kívül célul tűzte ki magának: a városunk vidékén található minden régiséget egybegyűjteni s azokat megőrizni.

A régiségek múltunk műveltségi állapotának becses ereklyéi, hajdani fényünk és polgárisodásunk legnagyobb bizonyítékai. A kegyelet, az ősök iránti tisztelet parancsolja ezeknek megőrzését és összegyűjtését; nemzet ellenes bünt követnénk el, ha ezek elvesztését, elpusztítását érzéketlenül tűrnénk. Az ilyen régiségek a múltra megbecsülhetetlen felvilágosítással szolgálnak, talán éppen azon korszakra, melyről legkevesebb írott emlékeink vannak: az ilyen régiségek egyeseknél elszórva talán mint kuriózumok a régi kor becsmérélsére szolgálnak, míg ellenben egy vidéki múzeum díszére lennének.

Midőn tehát ezennel Szeged és vidékének minden rendű és rangú polgárait, a nemzeti becsület nevében a birtokukban levő bárminemű, előttük talán nem is fontos régiségnek a szabadelvű kör történeti-régészeti múzeuma részére leendő ajándékozására felhívjuk, tesszük ezt még a következő indokokból:

A szabadelvű kör múzeuma biztos megőrzési helye leendő a beküldött tárgyaknak.

Ezen beküldött tárgyak történet-régészeti szempontból ismertetve és magyarázva lesznek, miáltal a tudománynak teszünk szolgálatot.

¹⁴ Szegedi Híradó. 1872. 32.

¹⁵ Arch. Ért. 2. (1872). 40.

¹⁶ Szegedi Híradó. 1872. 120.

A múzeum bizonyos időben nyitva álland, azt mindenki megsejtelheti s már a szemlélet által is mennyit fog tanulni, ismerni nemzeti történetünk-ből a nép, melynek nincs módja és alkalma azt könyvekből megismerni.

Emelni fogjuk ezzel városunk fényét és műveltségét s nem kellend pirulnunk, hogy e tekintetben már kisebb és szegényebb városok is megelőztek bennünket.

Zsákmányul engedték eddig sokszor legbecsesebb műemlékeinket az értetlen vagy lelketlen rombolásnak, vagy a külföld kapzsiságának; de bízunk ezúttal polgártársainknak a tudomány iránti szeretetében és hisszük, hogy jelen felhívásunk nem lesz a pusztában kiáltónak szava.

A múzeum részére beküldendő régiségek sorozatát főbb vonásaiban itt közöljük: kőalapácsok, kőbalták, csákányok, vésők, kinagyolt és csiszolt alakban, melyek a nép közt láncos menykő, vagy lapos guta néven ismeretesek és kuruzslásra használtak. — Szarvasagancsból készült átfúrt őszerszámok. — Kőfaragványok, föliratos kövek és téglák, — Régi fegyvernemek, kardok, puskák, nyílhegyek, íjak, török, fustélyok, sarkantyúk, buzogányok, sisak, paizs, páncéling, zászlók, lószerszám-díszítmények, régi bútorok, házieszközök, urnák, mécsesek, fazekak, tálak, csészék, billikomok, kelyhek, cserép, üveg, réz és más edények, vagy ezeknek csak töredékei is; vésett művek, pecsétnyomók, pénz és egyéb matriczok, metszések rézben vagy fában, réz- és bronz- vagy más öntvények, ékszerek, régi üvegyöngyök, régi öltözetek, pénzek és érmeek, pecsétes okmányok, kéziratok, nyomtatványok, könyvek bármely korból, bármely nyelven, festések, arcképek, címerek stb.

Ezen és a végnélküli számú és fajú, de itt nem részletezhető régiségek adományozóit kérjük, hogy adományaik lehelvét, ha lehet a legnagyobb szigorúsággal és a lelet körülményes leírása, úgy az adományozó neve, és lakhelyének följegyzésével beküldeni méltóztassanak.

Ne riasszon polgártársaink közül senkit az, hogy kezei közt levő régiségeit kicsiny(n)ek — s talán értéktelennek tartja. Fontosak azok különösen ott, hol fajcsoportozatokban vannak összeállítva, s jusson eszünkbe mindenkor, hogy a nagy kőszál is csak apró porszemekből áll.

Áldozzon mindenki, kinek e nemben valamije van, bármily kedves is az neki; nyugtassa meg az öntudat, hogy közcélra a legjobb helyre tette le áldozatát, hol mindig az övé, mindegyikünké marad.

Ezúttal nem késünk még a t.c. lelkész, jegyző és tanító urakat, s mindazokat, kiknek a népre befolyásuk van, felkérni, hogy jelen felhívásunkat a néppel ismertessék meg, világosítsák fel őket a régiségek becse, fontossága és haszna felől.

Intsék a népet az alábbiak szerint a jövőben előforduló régiségek föltárásánál a szükséges óvatosságra, s tegye ezt minden honpolgár, ki a haza és tudomány érdekében hasznos szolgálatot tenni nemesen kötelezve érzi magát.

Szántás, döntés, erdőirtás, útsinálás, árkolás, építkezések alkalmával akadnak cserép-, vagy más edényekre. Óvakodjanak ezeket szétzúzni, hanem óvatosan kiemelvén az edény területét, arról a földet vigyázva valamely alkalmas eszközzel hámozzák le. Az ilyen edényt azonban helyéről rögtön kiemelni nem lehet, mert századok óta a föld nedvétől áztatva — fenekük a benne rejlő hamu, csont vagy más egyebek súlyától kiszakad, összeomlik. Azért ott kell hagyni pár óráig (minél nagyobb az edény, annál tovább),

hogy a szél járja, de óvni kell a nap sugaraitól, mely azt szét repesztené, s csak ha már kiszáradt, deszkát kell alája csúsztatni s azon kiemelni. Belső tartalmát kiszórni vagy föl kavarni nem kell, mert éppen belső tartalma lesz a tudomány számára legértékesebb. Ha azonban az edény összetörménék, akkor annak még töredékei is értékesek vagy azért, mert összeállíthatók, vagy mert cífrázatokkal vannak ellátva, melyek a régi kornak nem csak technikai képzettségére, de belső életére is fényt vetnek.

Valahányszor ember csontokra akadnak, jól körül kell ott nézni, nincsenek e a hulla mellett az úgynevezett kegyeletajándékok, szeretetjelék, t. i. a megholtak fegyverei, poharai, kései, bögréi, sok színű üveggyöngyei s karperecei. De, hogy a tudomány ily esetben a maga földéretését megtehesse, szükséges minden kicsinységre figyelni; szemügyre kell venni, hogy a hulla milyen helyzetben — ülve, fekve (oldalt vagy másképp) vagy minő irányban, p. o. kelet vagy délnek fekve találtatott.

A régi pénzek fordulnak elő leggyakrabban, ezekkel történik is egyszerűs mind a legtöbb vandalizmus. Finom zöld rozsdá futja ezeket be — patinának nevezi ezt az archaeológia. A nép azonban aranynak gondolja, nem tudván, hogy az épp azért oly becses, mert bár évez évig heverjen a földben, színét és fényét változatlanul megtartja, nem rozsdásodik meg; tehát ecetbe teszik aztán a szép patinájú pénzt, az ecet pedig a szép és becses érmét tönkreteszi.

Felkérjük ez alkalommal a réz- és aranyműves urakat, kikhez ilyen régi pénzeket, úgy más ércből készült szereket beváltani tetemes számmal hordanak: hogy mielőtt a műdarabokat és pénzeket beolvasztanák, a szabadelvű kör régészeti szakosztályával közöljék, mely azokat vagy beváltandja, vagy legalább is lerajzolja, s így azok emlékét meg is őrzi.

Végül a még fölötté nagy számmal előforduló régi, rozsdáette fegyvereknek vagy más házi és kézműeszközök, ha még oly haszontalanoknak tűnnek is fel, becsesek s gyűjteményünkben számukra hely szívesen adatik.

Bízunk e felszólításunk sikerében s reményünk van, hogy ha múzeumunk nem is fog az e nembeli országos intézeteknek talán nyomába sem léphetni, minden esetre ott lesz a vidéki jelesebb múzeumok névsorában. S ha ez hazafiúi polgári érdemül fog fölrovatni, az érdem nem szerény törekvésünket, hanem adakozó polgártársainkat fogja illetni.

Kelt Szegeden a szabadelvű kör történelmi és régészeti szakosztályának 1872 március 7-én tartott üléséből. Löw Lipót elnök, Reizner János, jegyző.¹⁷

Nagy jelentősége lett volna ennek a megmozdulásnak, ha a múzeum bármilyen szerény formában valóban a nagy közönség rendelkezésére állott volna. Erről azonban semmi híradásunk nincs.

Rómer meglepéssel, de szókimondó modorában a városra egyáltalában nem hízelgő megjegyzéssel vett tudomást a tervezett múzeumról. „Alig vagyunk képesek kellőleg kifejezni benső örömünket az újabb lendület fölött, melyet tudományunk ezen előbb egykedvű vidéken nyert.”¹⁸

Bizonyára nem Reizner volt az oka, hogy a kezdeti sikereket elért mozgalom

¹⁷ Uo. 1872. 32. — Nagy figyelmet érdemel a felhívás gondos szövegezése nemcsak azért, mert ilyen Szegeden addig nem jelent meg, de mutatja, hogy ha — bizonyíthatóan Rómerrel semmi kapcsolata nem is volt, — sem Reizner, sem Rómer levelezésében legalább is nem találtuk nyomát — ugyanazon az úton járt, amelyet kutatásaink fáradhatatlan irányítója mindenki számára kijelölt. Igen elismerően ír Rómer (Arch. Ért. r. f. 6 (1872) 189.), Reiznert a „régí egyetemi, buzgó hallgatóm”-nak nevezve. Volt tehát régi kapcsolatuk.

¹⁸ Uo. 43 j.

— úgy látszik — alig egy esztendő alatt annyira lanyhult, hogy az eleinte a ház fölösleges dolgaiból adományozott múzeumi tárgyak alig egy-két, talán biztatásnak is szánt híradásban szerepelnek.¹⁹ A következő évben már csak a horgosi és algyői elpusztult emlékekről emlékezik meg²⁰ és alkalomszerűen megírta *Szeged város története dióhéjban* c. kis közleményét²¹, de a múzeum gyarapodásáról többé nem ír.

Lehet, hogy szép eredménnyel kecsegtető gyűjtő munka kátyúba jutása vette el a kedvét, de még inkább valószínű, hogy egyre növekvő közigazgatási munkája vette igénybe minden idejét. Való igaz, hogy 1873—1878 közt nem találkozunk nevével a múzeumügyről szóló néhány közlemény alatt.

A kialudni látszó fáklját *Ambrus József* hittanár igyekezett újra lángragyújtani. Előbb „A szőreghi apátság romjai”, majd „A műrégészetről” címen cikket írt, amelyben az elkallódó régiségekről szól, sőt leletekről, sírokról is hírt ad.²² Soraiból kétségtelenül kicsendül a Reizner-féle megmozdulás sikertelensége. „...mindenek előtt ajánlom a komoly és higgadt megfontolást — írja —, mert tapasztaltam, hogy Szegeden nagy szalmaláng uralg, mely egy pillanatban magasra csap, a másikon már hült hamu.”

A tények valóban Ambrusnak adnak igazat, de valójában a „szalmaláng” mellett az a körülmény is közrejátszott, hogy komoly, megalapozott szervezet és megfelelő anyagi támogatás nélkül sohasem lehetett e téren eredményeket elérni.

A cikknek azonban volt valamelyes hatása. Szeged későbbi első etnográfusa, *Kovács János*²³: „Történelmi és régészeti társulatot Szegednek” címen újabb felhívást tett közzé. Ez mutatja a legjobban, hogy az első megmozdulás valóban csődbe jutott. Ennek kifejezést is ad: „A szellemi hadjárat határozott irányban haladt, s már-már hódításokat is tesz vala, midőn egyszerre csak visszavonulva a feledékenység ködébe, többé semmit nem hallat magáról.”²⁴

Az egykorú lapokból ez a szomorú kép bontakozik ki előttünk éppen akkor, amikor Rómer a legnagyobb erőfeszítéssel, az egész ország területéről toborzott munkatársakkal szervezte a VIII. Nemzetközi Embertani és Ősrégészeti Kongresszust. Így történt aztán, hogy sem Szeged, sem szegedi ember nevét nem találjuk a kongresszus kiadványában, de még a vidéki gyűjtemények anyagából összeállított katalógusában sem.²⁵ A Rómer szerkesztette térképen Szeged nagykiterjedésű határa „fehér folt” maradt.

¹⁹ Uo. 11, 33, 57, 79, 137.

²⁰ Uo. 1873. 11.

²¹ Lévy F., Emléklapok a szegedi országos dalárünnep alkalmából. Szeged 1876.

²² Uo. 1875. 46, ill. 64—65. Ebben Ó- és Újszentiván, Deszk, Szőreg leleteit is említi. — Ambrus nevével régészeti irodalmunkban még kétszer találkozunk. Már a fenti lelőhelyek, majd Óbéba leletei mutatják, hogy azon a környéken kísérte figyelemmel a földből előkerülő régiségeket, amelyeken a később megalakult városi múzeum legjelentősebb átasásait végezte. Rómerrel is levelezésben állott és a kongresszusra készített régészeti térképhez két halomra vonatkozó adatokat is közölt. Szeged területéről egyetlen adat sincs. Csongrád megyének távolabbi területéről legalább van néhány. Az oroszlámosi halom ugyan tévedésből Csongrád megyéhez került a szövegben (Compte Rendus II. 1. 156. 268. levél), Klárafalva azonban a maga helyén van Torontálban (Uo. 158. 136. levél). — Csak legutóbbi kutatásaim során jöttem arra a gondolatra, hogy: Ambrus bácsi, Régészeti kis káté. Falusi iskolás gyermekek számára címen Temesvárt, 1880-ban megjelent, tagadhatatlanul naiv segítségnyújtás, amely a maga nemében egyedül áll a népszerűsítő irodalmunkban, az ő munkája lehet. Neki voltak kapcsolatai a TRÉ-vel. (Óbébai régiségleletek, TRÉ 1878. 189—194.), és ez a füzet a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat kiadásában jelent meg. Az Arch. Ért.-ben Sz. A. — talán Száraz Antal írt róla igazságtalanul kemény kritikát (r. f. 14. (1880). 178—179).

²³ Móra literary gentlemann-nek nevezi. I.m. I. 51.

²⁴ Szegedi Híradó. 1875. 99—100.

²⁵ Rómer F., Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie, Budapest, 1878. — Hampel J., Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie. Budapest, 1876.

Erre az időre esik a város történetének első megírása is. Ez a kora felfogására megfelelő munka független a Reizner rövid összefoglalásától. *Varga Ferenc* plébános írta²⁶, néhány lapot szentelve a honfoglalás előtti időknek is.

Reizner nevével 1878-ban találkozunk újra, amikor „Szent Mihályteleken” tervezett ásatását jelenti be.²⁷

A régi Szeged utolsó híradása ez a régen vajúdo múzeumügyről, amelynek még a gondolatát is elvitte az 1879. évi nagy árvíz, amely a várost romokba döntötte. A katasztrófa után meginduló rekonstrukció új várost és új intézményeket teremtett Szegeden.

A sok intézmény közt bennünket itt most csak a múzeum szülőanyja, a *Somogyi-könyvtár* érdekel, amely a katasztrófa nélkül soha sem került volna Szegedre. Hogy mit jelentett a város közművelődése szempontjából, arról már sokszor és sok helyen írtak. Itt most csak, mint olyan intézményről legyen szó, amelynek keretében kifejlődhetett a városi múzeum is.

A Somogyi Károly²⁸ esztergomi kanonok alapította könyvtár vezetője átmeneti időben az a Magyar Gábor, aki az 1871. évi megmozdulás idején a „történelmi és régészeti szakosztály” alelnöke,²⁹ és mint a városi gimnázium igazgatója, minden kulturális törekvés lelkes híve volt. Az ő vezetése alatt kezdődött meg a gazdag könyvtár Szegedre szállítása.³⁰

1882-ben már Reizner János, a véglegesen kinevezett igazgató kezdi meg a könyvtár rendezés és szakbeosztás nehéz munkáját. Ezzel tette lehetővé, hogy 1883. október 16-án, ünnepélyes megnyitás után a könyvtár Szeged „minden rendű és rangú” lakójának rendelkezésére állhatott.

Három szempontból volt fontos ez a nagy jelentőségű esemény:

Erősen előmozdíthatta Szeged város művelődésének emelkedését, és a már ekkor erősen követelt harmadik egyetem idehelyezésének is egyik indoka lehetett, ami egyébként az eredeti alapítólevélben is kifejezésre jutott:

ránk nézve fontosabb a másik. A könyvtár védőszárnyai alatt, szerény kezdettel bár, ha lassú lépésekben is, megvalósulhatott a több, mint egy évtizede tervezett városi múzeum;

Reizner János — megszabadulván a közigazgatás már-már kellemetlen nyűgétől — tehetségét és munkaerejét teljesen a két intézmény és a helytörténetírásnak szentelhette.

Az adottságok immár megvoltak, de Szegeden még így sem ment könnyen a múzeumalapítás gondolatát a hivatalos körökkel elfogadtatni.

Láttuk az eddigi hullámzást, s most nézzük meg az utolsó lépéseket, amelyek csaknem a század fordulóján nem éppen gyors ütemben követték egymást.

Már 1881-ben olyan archaeológiai bizottságról olvashatunk, amelynek feladata volt, a várbontás figyelemmel kísérése. „...a váracsból fölszínre kerülő régiségek,

²⁶ Szeged város története. Szeged, 1877. 3—28. — Szerzője előbb a TRÉ munkatársa is volt. Két régészeti cikket is írt. Az egyikkel elég nagy fába vágta a fejszéjét: „Egy másfélezer éves út. Priscos Rhétor útja. (TRÉ 1876. 180—188.). A másik „Ősemlékek leletek Opaulison” (uo. 93—94.), adatközlés. A később Móra által ásatott csókai Kremenyák felfedezésében is része volt. (Banner J., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 4 12j.

²⁷ Arch. Ért. 1878. 267. A Szegedi Híradó közlésére hivatkozva.

²⁸ Móra Ferenc, Szent ember vagy a könyvek és virágok embere. Szegedi Tulipántos láda. II. 49—63. — Ua., A városi múzeum és Somogyi-könyvtár. Kiss F., Tonelli S., Sz. Szigethy V. Szeged 292—295. — Bár a Szeged városi múzeum és a Somogyi-könyvtár 1950-ig nemcsak egy épületben, de közös vezetés alatt is állott, az anyaintézet történetéről ne essék itt most szó. Erre vonatkozóan I. Kulinyi Zsigmond, Szeged újkora. Szeged, 1901. 446—460.,

²⁹ Szegedi Híradó, 1872. 120.

³⁰ Kulinyi, i. m. 454.

azon leletekkel együtt, amelyek a sövényházi ásatásból nyertek, a kir. biztos úr intentionál szerint egy megalakítandó szegedi múzeum alapját fogják képezni.³¹

Ebből is látszik, hogy Tisza Lajos — bizonyára nem a legutolsósorban: Reizner hatására — támogatta a múzeumalapítás gondolatát, amit még ennél is jobban bizonyít az a tény, hogy a királyi biztosság működésének megszüntetése után, minden olyan leletet, amely a város újjáépítése során hozzá jutott, Reizner Jánosnak, a Somogyi-könyvtár igazgatójának adta át. Ugyanezt tette Lechner Lajos, a műszaki osztály vezetője is.³²

Egyes leletek, polgári emlékek, várostörténeti tárgyak és éremgyűjtemények is kerültek, a működését — a leltári napló szerint (2—3. kép) — 1883-ban megkezdett múzeumba, de csak 1888-ban kapott két helyiséget a könyvtárt is befogadó reáliskola épületében. Itt kezdte meg Reizner a rendezést, de a múzeum megnyitására nem kerülhetett sor. 1894-ben az anyaintézettel együtt ki kellett költöztetni. Az addig gyűlt anyag, a Somogyi-könyvtár bérelt épületében, a Fodor utca sarkán álló Fodor-féle házban várta — kiállítás helyett ládába csomagolva — az ígéret földjét, a Kultúrpalota felépítését. Ez 1897-ben nyílt meg a két intézmény előtt. Reizner ekkor fejtette ki legnagyobb munkáját a két testvérintézmény szervezésében. Ugyanakkor írta nagy történeti munkáját. Mindezt a munkát, néhány segéd-erő mellett, főként Lázár Béla segítségével végezte, aki még az ásatásokban is mellette volt. Úgy, mint 1899-től Tömörkény István.

Reizner Jánosnak, a Szeged kultúrája emeléséért fáradságot nem ismerő embernek nagy napja volt, amikor az ideiglenesen elhelyezett könyvtár megnyitásán, a rekonstrukció keretében tartott ünnepélyes megnyitón a királyt a könyvtár nevében ő üdvözölte, de sokkal nagyobb örömet érzett akkor, amikor 1899. június 11-én az érem- és régiségtár maga rendezte kiállítását Fraknói Vilmos, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, Hampel József országos felügyelő kíséretében elismerő szavakkal megnyitotta a város lakói előtt.³³

Reizner János nevét akkor már messze túl Szeged határán is ismerték. Nemcsak egymásután megjelenő történelmi részletmunkái, levéltári jelentései, de az Archaeológiai Értesítő hasábjain 1890 óta napvilágot látott közleményei a vidéken dolgozók legjobbjai közé emelték.³⁴

Ezek egy része híradás csupán, vagy ásatási jelentés és az Archaeológiai Értesítőben ennek megfelelően kapott helyet, de egy részük gondos utánjárással írt törté-

³¹ Szegedi Híradó, 1881. 4.

³² Kulinyi, i. m. 490.

³³ Uo. 493. Első berendezéséről l. uo. 490—495.

³⁴ Reizner múzeumi és régészeti vonatkozású közleményei és tanulmányai: *A szegedvárosi múzeumról*. Arch. Ért. 10 (1890). 435—438. — *A rábéli leletek*. Uo. 11 (1891) 46—47. — *Magyar pogánykori sírleletek*. Uo. 97—114. — *Szegedvidéki templomok és a kereseti harang*. Uo. 166—167. — *Rábéli ásatások*. Uo. 206—210. — *A szegedi múzeum újabb szerzeményei*. Uo. 278—282. — *Szeged vidéki leletekről*. Uo. 355—358. — *A szeged-városi múzeum gyarapodása*. Uo. 12 (1892) 90—91. — *A szeged-röszkei sírleletek*. Uo. 161—168. — *A szeged-csorvai Árpád-kori füstölő*. Uo. 15 (1895) 361—365. — *A majdani aranylelet*. Uo. 380—381. — *A tömörkényi bronzleletről*. Uo. 16 (1896) 265—267. — *Éremlelet Sövényházán*. Uo. 18 (1898) 81—82. — *A szegedi múzeum éremtára 1898—99-ben*. Uo. 19 (1899) 432. — *Közlemények a szegedi városi múzeumból*. Uo. 19 (1899) 183—190. — *A szegedvárosi múzeum érem- és régiségtárának gyarapodása*. Uo. 22 (1902) 87—89. — *A sasülési és szőreghi leletekről*. Uo. 23 (1903) 43—50. — *A Szeged-domaszéki pogánykori leletekről*. Uo. 268—272. — *A rivó-dűllői ásatásokról és kötőrési leletekről*. Uo. 378—387. — *Lebői, óbébai és őrhalmi ásatásokról*. Uo. 24 (1904) 76—88. — *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének jelentéseiben: 1901, 35—36; 1902, 33—34; 1903, 62—65*. Bár a numizmatika — mint erről éremgyűjteménye is tanúskodhatott — nagyon érdekelte, egyetlen ilyen irányú közleményét ismerjük: *II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek érmészeti és pénzügyi ismeretéséhez*. Arch. Ért. r. f. III (1872) 34—40, 66—69.

neti-régészeti tanulmány, amelyenekkel csak alig-alig találkozunk a múzeum ásatóinak későbbi írásai közt.

Az az időbeli határ, amelyen az ismertetett leletek helyet foglaltak az újkőkortól a magyar középkorig terjednek, de a Szeged története a XVIII. századig szélesíti ki ezt a horizontot. És ez természetes is annál az embernél, aki a régészetet és a történelmet ugyanannak a tudománynak tekintette s aszerint is művelte.

Legyen elég e tekintetben Hampel Józsefnek abból az ismertetéséből idézni, amelyet a Szeged története megjelenése után írt.

„Természetes, hogy a szorgalmas történetbúvár, aki éppoly lelkiismeretes archaeológiai kutató, a Szeged területén előkerült emlékszerű maradványokat sem mellőzte, amelyeknek legnagyobb részét éppen az ő körültekintő gondoskodása mentette meg a tudomány számára.”

„Vajha minden városnak akadna egy derék monográfusa, aki szeretettel minden kulturális mozzanatra kiterjeszti figyelmét.”³⁵

Ásatási eredményeit történelmi dokumentumoknak tekintette, és a leltárban igen gondosan írta le (3. kép). Ezek alapján írta meg a város kiterjedt határának, sőt a hozzá csatlakozó területek történetét is. Nem is lehetett volna — sőt ma sem lehetne — a szomszédos területek leletanyaga nélkül teljes képet rajzolni. A századforduló tájékan még így is nehéz volt. Az újabb leletek tükrében, a mai tudomány állása mellett természetesen nem is tekinthető véglegesnek a történeti kép, de mégis jelentős, mert az első — a Varga Ferenc-féle³⁶ — kísérlet után nagy lépést tett előre.

Soknak ez sem mondható, ha tudjuk, hogy — nem szólva a könyv további fejezeteiben több helyen is jelentkező későbbi emlékekről — a négykötetes, valóban alapvető munka első kötetének mindössze 15 lapja foglalkozik a honfoglalás előtti idők történetével s ennek a felét is a leletek képei töltik meg. Feltűnő, hogy az akkor már ismert honfoglaláskori leletekről alig-alig van szó.

Nem kétséges, hogy Reiznernek ez a rövid összefoglalása — mondhatnánk — jóvátétele volt a kongresszus idején letagadhatatlanul elkövetett mulasztásnak, amelyért talán éppen elsősorban ő a felelős. A pótlás azonban — rövidege ellenére is — sokkal szélesebb körű volt, mint amilyen a Rómer tervezte térképen és a hozzácsatlakozó magyarázatokon lehetett volna. De hol is voltak még abban az időben a most érintett és felhasznált leletek?

Hogy a leletanyag — akár a Nemzeti Múzeumból, az irodalomból vagy éppen saját ásatásaiból vette is anyagát — nem mindig jelenti azt a kort, amelyikbe beosztotta, azt a múlt század utolsó évtizedében nem róhatjuk fel hibájául. E hiányosság ellenére is lássuk abban a sorrendben, amely a terület betelepülésének időrendjét is jelenti.

Megtelepedett itt az újkőkor³⁷, a rézkor,³⁸ a bronzkor³⁹ és a korai vaskor⁴⁰ embere. Települései voltak itt a szarmatáknak⁴¹. Hun hagyatékot látott egyes leletekben,⁴² ezek azonban más leletekkel együtt az avarok⁴³ itteni nagy temetőinek az

³⁵ Arch. Ért. 20 (1920) 173—174.

³⁶ L. 26. j.

³⁷ Sövényháza., Teés, Szatymaz, Lebő, Csany, Röske, Rábé, Oroszlámos.

³⁸ Szillér. (Sövényháza, Törökkanizsa).

³⁹ Zákány, Percsora, Dorozsma, Szeged-Sándor utca. (Röske, Tömörkény-újmajor, Sövényháza, Szeged-Rókus, Öthalom, Nagyfa, Rábé, Szőreg, Borjas.)

⁴⁰ Leleteket nem ismer. (Percsora).

⁴¹ Tömörkény-újmajor, Szeged-Lóporraktár, Szeged-Röske. (Csorva, Dóc, Öthalom, Sövényháza, Szőreg, Újszentiván, Horgos.)

⁴² Sövényháza, Öthalom.

⁴³ Leleteket nem ismer (Majdán, Domaszék, Egyházasker, Horgos, Kötörés).

emlékei. A honfoglaló magyarság is korán megszállta ezt a területet⁴⁴; szlávok emlékéit őrzi néhány akkor fel nem ismert lelet.⁴⁵ Az első falvak már az Árpádok, majd az Anjouk idejéről beszélnek.⁴⁶

Nagy vonásokban — sok kiegészíteni valóval — ez a kép bontakozik ki a monográfiából, amelyben hiába keresnők a ma jól ismert kultúrák szerinti kronológiai beosztást.

Megjelenése után is folytatta kutató munkáját. Ezek közül a rábéit és óbébeit kell külön is kiemelnünk, amelyek bronzkori ismereteink szempontjából nyújtanak rendkívül hasznos útbaigazításokat és ilyen hosszú idő után ma is figyelmet érdemelnek.

Az óbébai temető és szőregi apátság feltárása volt utolsó ásatási munkája. Az előbbinek máig is nagyfontosságú közlése az Archaeológiai Értesítőnek ugyanabban a számában jelent meg, amelyben munkásságának pársoros, rövid, de igen elismerő hangú méltatása már teljes munkaerejében bekövetkezett halála hírére közölte. Ez volt az egyetlen megemlékezés, amely szakember tollából megjelenve, a mának is megmondja, ki volt Reizner János, és mit jelentett, mit ért lankadatlan szorgalmú munkája.

„Szeretetteljes gonddal mentett meg mindent, ami fényt derített Szeged múltjára, s így tudásunkat sok becses adattal gazdagította.”⁴⁷

Talán kiegészíthetnők ezt egyetlen mondattal: Reizner János, a múzeum-igazgató, a régész, a történész értékét a maga kora szemszögéből nézve látnunk kell, hogy minden leírt szavának igazságáról meg volt győződve. Íróról szólva ennél elismerőbbet aligha lehet mondani.

Hogy nem egyszer tévedett, azt csak a mindent mindenkinél jobban tudók vethetik szemére, elfelejtve azt a hatvan esztendő, amely eltelt utolsó közlése és halála óta, s amelyben nemcsak újabb levéltári és leletanyag áll a kutatók rendelkezésére, de éppen ezek alapján a tudomány is nagy lépéseket tett előre. Sok mindent másképpen lát és a társadalomtudományok egészen más — az ő korában még nem is sejtett — irányban haladnak.

Ha ezt észre is vesszük, érdemei a Rómer térképen kiáltó „fehér folt” megszüntetése terén elvitathatatlanok. Szeged őstörténetét ő kísérte meg először az írott forrásokra alapuló történelemmel kapcsolatba hozni.⁴⁸

Az ő kitartó, szívós küzdelmei után megalapított múzeum halála hatvanadik évfordulóján hálaival és elismeréssel idézi emlékéit, s reméljük, hogy annak marandó jelet is állít a régi elgondolás szerint.

Szeged historikusa és első régésze valóban megérdemli ezt a marandó emléket is.

(1964)

Banner János

⁴⁴ Pörös-dülő, Óthalom, Tömörkény, Bojárhalom, Királyhalom, Oroszlámos, Domaszék, Rábé.

⁴⁵ Leleteket nem ismer. (Majdán, Tömörkény, Baks.)

⁴⁶ Csengele, Kereset, Ötömös, Csorva. — A megállapítások sokszor tévesek. Innen van az egyes korok hiánya is, amit közlései képeiből nem nehéz pótolni. L. a zárjelbe tett neveket.

⁴⁷ Arch. Ért. 24 (1904) 96. — L. még: Banner János, Régészeti kutatások Szegeden. Dolgozatok 12 (1936) 242—249.

⁴⁸ Történeti munkásságának értékelése történészre váró feladat, de az egykorú kritika is figyelmet érdemel.

A LEGÚJABB KÖKÉNYDOMBI FONATLENYOMAT TANULSÁGAI

A kökénydombi újkőkori lakótelepnek 1928-ban feltárt részén,¹ két évvel ezelőtt, burgonyaültetés idején, az ottani termelészövetkezet dolgozói a kocsíút-szélére dobálták ki a visszahányt földben talált, munkájukat akadályozó cserepeket. A hányódó leleteket Mészáros István hódmezővásárhelyi lakos mentette meg.

A kökénydombi cseréptöredékek zöme nem mond számunkra újat. Legtöbbjük apró bütykökkel díszített kicsiny töredék, de akad közöttük mélyített vonalakkal borított, fonatdíszes darab is. Legértékesebbnek éppen a legjelentéktelenebbnek látszó cserép bizonyul; a következőkben ezzel foglalkozom behatóbban.

Az 1. képen bemutatott cseréptöredék közepes nagyságú fazék fenekéből és az oldalából való. Anyaga közepes finomságú agyag, kiégetése valamivel jobb, színe barna, illetve alig szürkés. Vastagsága az edényfenék szakaszán 1,—, oldalának megmaradt részén 1,2 cm. Az edényfenék alján gyékényfonat lenyomata látható. Leletünk részletekbemenő vizsgálatánál arra kereselek feleletet, hogyan került az a cserépedény fenekére.

A töredék felületén és a törésfelületeken egyaránt tisztán felismerhetők azok a részek, amelyekből az edényt annak idején felépítették. Az edény készítésekor használt agyag ugyanis munka közben kissé megszikkadt és nem tapadt össze mindenütt tökéletesen.

Az edény fenekét a munkahelyre leterített gyékényfonaton nyomták szét, nagyjából korong alakúra, egyetlen agyagdarabból. A fonat ezért nyomódott bele az agyagba és nem azért, mert az elkészült agyagedényt szárítás céljából állították rá valamilyen fonatféltre. Az olyan agyagedény, amely eléggé szilárd ahhoz, hogy saját súlya alatt össze ne roszakdjon, nem veszi fel az alája helyezett fonat lenyomatát. Minden részletében jól megfigyelhető lenyomat csak akkor nyomódik bele az agyagba, ha az agyagot a fonaton nagy erővel nyomják laposra. A szakirodalomban vissza-visszatérő régi elgondolás csak azt jelzi, hogy a technikai szempontokat figyelmen kívül hagyják.²

A kökénydombi edény fenékrészét nem sikerült szabályos korong alakúvá szétnyomni. Ez a megmaradt töredék fenekén jól megfigyelhető. Az agyagműves úgy segített ezen, hogy a fenékrészhez pótlásként köröskörül agyaghurkát tapasztott, majd az így kiegészített korong szélére tapasztotta rá spirálmintában körbehaladva a további agyaghurkákat. Az edény oldalfalát így építette fel; az agyaghurkákat azonban nemcsak ujjával nyomkodta össze, hanem arra is gondja volt, hogy az edény falának felülete lehetőleg sima legyen. Az edény belseje felől

¹ Banner J., A kökénydombi neolithkori telep, Szeged, 1931, 5. képen, a „Dülö-út” felirat helyén.

² Dombay János, Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. A. H. XXXVII. (1960) 228.

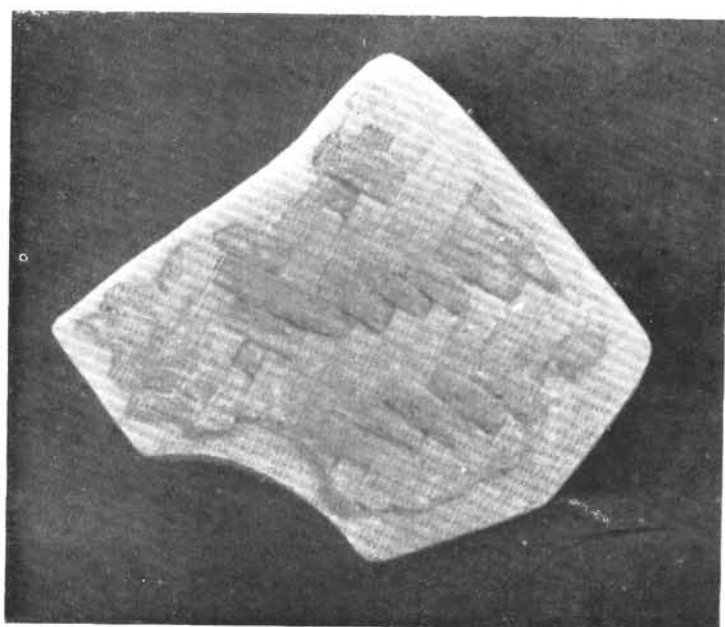
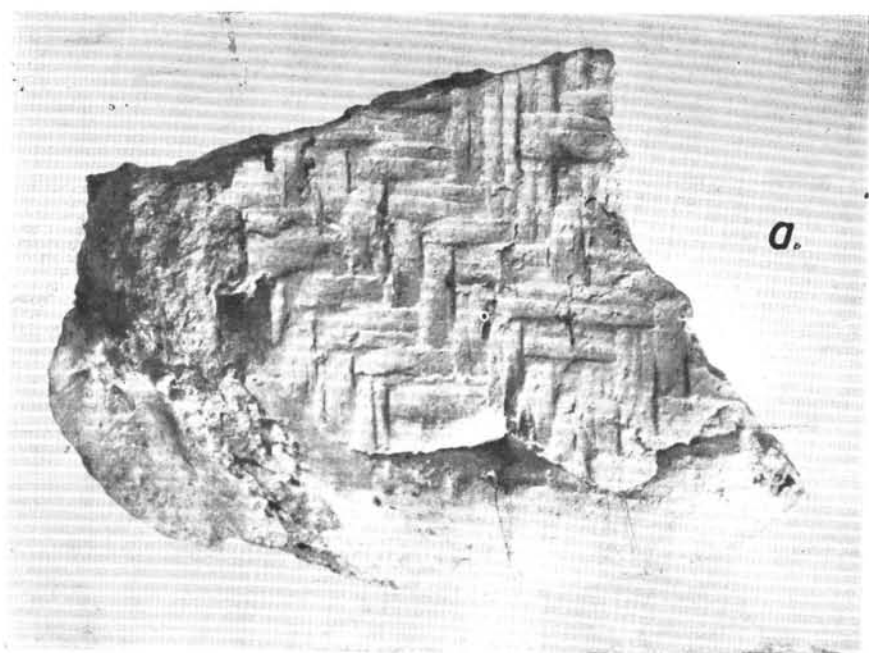

Abb. 1. kép. Kékénydombi fonatlenyomat. — Geflecht Abdruck, Kékénydomb

súlyosabb, gömbölyded tárggyal megtámasztotta az egymáshoz tapasztott agyag-hurkákat és kívülről lapos fadarabbal, esetleg marhabordával egyenletes vastagságú, tömör fallá veregette azokat. Töredékünk oldalán az ütögetés okozta síkok helyenkint felismerhetők; sokkal jobban meglátszanak azonban egy másik fenéktöredéken, amely 1927-ben, Csallány Gábor Szentés-Boldizsár-tanyai ásatása során, Körös-lakótelepről került felszínre. Ez utóbbi cseréptöredék alján nem gyékényfonat, hanem vászondarab lenyomata látható kisebb foltokban, azoknak a mélye-

Abb. 2. kép. Gyékényfonaton edénykészítő indián. — Töpfer auf einer Matte arbeitend, Nord-Amerika

déseknek az alján, amiket az edénynek agyagpéppel történt utólagos áttörése alkalmával nem sikerült eltüntetni. A mélyedésekben megmaradt vászonlenyomat ebben az esetben azt is elárulja, hogy a földre terített rongydarab alá helyenkint földmorzsák kerültek, s hogy ezek nyomták be itt-ott mélyebben a vászon szálait az anyagba. A spiráltechnika nyoma a Boldizsár-tanyán talált cserépen is jól felismerhető; az oldalfal simára és tömörre veregetéséhez használt lapos botfélének azonban ezek még az 1,8 cm-es szélessége is megállapítható. A vászon fonalai 0,06 cm vastagon;

a szöttes hosszában cm-kint 6 fonál számolható meg; anyaguk pedig, az alakjuk után ítélve, len volt. — Lelt. száma: 64.1.1.

A kőkénydombi cserépedény oldalait tehát spirálmenetben felrakott agyaghurkákból építették fel. Ugyanez tapasztalható az említett Körös-darabon is. Az alátét mindkét esetben azt a célt szolgálta, hogy azon nyomkodják megfelelő alakúra a fenéknek szánt agyagdarabot; megakadályozzák ezzel, hogy az edény fenéke

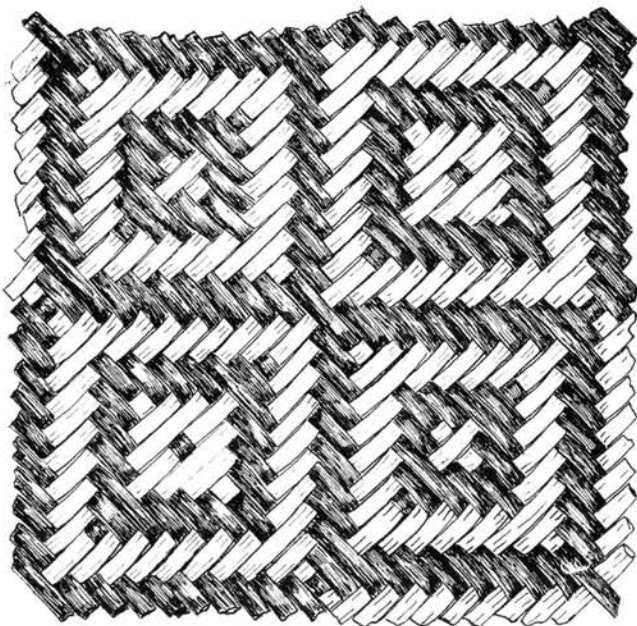

Abb. 3. kép. A kőkénydombi gyékényfonat mintája
Muster des Geflechtabruckes aus Kőkénydomb

hozzátapadjon a munkahelyhez. Ezzel elérték azt is, hogy a munkadarabot időnkint az alátéttel együtt el lehessen fordítani és így az oldalfal aránytalan dőlésszögét is ki lehessen idejében javítani. Megfigyelhető volt, hogy a spiráltechnika és az ütögetéses eljárás szervesen kiegészítik egymást; ez pedig arra enged következtetni, hogy a természeti népek körében gyűjtő etnográfusok a két munkamódot külön-külön figyelték meg, és ezért írtak ugyanazon a területen tapasztalt kétféle edénykészítési eljárásról.³

A 2. képen megismétlem azt a közismert fényképet, amely agyaghurkákból spiráltechnikával edényt készítő északamerikai indiánt ábrázol. A fénykép érdekessége az, hogy a készülő agyagedény ezen is ócska fonatdarabon áll, amit kézikoronghoz hasonlóan időnkint meg lehetett forgatni, s hogy a mesterkedő indián mellett látható edényben olyan szerszámfélék láthatók, amelyek a munka második menetében az agyaghurkáknak ütögetéssel való összedolgozására használhatók. A képpel kapcsolatban eddig sem a gyékényfonatról, sem a többi szerszámról nem emlékeztek meg, mert ismételten csak a spiráltechnika lényegét igyekeztek ismertetni.

³ Bodrogi T., Népr. Ért. 36. (1954). 92.

A spiráltechnika nyoma az őskornak csaknem valamennyi korszakában kimutatható, a természeti népeknél pedig világszerte⁴ ma is ismeretes. Módosult formáját bronzkori urnákról ismerem, amelyeknél összefüggő, aránylag vékony agyaghurkák helyett nagyobb, de kb. egyformára szakított agyagdarabokat tapasztottak egymás mellé és dolgoztak össze ütögetéssel. Az ilyen készítmények az egykori összetapasztás helyén, nagyjából spirálvonal mentén szoktak széttörni, 3—4 ujjnyi széles darabokra.

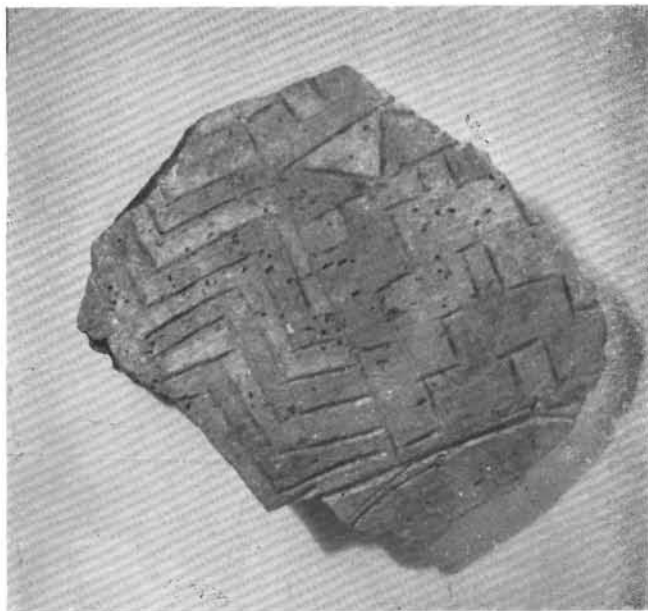

Abb. 4. kép. Edénytöredék Szentes-Ilonapartról
Gefässbruchstück aus Szentes-Ilonapart

Nem kétséges, hogy a spiráltechnika feltalálása nem az agyagművesség vívmánya, hanem praekeramikus idők öröksége. Eredete a gyékényből kötött edényekre vezethető vissza, amelyek ugyancsak világszerte elterjedtek, ismeretesek ma is, és nagyobb szerepet játszanak olyan helyeken, ahol sok gyékényféle terem. Nem kételkedhetünk abban, hogy a keramika előtti időkben több helyen ilyenekben tartották még a folyadékféléket is, mint ahogyan a kafferek a tej tárolására néhány évtizeddel ezelőtt még gyékényből, szakajtószerűen kötött edényeket használtak.⁵ A szorosan kötött gyékényedény rostjai ugyanis nedvesen annyira megduzzadnak, hogy az edény vízállóvá válik.

A keramika mellett háttérbe szorult, de a mai napig ki nem veszett gyékényedények az agyagműveseknek érthető módon újból és újból mintául szolgáltak. Az is érthető, hogy nemcsak szerkezetük, felépítésmódjuk volt hatással az agyagművességre, hanem alakjuk és jellegzetes felületük is.

⁴ Afrikából, Újguineából, Amerikából és Európából számos példáját ismerjük.

⁵ A Magyar Néprajzi Múzeumban őrzött kaffer gyékényedényeket marhatrágyával bekenve tömitették.

Az I. t. a—g. képen néhány mai „kupujkát” állítok olyan Körös-edények és cserepek mellé, amelyek ugyanazon a vidéken terjedtek el, ahol a körömsipkedéses újkőkori keramika magyarországi törzsterülete volt. Ha összehasonlítjuk egymással ezeket az edényeket, feltétlenül észre kell vennünk, hogy a keramika stílusára ebben az esetben a gyékényből kötött edényfélék megszokottá vált formajellegzetességei hatottak. Körömsipkedés és körömbenyomkodás formájában díszítés lett a gyékényhurkák összevarrására használt szálakból, az edény falához simulva megmaradtak a fülek, de megtaláljuk még a kupujkák fedelén alkalmazott jellegzetes, „koronának” nevezett füleket is.^{5a} A kötött gyékényedények felületét csak sorokba rendezve, de egyébként egyenletesen elosztásban borítják a gyékényhurkák összevarrásához használt szálak. Ezt az összehatást érték el a keramikán a rücskös, vagy csurgatott felülettel is.

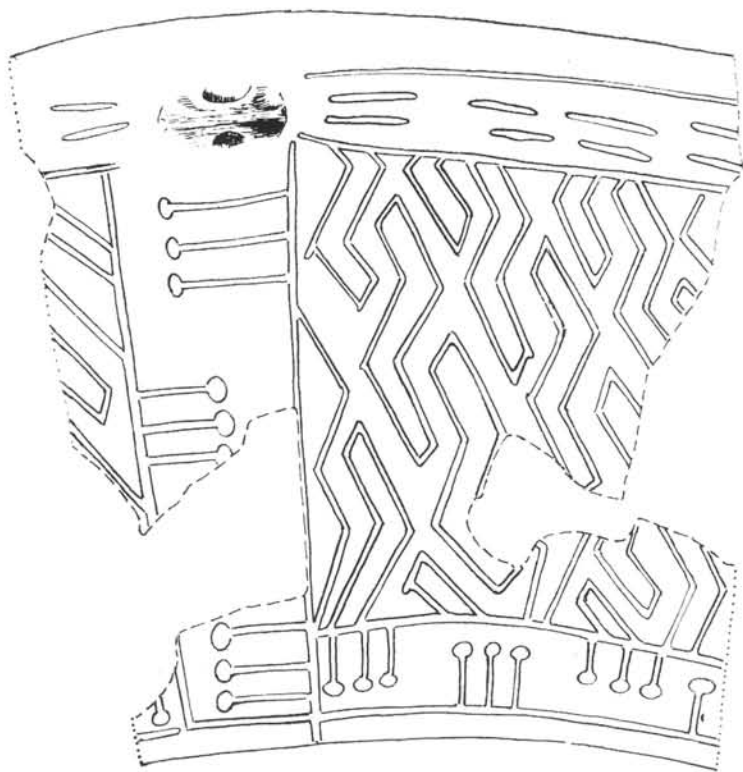

Abb. 5. kép. Kéregedény mintájára készült kökénydombi cserépedény részlete
Tonggefäss in Form eines Rindengefässes aus Kökénydomb

A körömsipkedéses keramika elterjedését kutatva Banner János közel négy évtizeddel ezelőtt kimutatta, hogy az az Odera és a Rajna közötti térségben újkőkori, bronzkori, koravaskori, római, langobard és szláv környezetben egyaránt előfordul.⁶ Megfigyelésével nem bizonyította, hogy ezen a területen a különböző

^{5a} Korek J., Arch. Ért. L XXXV. (1958). XXXVI. t. 1.

⁶ Banner J., Arch. Ért. XLIII. (1929) 25—28, és uo. a 13. kép.

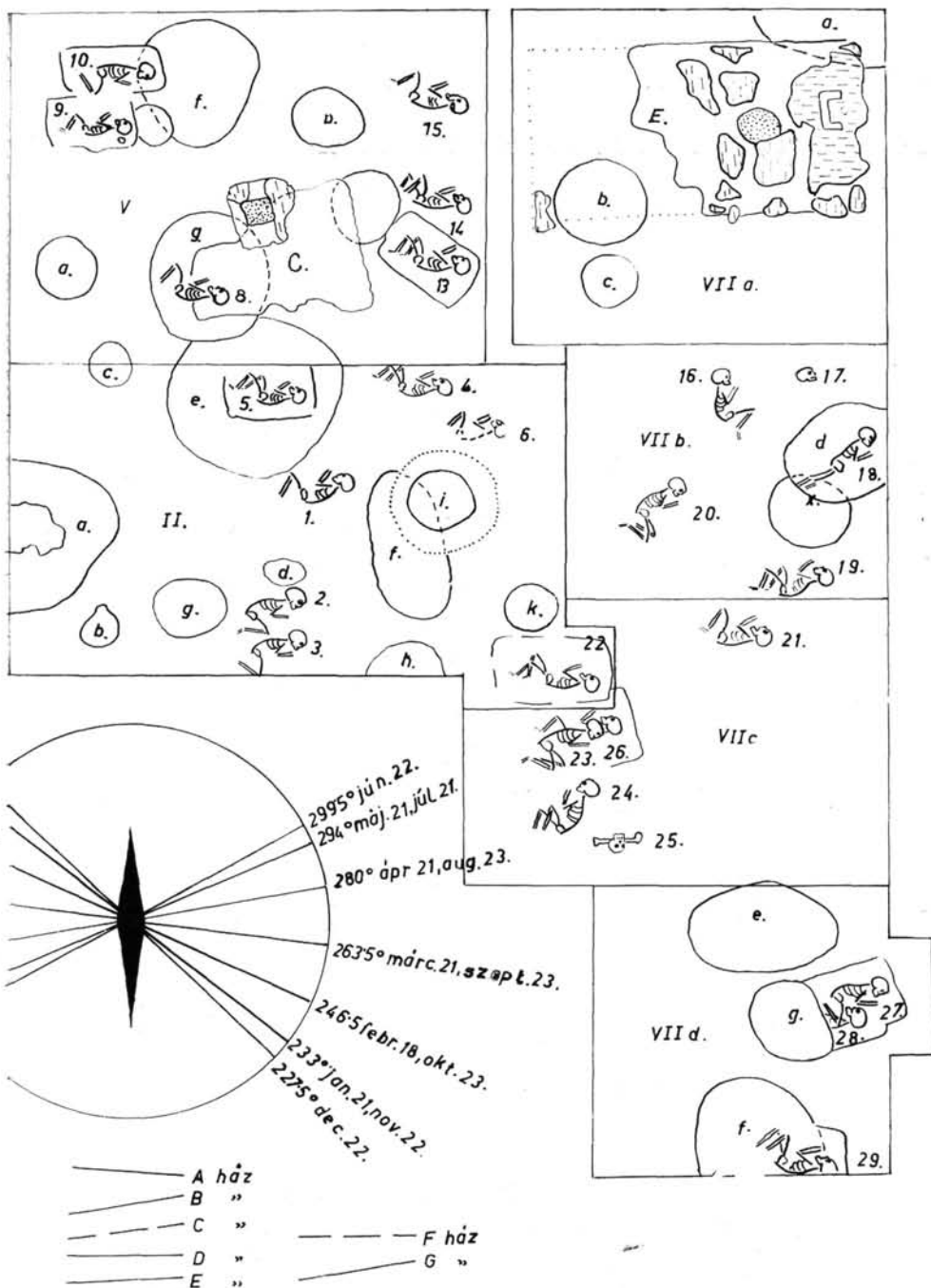

Abb. 6. kép

keramika mellett évezredekig használtak gyékényből kötött edényeket, s hogy ezek alkalomadtán bármikor mintául szolgálhattak az agyagművesnek. A körömsipkedéses keramika készítmódja, formái és díszítései tehát nemcsak örökségnek tekintendők, hanem *időtlen formák* is. Ebből pedig az következik, hogy nem min-

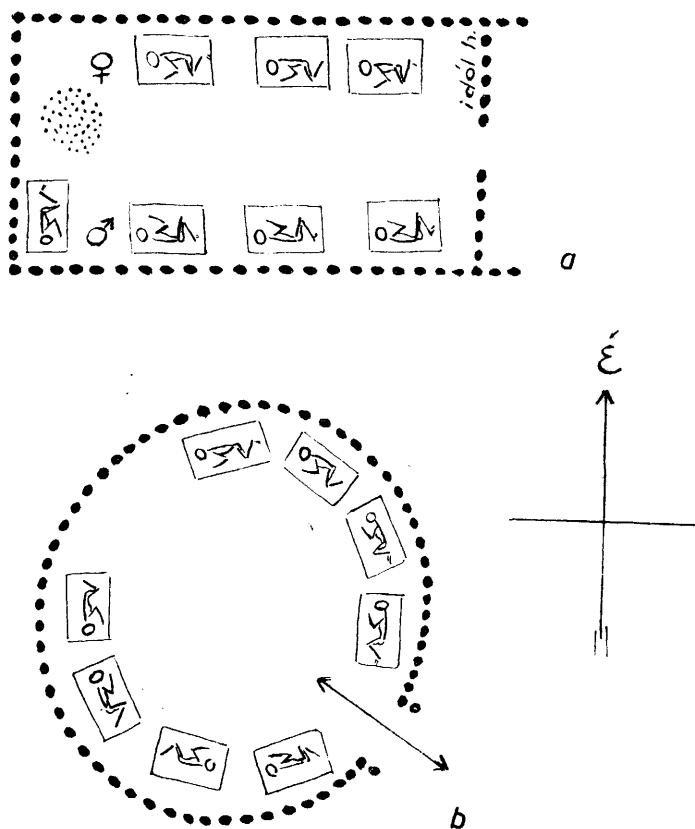

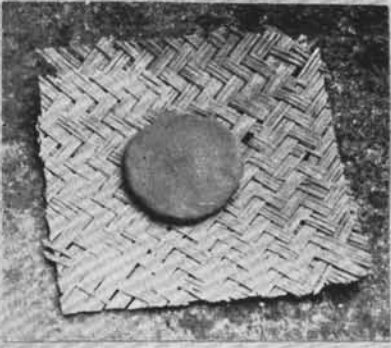
Abb. 7. kép. A fekvőhelyek elhelyezése a négyszögletes (a) és kerek lakóházakban (b)
Schlafplätze in einem kleinen eckigem Hause (a) und in dem Rundhäusern(b)

den körömsipkedéses keramika sorolható a Körös-csoportba, s hogy a déli vidékeken más környezetben, — nálunk hiányzó kísérőkeramika mellett előforduló *körömsipkedéses* anyag nem feltétlenül a mi Körös-csoportunk előzménye.⁷

*

A kökénydombi fonatlenyomat másik figyelemre méltó jellegzetessége az, hogy mintáját könnyen felismerhetjük, s hogy ez a keramikán előforduló edényrajzokkal is kapcsolatba hozható. A következőkben nem elégszem meg a megfelelő edényrajzok pusztá felsorolásával, hanem ennek a fonatmintának a fonatok területén elfoglalt helyét is igyekszem tisztázni.

⁷ Kutzian I., A Körös-kultúra, Diss. Pann. Ser. II. N° 23. Bp. 1944, 99—126. — Nem döntő fontosságú érv az sem, hogy a Körös-csoport leletanyagában déli hatások is kimutathatók. Fontosabb ennél az, hogy a déli körömsipkedéses keramika mellett nálunk hiányzó tárgyi anyagot is találunk, s hogy az említett késői körömsipkedéses keramika semmilyen közvetlen keramikai kapcsolatba sem hozható a Körös csoporttal.

1

2

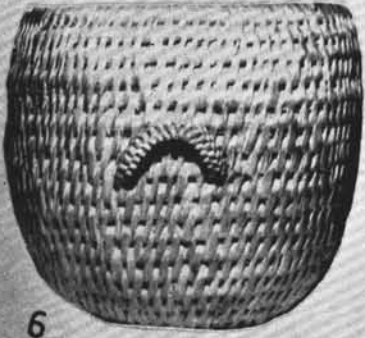
3

4

5

6

7

Fonatlenyomatunk mintája legegyszerűbben úgy ismerhető fel, ha az edény-töredékről gipszleöntést készítünk, és ha azon a különböző irányú szálakat más-más színűre festjük (1b. kép). Töredékünkön a minta hiányosan maradt meg, de rajzban kiegészíthető (3. kép). Kérdéses csak az marad, hogy a mintaegység központjában látható keresztalakot hány egyre nagyobbodó négyzet vette körül?

Azt, hogy a fonat készítésekor kétféle színű szálát használtak, s hogy a rekonstrukció elvben helyes, azt a cserépeken található, váltakozva ki is színezett edényrajzok tanúsítják. Az eddig ismert legszebb edénytöredék 1963. évi Szentes-ilonaparti ásatás során került elő az I. házának részben elszántott keleti végéből.⁸ (4. kép.) Pozitív mintacsíkjait vörös okkerfestéssel emelték ki, a festetlen alap sárgásbarna. Messzire vezetne, ha ezen a helyen az ilonaparti cserépnek kerettel mezőkre osztott felületén található többi fonatmintával, illetve az ugyancsak keretbe szorított, térborítóvá tett spirálmintával behatóan foglalkoznánk. Erről a cserépről behatóbban az ilonaparti ásatás publikációjában fogok szólni. Itt most a fénykép jobbközépső mintája a fontos.

A cseréprajz készítője lépcsőzetesen tört csíkokban azt foglalta össze, ami a fonaton színes mintának hatott. Bár a fonat egyes szálainak határát külön-külön nem jelölte vonalakkal, rajzában mégis eléggé szolgai módon ragaszkodott a fonat textúrájához. Teljes szolgalelkűséggel mégsem vádolhatjuk, mert a minta felső, szélesebb keretében olyan háromszögekből álló csíkot rajzolt, amelynek vonalai nem a fonat szálfutásához alkalmazkodnak, hanem 45°-os szögben eltérnek attól. Az edény díszítője tehát alkalomadtán szabadon tervezte mintáit, s csak arra ügyelt, hogy azok a fonatokon megszokottá vált pozitív-negatív egységek benyomását keltsék. Ugyanez az elv nyilvánul meg abban is, hogy a térborítóvá tett spiráldíszít is pozitív-negatív csíkokból építette fel. Bármennyire is fonatszerű ez a rajz, az említett jelenségek már az önállósulás útját mutatják. Ezért lesz érdemes a fonatolás kérdését, a fonatdíszeket és a fonatszerű díszítőmintákat kissé közelebről megvizsgáljunk.

Az előállítás módja szerint a fonatok különböző rétegek szerint osztályozhatók. Mindezek kialakulásukban nyilván korokhoz is köthetők, megmaradásuknak azonban felső határa nincsen, mert a legegyszerűbb és legrégebb minták máig megmaradtak a fejlettebbek mellett.

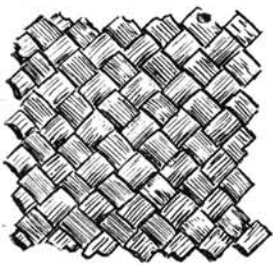
I. A. *A legegyszerűbb fonatok. Az ún. vászonszövés mintája és a sárvolyos fonatok. (II. t. a—c.)*

Az egymást keresztező szálak azonos színűek. A mintát csak a fény-árnyék játéka, illetve a szálak rostjainak futása teszi észrevehetővé. Az őskori leleteken az ilyen minták nem gyakoriak, de megtalálhatók a legkülönbözőbb csoportokban (II. t. a¹).

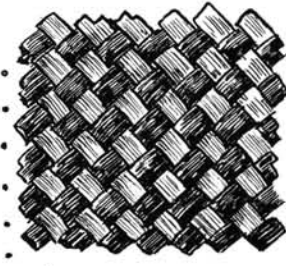
I. B. Ugyanilyen egyszerű, de kétféle színű szálból készült fonatok. A látható minta ezeknél a színes és színtelen szálak sorrendjétől függ és ezért nem feltétlenül azonos a fonatmintával. Azonos fonatminta így különböző színes mintát mutat. (II. t. b—b¹, c—c¹, d., e—e¹, f., g., h—h¹.)

Nagyon valószínű, hogy az ember véletlenül nem azonos színű szálakat használva ismerte fel a színes mintákat, s miután azok megtetszettek, tudatosan igyekezett hasonló módon változatokat előállítani. Az ilyen minták rajza eléggé gyakori az őskor különböző szakaszaiban. Ismerjük ezeket már a felső palaeolitikum késő-gravetti csontfaragványairól, de nem hiányzanak a keramikus időkben sem. (Vö. Acta A.H. 9. (1958) 109. l. III. t. 1. képpel.)

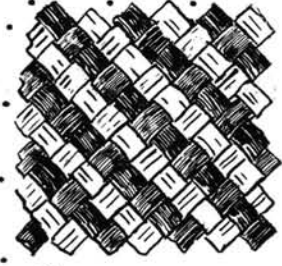
⁸ Az ilonaparti és tűzkövesi ásatásaim egybekapcsolt ismertetése befejezés előtt áll.

a

b

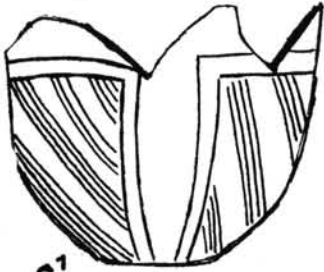
c

a¹

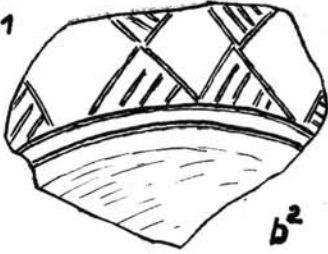
b¹

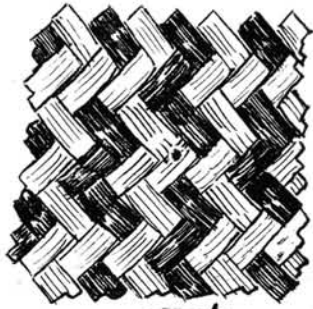
c¹

d

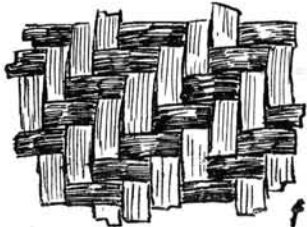
b²

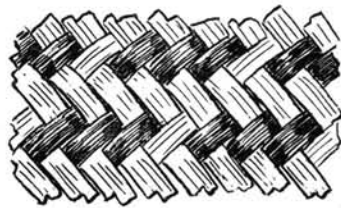
h

e¹

f

g

h¹

II. A. Ezen a fokon a fonat készítője már nem elégedett meg azoknak a változatoknak számával, amiket a fonatminta meghagyásával, csak a szálak színkombinációja útján hozhatott létre. Felismerte, hogy jóval több színes minta előállítására is képes, ha helyenkint, a kisebb-nagyobb egységnek számító részekben belül, a szálak kötésének rendjén változtat.

Az ilyen, fonat alakjában előállítható, más anyagokon vésett vonalak, vagy festett csíkok segítségével díszítésként alkalmazható minták száma meglehetősen nagy. Készülő jegyzékemben eddig 39 elsődleges fonatmintát tartok számon, ez a szám azonban még bővül. Az ide sorolható mintáknak egy részét a későgravetti csontfaragványokról is ismerjük, ugyanezek azonban a korai keramikán is nagyon jelentősek. A díszítőrajzok alapján kísérletképpen gyékényből, kákából, hasított fűzvevesszőből készült fonatminták közül néhányat rajzban a III. t. a—h¹. képen be is mutatok. Több hasonló fonatmintát fonatrajz formájában és papírcsíkokból készült fonatkísérleteim fényképén már korábban közöltem.⁹

A kökénydombi újkőkori fonatlenyomat mintája ebbe a csoportba tartozik. Fonatolása alapján véve hármassávolyos, a kötések azonban a minta kedvéért helyenkint megváltoztatták (3. kép).

A Szentés-ilonaparti cserépen a szembefordított háromszögek sorából álló keret vonalainak nem párhuzamos iránya már többről tanúskodik. Készítője sok örökölt kötöttség ellenére már rajzolva tervezte mintáit, ami az újkőkorból már általános jellemzője a fonat eredetű, de már bizonyos mértékig önállósult díszítőművészetnek.

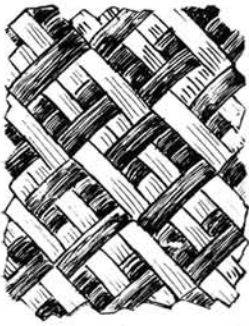
III. A—C. Az e rétegbe tartozó díszítőminták lényegileg már csak fonatszerűek. Fonatként el sem készíthetők; vagy ha kivételesen akad közöttük ilyen, akkor annak kötése annyira silány, hogy gyakorlati alkalmazására nem is gondolhatunk.

Rajzban továbbfejlesztett minták ezek, s mai anyagismereteim szerint az újkőkorból már ismertek voltak. Erről győződtem meg a Szegvár-tűzkövesi ásatások valamennyi települési szintjéből származó keramika, de az a más lelőhelyről származó leletanyag is, amelyet Tűzkövesselel való kapcsolatai miatt részletesen megvizsgáltam. Korábbi nézetemet, amely szerint a rajzosan továbbfejlesztett minták az újkőkorból, annak egy B-nek nevezett szakaszában alakultak volna ki, az elmondottak alapján módosítom. Mai meggyőződéseim szerint a fonatszerű díszítőminták már a keramika előtti időkben ismertek voltak, létrejöttük pedig azzal függött össze, hogy a fonatornamentikát véséssel, festéssel díszíthető semleges texturájú anyagból készült tárgyakon egyre nagyobb mértékben alkalmazták. Semleges texturájú nyersanyag a keramika előállításához felhasznált agyag is; a fának, a kéregnek és a bőrnek a használatba vétele azonban megelőzte amazt.

Nem tulajdonítok kronológiai jelentőséget az A—C-vel jelölt mintáknak, mert ezek csak a rajzban való mintamódosulásnak a különböző módozatait jelzik.

III. A. A fonatminta rajzban való továbbfejlesztésének egyik módja az, hogy a lépcsőzetesen tört körvonalakat egyenesekbe foglalják össze. A rajzból tehát azok a részletek maradnak el, amelyek fonaton technikai szükségszerűségből voltak lépcsőzetesek. Rajzolás alatt természetesen faragást, vonalas festést is érthetünk. (IV. t. I.)

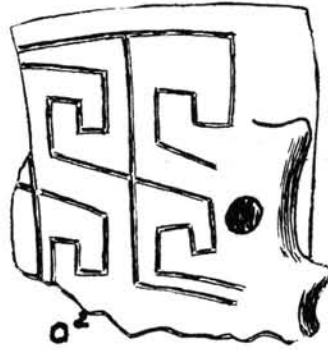
⁹ Csalog J., FA VII. (1955) 39—40. o. 3. és 4. ábra. Érthetetlen, hogy Patay Pál, aki említett munkámat idézi, 1960-ban a Swiatowit XXIII.-ban megjelent cikkében nem emlékezik meg ezekről a fonatrajzokról, sőt újabb rajzok közzétételével saját nevében igyekszik igazolni azt, amit én állítólag csak feltételeztem. A 3. jegyzetében nem 1955. évi, hanem 1941. évi cikkem megállapításaira hivatkozik, de ott is figyelmen kívül hagyja, hogy a mintáknak a cserépanyagon változó sorrendben történt kifestését már akkor megemlítettem. Színes minta „szalagokról” (helyesen csíkokról) ír, holott cikkemben zárt mintaegységek képe is szerepel.

d

a'

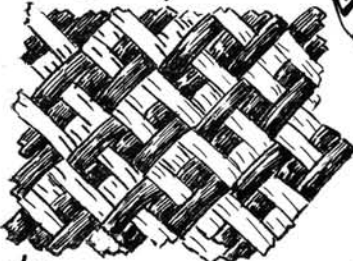
a''

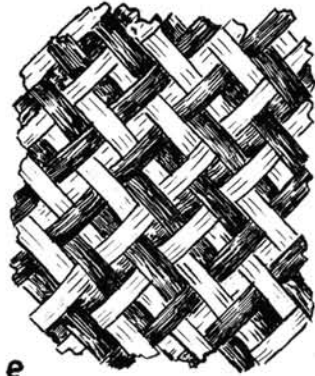
a'''

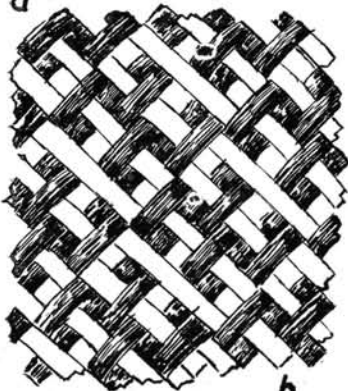
e'

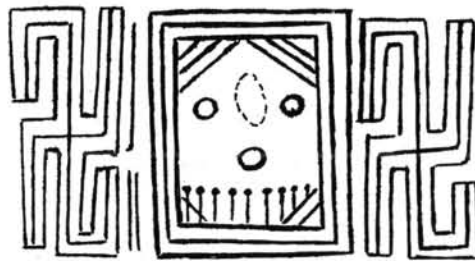
d'

e

h

h'

A kökénydombi fonatlenyomat mintáját módosult alakjában több lelőhelyről ismerjük. Ezek közül a kökénydombi pergőfúrónak az agyagból mintázott, kiégetett, de fából készült mintát utánzó lendkerekére hivatkozom elsősorban.¹⁰ (IV. t. 2.) Ez a díszítőminta a fa lendkereken vésett volt.

Gyakori ugyanez a minta a veder alakú (IV. t. 3.) edényeken is. Ezeknek eredete a fülek felőli keskenyoldalak egymásba kapcsolódó díszítése miatt régebbi kéregedényekre vezethető vissza.¹¹ Ilona-partról sem hiányzanak. Az egyik kökénydombi edény ép részéről kiterített rajzot közlök, mert díszítése a kéregedények szerkezetét, összevarrását utánozza. (5. kép.)

Így értelmezhetők a hasonló felépítésű bodrogkeresztúri edényrajzok. Patay Pálnak az a feltételezése, hogy ezek szótt anyag mintáit utánoznák, azért is téves, mert *szótt anyagon a diagonális szálfutás lehetetlenség*. A Tiszadob-Borzik-tanyai edény rajzáról megjelent fénykép rajzmásolata különben sem azonos Patay rajzával (IV. t. 4a—b.). Patay az árnyékolás vonalainak számát megváltoztatta és szabályossá tette, hogy azok a szótt anyag fonalainak benyomását keltsék.

III. B.-vel azokat a fonatszerű rajzokat jelölöm, amelyeknél a fonat színes mintáját vonalnak, vagy ecsettel festhető csíknak tekintették. Ez esetben tehát nem a minták körvonaláról, hanem magukról a mintákról szölok.

Az V. t. a. képen olyan fonatmintát mutatok be, amely a II. A. fokozatba tartozik. Edényrajzként ez a minta több bükki cserépen,¹² a kenézlői ún. antropomorf edényen¹³ és Szegvár-Tűzkövesen is előfordul. (V. t. a¹—a².)

A tiszaberceli edény rajza már tovább fejlesztett formájában mutatja ezt a mintát. Készítője a színes fonatmintát vonalrajzként igyekezett utánozni. (V. t. b.) Mivel azonban szeme a fonatokon már hozzászokott a pozitív-negatív mintacsíkok arányához, a túl vékonynak talált vonalrajzot újabb vonallal körülkerítette. — (V. t. b. j. o.) Tűzkövesen ugyanígy különböző mintákat alkalmaztak díszítésként. (pl. V. t. c.) Nagyon jól ismerték ezt a rajzolási módot a bodrogkeresztúri agyagművesek is, akik az összefüggő vonalrajz helyett olykor pontsoros rajzoláshoz folyamodtak, sőt azt néha körül sem kerítették.¹⁴ — (VI. t. a², b², c².)

A tiszaberceli bükki edény díszítése a minta és a kivitelezésmód tekintetében nagyon sokban hasonlít a marosvásárhelyi (Tigru Mures) bodrogkeresztúri típusú edényéhez. A kettő közötti különbség tulajdonképpen abban rejlik, hogy a marosvásárhelyi edényre széles csíknak vitték rá a mintát, s hogy annak „kiemelése érdekében”¹⁵ az alapot keresztirányú sraffozással látták el. — (V. t. d—d!) Kovács

¹⁰ Csalog J., FA VII. 1955. V. t. I. kép, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1963. III. t. 5. kép. és 16. old. szövege.

¹¹ Kéregedényeken nemcsak a kimetszett (Kerbschnitt) díszítés gyakori, hanem kétoldali bemetszéssel készült „V” keresztmetszetű árkos díszítés is.

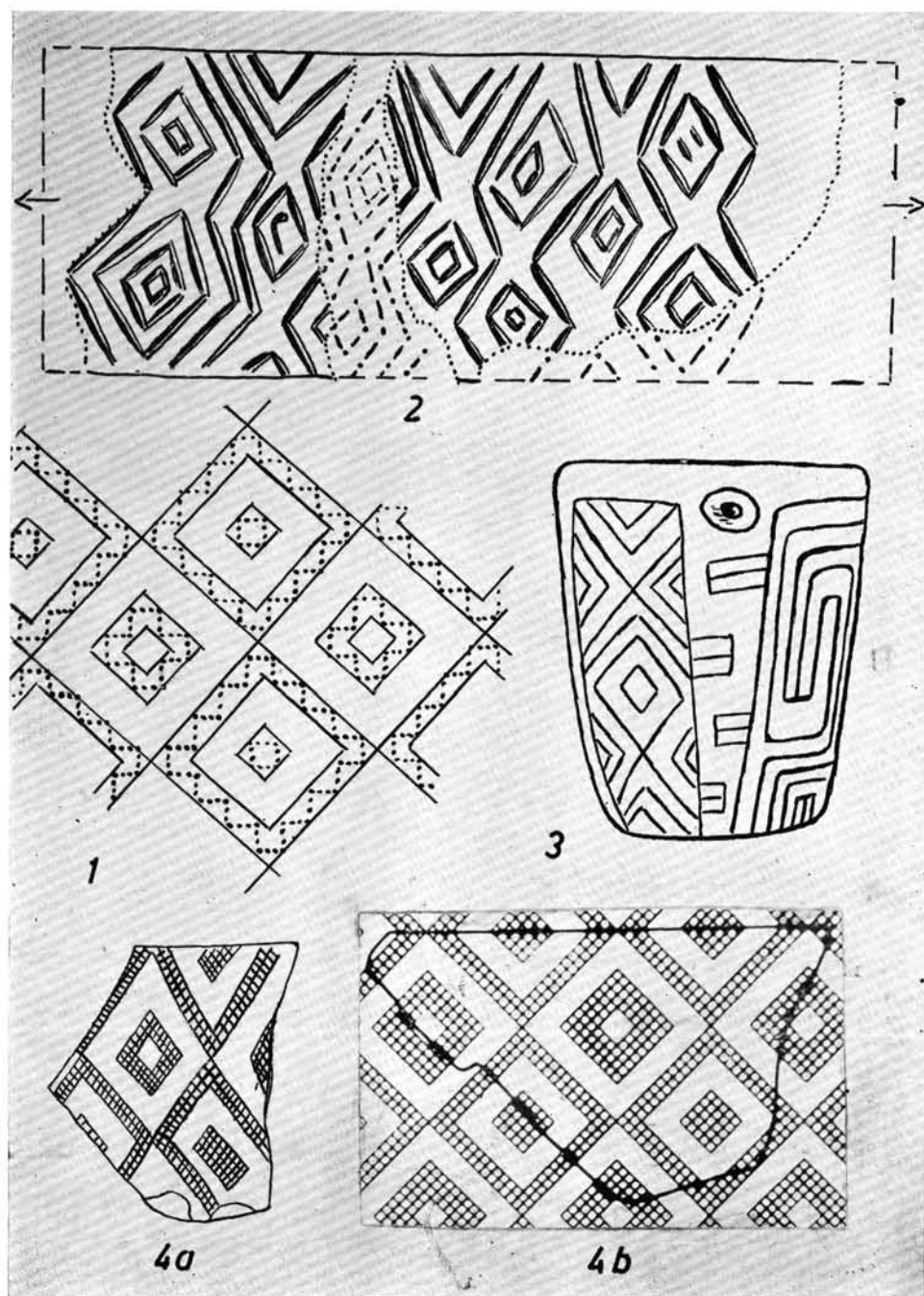
¹² Tompa F., Die Bandkeramik, A. H. V—VI. (1929) XXXIV. t. 3—4., 8.; XXXVIII. t. 1—3; XLI. t. 1. a—b; XLII. t. 8. kép.

¹³ Csalog J., Acta A. H. 11. (1959) 5. kép.

¹⁴ Patay Pál több ilyen edényrajzot mutatott be említett cikkében, de nem magyarázta meg, hogy az ilyenek miért lennének szótt minták utánzatai.

¹⁵ Kovács István, Dolgozatok (Kolozsvár) VI. (1915.) 251. — Kovács az általa közölt rajzokhoz a következő megjegyzést fűzte: „Rajzunkon a hálózat a kelleténél nagyobb szemű, az edényen ti. átlag két szem esik a meanderszalag szélességére.” Hogy ez az „á t l a g” szó mit jelent, azt az edényről közölt fénykép világosan elárulja. A Kovács-féle rajz egy-egy hálószeeme helyett néha kettő, máskor másfél, olykor pedig csak egyetlen hálószeemet találunk.

Patay minderre nem volt tekintettel, elmélete igazolására cikkének 8. képén más rajzot közölt. Már ebből is kitűnik, hogy a hálószeemek vonalai nem szabályos futásúak. Mindez pontosan megfelel annak, amit Kovács szintén megírt, hogy ti. „az edény díszítője a hálózatot utólagosan, a figurák kiemelésére karcolta a felületre.”

Istvánnak ezt a félreérthetetlen módon megírt megállapítását Patay elhallgatta, a publikáció 20—21 képén levő kiterített rajzot pedig az ottani 16. kép fényképének és Kovácsnak a kiterített rajz hibáira vonatkozó megjegyzéseit figyelmen kívül hagyva, a szövésmintára vonatkozó elmélete bebizonyítására átrajzoltatta.¹⁶

III. C. Ezt a jelzést olyan díszítőminták leírásakor használok, melyek már csak fonatszerűek, de fonatként egyáltalán nem készíthetők el. Az emlékéanyag segítségével rekonstruálható kialakulásuk az elsődleges fonatminta rajzolva történt utánzásával függ össze, a minták azonban olyan részletekből, máskor azoknak változataiból állnak: amelyek az alapminta rajzolásakor mellékesen jelentkeztek. Igen sok minta tartozik ebbe a fokozatba, s valamennyiükre az jellemző, hogy változataik rendszeren ugyanannak a tárgynak más-más részén, együtt fordulnak elő. Az ilyen esetek nemcsak azt bizonyítják, hogy a tiszavidéki és az ún. bodrogkeresztúri agyagművesek igen fejlett rajzolókézséggel rendelkeztek, hanem azt is sejteni engedi, hogy a mintaelemek variálása íratlan szabály volt ebben a korban.

Az ide sorolható minták jellemzésére ezen a helyen példaképpen egyetlen elsődleges fonatmintának a változatait mutatom be.

A II. A. fokozatba tartozó, itt kiragadott színes fonatminta (VII. t. 1.) jegyzékemben az F. 11. jelzést viseli. Edényrajzként Szegvár-Tűzkövesen gyakori, (VII. t. a.). Ugyanott azonban számos változata is előfordul.

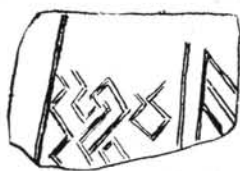
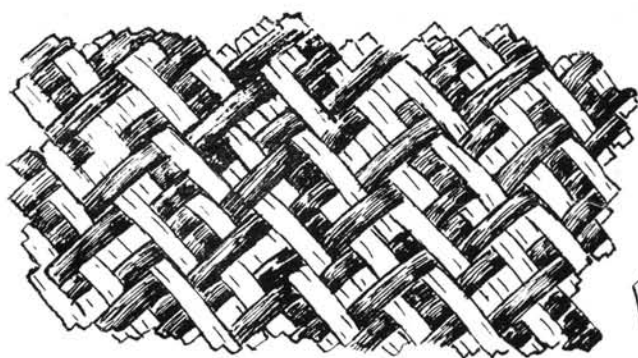
Az F. 11. 1. változat a minta pozitív és negatív csíkjainak ecsettel történt, fellazított festése útján alakult ki. (VII. t. 2. kép bal oldala.) A festett fonatminták között így az alapból kispórolt meandroid mintacsík újabb minta benyomását keltette. Ez az új minta rendszeren a festett csíknál szélesebbre sikerült. Nehogy tehát az aránytalanság érzetét keltse, a felületnek ezt a részét mélyített vonallal két részre (a VII. t. 2. kép jobb oldala) vagy két vonallal három csíkra bontották (VII. t. 1b., 3.). A tűzkövesi cserépen ezeknek a vonalaknak a között sárga okkerfestékkel befestve ki is emelték. (VII. t. 3.) Ezzel a meandroid mintacsík maga is mintává vált. Hasonlót látunk a tiszadobi, bodrogkeresztúri edényrajzon, (VII. t., 3a) ezen azonban rácsszerű árnyékolás helyettesíti a festést, s a meandroid minta önálló vonalakként maradt meg.¹⁶

Az imént említett tűzkövesi cserépen még csak mellékes szerepet játszó meandroid mintacsík egy másik tűzkövesi cserépen már önálló szerepet kapott (VIII. t. 1.). A meandroid csíkokat itt vörös okkerral festették rá a cserépre és utólag húzták ki a bemélyített körvonalait. A tulajdonképpeni fonatminta itt már csak festetlen alapként ismerhető fel. Jegyzékemben ez a minta az F. 11. 2. változat jelzést kapta.

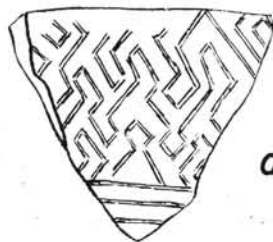
Az említett 2. változatnak egy sor újabb változatát ismerjük. Az egymás mellé sorakoztatott meandroid csíkok dőlése, illetve futásának iránya, az eddigiekben párhuzamos volt. Az F. 11. 3. változatnál ez az elrendezés megmarad, a meandroid mintacsíkot azonban végeiken kampós tagokra bontották szét. (VIII. t. 2—5.) Az idézett 3. számú tűzkövesi töredéken a mintát egyszerű vonallal rajzolták az edényre, majd vörös festékkel csíkszerűen megerősítették és utólag körülkerítették. A nyitraladányi tejesköcsögön¹⁷ (VIII. t. 4.), a kampókra szétszakított csíkot mészbetétes ráccsozással rajzolták meg, sőt teljesen az edény alakjához alkalmazkodva, az üresen maradt részekbe ráccsozott háromszögeket komponáltak. Mindez az agyag-

¹⁶ Patay P., Swiatowit, XXIII. (1960) 373. o. 12. kép.

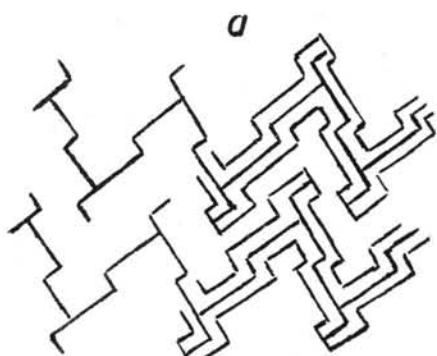
¹⁷ Nischer—Falkenhof L. Dolg. VIII. (1932) LIII. t.

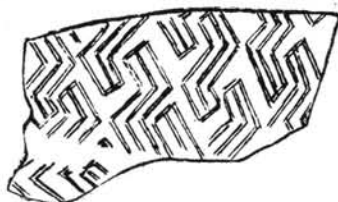
a¹

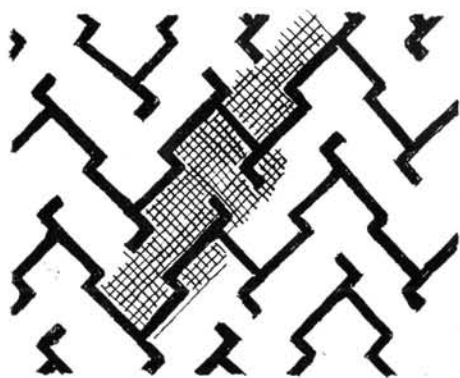
a²

b

c

d

d¹

műves műve és nem szőtt anyagról átmásolt díszítés, ahogyan azt Patay állítja.¹⁸

Ugyanez a minta ismétlődik a VIII. t. 5. kép tűzkövesi töredékén, amely a „H” ház egyik össze nem állítható edényéből való. Több okból is meg kell említenem, hogy az edény alakja a hiányzó részek ellenére rekonstruálható, és igen közel áll a tiszasasi¹⁹ bodrogkeresztúri edényhez, s fülei is hasonlóak voltak. Ennek az edénynek a jelentőségét emeli az, hogy a szétdarabolt meandercsíkok közötti részen az alap újabb mintaváltozatot ad, (F. 11. 4. változat) s hogy ezt az edény díszítője azzal tette feltűnőbbé, hogy a még félig lágy agyagba madártollból készült csőszerű szerszámmal egymás mellé sorakozó köröcskéket nyomkodott. Több tűzkövesi cserépen a tollba beszorult anyag éppen úgy kiszakadt, mint a tiszasasi edény teljesen hasonló módon készült díszítésein. Elvben és kivitelben közeláll ehhez az a díszítésmód is, amit a borsodi bükki cserépen látunk. (Vö. az A. H. V—VI. (1928), XVIII. t. 2. képpel.)

A tiszasasi edényen ugyanennek a mintának további változataival találkozunk: a meandroid mintacsíkok itt ellentétes irányban futnak egymás mellett és szét-darabolva sincsenek. A két fül közötti mezőkben a VIII. t. 6. rajzot; a fülek alatti keskeny mezőkben a VIII. t. 7. rajzot látjuk. Az előbbin a meandroid csíkok rácsosítottak, s ebben az elrendezésben az F.11.5. változat jelzést kapták, közöttük pedig újabb mintaváltozatként — mit F.11.6. változatnak nevezek — az alapnak madártollal kiszürkált csíkja jelenik meg. — A rajzon az F.11.5. változat mintája szürkált díszítésű, s az F.11.6. mintaváltozat rácsosított.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a tiszasasi edény hasán több párhuzamos karcolat segítségével megrajzolt körülfutó spirálvolúta is van, ami sem a „bodrogkeresztúri”, sem az ún. tiszai csoportban nem egyedülálló jelenség, s az eddig egymásutáninak tartott stílusok egymással való érintkezéséről, egykorúságáról szól.

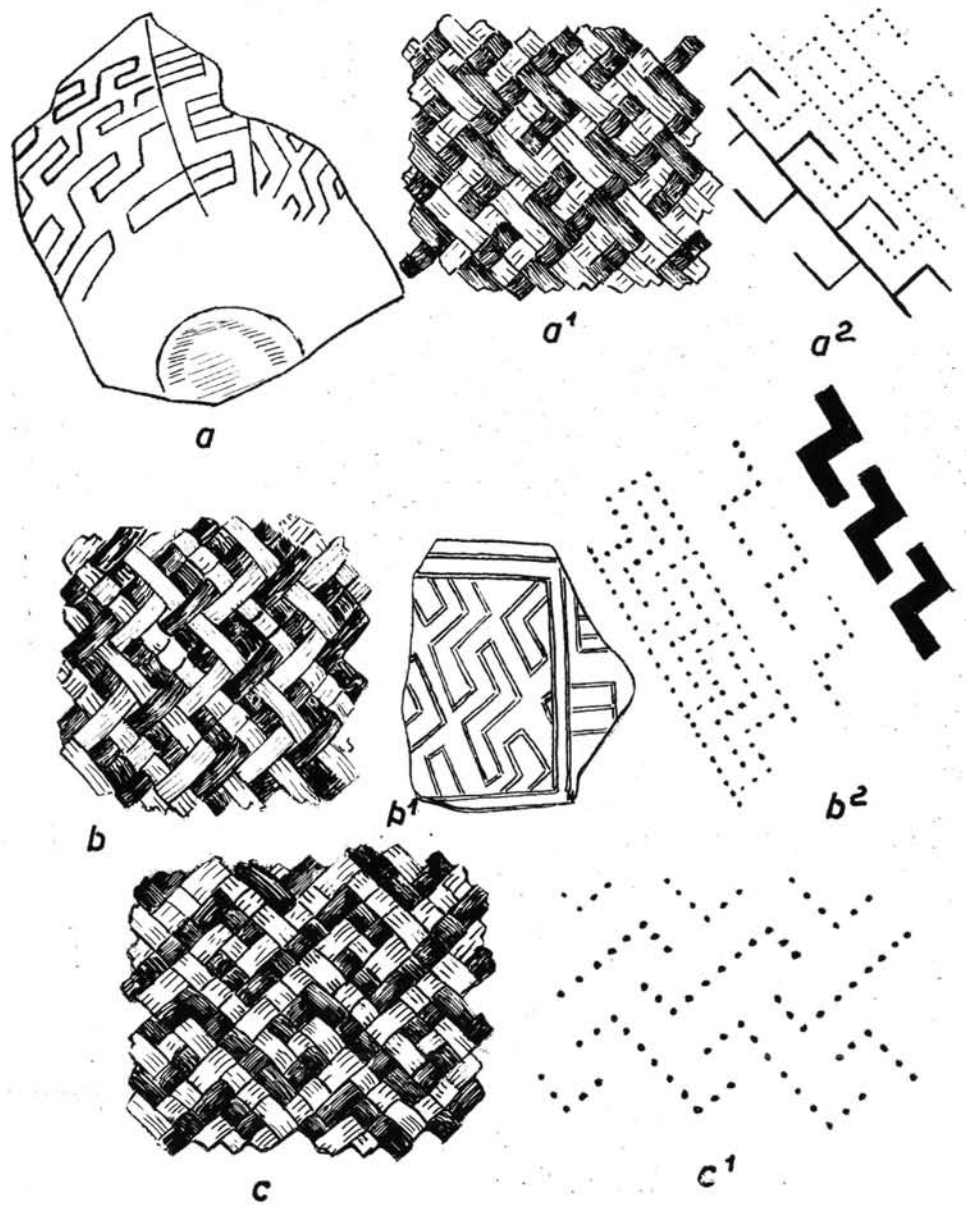
A rácsozásnak és a tollal szürkált díszítésnek a variálása egymagában is azt bizonyítja, hogy mindkettő az agyagművességre jellemző módszer volt. Patay, aki másokat azzal vádol, hogy a bodrogkeresztúri leletanyagot nem ismerik,²⁰ nem vette észre a tiszasasi edény kétféle mintaváltozatát, sőt említett cikkének 7. képén a tollal szürkált díszítéseket fel sem tüntette. Ezeket bajos lett volna szőtt anyagokra visszavezetni, de gondolni sem lehetett volna szőtt anyagokra, ha az egyáltalán nem szabályos rácsrendszerbe illő árnyékolás vonalait Patay úgy közölte volna, ahogyan azok az edényrajzokon előfordulnak.

Végős fokon tényként állapítható meg, hogy a fonatdíszek párhuzamos fejlődést mutatnak a legkülönbözőbb korai keramikai csoportokban, s hogy az

¹⁸ Patay P., Swiatowit XXIII. (1960) 372, 382. — Patay még azt is feltételezi, hogy a díszítőrajzot a még nyers edényre borított szőtt anyagról kopirozták rá az edények felületére. (372). Ez teljes mértékben lehetetlen: A különböző mértékben domború edények felületére nem lehet a szőtt anyagot ráncmentesen ráteríteni, nem lehet megoldani azt, hogy a minta eleje és vége záródjék; nem lehet megoldani azt, hogy az egyes mintaegységek az edény hasi részén nagyobbak, a nyak irányában egyre kisebbek legyenek. A legjobb példa erre a pusztaiavánházi 15. sír nagy edénye, amelyet Patay cikkének XVI. t. 2. képén közöl, de amelyet közelebbről nem vizsgált meg. — Az árnyékolás vonalainak száma a felfelé egyre kisebb háromszögekben fokozatosan csökken. Szőtt anyag fonalairól nem lehet itt szó, az edény díszítése rajzként megtervezve jött létre!

¹⁹ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. rész, Bp., 1886, CXLII. t.

²⁰ Patay P., i. m. 365. — Patay vádjával kapcsolatban, amely szerint tiszainak néztem bizonyos bodrogkeresztúri edényeket, az igazság az, hogy azt pontosan abból a munkából vette át, amely ellen szót emel. — Csalog J., FA III—IV. (1941) 11.

ún. tiszai keramika fonatszerű díszítőmintái szoros rokonságban vannak a bodrogkeresztúri csoportban is előforduló, rajzban továbbfejlesztett mintákkal.^{20a}

*

További érdekes eredményekhez jutunk, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy a kökénydombi gyékényfonat új korában mi célt szolgált.

Az, hogy a mintás fonatot nem edények készítésekor használatos darabnak szánták, nem szorul bővebb magyarázatra. Ócska, elhasznált, szétdarabolt fonat része lehetett, amit másra már aligha használhattak volna. Ép korában olyan gyakorlati célt szolgálhatott, amelynél az is kívánatos volt, hogy szép legyen.

Eredeti rendeltetésére leginkább a természeti népeknél elterjedt, fekvőhelyként használatos fonatokból következtethetünk. Az Afrikából, Óceániából, Amerika különböző vidékeiről ismeretes alvószőnyegek szalagszerű csíkokra hasított, két színben festett növényi anyagból készülnek. Mintázatuk szoros összefüggésben van a szálak színsorrendjével és a fonatolás módjával. Méretük nem nagy. Többnyire 70×80 , máskor 75×90 , nagyon ritkán 90×110 cm. Egyetlen személy fekvőhelyül szolgálnak, s az is csak összekuporodott helyzetben fér el rajtuk.

Európa neolitikumában sem valószínű, hogy mások lettek volna a fekvőhelyek. Az eddig megismert lakóházak padlóján nyoma sem volt annak, hogy azokban állandó, esetleg karóvázás fekvőhelyek léteztek volna. Az aránylag kicsiny, felmenő falak nélküli, tiszavidéki házakban valószínűleg a ház hosszoldalai mentén vetették meg a fekvőhelyeket; ott helyezték el a fekvőgyékényeket. A házak méreteiből következik, hogy a gyékényeket csak hosszában, a részsűtos tetőfal alatt helyezhették el, mert a magasabb középtengely vonalát a tűzhely és a járókelők részére szabadon kellett hagyni. Ugyancsak a ház kicsiny méreteiből következik az is, hogy a hellyel takarékoskodni kellett, hogy az alvógyékények nem lehettek hosszúak.

Házankint legfeljebb 3—3 alvógyékény fért el az oldalfalak mentén, egy-egy pedig a hátsó fal mellett, a tűzhely közelében. Ez utóbbinak a hossz tengelye természetesen 90° -nyira tért el a többiétől (7. kép).

Az elmondottak jelentősége akkor nő meg igazán, ha a lakóházaknak a sírokhoz való viszonyát vizsgáljuk.

Szegvár-Tűzkövesen az egymáshoz csatlakozó szelvények helyén talált sírokban az összekuporított helyzetben fekvő csontvázak hossz tengelye egy kivételével, kisebb ingadozással K—Ny-i volt. A csontvázak közül 16 a jobb oldalán feküdt, arca É-nak volt fordítva; 7 a bal oldalán feküdt D-nek fordított tekintettel. A kivételnek mondott 16. sír váza arci részével K-nek volt fordítva.

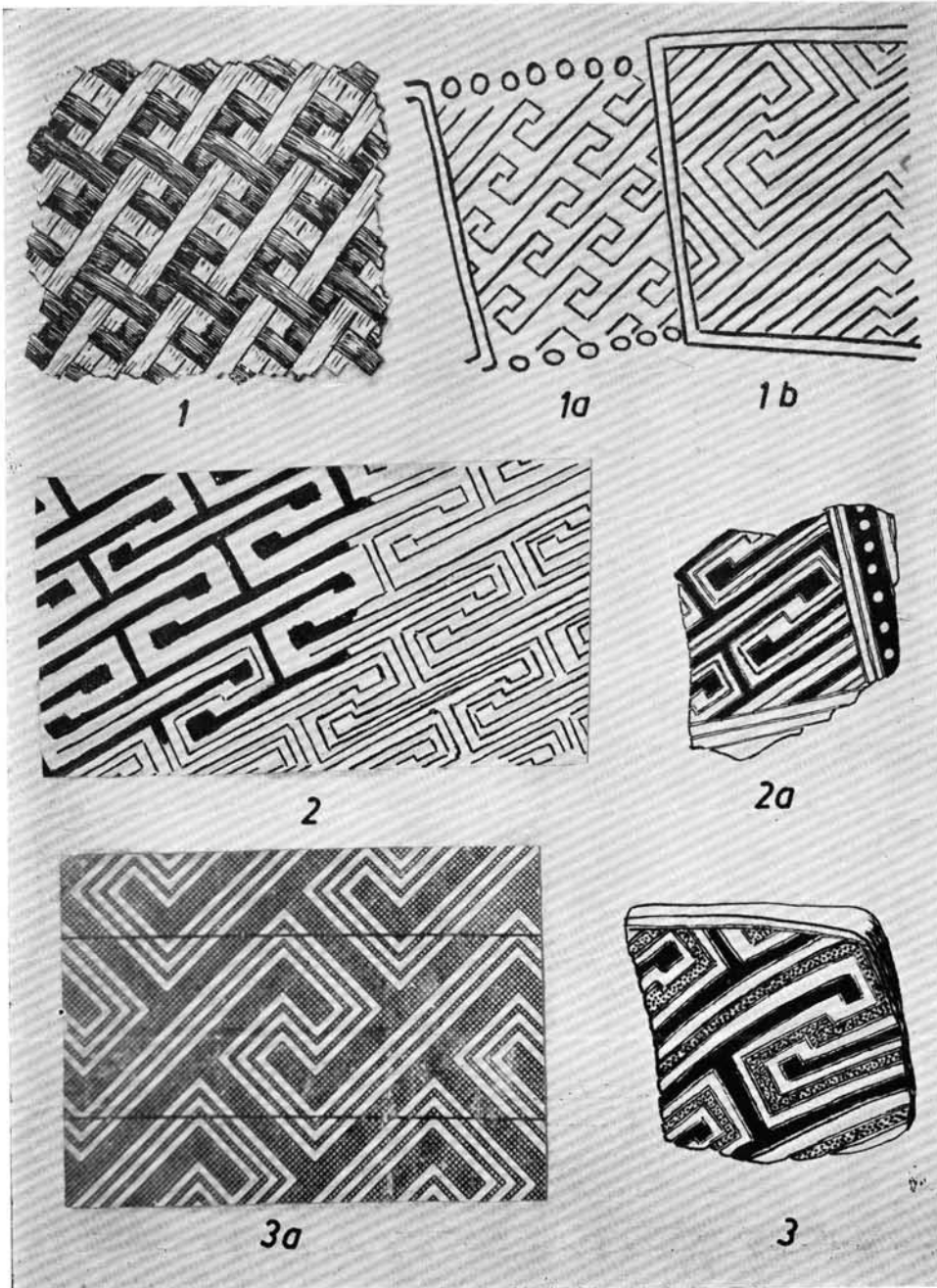
A jobb oldalukon fekvők közül 10 férfi volt. A többi, fiatal és rossz megtartású egyén csontvázat nem sikerült az ásatáskor meghatározni.

A bal oldalukon fekvők közül 6 nő volt, meghatározhatatlan nemű 1.

A legtöbb sír hossz tengelye Tűzkövesen az évszaki ingadozástól eltekintve, megegyezett a lakóházak tájolásával. Még helyszínrajzunkból (6. kép) is ez tűnik ki, ahol az „E” és a „C” ház maradványai a ház hossz tengelyének a meghatározását lehetővé tették. Az egy kivétel helye így a ház hátsó fala mellett kereshető. Ezekben talán a családfőt gyaníthatjuk.

^{20a} Nagyobb terjedelmű összefoglalás részére tartom fenn annak a bizonyítását, hogy a fonatstílus a Kárpát-medencében rekedt ősköri lakósnak különböző csoportokba beolvadt töredékeinek a díszítőművészete volt.

²¹ Az arci rész irányítását a „Blickrichtung”-ot a hazai és a külföldi szakirodalom tanúsága szerint általában döntő fontosságúnak szokták tekinteni. Kritika nélkül, nemzedékről nemzedékre átvett szempont ez, amely a helyes megoldás megtalálását csak megakadályozza.

A férfiak jobb oldali, a nők bal oldali fektetése és a hossz tengely azonosságát nézetem szerint annak a következménye, hogy a tűzkövesi házakban külön férfi és külön női oldal volt. Azt tehát, hogy a halottak eltemetésekor a tekintet irányának lett volna jelentősége,²¹ vagy hogy az arci rész irányítása éppenséggel azzal lenne összefüggésben, hogy a halottat milyen napszakban temették el,²² nem tartom elfogadható magyarázatnak. Északnak „néző” csontvázat gyakran találunk, a nap viszont semmilyen napszakban sem látható ebben az irányban.

Az alvó és az eltemetett ember összekuporított testhelyzete — véleményem szerint — ugyanarra az okra vezethető vissza és nem magyarázható a halottaktól való félelemmel, a halottak összekötözésével. A Szegvár-tűzkövesi sírok kibontásakor ugyanis 4 esetben állapíthattam meg, hogy a halottakat gyékényfonatra fektették. Az ilyen sírok feneke régebbi kultúrréteg, a sír gödrén túl is követhető hamuréteg volt, amin a gyékénymaradványok aránylag jól megmaradtak. A kérdéses sírok leírása a következő:

A 8. sír csontváza a település középső szakaszában került a földbe. A kultúrrétegbe ásott gödörben, hamurétegen feküdt, jobb oldalán, mérsékelt kuporított helyzetben. Férfi volt. Hossz tengelye a koponyától a lábvég irányában mérve 264° , tehát majdnem pontosan Ny—K-i volt. Kuporítva a hossza 76 cm volt.

A csontváz felszedésekor vettük észre, hogy a koponya alatt egymást keresztező gyékényszálakból készült fonatnak nagyon foszlott, tenyérszíni darabja maradt meg. A fonat helyenkint kettőssávolyosnak látszott, mintája azonban azért nem volt pontosan megfigyelhető, mert a szálaknak egy része hozzátapadt a hiányosan megmaradt koponyához.

A 10. sírban szintén a koponya alatt találtunk gyékényfonat foszlányokat. Állapotuk igen rossz volt. A szálak, úgy látszott, nem egyes gyékénylevelek voltak, hanem sodort gyékényfonalak, amiket kettesével fogtak össze egy-egy szál gyanánt. A mintát nem lehetett felismerni.

A sírban bal oldalán fekvő női csontvázat találtunk erősen kuporított helyzetben. A sírgödör hossza 142 cm, a halott 90 cm hosszúságúra volt összekuporítva. A csontváz nyakán 12 szem márványgyöngyöt és 2 szem korong alakú rézgyöngyöt találtunk. Irányítása 264° volt, tehát szintén majdnem pontosan Ny—K-i. A sír megállapíthatóan a felső temetőréteghez tartozott, a sírgödör metszete szerint.²³

A 13. sírban jobb oldalán fekvő, mérsékelt kuporított férfi csontvázat találtunk. A sírgödör hossza 149 cm volt, ebben a csontváz 114 cm hosszú. Irányítása 234° volt, ami nagyjából a téli legszélsőségesebb napkelte irányának felel meg.

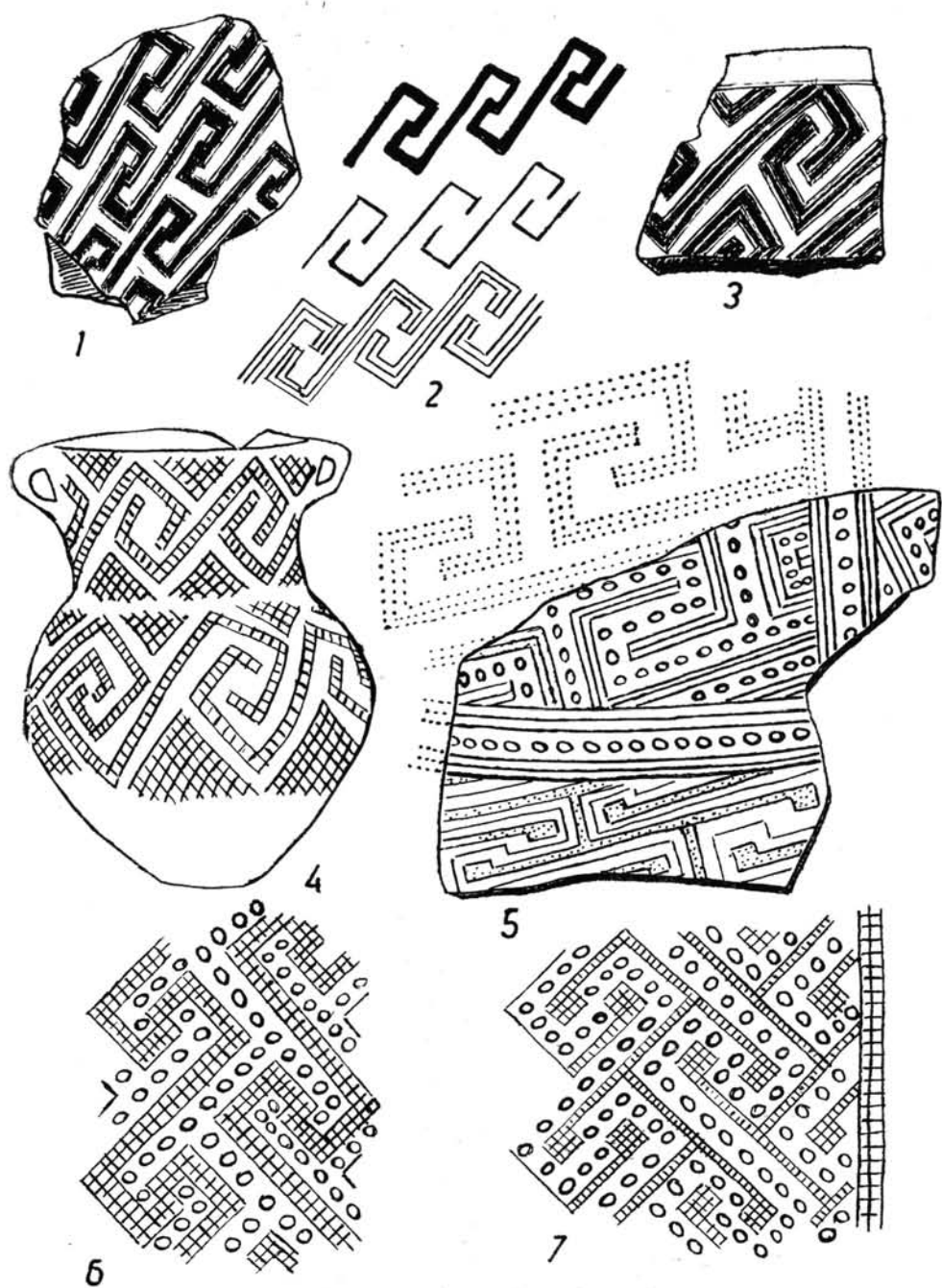
Ebben a sírban a koponya, a mellkas és a hátgerinc alatt találtunk gyékényfonat foszlányokat. Mintájuk nem volt felismerhető. A sír biztosan az alsó temetőréteghez tartozott.

A 14. sírban jobb oldalán fekvő, mérsékelt kuporított férfi csontváza feküdt 89 cm-es hossz tengellyel. A sírgödör ebben az esetben is jóval nagyobb volt, s az alsó temetőréteghez tartozott, mert felette az első temetkezési időszaknál későbbi kultúrlerakódások bolygatatlanok voltak.

Ebben a sírban a jobb combcsont alatt találtunk gyékényfonatból megmaradt rostokat. Koponyája alatt felismerhetetlen alakú fakészítményből származó fakorhadékot találtunk. Tekintve, hogy rostjai a sírgödör szélessége irányába mutat-

²² Banner J., A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolg. 1927. 1—59.

²³ Tűzköves területének legmagasabb részén két alkalommal temetkeztek. A település középső szakaszában és a végén. Újabb ásatási megfigyeléseim szerint mindez csak annyit jelent, hogy a település súlypontja időnkint áthelyeződött a 15. kat. holdnyi terület más pontjára.

tak, nem a halott alá helyezett deszkalapra gondolok, hanem fából készült fejpárnára, vagy valamilyen alacsony lábú dikóféle fakeretre, amely gyékénnyel volt bevonva. A sír irányítása 250° , s ez a téli napkelte irányának felel meg.

A leírt sírok valamennyiében vörös okkerfesték tapadt a lábszárakhoz és az alkarcsontokhoz. A halottak testét ezek szerint a ruhával nem fedett részeken ünnepi módon vörösre festették.

A márványgyöngyök közül egyetlen darab henger alakú; 0,9 cm hosszú, 0,75 cm átmérőjű. 11 darab korong alakú, átlag 0,4 cm hosszú és 0,6 cm átmérőjű. Olyanok, mint a „bodrogkeresztúriak”, amelyek azonban a csak tejeskőcsögös Jászberény-borsóhalmi temetőből még hiányzanak.²⁴

A rézgyöngyök korong alakúak, 0,28 cm hosszúak és 0,5 cm átmérőjűek. Mindkét változat előfordult Tűzköves régebbi és későbbi temetőrétegében.

A sírokban talált gyékénymaradványok azt mutatják, hogy a halottakat a sír fenekére terített gyékényfonatra fektették. Nézetem szerint ugyanarra, amelyen életükben aludni szoktak. Ebből pedig az következik, hogy a halott fektetésének módja — éppen úgy, mint az összekuporodott helyzetben való alvás — a gyékény-fekvőhelyi rövidségével függ össze.

Régen tisztázott kérdés már, hogy a kuporított testhelyzetben való temetés nem függ össze a hellyel, a gödörásás munkájával való takarékossgal. Banner jónéhány adatot sorol fel, amelyekből kitűnik, hogy a sírgödör lényegesen nagyobb volt, mint amekkora helyen a halott elfért.²⁵ Akik hittek ebben az elméletben, a legegyszerűbb területszámítást sem végezték el. Nem számították ki, hogy a hátán, kinyújtva eltemetett halott részére ázott 190×50 cm-es sír területe: 9500 cm^2 , kevesebb, mint a kuporított testhelyzetben eltemetett halott részére ázott 130×80 cm-es: $10\,400 \text{ cm}^2$ -es sírgödör területe.

A halottaktól való félelmet nem tartom elsődlegesnek és a kuporított temetkezési szokás okának. Nem tagadom, hogy már a neolitikumban is összekötöztek bizonyos halottakat, figyelembe veszem a halottak összekötözésére, megcsonkítására, leszegelésére vonatkozó kétségtelenül hiteles késői adatokat, de nem fogadhatom el azt, hogy az összekötözéssel megmagyarázható, nem általános esetek vezettek volna a kuporított helyzetben való temetkezés szokásához. Feltétlenül számolok ugyanis azzal, hogy a halott „járását” sokkal könnyebb megakadályozni, ha kinyújtott testhelyzetben kötözik össze lábait, ahogyan az a Bannernél idézett konkrét esetekből is kitűnik. Magam is írtam ilyen esetről,²⁶ és a sír földjéhez szegelt középkori magyar sírokat is leírtam Bátáról.²⁷ Egyedül lehetségesnek csak azt tartom, hogy az őskorban a halottak összekötözésével a kuporított testhelyzetet igyekeztek biztosítani, s hogy ebből a néha elkerülhetetlen eljárásból másodlagosan, talán már az őskorban is, kialakult a hazajáró halottak elleni védekezés szokása.

Az őskori sírokban gyakrabban találunk enyhén kuporított helyzetben fekvő csontvázat, mint olyanokat, amelyekről csakis erőszakos összekötözést tételezhetünk fel. A mérsékelt kuporítás az alvógyékényen pihenő ember akkoriban normális helyzetének felel meg. Mivel pedig az alvógyékényt a sírban is a halott alá tették, a nem nagy gyékényen ott sem helyezhették el kinyújtva. Ha tehát a halál beállta után nem igazgatták rá az alvógyékényre idejében a halottat, akkor a hullamerevség beállta után erőszakos eszközökhöz kellett folyamodniuk. A térdben behajlított lábakat a törzshöz kellett kötözni; ez pedig szélsőségesen nagyfokú kuporí-

²⁴ Csalog Zsolt, Jász-kunság VII. (1961) 149.

²⁵ Banner J., i. m.

²⁶ Csalogovits József, Népr. Ért. 1937. 447—448.

²⁷ Csalog J., Tolna vármegye múltjából, 5. (1940) 57.

tással jár. Idegenben elhunytaknál, azoknál, akik szerencsétlenül jártak valahol, s akiket haza kellett hozni, az ilyesmire sor kerülhetett.

A lakóház irányának meghatározása, az ajtónyílás helyének megválasztása, elsősorban a helyi klímaviszonyoktól függ. Tűzkövesen még a domborzatra sem voltak tekintettel: a házak hátsó keskeny oldala esik a vízpart felé; az ajtónyílás K-nek, DK-nek néz. Ez az uralkodó széliránynak felel meg, s azt mutatja, hogy a házak építői a szél elleni védettséget keresték.

Alföldünkön az ÉNy—DK-i szélirány uralkodó volt. A lakóházban a fekvőhely, a sírgödörben, mint az ember második házában, a halotti gyékény tájolása ennek megfelelően hasonló okból lett azonos. Nem sík vidéken, ahol a völgyekben az uralkodó szélirány a domborzat hatása következtében módosul, a lakóházaknak és a síroknak a hossz tengelyét illetően is helyi, egy-egy vidékre jellemző módosulásával számolhatunk.

A nőknek és a férfiaknak a bal, illetve a jobb oldalukra való fektetése természetesen csak ott válhatott szabállyá, ahol a lakóházakban is megvolt a férfi és női oldal. Kisebb, egy-egy család lakóhelyéül szolgáló házakban ez a rend a neolitikumban már kialakult szokás lehetett. A tűzkövesi és számos bodrogkeresztúri temető sírjainak tájolása emellett szól. A következőket Ny—K-i, illetve első tekintetre teljes rendszertelensége gondolhatnánk. Valójában éppen a rendszertelenségben kereshetjük a szabályt, a megoldás kulcsát pedig abban, ami következetesen kivétel.

A budakalászi temető sírjainak tájolásáról szólva Banner a következő megállapításra jutott: A 123 sírt számláló temetőben mindenféle sírirányítás előfordult, kivéve az ÉK—DNy-it.³¹ Hasonló szabály állapítható meg Alsónémedi jól feltárt temetőjének helyszínrajza alapján is.³² Hódmezővásárhely-Bodzáspart bádéninek tartott sírjai viszont nem vehetők figyelembe, mert nem bádéniek. Egyikük leégett és összedőlt bádén ház rétegben fekvő omladékába beleásott, melléklet nélküli későbbi sír,³³ a másik kettő bádén cseréphulladékot tartalmazó földdel betemetett vermekbe utólag beásott, szintén későbbi sír.³⁴ Nem változtat a sírtájolásról mondottakon a többi, még ismeretes kevés sírlelet sem.

A kerek vagy ovális házformával való összefüggés az ÉK—DNy-i hossz tengelyű sírok hiányából tűnik ki. A már említett klimatikus okokkal számolva, a kerek vagy ovális házak bejárata is csak ezen az oldalon lehetett. Következésképpen ennek a résznek szabadon kellett maradni, de aligha lehetett fekvőhely a bejáratnál szemközti oldalon, ami a ház felszereléséhez tartozó tárgyak legtermészetesebb helye. Így a körfal mellett csak ÉK—DNy-i irányú fekvőhely nem lehetett.

Nem tartom elfogadhatónak Bannernak a bádén sírokban előforduló kövekkel kapcsolatos magyarázatát. Ennek a háttérben is a hazajáró halott elleni védekezés gondolata áll, mint feltételezés, holott ugyanannyi joggal a halott házában a védelmére, a megerősítésére is gondolhatunk.

²⁸ A sírok tájolása és a nemek szerinti fektetés a bodrogkeresztúri csoport ismert temetőiben is megfigyelhető.

²⁹ Dombay J., i. m. (több helyen).

³⁰ A bádén lakóházak közül a kiskőrösiekre hivatkozom. P. Z. XXII. (1931).

³¹ Banner J., Die Pécel-Kultur, A. H. XXXV. (1956) 188.

³² Uo.

³³ Banner J., F. A. I—II. (1939) II. t. 1. kép. — Az 1. sír fényképe sajnos ma is több kiállításhoz, fényképen, mint a Magyarországon elsőként talált bádén sír szerepel.

³⁴ Uo. 14—15. és II. t. 3. kép.

Azokban a sírokban, amelyekben kőanyag található, a kövekkel többnyire csak a sírgödör széléit rakták körül.³⁵ A halottat tehát egyszerűen összerakott kőkoporsóba helyezték, amit bizonyára dorongfával, hasított pallófélével le is takartak, hogy a halott és mellékletei épségben megmaradjanak. A célt el is érték, mert mire a fafödém elkorhadt, a dorongok, vagy pallók közötti réseken annyi átmosott föld jutott az üregbe, amennyi a csontvázat és az edényeket ellephette és megvédezhette a födém elkorhadása után rásüppedő föld nyomása ellen. A csontvázban és az edénymellékletekben a sírgödör körülbéléléséhez használt kövek nem tettek kárt. Ezekkel tehát semmiesetre sem akarhatták a halottat lenyomni, visszatérését megakadályozni. Ilyesminek csak a látszatát keltik azok a kivételes esetek, amelyeknél kellő előrelátás nélkül a fafödémre is köveket helyeztek.³⁶ A födém résein át ilyenkor is beszivárgott a föld a sírúregbe; körül is vette a csontvázat és mellékleteit, a fafödém elkorhadása folytán azonban a súlyos kövek nagyobb erővel rászakadtak a laza töltelékföldre és összezúzták a törékeny tárgyakat.

Az ún. Körös-temetkezésekről egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy a szakirodalomban nyilvántartott sírok zöme nem a Körös-csoport népétől való, sok sír adatai pedig nem hitelesek.

Banner megállapítása szerint a Körös-nép saját lakótelepein, hulladékgyödrökben temette el³⁷ halottait, több sírt pedig azért számít ide, mert azok a telep kultúrrétegében feküdtek.³⁸ A „kuperított” helyzetben fekvő csontvázak közül egyetlen egyben talált kagylókarperecet, kettőben egy-egy fél „hálónehezék” volt, egyben pedig edényt találtak. Az utóbbi három sír hulladékanyagot tartalmazó gödörben feküdt, s így maga az ásató is kételkedett abban, hogy a talált tárgyak mellékleteknek minősíthetők-e.³⁹ A sírok tájolását, illetve a tekintet irányát a legkülönbözőbbnek tartja, és nem lát szabályt a jobb, vagy bal oldali fekvésben sem.⁴⁰ Idézett cikkében kb. 30 sírt említ.

Kutzian Ida 31 sírt említ. 16 ismert tájolású csontváz alapján lazán betartott rendszert lát. Mellékletnek csak a kagylóperecet tartja. A Kotacpart-vasatanyai „hármassírról” megjegyzi, hogy a halottakat mai helyükre nem befektették, hanem bedobták, helyzetük mégis zsugorított, ami amellett szól, hogy a zsugorított helyzet összekötözés folytán jött létre.⁴¹

A síradatokat egyenként megvizsgálva, egyik nézetet sem fogadom el.

Az a körülmény, hogy különálló Körös-temetőket eddig nem találtunk, azzal függ össze, hogy az eddigi ásatások minden esetben csak a telepnek aránylag kicsiny részére szorítottak. A Körös-telep kultúrrétegében talált melléklet nélküli csontvázak későbbiek is lehetnek, a törmelékkel betemetett gödrökben talált több csontváz pedig nem feltétlenül temetkezés, hanem romeltakarítás során az elpusztult házak maradványaival elföldelt, elpusztult ellenséges támadók maradványa. Az egyetlen kagylókarperec sem feltétlenül sírmelléklet, hanem az oszlásnak indult holttesten rajtafejejtett ékszer is lehet. Az irányításban megmutatózó „lazán betartott szabály” pedig nem hiteles leletekből kiszámított középarányos.

Az említett „hármassír” fényképe⁴² is az én álláspontomat igazolja: a gödörbe beledobált három hullá csontváza nem egyszinten fekszik, hanem részben egymáson.

³⁵ Banner J., A. H. XXXV. (1956) 191—192.

³⁶ Uo. 191. vége, 192. eleje.

³⁷ Banner J., Dolg. XIII. (1937) 42.

³⁸ Banner J., Uo. és FA. I—II. (1939) 13.

³⁹ Banner J., Dolg. XIII. (1937) 42.

⁴⁰ Banner J., i. m. 41.

⁴¹ Kutzian I., Diss. Pann. Ser. II. N° (1944) 93.

⁴² Banner J., A Hódmezővásárhelyi V. Múz. R. O. 1934. évi ásatásai. Szeged, 1935, 103 o. 1. kép.

A hullákat ugyanakkor dobálták bele a feleslegessé vált verembe, amikor azt törmelékekkel, romanyaggal betemették. A törmeléklejtőn leguruló hullák egymásba ütközve akadtak meg és kerültek az utóbb bedobált szemét alá. Testhelyzetük sem mutat semmilyen összekötözésre; egyikük hason fekszik békaúszásnak megfelelő lábtartással; a másinak egyik lába kinyújtva, a másik behajlítva; a harmadik hasonló helyzetben, félíg kicsavart törzssel, félkarral a gödör szélén fennakadva fekszik.⁴³

Nem erre a helyre kívánczik annak a részletes megvilágítása, hogy az ún. Körös-sírokban elföldelt halottakat melyik neolitikus csoportunkhoz számíthatjuk, mert ez a kérdés irányzattá merevedett periodizációs elméletünk valamennyi hibáját érinti. E helyen csak megemlítem, hogy a lakótelepen, romanyaggal együtt elföldelt hullák maradványai Szegvár-Tűzkövesen is előfordultak — 18. váz — s hogy azokban sokkal több joggal kereshetjük a Körös-csoport maradék népét. Tűzköves esetében azt a népmaradványt, amely a Tisza-terasz szélein megült telepések elől az ártér egyik szigetére húzódott és ellenséges támadás során többször felgyújtotta, kifosztotta ezt a falut.⁴⁴ Csak természetes, hogy a Körös-telepeket kölcsönös támadások érték ebben az időszakban, s hogy a Kotacpart-vatatai „tömegsír” is ilyen rajtaütés emléke.

Csalog József

DIE LEHREN DES NEUESTEN GEFLECHTABDRUCKES VON KÖKÉNYDOMB

In seinem Aufsatz befasst sich der Verfasser von drei Gesichtspunkten aus mit jenem Geflechtabdruck aufweisenden Gefässbrückstück, das vor kurzem auf der Stelle der Ausgrabungen vom Jahre 1928 im Laufe der Ackerbautätigkeit auf die Oberfläche gelangte. Er untersucht den auf dem Boden des irdenen Gefässes sichtbaren Geflechtabdruck (Abb. 1), die Umstände seines Zustandekommens, den Zusammenhang des ehemaligen Mattengeflechtes mit dem Geflechtornament und die Einwirkung der aus Binsen gefertigten Schlafmatten auf die Höckerbestattungen der Vorzeit.

Die Textur des Binsen geflechtes drückte sich nicht beim Austrocknen des Tongefässen in den Geflechtboden hinein. Diese alte Ansicht ist in allen Fällen irrtümlich, weil der sich zur Gefässzerzeugung eignende Ton allzu fest dazu ist, dass sich in diesen die Fasern des Geflechtes hineindrücken könnten. Bei der Erzeugung des Gefässes wurde aber der für den Boden bestimmte Ton auf dem Geflecht zu einer flachen Scheibe zerdrückt und zu deren Rand wurden jene Tonwülste im Spiralgang hinzugeklebt, aus welchen sich die Wand des Gefässes aufbaute. Nach den Versuchen des Verfassers sind die Proportionen des Gefässes auf einem Binsengeflechtblatt, das auf eine ähnliche Weise gedreht wird, wie eine Handscheibe, leicht kontrollierbar; die Tonwülste wurden nach ihrer Stützung von innen her durch Klopfen mit einem flachen Stock zusammengepresst. Die durch ethnographische Sammler in Neu-Guinea beobachtete Spiraltechnik und das Klopfverfahren sind nach dem Verfasser zwei Momente derselben Operation.

Die Spiraltechnik ist auf das ungarländische Neolithikum allgemein charakteristisch, aber sie lässt sich auch auf manchen bronzezeitlichen Urnen beobachten. Sie ist im Kreise der Naturvölker auch heute noch bekannt (Abb. 2), ihr Ursprung reicht aber noch in die vorkeramischen Zeiten zurück. An gefässartigen Gegenständen, die aus Binsenwülsten geflochten gebunden werden, ist sie auch heute noch in mehreren Weltteilen anzutreffen und sie spielt auch heute eine bedeutende Rolle auf dem ehemaligen Verbreitungsgebiet der Körös-Gruppe. Auf die Keramik umgesetzt wurde der Styl der mit Fingernägeln gewickelten Ornamente von dieser Technik bestimmt, nicht

⁴³ Banner leletismertetésében az a megállapítás, hogy a csontvázak a gödör fenekén, zsugorított helyzetben feküdtek, nem egyeztethető össze a közölt fényképpel. — Banner J., A hódmezővásárhelyi Városi Múzeum Régészeti Osztályának 1934. évi ásatásai. Szeged, 1935. A kép a 103. a szöveg a 102. oldalon.

⁴⁴ Csalog J., A Móra Ferenc Múzeum Évk. 1963. 8.

nur im Neolithikum (T. I.), sondern sporadisch in ganz Europa auch in der Bronzezeit, in der frühen Eisenzeit, in römischen, langobardischen und slawischen Zeiten.¹ Das mit Fingernägeln gezwickte Gefässornament lässt sich eben deswegen nicht an eine bestimmte Periode knüpfen, es braucht an keramische Vermittlung nicht gedacht zu werden, sondern sie ist eine zeitlose Erscheinung, die überall vorkommen kann, wo auch Binsengefässe im Gebrauch waren.

Das Geflecht von Kőkénydomb war gemustert. Das Geflechtmuster ist leicht zu erkennen, wenn wir uns die in derselben Richtung laufenden Fäden abwechselnd als andersfarbig vorstellen (Abb.: 1b). Dasselbe Geflechtmuster kommt abwechselnd gefärbt auch als Gefässzeichnung vor (Abb. 4). Es ist jedoch nicht fraglich, dass das Gros ähnlicher Gefässzeichnungen zu dieser Zeit schon geflechtartige, durch Zeichnen weiterentwickelte Muster sind. Im Interesse der Klärung der Herkunft des Geflechtstiles versucht der Verfasser die Geflechtmuster nach der Zeit ihrer Entstehung zu gruppieren.

Die ältesten Geflechte — Gruppe I A — haben nach dem Verfasser die Musterung des Leinwandgewebes und sie sind geköpert gestreift. Einfarbig. Eine obere Grenze für ihr Vorkommen gibt es nicht, weil sie bis auf heute im Gebrauch blieben (T. II., a, d.).

Die nächste Stufe — I B — vertreten diejenigen Muster, bei welchen die Struktur die alte ist, es entstehen jedoch mit Kombination der Farben der Fäden neue farbige Muster. Auch diese Muster sind gleich den vorigen langlebig (T. II., b, c, e—h.).

In der Stufe II A wurden nicht nur zweiartige farbige Fäden im Interesse der Herstellung von farbigen Mustern verwendet, sondern auch die Ordnung der Bindungen des Geflechtes wurde dem farbigen Muster angepasst. Diese Stufe in der Technik des Flechtens können wir schon auf dem spätgravettischen Fundmaterial von Mezine antreffen (T. III., a—h¹), sie bleibt aber auch auf dem neolithisch-kupferzeitlichen Material erhalten (T. V., b—d¹).

Die in die Gruppen III A—C einreihbaren Muster bedeuten nur verschiedene Arten der Weiterbildung durch Zeichnen. In der Gruppe I wurden die Umrisslinien des Geflechtstiles in Geraden zusammengefasst (T. IV.); in der Gruppe B ist die Linienzeichnung aus dem Muster hervorgegangen (T. VI. a—c¹); in der Gruppe C gelangt die Grundlage des gezeichneten und gefärbten gemalten Musters zu einer selbständigen Rolle, sie wird zum Muster. Auf den Abbildungen der T. VII—VIII. führt der Verfasser in einem noch nicht publizierten Verzeichnis die durch Zeichnung ausgebildeten Varianten des unter der Signatur F II gebrachten Geflechtstiles vor.

Die Muster der Stufen III A—C sind für das ungarländische Neolithikum von Anfang an charakteristisch. Die Zeit ihrer Ausbildung kann also in die Zeit zwischen dem Paläolithikum und dem Neolithikum, also in das Mesolithikum verlegt werden. Und ihre Fortdauer kann an die hier stecken gebliebenen zurückgebliebenen paläolithischen Volksreste geknüpft werden.

Das Binsengeflecht von Kőkénydomb mag in neuem Zustande eine schicke Schlafmatte gewesen sein. Das wird auch dadurch bekräftigt, dass der Verfasser in Szegvár-Tüzköves in mehreren Gräbern unter dem Schädel und dem Skelett aus Binsengeflecht erhalten gebliebene Fetzen gefunden hat. Den Verstorbenen pflegte man hiernach auf dieselbe Matte hinzulegen, auf der er während seines Lebens zu schlafen pflegte. Da aber diese Matte — gleich der Schlafmatte der Naturvölker — nicht gross war, lag auf dieser der Schlafende zusammengekauert, und der in das Grab gelegte Tote wurde gleichfalls auf diese Weise hingetan placiert.

In der Mehrzahl der Hockergräber ist die Hockstellung gemässigt. Diese Toten wurden auf diese Weise offenbar noch vor dem Eintritt der Leichenstarre mit leichter Mühe auf dem Binsengeflecht hingetan placiert. Extreme Hockstellung wurde nur dann vorgenommen, wenn die Leichenstarre in ausgestreckter Stellung schon eingetreten war, wenn also der Leichnam zusammengebunden werden musste.

Das Zusammenbinden des Leichnams als Schutz gegen die Wiederkehr des Toten kann keineswegs der primäre Beweggrund der Hockerbestattung gewesen sein. Einen ausgestreckt liegenden Toten kann man viel leichter zusammenbinden, und die heutigen ethnographischen Beispiele beziehen sich alle auf solche Fälle. Die Theorie der Furcht vor den Toten erklärt weder die Hinlegung auf die rechte oder linke Seite noch die Richtung der Längsachse des Rumpfes. — In Tüzköves und in der Gruppe von Bodrogkeresztúr stimmt die Längsachse der Gräber mit der der viereckigen Wohnhäuser von kleinem Format, in welchen es eine besondere Männer- und eine besondere Frauenseite gab (Abb. 7a. und 8) überein.

In der Gruppe von Lengyel-Zengővárkony fehlt die Hinlegung der Toten auf die den Geschlechtern entsprechende rechte und linke Seite, aber die Einhaltung der Hauptachse ist innerhalb der Grenze der jährlichen Schwankung der Richtung des Sonnenaufganges vorhanden. Da in dieser Gruppe grosse Häuser gefunden wurden, denkt der Verfasser an besondere Männer- und besondere Frauenhäuser, in welchen auf beiden Seiten von Fall zu Fall nur Männer, ein andermal nur Frauen lagen.

Die Orientierung Anordnung der Wohnhäuser pflegt sich an den Gang der Sonne und an die herrschende Windrichtung zu richten. Auf flachem Land oder in den zwischen Bergen liegenden Tälern sind diesen entsprechend lokale Unterschiede möglich.

In der ungarländischen Baden-Gruppe sind die Hockergräber am verschiedenartigsten gerichtet, doch fehlt die Richtung NO—SO. Hieraus schliesst der Verfasser, dass dieses Volk ursprünglich in runden oder ovalen Häusern gewohnt haben mag, und dass sich deren Tür nach SO öffnete. Er hält es für natürlich, dass ein Liegeplatz weder an der Stelle des Einganges, noch diesem gegenüber Platz haben konnte (Abb. 7b).

Die in den Gräbern der Baden-Kultur gefundenen Steine hatten nach der Auffassung des Verfassers gleichfalls nicht die Bestimmung, um mit ihnen die Heimkehr des Toten zu verhindern. Der Rand der meisten Gräber wurde hier mit Steinen ausgelegt. Auf diese legte man zum Schutz des Toten eine hölzerne Decke. Auf das Skelett haben nur in dem Falle Steine kommen können, wenn solche auch auf die hölzerne Decke gelegt wurden und wenn diese nach der Vermoderung des Holzes auf die Liegestätte des Toten stürzten.

Über die Art der sog. Körös-Begräbnisse lässt sich keine Regel aufstellen. Und zwar deswegen nicht, weil wir aus Ungarn authentische Körös-Gräber nicht kennen. Die in den mit Schutt angefüllten Gruben der Siedlungen gefundenen Skelette rühren von solchen totgeschlagenen Feinden her, von denen das Dorf angegriffen und niedergebrannt worden war. In einer einzigen Grube wurden einigemal sogar drei Skelette angetroffen (41), ihre Lage verrät uns, dass die Leichen beim Wegräumen der Ruinen in die unbrauchbar gewordenen Gruben hineingeworfen wurden. Das Zeitalter der in die Körös-Kulturschicht eingegrabenen Gräber, die keine Beigaben aufweisen, ist ungewiss. Der Verfasser hält es für unmöglich, dass es bei dem eine vorgeschrittene entwickelte Idolplastik besitzenden Körös-Volk einen Totenkult nicht gegeben hätte.

József Csalog

DIE BEMALTE KERAMIK DER KÖRÖS-GRUPPE

In der Erforschung der chronologischen Stellung und der Herkunft der Körös-Kultur bzw. nach der neueren Terminologie der Körös-Gruppe¹ bildet unzweifelhaft die bemalte Keramik eines der wichtigsten Probleme. Die Körös-Gruppe wurde nämlich von der älteren Forschung,² die sich mit der Starčevo-Körös-Kultur befasste, auf die Weise verbucht, dass diese die Bemalung im allgemeinen nicht gekannt habe. Diese Feststellung diente in erster Linie als Grundlage dazu, dass die ungarländische Körös-Kultur als eine jüngere, in der Untergangsperiode befindliche Fazies des südlicheren Starčevo-Typs aufgefasst wurde. In dieser Frage kann man sich natürlich nicht ausschliesslich auf die bemalte Keramik stützen. In der letzten Zeit haben wir im Rahmen der vergleichenden Untersuchung³ der Gesamtfunde von Körös-Starčevo ausser lokalen Abweichungen und dem natürlichen Vorhandensein von kleineren lokalen Varianten keine solchen wesentlichen Abweichungen gefunden, auf Grund welcher angesetzt werden könnte, dass die Körös-Gruppe das Denkmälermaterial einer jüngeren Population als die der Starčevo-Gruppe gewesen sei und von dieser sich genetisch unterschieden habe. Das bezieht sich sowohl auf das Fundmaterial als auf die wirtschaftlich-gesellschaftlichen Erscheinungen, auf die aus den Beobachtungen bei den Ausgrabungen geschlossen werden kann. Diese vergleichende Untersuchung wollen wir jetzt auf die bemalte Keramik ausbreiten.

Es soll jedoch vorausgeschickt werden, dass wir uns mit den Typen mit rotem Überzug, d. h. mit der sog. „burnished“- und „slip“-Keramik nicht befassen wollen. Wir müssen aber natürlich darauf hinweisen, dass einzelne Verfasser früher zwischen der ornamentalen Bemalung und dem „burnished“-Überzug keinen Unterschied machten.⁴ Das hat gleichfalls dazu beigetragen, dass wir von den bemalten Ornamenten der Körös-Gruppe bisher nicht viel gewusst haben. Der rote Überzug — poliert oder matt — ist eine allgemeine Erscheinung in dem Körös-Starčevo-Kreis und aus seinem Vorhandensein können wahrscheinlich keine Folgerungen in Bezug auf die innere Chronologie zwischen den beiden Gruppen gezogen werden.

Die von dem Grund abweichende färbige, ornamentale Bemalung ist aber in jeder Hinsicht ausserordentlich wichtig.

¹ *Trogmayer, O.*, Remarks to the Relative Chronology of the Körös Group. Arch. Ért. 91 (1964), S. 67 ff.

² Zum Beispiel *V. Miložić*, Körös—Starčevo—Vinča. Reinecke Festschrift (Mainz 1950), S. 108 ff.; *D. Garašanin*, Starčevačka kultura (Ljubljana 1954) 166.

³ *Trogmayer, O.*, Arch. Ért. 91 (1964), S. 67 ff.; *Makkay J.* Die wichtigsten Fragen der Körös—Starčevo Periode, Acta Ant. et Arch. Szeged 1965 3—18.; *Ds.* Antik Tan. 1963, 89—91.

⁴ Zum Beispiel in ihrer übrigens vorzüglichen Monographie: *Kutzián, I.*, A Körös-Kultúra, Diss. Pann. II, 23 (Budapest 1944).

Die innere Chronologie des Starčevo-Kreises wurde schon in zwei Zusammenfassungen erörtert. Sowohl V. Miložić⁵ als auch D. Garašanin⁶ stellten auf Grund des Vorhandenseins der Bemalung ihre eigenen chronologischen Systeme auf. Der erste stützte sich dabei vor allem auf stylkritische Merkmale, die letztere auch auf die Ergebnisse der früheren auf der namengebunden Fundstelle ausgeführten Ausgrabungen. Es soll aber bemerkt sein, dass die Einteilung D. Garašanins eigentlich vollkommen identisch ist mit der von V. Miložić, nur hat sie von dessen vier Perioden drei herausgebildet, die mittlere mit zwei Untergruppen, eben mit zwei charakteristischen Typen der Bemalung. Während also Miložić deutlich erkannt hatte, dass sich die von ihm als Starčevo II., bzw. III. bezeichneten Typen von einander vollkommen unterscheiden, hat hingegen D. Garašanin den Grund bzw. die Bedeutung dieser Verschiedenheit durchaus nicht in Betracht gezogen. Das ist zu verstehen, wenn wir wissen, dass darauf auch von V. Miložić nicht hingewiesen wurde, dass die Bemalung vom Typ Starčevo III. für ein bedeutend jüngeres Denkmälermaterial angesehen werden kann.⁷

Natürlich befassten sich beide, d. h. sowohl V. Miložić als auch D. Garašanin auch mit der chronologischen Stellung der Körös-Gruppe. Beide datierten sie in den jüngsten Abschnitt ihres Systems, also Miložić in Starčevo IV., D. Garašanin in Starčevo III.⁸ Obgleich diese Anschauung von der jugoslawischen Forschung später einigermaßen modifiziert und hypothetisch angesetzt wurde, dass das Fundematerial, die Schichten einiger ungarländischen Ansiedlungen zu einer früheren Fazies des Körös-Starčevo-Kreises gehören dürften,⁹ lebt auch heute noch die Auffassung, dass die Körös-Gruppe innerhalb des Denkmälermaterials eine verhältnismässig spätere Fazies repräsentiert. Nur M. Grbić war derjenige, von dem schon früh angenommen wurde, dass die Körös-Kultur betreffs ihres Materials und ihrer Chronologie mit dem Starčevo-Typ vollkommen parallel läuft.¹⁰

V. Miložić und D. Garašanin beriefen sich bei der obigen Zeitbestimmung als gewichtigstes Argument darauf, dass das Denkmälermaterial der Körös-Kultur die bemalten Ornamente nicht gekannt habe, bzw. es aus dem publizierten Fundematerial fehle. Diese Feststellung kann jedoch keineswegs bestehen. Wir haben nämlich darauf hingewiesen, dass eben das Fehlen der Bemalung auf die von V. Miložić aufgestellten I. Stufe von Starčevo charakteristisch sein soll. Da das schon seit sehr lange und eingehend gekannte Denkmälermaterial der Körös-Gruppe mit den Typen von Starčevo I. vollkommen übereinstimmt, hatte es keinen Sinn, dass die Körös-Funde von Miložić nicht in die früheste Phase dieses Typs eingeteilt wurden.¹¹ Heute ist es ja schon bekannt, dass dieses — die Bemalung überhaupt nicht oder nur einigermaßen kennende — den roten „burnished“-Überzug gerne verwendende Denkmälermaterial von Körös mit der sog. „Vorsesklo“-

⁵ A. a. O. Vgl. noch: ABSA 44 (1949), S. 264 ff.

⁶ A. a. O. Starčevacka kultura.

⁷ Über das späte Erscheinen von Starčevo III (nach der Terminologie von Miložić) s. *Makay J.*, Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode. Acta Ant. et Arch. VIII. (Szeged 1965) 3—18.

Es ist beachtenswert, dass die „traditionelle“, d. h. die späte Datierung des ungarländischen Materials behauptende Einteilung des Denkmälermaterials von Körös-Starčevo von der jugoslawischen Forschung bis auf den heutigen Tag aufrechterhalten wird, und eben im Zusammenhang mit der bemalten Denkmälermaterial von sog. Starčevo II—III: *M. Garašanin—J. Deshayes*, Note sur la céramique de Galepsos, BCH 88 (1964), 51—66.

⁸ S. Anm. 2.

⁹ *M. Garašanin*, Germania 39 (1961) S. 144 u. Anm. 15.

¹⁰ AJA 61 (1957) 141.

¹¹ S. Anm. 3.

Keramik am nächsten verwandt ist. Somit kann kein Zweifel gegen seine frühe Datierung aufkommen. Auch das ist jedoch eine Tatsache, dass man auf den jugoslawischen Starčevo-Fundstätten in dem bisher veröffentlichten Denkmälermaterial fast überall auch die Bemalung antreffen kann. Sollte also diese aus der Körös-Gruppe wirklich gefehlt haben, so müsste das unbedingt auf chronologische Gründe zurückgeführt werden, besonders vermittelt der in den letzten Jahren aufgedeckten neuen Stratigraphien.

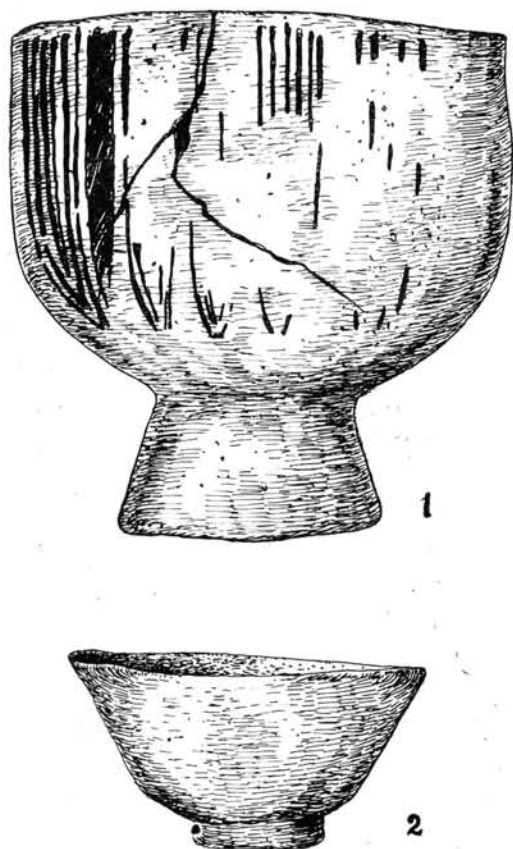

Abb. 1. 1—2. Kopáncs—Zsoldos—Gehöft

Im Laufe unserer Untersuchungen haben wir hingegen gefunden, dass der Mangel der Bemalung innerhalb der Körös-Gruppe nicht als eine Tatsache aufgefasst werden kann, sondern nur als die Folge von objektiven Ausgrabungsumständen. Demzufolge betrachten wir einzelne chronologische Abschnitte der Körös-Gruppe in ihrer Gänze gleichaltrig mit den Starčevo-Perioden. Seinerzeit stützte sich nämlich sowohl V. Milošević als auch D. Garašanin in der Untersuchung der

Körös-Gruppe auf die Monographie von I. Kutzián.¹² Den dort publizierten bemalten Stücken wurde von ihnen keine entscheidende Bedeutung zugeschrieben. So entsprachen aber ihre Folgerungen nicht vollkommen den Tatsachen.

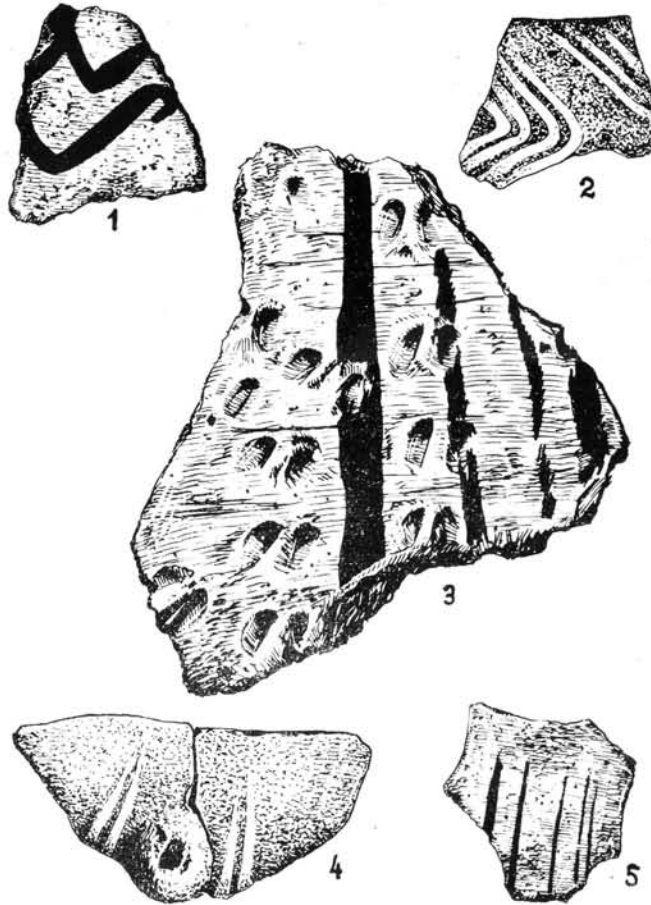

Abb. 2. 1., 2., 4. Kotacpart, Vata—Gehöft 3. Gyálarét, 5. Maroslele—Pana

In der erwähnten Monographie wurden — auf Grund der Publikationen J. Banners — folgende bemalte Stücke angeführt: Zsoldos Gehöft: „auf einer abgenützten, rotbemalten Schüssel laufen mit Schwarz gezogen zwei- und dreifache parallele Linien hinunter“¹³ (Abb. 1: 1). Heute ist diese Bemalung auf dem fraglichen Gefäß fast schon vollkommen abgewetzt, auch in Spuren kaum zu beobachten, somit konnten wir das Muster nicht rekonstruieren. Gleichfalls von dem Zsoldos-Gehöft wird ein Kelch mit hellrotem Überzug angeführt, „auf welchem winkelig zusammenlaufende weisse Linien entlanglaufen.“¹⁴ (Abb. 1: 1 und Abb. 5.). Leider konnte das Muster

¹² A Körös-kultura. A. a. O.

¹³ Ds., 75, T. XXXI, 9.

¹⁴ Ds., 75, T. XXX, 9.

dieses ausserordentlich wichtigen Kelches heute einhellig nicht mehr rekonstruiert werden. Ein weiteres bemaltes Bruchstück ist von dem Vata-Gehöft in Hódmezővásárhely—Kotacpart bekannt. Neben einem durchgebohrtem Henkel können wir je zwei nach unten laufende und sich ausbreitende weiss bemalte Streifen erkennen¹⁵ (Abb. 2:4). Auf der Ausstellung des Museums von Hódmezővásárhely

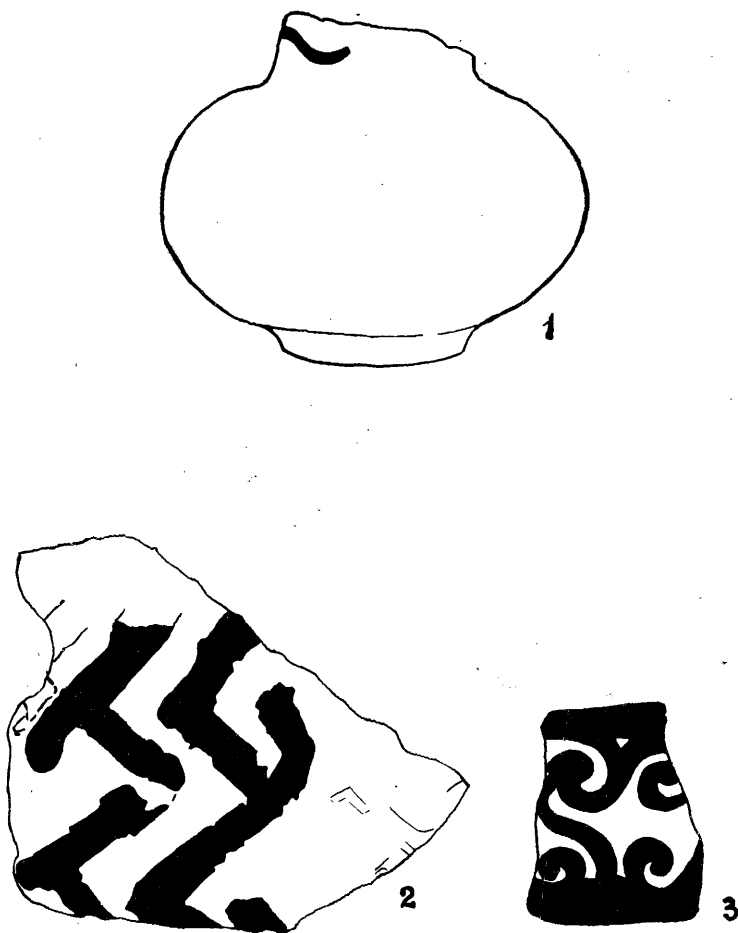

Abb. 3. 1. Maroslele—Pana, 2. Zelenikovo, 3. Obrež

sind hingegen schon seit mehr als 10 Jahren zwei weitere bemalte Bruchstücke ausgestellt. Beide stammen von dem Vata-Gehöft. Auf dem einen Bruchstück kann man auf ziegelfarbener Gefässwand ein poliertes, bemaltes, rötliches Ornament mit geschweifter Linie beobachten¹⁶ (vgl. Abb. 2:1; 6:2). Die innere Seite des Bruchstückes ist korrodiert, schwarz farbig. Das andere Bruchstück ist auf rötlicher Gefässwand mit weisslichfarbigen, im Winkel gebrochenen geradlinigen Streifen ver-

¹⁵ Ds., 75, T. XLII, 4.

¹⁶ Museum von Hódmezővásárhely, I.n. 758/32.

ziert. Das Muster lässt sich mit voller Sicherheit nicht feststellen (vgl. Abb. 2: 2; 6: 1).¹⁷ Die Oberfläche ist poliert, auch die innere Seite mit rotem Überzug. In der Sammlung des Museums von Hódmezővásárhely fanden wir auf dem Bruchstück

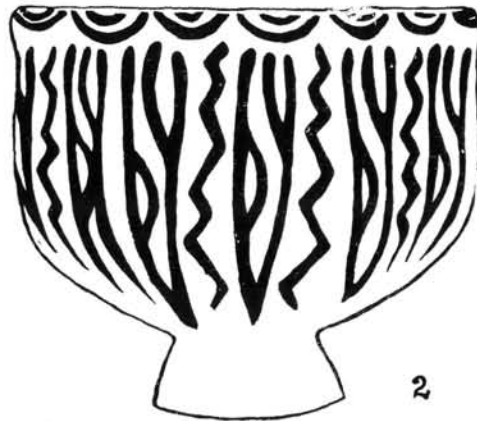

Abb. 4. 1. Tečić, 2. Starčevo

eines polierten rötlichen kugeligen Gefäßes die Spuren von schwarzem Färben, aber auf dem abgewetzten Bruchstück ist das Muster nicht mehr zu verfolgen. Der Fundort des letzteren ist gleichfalls das Vata-Gehöft von Kotacpart.¹⁸

Es ist für einen sehr beachtenswerten Umstand anzusehen, dass die fraglichen Bruchstücke eben aus solchen Ausgrabungen stammen, die in der Umgebung von Hódmezővásárhely auf zeitmässigem Niveau mit der nötigen Umsicht ausgeführt wurden. Diese Ausgrabungen gaben vor allem auch zu der Abfassung der Monographie von I. Kutzián das authentische grundlegende Fundmaterial her. Bei der Untersuchung des Scherbenmaterials der übrigen Fundorte — vielleicht nur die

¹⁷ Ds., I.n. 4050/34.

¹⁸ Ds., I. n. 4052/34.

Ausgrabung von Vaskút ausgenommen — sind wir gezwungen von der Voraussetzung auszugehen, dass das Fundmaterial während des Aufdeckens an Ort und Stelle ausrangiert und nicht mit der nötigen Umsicht gereinigt worden sei; es besteht also die Möglichkeit, dass hierbei eben die wichtigsten Stücke verloren gingen. Diese Kollektive können also nicht als vollwertige Quellen behandelt werden, und abgesehen von einzelnen Formvarianten können diese fast nur mit Materialien als gleichwertig angesehen werden, die auf der Erdoberfläche eingesammelt wurden.

Abb. 5. Kopáncs, Zsoldos—Gehöft

Während der zwei Rettungsausgrabungen der letzten zwei Jahre sind wir in bezug auf die innere Chronologie der Körös-Gruppe in den Besitz von wichtigen neuen Daten gekommen. Auf beiden Fundorten fanden wir auch bemalte Gefäßscherben. Auf der Fundstätte Maroslele—Pana fanden wir in dem Material der Kulturschicht ein grobes, graubraunes, auf dem Rand mit Fingereindrücken gegliedertes Bruchstück, das mit senkrechten, parallelen dunkelbraun-schwärzlich bemalten Streifen verziert ist (Abb. 2:5). Dasselbst ist auf dem Halsteil eines gelblichen, kugeligbäuchigen Gefäßes eine bräunlich-rote Wellenlinie-Musterung zu

erkennen (Abb. 3:1). Auf einem in derselben Grube gefundenen kleinen roten polierten Bruchstück lässt sich die Spur der Bemalung beobachten, aber die Musterung können wir auf der stark abgewetzten Oberfläche weiter nicht folgen. Der Vollständigkeit halber ist auch jenes Bruchstück noch zu erwähnen, das wir während der Gyálaréter Ausgrabungen vom Jahre 1964 in der Grube Nr. 8 gefunden haben. Auf dem Bruchstück mit gezwickter Verzierung eines lichtbraunen, dickwändigen grösseren Gefässes gibt es ein aus schwärzlichen, bemalten parallelen Streifen bestehendes Muster (Abb. 2:3). Die Auswertung des gesamten Fundmaterials der Ausgrabung befindet sich im Gange, somit können wir uns mit den weiteren Zusammenhängen dieses Bruchstückes hier nicht befassen. Dieses Bruchstück zeigt uns aber allein schon, dass die Bemalung in der Körös-Gruppe nicht nur auf der polierten feineren Keramik, sondern auch auf der ganz groben Keramik mit gezwickter Verzierung üblich war.

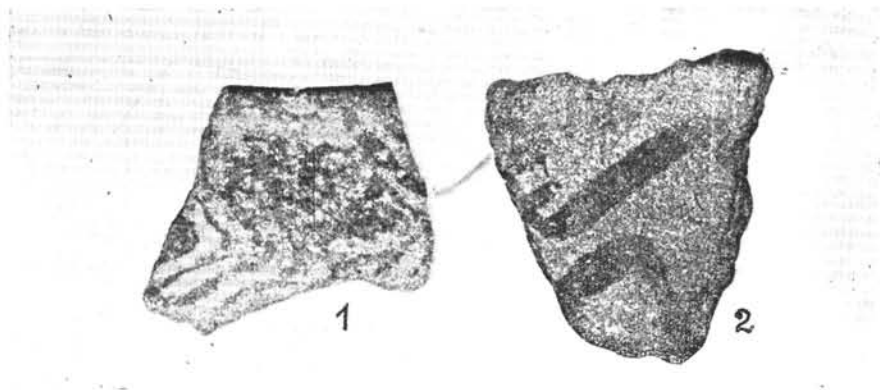

Abb. 6. 1—2 Kotacpart, Vata—Gehöft

Nachdem die Festigkeit der Theorien von V. Miložić und von D. Garašanin schon im Lichte der ungarländischen Funde untersucht wurde, können wir auf diese folgende Bemerkungen machen. M. V. Garašanin — und in einer späteren Arbeit auch Miložić — hielt die Körös-Gruppe schon mit verschiedenartigen Horizonten des Starčevo-Kreises parallelisierbar.¹⁹ Besonders von M. V. Garašanin wurde aber darauf hingewiesen, dass die chronologische Einteilung des bisherigen Körös-Materials durch den Umstand erschwert wird, dass uns gut analysierbare innere Schichten aus dem Material der älteren ungarländischen Ausgrabungen nicht bekannt sind. Auch wir haben in unseren früheren Studien versucht, die auftretenden Schwierigkeiten aufzulösen,²⁰ und wir glauben, dass wir ein der objektiven Wirklichkeit näher stehendes Bild über die chronologischen Fragen werden entwerfen können. In unserer jetzigen Studie werden wir versuchen, die chronologische Stellung nur der vorgeführten bemalten Stücke genau zu bestimmen.

Nach einem Überblick über die authentischen Ausgrabungen der letzten Jahre, deren Material publiziert wurde, wollen wir vor allem jene wichtigeren Fundorte auswählen, wo das bemalte Ornament fehlt. Es ist überraschend, dass es kaum

¹⁹ M. V. Garašanin, *Germania* 39 (1961), 144, u. Anm. 15; V. Miložić, *ABSA* 44 (1949), 264.

²⁰ S. Anm. 3.

solche Gesamtfunde gibt, wo man bei grösseren Ausgrabungen bemalte Bruchstücke nicht gefunden hätte. In dieser Hinsicht müssen wir vor allem *Crvena Stijena* erwähnen, wo nur Stücke mit rotem Überzug gefunden wurden.²¹ Es ist bemerkenswert, dass hier die III. Schicht sehr dünn war und sie nur wenig Scherbenmaterial lieferte. Auch in dem Material der IV. Grube von *Maroslele* ist das bemalte Ornament nicht nachweisbar, auch in *Vaskút* fand F. Tompa keine bemalten Bruchstücke, obgleich ein sehr ansehnliches Scherbenmaterial auf beiden Fundorten zum Vorschein kam.²² In bezug auf die Funde des *Vorsesklo*-Horizontes sehen wir vor allem im Falle von *Otzaki Magula* nicht ganz deutlich.²³ Nach Miložić fehlt hier „praktisch“ die Bemalung. Es fragt sich nun, ob das Wort „praktisch“ hier das vollständige Fehlen von bemalten Scherben bedeutet, oder ob das nur so viel bedeutet, dass hier im Vergleich zu der grösseren Zahl von bemalten Bruchstücken des vorhergehenden *Protosesklo*- und des jüngeren *Sesklo*-Horizontes nur einige solche Stücke zum Vorschein kamen. Wir müssen auch die Funde des I. Horizontes von Letz anführen, wo insgesamt nur 5 bemalte Bruchstücke angetroffen wurden,²⁴ oder die Ausgrabungen von Szekeres László bei *Nosza*, wo annähernd gleichfalls nur so geringzählige bemalte Bruchstücke gefunden wurden.²⁵ Eine Beachtung verdient auch der Umstand, dass sich die Ausgrabungen in *Crvena Stijena*, *Vaskút* und *Maroslele—Pana* nur auf geringe Flächen erstreckten. Weiter muss man bei der Berücksichtigung des kleinzahligen bemalten Materials auch mit der Zufälligkeit rechnen.

Bei Berücksichtigung dieser Ansetzungen soll die stratigraphische Lage der bemalten Gefässbruchstücke in den Ausgrabungen der letzten Jahre in Augenschein genommen werden. In Letz finden wir in allen drei Schichten bemalte Stücke von annähernd demselben Typ,²⁶ ähnlich auch in den jüngeren Horizonten, deren Alter schon mit den doppelkonischen Stücken von *Vinča*-Typ bestimmt werden kann. In der letzteren Periode finden sich auch schon spiraloide Muster.²⁷ In der unteren Schicht von *Vršnik* wurde auf rotem Untergrund eine weisse Keramik vom Typ *Karanovo I.* aufgedeckt (*Vršnik I.*) und in dem nächstfolgenden *Vršnik II.* folgen dieser auf hellem Untergrund schon dunkellinige schmückende Elemente, hier tritt jedoch auch die Ware von *Veselinovo*-Charakter und die Kanellierung auf.²⁸

In der VI.B. Schicht von *Gornja Tuzla* ist schon schwarze geradlinige Bemalung zu beobachten. Für die VI.A. Schicht ist die Abnahme der Zahl der Bemalten Bruchstücke und auch das Erscheinen von Mustern mit geschweiften Linien charakteristisch. In der hierauf folgenden V. Schicht finden sich schon mit ungefähr 6% die charakteristischen doppelkonischen *Vinča*-Formen.²⁹

Die angeführten ungarländischen Stücke umfassen fast alle Typen der Bemalung in der *Körös*-Gruppe. Die Bruchstücke von *Vata-Gehöft* und *Zsoldos-Gehöft* — in beiden Fällen wahrscheinlich auf rotem Untergrund weisses Orna-

²¹ A. Benac, GZMS 12 (1957) 48.

²² Trogmayer, O., Arch. Ért. 91 (1964) 68—80.

²³ V. Miložić, JRGZM 6 (1959) 9—11.

²⁴ E. Zaharia, Dacia 6 (1962) S. 5. ff.

²⁵ Freundschaftliche mündliche Mitteilung.

²⁶ E. Zaharia, Considerations sur la civilisation de Criş à la lumière des sondages de Letz. Dacia 6 (1962) 5—51.

²⁷ Ds., S 38.

²⁸ M. V. Garašanin—D. Garašanin, Zbornik na Stipskog Narodn Muzej I., II. (1960—61) S. 39 ff.

²⁹ B. Čović, GZMS 15—16 (1960—61) 132—33.

ment — erinnern uns lebhaft an die Ware vom Charakter Karanovo I. Der Kelch vom Zsoldos-Gehöft ist in formaler Hinsicht ein ganz genaues Seitenstück zu dem sehr häufig publizierten Kelch von Starčevo,³⁰ aber eigentlich auch zu dem jüngst gefundenen Stück von Tečić.³¹ (Abb. 4:1,2.) Diese Kelchform ist diejenige, die eine enge Verwandtschaft mit dem Kelch mit rotem „burnished“-Überzug der Vorsesklo-Keramik aufweist.³² Die Bruchstücke von Maroslele-Pana und von Gyálarét lassen sich eventuell mit der dunklen Musterung auf hellem Untergrund von Vršnik II. in Zusammenhang bringen. Das Bruchstück aus Grube III. von Maroslele-Pana, desgleichen das angeführte neuere Bruchstück von Vata-Gehöft mit roter Wellenlinie als Ornament (Abb. 2:1) kennzeichnen auf Grund der Bruchstücke von Vinča-Charakter aus der erwähnten Grube von Pana schon ein verhältnismässig spätes Horizont. Mit Ausnahme der spiraloïden Muster finden sich also alle Typen der Bemalung auch unter den Funden der Körös-Gruppe. Wir wissen auch, dass sich sowohl die geradlinigen als auch die krummlinigen Muster in dem Bemalung von Früh-Starčevo finden, nur die Datierung der spiraloïden Muster ist eine spätere.³³ In Zusammenhang mit den spiraloïden Mustern scheint das jüngere Alter dieses Stiles auf Grund der Funde aus Rumänien und Serbien erwiesen zu sein. Wie schon erwähnt, es wurden auf dem Fundort Leț in Südost-Siebenbürgen die auf diese Weise geschmückten Bruchstücke in der jüngsten auch Vinčaer Elemente aufweisenden Schicht angetroffen.³⁴ Es ist ausserordentlich wichtig, dass die Gefässbruchstücke mit geometrischer bzw. spiraloïder Bemalung auf den Fundorten von Gumnište bei Pavlovac bzw. von Čukar aus abgesonderten geschlossenen Gruben zum Vorschein kamen.³⁵ Die späte Datierung des Obrezer Materials wird auch durch die dort gefundenen Bruchstücke von Szilmeger Typ und durch die Stücke von Vinčaer Typ bekräftigt, wie hierauf schon von B. Brukner hingewiesen wurde.³⁶ Vom Gebiet Ungarns sind uns spiraloïde Muster der Bemalung unter den Funden der Körös-Gruppe nicht bekannt, das Ornament eines auf dem Vata-Gehöft gefundenen Bruchstückes ist ja kurvilinear (Abb. 2:1) und seine nächste Parallele ist in Zelenikovo, innerhalb der frühneolithischen bemalten Keramik zu befinden³⁷ (Abb.3:2). Wir müssen noch darauf hinweisen, dass wir der ungarländische Vergleich des Obrezer Bruchstückes (Abb. 3:3) nicht auf einem Fundort der Körös-Kultur, sondern auf einem Höhle-Fundort der Bükker Kultur antreffen können.³⁸ Alldas macht es unbestreitbar, dass die ähnlichen spiraloïden Ornamente bedeutend jünger sind als die Periode von Körös-Starčevo, wie wir darauf schon hingewiesen haben.³⁹

Auf Grund des Vorgebrachten halten wir es als erwiesen, dass die Bemalung in der Körös-Gruppe ebenso bekannt war, wie bei den entsprechenden Gruppen des Karanovo-Starčevo-Kreises. Hieraus folgt, dass die Körös-Gruppe — aus der Tatsache des Vorhandenseins der Bemalung ausgehend — gleich alt ist wie die er-

³⁰ V. J. Fewkes, BASPR 9 (1933) T. 12.

³¹ R. Galović, Station néolithique a Tečić. Zbornik Radova Narodnog Muzeja 3 (Beograd 1962) S. 31 ff., T. II, 6, T. VIII, 5—8; *ds.*, Tečić. Eine neolithische Siedlung bei Kragujevac (Mittelserbien). BdRGK 43—44 (1962—63). 1964, Abb. 1 auf S. 5.

³² F. Matz, Kreta und frühes Griechenland. (Baden—Baden, 1962) S. 23, 32.

³³ S. Anm. 3.

³⁴ E. Zaharia, Dacia 6 (1962) S. 5 ff.

³⁵ M. et D. Garašanin, Pavlovac près de Vranja. Starinar 7—8 (1956—7) 398.

³⁶ B. Brukner, Rad Vojv. Muzeja 9 (1960) S. 110 ff.

³⁷ R. Galović, BdRGK 1962—63 (1964) T. 12,4.

³⁸ B. Brukner a. a. O. T. 7. bzw. Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH. 5—6 (Bp., 1929) T. XLVI, 1.

³⁹ S. Anm. 3.

wähnten neolithischen Gruppen. Das Fehlen des spiraloïden Färbens ist wohl dem Umstande zuzuschreiben, dass die spätere Entwicklung auf unserem Gebiet in ihren jüngeren Abschnitten abwich von der des Nordbalkans. Während dort die sich ausbildende Vinčar Gruppe ihre Gepräge auf die Gesamtfunde aufdrückte, werden bei uns die von dem Volk der Körös-Gruppe früher besetzten Gebiete durch andere lokale Gruppen in Besitz genommen. Hingegen ist auch das unzweifelhaft, dass das angebliche Fehlen der Bemalung innerhalb der Vosesklo-Periode der Auffassung widerspricht, als ob ein genetischer Zusammenhang zwischen dem Fundmaterial von Starčevo-Körös und dem von Vosesklo bestände, was aber in dem grobem Fundmaterial und auch in einem Teil der Gefässformen ganz deutlich sich zu sein scheint. Im Mangel von entsprechenden Publikationen können wir uns zur Analyse des Vosesklo-Fundmaterials als des ansetzbaren Ausgangspunktes unseren Typs und zu seiner Vergleichung mit unserem Fundmaterial nicht entschliessen. Wir wollen aber die Möglichkeit dessen in Erwägung ziehen, ob die gemeinsame Einwirkung sowohl des Denkmälermaterials von Vosesklo als auch dessen von Karanovo in der Ausbildung des eigenartigen, gemustert bemalten Denkmälermaterials von Starčevo-Körös eine Rolle gespielt habe. Nur im Besitz des jetzigen geringen Materials können wir uns jedoch zur Behandlung der weiteren mit der Herkunft verknüpften Fragen nicht entschliessen.

Auch unwillkürlich erhebt sich vor uns die Frage, warum wir aus der Körös-Gruppe nur so wenige bemalte Bruchstücke kennen. Sie lässt sich mit den folgenden Ansetzungen beantworten: der Prozentsatz des bemalten Materials ist im allgemeinen auch an allen übrigen Fundorten ziemlich gering. Leider sind uns die derartigen Daten von den wichtigsten Ausgrabungen — in Vršnik, Gornja-Tuzla — nicht bekannt, auch in Ungarn wurden nur wenige methodische Ausgrabungen eben auf den Fundorten dieser Periode ausgeführt. Bei den Verhältnissen in der Zusammensetzung des Fundmaterials können wir auch mit bestimmten lokalen Abweichungen rechnen. Auch können wir es für wahrscheinlich halten, dass die selten vorkommenden und sich leicht beschädigenden bemalten Gefässe im Dienste irgenwelchen Kultes standen. In unserer früheren Studie haben wir auch die Möglichkeit dessen aufgeworfen, dass wandernde Töpfer eine grössere technische Fertigkeit beanspruchende, sehr wertgeschätzte, feine bemalte Ware hergestellt haben dürften. Ihre Bearbeitung, ihr Formenschatz ist deswegen so übereinstimmend auch in Relation ziemlich grosser Gebiete. Unserer Meinung nach ist diese Möglichkeit sehr wahrscheinlich.

Wir glauben, dass das bisher Vorgebrachte und das hier vorgeführte — zwar geringe — Fundmaterial unsere frühere Thesen über die innere Chronologie der Körös-Gruppe bekräftigt. Diese sind:

I. Als ältest kann das Material jener Fundstätten angesehen werden, wo bemaltes Material nicht gefunden wurde und wo auch die Bruchstücke vom Typ Vinča fehlen. Es kann angesetzt werden, dass diese Periode mit dem Vosesklo-Horizont, mit den Funden von Crvena Stijena III. und der unteren Schicht der Grube IV. von Maroslele-Pana gleichzeitig ist.

II. Für die nach dieser Periode datierbaren Gesamtfunde ist die bemalte Keramik mit geradelinigen oder eventuell kurvulineaeren (doch nie mit spiraloïden) Mustern, mit schwarzem oder weissem Färbens charakteristisch. In diese Periode gehören die Funde vom Vata-Gehöft und Zsoldos-Gehöft, die mit bemalten geraden Linien verzierten Bruchstücke von Pana und Gyálarét. Diese Periode mag na-

⁴⁰ Trogmayer, O., Arch. Ért. 91 (1964) 84.

hezu gleichzeitig sein mit den Funden von Nosza, Karanovo Ia, Tečić, Vršnik I, Gornja-Tuzla VI. B. Die Bemalung mit geschweiften Linien führt uns nach Zeugnis der VI. A. Schicht von Gornja-Tuzla in die nächstfolgende Periode hinüber.

III. In diesem späteren Horizont findet sich schon die Bemalung, das sich mit geschweiften Linien einfindet, zu dieser Zeit erscheinen schon die doppelkonischen Typen von Vinča Charakter. Das ist der Horizont der Grube III. Maroslele-Pana, der annähernd mit den Horizonten von Gornja-Tuzla V., Vršnik III. parallelisiert werden kann.

IV. Die bemalten spiraloïden Muster können wir bis zu dieser Zeit aus dem Fundmaterial der Körös-Gruppe nicht nachweisen. Offenbar deswegen nicht, weil die Anwendung der spiraloïden Muster in jene Periode datiert werden kann, als schon die auf die Körös-Gruppe folgende spätneolitische Population auf dem Gebiet unseres Vaterlandes gelebt hat, unter anderem auch die Bükker Kultur, in der ein solches Ornament schon bekannt war.

Es ist natürlich, dass die endgültige Lösung der oben behandelten Probleme erst mit weiteren grossangelegten Aufdeckungen und Bearbeitungen der südungarischen Körös-Fundstätten erreicht werden kann.

J. Makkay—O. Trogmayer

DAS PRÄSKYTHISCHE GRAB VON DOBOZ

In der archäologischen Sammlung des Munkácsy Mihály Museums von Békéscsaba wird ein kleiner Gesamtfunde aufbewahrt, über die Umstände, wie es zum Vorschein gekommen ist, sind wir infolge des glücklichen Zufalls ziemlich genau unterrichtet. Die zum Vorschein gekommenen Gegenstände erfordern es, die Bekanntschaft mit den Umständen ermöglichen es, dass wir sie vorführen. Da unser Alföld in Funden der durch das Dobozer Grab vertretenen Periode ziemlich arm ist, scheint ihre Veröffentlichung noch mehr notwendig zu sein.

Neben der von Doboz nach Gyula führenden Chaussee fand man 1960 bei dem sog. Maróer Wald unweit von einer offenen Sandgrube in ungefähr 80 cm Tiefe ein Grab mit gestrecktem Skelett. Das Grab war ost-westlich orientiert, das Skelett lag darin mit dem Kopf nach Osten. An den Füßen fand sich:

1. eine Schale mit geradem Rand, mit einem hoch über den Rand schweifenden Henkel und mit dem Untersatz vom Aussehen eines umgekehrten stumpfen Kegels. Die Seite ist mit länglichen Kannelüren bedeckt, die durch rythmisch sich wiederholende tiefe Einkehlungen gegliedert sind. Poliert, Oberfläche dunkelgrau. Geklebt, ergänzt (Abb. 1.). Oberhalb des linken Brustkorbes befand sich.

2. eine eiserne stiellöchtige Streitaxt mit gelinde geschweifter Schneide von kleinem Format. Es kam in fragmentarischem Zustand in das Museum, gegenwärtig ist nur sein Schneideteil und das brüchige Stielloch vorhanden (Abb. 2:3).

Von einer näher nicht bestimmbar Stelle, aber aus dem Grabe stammt noch:

3. ein ringförmiges Eisenbruchstück, das der Überrest einer haubigen Lanzenspitze sein mag (Abb. 2:1),

4. ein eisernes Messer mit Stielfortsatz, geradem Rücken, mit gelinde geschweifter Schneide. Drei Bruchstücke davon sind vorhanden (Abb. 2:1).

Der Gesamtfund wurde von István Kovalovszki dem Museum geschenkt und von ihm rühren auch die auf das Grab und die Lage der Gegenstände sich beziehenden Daten her. Ausgrabungen gab es auf dem Gebiet keine.

Die Bestimmung der Zeit des unsicher beobachteten Grabes bedeutet keine leichte Aufgabe, besonders, wenn man auch jene umstrittenen, bis auf unsere Tage noch unbereinigten Fragen in Betracht zieht, die die Übergansperiode der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit auf ungarländischem Gebiet besonders charakterisieren².

¹ Inventarnummer der Funde: 60. 6. 1—2 (Archäologische Sammlung des Munkácsy Mihály Museums, Békéscsaba).

² S. z. B. *Mozsolics, A.*, AAH 8 (1957) 119—156; *Bóna, I.*, AAH 9 (1958), 213—246; *Köszegei, F.*, AAH 12 (1960), 138—186 usw.

Vom Gebiet unseres Vaterlandes sind uns genaue Seitenstücke zu dem veröffentlichten Material nicht bekannt, noch weniger kann man solche unter den archäologischen Funden der Landschaft jenseits der Theiss (*Tiszántúl*) finden. Eine gute, als frühest angesehene Analogie zu unserer Schale (Abb. 1) wurde durch Ferenc Tompa aus der Höhle von Aggtelek (*Baradla*) veröffentlicht. Hier fand er in einer durchgebrannten Schicht Siedlungsspuren, die sich als aus der frühen Eisenzeit stammend bestimmen liessen, deren Keramik polierte schwarze und dunkelgraue Gefässflächen und Ornamente mit Kannelüren charakterisierten. Das eine vorgeführte Exemplar kann eine geraden Analogie des Dobozer Gefässes sein.³ Ebenhier kam auch eine Grab mit ausgestrecktem Skelett zum Vorschein, in welchem es einen bronzenen Spiralring gab. Nach der Auffassung des Verfassers lässt sich dieses Siedlungsmaterial mit der frühen Eisenzeit Silesiens in Verbindung bringen und auf die V—VI. Stufe nach Montelius, d. h. auf die ältere Gruppe der Lausitzer-Kultur datieren.⁴

Eine unserem Gegenstand ähnliche, hochhenkelige, mit Einkerbungen geschmückte Schale ist uns aus dem in eine spätere Zeit einreihbaren Dályas Urnenfriedhof bekannt, dessen Material durch S. Gallus auf Grund der eisernen Lanze und der Kahnfibel auf die HC Periode datiert wurde. Und dieses Fundmaterial wurde von ihm in den von ihm als kimmerisch, in weiterem Sinn betrachtet als präskythisch angesehenen Kreis eingereiht.⁵

Es scheint unzweifelhaft zu sein, dass die Seitenstücke des behandelten Gefässes aus dem Material der den Anfang der ungarländischen Früheisenzeit bedeutenden Urnenfelderkultur fehlen, da ja die durch F. Kőszegi veröffentlichten Schalentypen dieser Kultur höher sind als die in unserem Fund und an dieser auch das charakteristische Kannelürenornament nicht vorhanden ist.⁶

Zu der Untersuchung des Dobozer Grabfundes zurückkehrend müssen wir noch feststellen, dass die Analogien dieser Schale auch in dem Material der auf die HC Periode folgenden ungarländischen Skythenperiode nicht angetroffen werden können.⁷

Bevor wir in der Datierung eine endgültige Lösungsversuchen würden, wollen wir kurz auch die zum Vorschein gekommenen eisernen Gegenstände untersuchen. Unter diesen ist nur das Bruchstück der Streitaxt (Abb. 2:3) dazu geeignet, dass wir mit dessen Hilfe zu der Zeitbestimmung näher gelangen, da ja der Gegenstand, den man auch für das Bruchstück einer Lanzenhaube ansehen kann, stark mangelhaft ist, und somit für die Datierung wenig geeignet (Abb. 2:1). Das Eisenmesser mit Stielfortsatz vertritt aber einen ziemlich verbreiteten Typ, deswegen ermöglicht es keine genauere Zeitbestimmung⁸ (Abb. 2:2).

Eine nahe Analogie der eisernen Streitaxt vom kleinen Format ist auf ungarländischen Gebieten gleichfalls nicht bekannt. Mit Rücksicht darauf, dass wir auf unserem Gebiet die Eisenfunde aus der die HD Periode bedeutenden skythischen Zeit am besten kennen, müssen wir diese zum Ausgangspunkt wählen. Gleichviel, ob wir die hierhergehörenden Funde aus Ungarn oder aus ferner gelegenen Gebieten untersuchen, die Streitäxte sind in allen Fällen grösser, ihre Schneiden schmaler,

³ Tompa, F. v., BRGK 24—25 (1934—35), 51. T. 2.

⁴ Ebd. 106—107.

⁵ Gallus, S.—Horváth, T., Az első öskori lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9 (Bp. 1939), 128 und T. XXXVII:1.

⁶ Kőszegi, F. a. a. O. T. LXXXII: 5—9.

⁷ S. z. B. Bottyán, A., Szkiták a magyar Alföldön. Rég. Füz. 1 (Bp. 1955), T. XVIII—XIX, besonders T. XIX: 14.

⁸ Z. B. ebd. T. XXVI: 13.

stärker geschweift.⁹ Ähnliche eiserne Streitäxte von kleinem Format, sind uns nur von tschechoslowakischem Gebiet bekannt, wo sie hingegen mit den allgemein bekannten präskythischen flachen Flügelmeisseln gleichzeitig sind.¹⁰

Unsere Schale lässt sich mit Rücksicht auf die Funde in der Höhle von Aggtelek auch in die späte Bronzezeit nicht datieren, abgesehen davon, dass deren Verknüpfung mit der Lausitzer Kultur gleichfalls sehr stark in Frage gestellt werden kann. Hingegen ist es nicht unmöglich, dass die Funde von Aggtelek, zu jenem Ethnikum

Abb. 1. ábra. Doboz—Marói erdő — Wald von Doboz—Maró. Cca 1:2

aus der späten Bronzezeit gehören, das in der Ausbildung der präskythischen Periode auf den Gebieten der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens und auf den östlich von diesem gelegenen eine bedeutende Rolle gespielt hat, und so können diese als typologische Vorläufer der Gefässformen von Dálya und Doboz angesehen werden. Unsere Auffassung lässt es also verstehen, dass wir die Entsprechungen unseres Schaletypes in der auf diesem Gebiet fremden Urnenfelderkultur nicht antreffen können.

Nach der Aufzählung der kärglichen ungarländischen Seitenstücke unseres Fundmaterials scheint uns die Untersuchung dessen zweckmässig zu sein, ob sich ähnliche Kollektive in unserem Vaterland oder eventuell auf Gebieten ausserhalb des Karpatenbeckens finden lassen. Von F. Tompa wurde das Material aus der Höhle von Aggtelek in seiner angeführten Arbeit mit schlesischen Funden verknüpft. Wie immer auch der Streit um die Entwicklung der Lausitzer Kultur stehen mag, es lässt sich der Herkunftsweg des in dem Dobozzer Grab vorkommenden beträchtlichen Eisenfundes mit der nördlichen Abstammungstheorie doch nicht finden. In der ungarländischen Fachliteratur wurde die Rolle Transkaukasiens in der Verbreitung des Eisens in westlicher Richtung durch I. Lengyel aufgeworfen.¹¹

⁹ Крупнов, Е. И., Древняя история Северного Кавказа (М. 1960), Т. LXV: 5 (Lugovo, Friedhof).

¹⁰ Pravěk Československa (hrsg. von Neustupny, J.; Praha, 1960), S. 96 ff.

¹¹ Lengyel, I., Arch. Ért. 83 (1955), 5, 13.

Die behutsame Ansicht der genannten Verfasserin in Betracht ziehend erreichte E. I. Krupnov¹² neuere Ergebnisse in der Beleuchtung dieser Frage, und auch B. B. Piotrovski¹³ der Leiter der Ausgrabungen von Urartu, von dem der Gedankengang der angeführten Arbeit in Bewegung gesetzt worden war. In einer seiner letzten Arbeiten gelangte auch D. Berciu¹⁴ — die bisherige Forschung auch mit neueren Daten ergänzend — zu einer ähnlichen Folgerung.

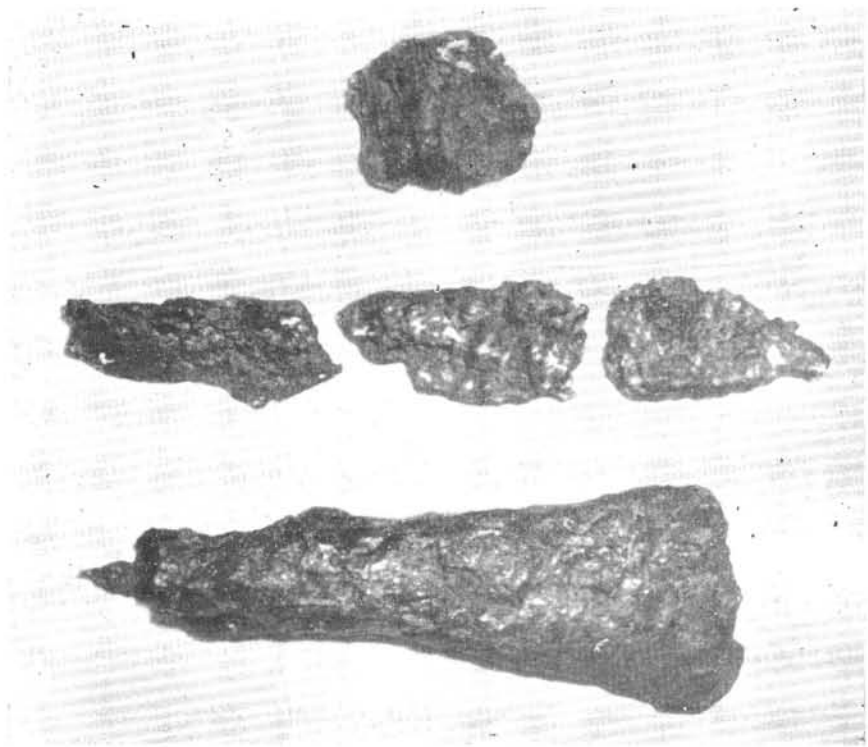

Abb. 2. ábra. Doboz—Marói erdő. — Wald von Doboz—Maró. Cca 1:1

Es hat also den Anschein, dass sich eine Möglichkeit zur Unterbringung des Dobozer Grabes in dem vom Gebiet Ungarns östlich gelegenen Material bietet, wozu wir auch durch die Analogie dieser zu den Funden von Dálya befechtigt sind, die schon von vorhergehenden Forschung in einen östlichen (präskythischen, kimmerischen) Kreis im weiteren Sinne eingereiht wurden.

Die nächsten Seitenstücke zu den Gegenständen unseres Fundes lassen sich auf der Fundstätte Seica-Mica in Siebenbürgen antreffen, von wo wir eine der Dobozer Schale ähnliche Keramik und die Schneide eines Eisenmessers kennen. Die Schicht aus der frühen Eisenzeit dieser befestigten Siedlung ist in den Kreis der sog. thra-

¹² Krupnov, E. I., a. a. O. 341—355.

¹³ Пиотровский, Б. Б., Ванское Царство (М. 1959), 243—244.

¹⁴ Berciu, D., AR XVI. 2 (1964), 264—279.

kisch-hallstädtischen Kultur einzureihen und sie ist mit der Reinecke HC Periode datierbar.¹⁵

Das Fundmaterial dieses thrakisch-hallstädtischen Kreises ist auf dem Gebiet der Moldauischen SSR in weitem Kreise verbreitet, von woher das Material mehrerer Siedlungen gute Seitenstücke zu den Dobozer Funden liefert.¹⁶

Diese auf weiten Gebieten verbreitete Kultur erreichte nach unserem heutigen Wissen nach Osten hin die Randgebiete des Kaukasus, sie ist — wie schon erwähnt — auch in der Moldauischen SSR vorhanden, aber sie ist auch auf dem Gebiet Rumäniens und Bulgariens anzutreffen. Auch wenn wir die früher entwickelte Ansicht F. Hančars nicht teilen, nach welcher diese Kultur einen einheitlichen Ethnikum deckenden sog. ost-hallstädtischen Kreis bedeuten soll,¹⁷ so viel lässt sich dennoch feststellen, dass ihr Anfang mit dem Reinecke HB fixierbar ist (in der Moldau und in Ost-Rumänien wird sie durch die Noa-Kultur abgelöst)¹⁸ und dass sie sich am Ende von HC oder am Anfang von HD in den durch die skythische Einwanderung verursachten Völkerbewegungen auflöst. Und auf den angegebenen Gebieten bedeutet diese Kultur auch das primäre Vorkommen des Eisens. Es scheint also nicht ausgeschlossen zu sein, dass die Bewohner der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens auf dem Wege der Berührungen mit dem thrakisch-hallstädtischen Kreis mit dem Gebrauch des Eisens bekannt geworden sind. Diese Auffassung widerspricht nicht der Ansicht der oben angeführten Verfasser über die ost-westliche Richtung der Verbreitung des Eisens, die Einbeziehung des thrakisch-hallstädtischen Kreises würde sogar die bezüglichen Ausführungen von meistens theoretischem Charakter geradezu mit einem Fundmaterial unterstützen. Wir müssen aber zugleich bemerken, dass die Friedhöfe der thrakisch-hallstädtischen Kultur im Gros Brandgräber enthalten (mit Urnen und mit gestreuter Asche),¹⁹ während das Dobozer Grab ein gestrecktes Skelett enthielt. Auf Grund des publizierten Fundmaterials ist uns ein von diesem abweichender Brauch aus den gestreckte Skelette enthaltenden Hügelgräbern, die bei Gogosu in Rumänien aufgedeckt wurden, bekannt. Aus den hier aufgedecketen XXII. Tumuli sind daneben den gestreckten Skeletten Schale, eisernes Messer und eiserne Beile, also analog wie in unseren Dobozer Funden zum Vorschein gekommen.²⁰ Die Fundstücke dieses Grabes lassen sich auf das Ende der präskythischen Periode datieren. Ohne unsere durch diesen einzigen Grabfund gegebenen Möglichkeiten zu überschreiten wollen wir in bezug auf das Fundmaterial der präskythischen Zeiten auf die neueren Feststellungen der ungarischen Forschung aufmerksam machen. Nach diesen ist auf unserem Alföld mit dem Vorhandensein von kraftvollen Gruppen von lokaler Zusammensetzung zu rechnen, die auch die Skythenzeit noch erleben und mehrere von unseren Gegenstandstypen für die Urbilder dieser Formen angesehen werden können²¹. Mit Rücksicht auf diesen Umstand und auf den gemischten Ritus in unseren Friedhöfen aus der Skythenzeit (z. B. Szentes-Vekerzug,²² Hódmezővásárhely-Kishomok²³) kann der Brauch des Ske-

¹⁵ Horedt, K., SCIV XV. 2 (1964), 202—203.

¹⁶ Мелюкова, А. И., МИА 64. (М. 1958), 51—76.

¹⁷ Hančar, F., Hallstatt und der Ostraum, Sbornik G. Kazarowa I. (Sofia, 1950), 267—270.

¹⁸ Мелюкова, А. И., МИА 96. (М. 1961), 34—52.

¹⁹ Мелюкова, А. И., МИА 64. (М. 1958.), 63—72, рис. 21., 1—4.

²⁰ Berciu, D.—Comşa, E. Materiale şi Cercetari Archeologice II (Bucuresti, 1956), 419 und

Abb. 147:1.

²¹ Trogmayer, O., SzMFMÉK, 1962 (Sz. 1963), 143—172.

²² Párducz, M., ААН 2 (1952), 143—172, die weitere Literatur s. dort.

²³ Ds. Dolg. 1940, 79—99.

lettbevértésés keineswegs für ein Kriterium angesehen werden, das das Dobozer Grab aus dem skizzierten thrakisch-hallstättischen Kreis ausschliessen würde.

Das alles in Betracht ziehend lässt sich das aus der Nähe des Dobozer Maróer Waldes zum Vorschein gekommene Fundmaterial in die HC Periode datieren und wir können es als eines von den geringzahligen bekannten ungarländischen Funden aus dem osteuropäischen thrakisch-hallstättischen Kreis ansehen.

Gyula Gazdapusztai

A DOBOZI PRESZKITA SÍR

(Kivonat)

1960-ban a dobozi (Békés m.) Marói-erdő mellett sírlet került elő, amely nyújtott csontvázas temetkezést és az 1-2 kép 1—3 ábrán bemutatott leleteket tartalmazta. A leletanyag a szűkös magyarországi (Aggteleki-barlang, Dálya,) analógiákon kívül a román és a szovjet föld HC leleteivel rokon. Az anyag alaposabb vizsgálata kizárja mind a korábbi (alföldi viszonyban csorvai HAB), mind pedig a későbbi (szkitakori, HD, Reinecke szerint) keltezt. Így a dobozi sír a HC periódust jelentő keleti, ún. thák-hallstätti kultúrába sorolható, amelynek további vizsgálata jelentősen elősegíti a hazai preszkita kor kutatását.

Gazdapusztai Gyula

FUNDE DER RÖMERZEIT VOM GEBIET DER SZEGEDINER FESTUNG

Es ist bekannt, dass die Szegediner Festung, die nach dem Hochwasser im Jahre 1879 ins Eigentum der Stadt übergang, abgerissen wurde. Dies erfolgte in den Jahren 1881—1883. Vorangehend, im Jahre 1876 riss man jene Strecke der Festungsmauer ab, die das Südtor mit dem sogenannten „Wasserturm“, der im Wasser der Theiss stand, verband. (Hier ist natürlich nicht der Wasserturm als moderne technische Anlage zu verstehen. Er hiess Wasserturm (ungarisch: vízitorony) nicht nur, weil er im Flusse stand, sondern auch, weil man von diesem Turm aus Wasser aus der Theiss gewinnen konnte.) Zu dieser Zeit hat man im Festungshof auch einen neuen Kanal ausgegraben. Während dieser Arbeiten fand man viele alte Ziegel und handgeschnittene Steine in den Mauern, im Fundament und im Kanal, die grösstenteils aus mittelalterlichen Kirchen stammen. Es ist der Sorgfalt des Baumeisters Kováts István zu verdanken, dass sie nicht verloren gingen. Unter den von ihm erretteten Funden gibt es einige Stücke, die bestimmt von römischem Ursprung sind. Cs. Sebestyén Károly gibt diese als erster bekannt.¹ Mit Ausnahme von zwei Stücken veröffentlichte er aber keine Photos von diesen Sachen, sondern nur Zeichnungen; es fehlen ausserdem beim grössten Teil der Funde auch die genauen Massangaben. Deshalb schein es nötig, die Überreste der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung in einer neuen Publikation der Öffentlichkeit zu übergeben. Diese Publikation enthält die Beschreibung jener Funde, die im Móra Ferenc Museum in Szeged heute zu finden sind.

1. Einen Männerkopf darstellender Sturz einer Statue.²

Das Material dieses Sturzes ist feinkörniger weisser Marmor. Er war höchstwahrscheinlich Teil eines Reliefs, seine Kehrseite ist nicht ausgearbeitet. Ein vier-eckiger Ausschnitt ist auf dem Sturz zu sehen, der zur Befestigung dienen konnte. Seine Massangaben sind: Höhe 25,5 cm, Breite 18 cm. Er ist nach Szentlélek aus dem 2. Jahrhundert. Darauf weisen nämlich der lockige, militärische Haartracht, der kleine Seitenbart, die irisierten Augen und der zusammengepresste, individuellen Ausdruck zeigende Mund hin. Der Sturz stellt das Gesicht eines jungen Mannes dar. Seinen Fundort haben sämtliche Publikationen falsch angegeben. Sie schrieben nämlich, dass er in der südlichen Festungsmauer gefunden worden wäre. Ihre Quelle ist die erwähnte Arbeit des Baumeisters Kováts István³, worin er die von ihm erretteten Antiquitäten beschreibt, welche beim Abreissen der Festungsmauer zwischen dem „Wasserturm“ und dem südlichen Burgtor zum Vorschein kamen. Auf der Seite 8 erwähnt er unser Relief, aber schon auf der folgenden Seite schreibt er, dass

¹ Cs. Sebestyén, K. A szegedi vár legrégebb története. Dolgozatok II. 1926 144 skk.

² Literatur: Cs. Sebestyén K., a. a. O. 149, Szentlélek T., A római kori barbaricum és a szarmaták. Magyarország régészeti leletei. Szerk. B. Thomas E. Bp. 1957 276, Bálint S., Szeged városa. Szeged, 1959 7. Nagy Z.—Papp I., Szeged. Szeged, 1960 19.

³ Kováts I., Szegedi régiségek, Szeged 1878.

man diesen Sturz im Mai beziehungsweise im Juni des Jahres 1877 im Inneren der Festung beim Ausgraben des Kanals in ungefähr 4 Klafter Tiefe gefunden hatte. Das ist also der Fundort. Die ungewöhnlich grosse Tiefe (beinahe 8 Meter) ist damit zu erklären, dass sich der Boden des Festungsgebiets während der Jahrhunderte zu sehr aufgeschüttet hatte. Bei Kováts I. wird auch erwähnt, dass auch die übrigen Teile des Reliefs von den Arbeitern gefunden wurden, die aber diese Teile in die Grube zurückwarfen. (Abb. 1a, 1b)

2. Bruchstück von einem Inschriften-Stein.⁴

Alle vier Seiten sind glattgeschnitzt; er wurde eigentlich aus einem älteren, grösseren Stein ausgehauen. Der ausserordentlich hart angeklebte Mörtel zeigt, dass auch seine zweimalige Verwendung lange vorher erfolgen musste. Auf einer schmalen Seite ist die folgende Inschrift zu lesen: . . . *hicul* . . . *rum* . . . *mercato* . . . *vi* . . . Die Massangaben der Inschriftenseite sind: Höhe: 23 cm, Breite: 32,2 cm. Die Länge des Steins ist 46 cm. Den Wortbrocken . . . *hicul* hat Alföldi A. ergänzt: [praefectus ve] *hicul* [ationis] und gab der Meinung Ausdruck, dass der Stein zu Ehren des Kommandanten der kaiserlichen Kurierpost von den Kaufleuten aufgestellt wurde.⁵ Neulich hat N. Gostardie Schrift ergänzt wie folgt: [cond (uctoris) p(ublici) p(ortorii)] et praef(ecti) ve] *hicul* [o] *rum* *Mercato* [r] *vil* [ic(us) v.s.l.m.]. Das Datum der Aufstellung des Steines fällt laut Alföldi auf die Zeit der Herrschaft von Antoninus Pius. In dieser Zeit verkehrte die kaiserliche Kurierpost von Lugio (Dunaszekcső) aus durch Szeged längs der Maros nach Siebenbürgen.⁶ Auf einen späteren Zeitpunkt können wir unsere Inschrift keineswegs datieren, weil die schönen, runden Buchstaben von einer verhältnismässig frühen Zeit zeugen. Der Stein war in der Mauer der Szegediner Festung eingebaut, er kam bei der Abbrucharbeit zum Vorschein. Der nähere Fundort ist unbekannt. (Abb. 2)

3. Zwei biskuitförmige Ziegelchen aus einem Fussboden-Ziegelmosaik.⁷ Beide sind gelbgrau und aus sehr hartgebranntem Lehm. Auf der unteren Seite sind Überreste der Fussboden — Fundamentierung zu finden: kleine Stein- oder Ziegelbrocken mit Kalk gemischt. Massangaben:

a) Länge: 6,1 cm Breite: 3,5 cm Stärke: 3,5 cm

b) Länge: 6,6 cm Breite: 4,1 cm Stärke: 3,3 cm.

Der Fundort ist „die alte Bierhalle, wo das Burgkastell aus der Arpadenzeit stehen konnte“ (ungarischer Originaltext: „a régi sörcsarnok, ahol az árpádkori várkastély állhatott“).⁸ Laut Reizner fand man an dieser Stelle auch einen mittelalterlichen Fussboden, zusammengesetzt aus drei- und viereckigen Ziegeln. Unter diesen Ziegeln, in einer tieferen Schicht, nur ein bisschen mehr in Richtung zum Burghof wurden die römischen Ziegelchen in origineller Lage gefunden. Es kamen viele solche und auch wie unter Punkt 4. beschriebene achteckige Fussboden-

⁴ Literatur: Cs. Sebestyén K., a. a. O. 153, A. Alföldi, Studi Ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia. Gli Studi Romani nel mondo II. 1935 128, Alföldi A., A pesti oldal új urai. Budapest Története I/1 Bp. 1942 189, 191. Alföldi A., Aquincum városa és a római világbirodalom. Bud. Tört. I/1 299, N. Gostar, Studii si cercetari de istorie vecche II. 1951 2. 169, Szentlélek T., a. a. O. 276, Bálint S., a. a. O. 6, Nagy Z.—Papp I. a. a. O. 19. A. Mócsy, Pannonia PWRE Suppl. IX. 1962 667.

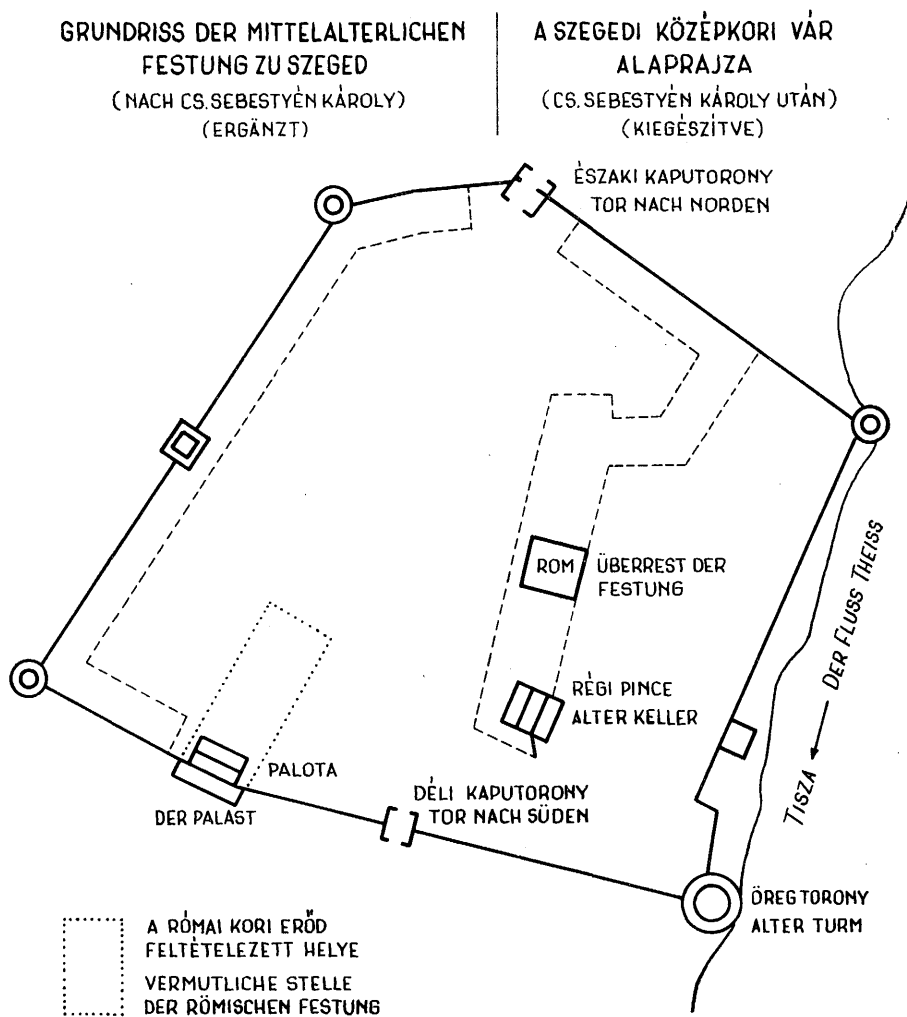
⁵ Bud. Tört. I/1 219, 184. z.

⁶ Bud. Tört. I/1 191.

⁷ Literatur: Reizner J., Szeged Története I. Szeged 1900 9—10, Cs. Sebestyén K., a. a. O. 150, Cs. Sebestyén K., Szeged középkori vára. Dolgozatok IV. 1928 197, Bálint S., a. a. O. 6, Nagy Z.—Papp I., a. a. O. 19, Szentlélek T., a. a. O. 276.

⁸ Auf Grund der eigenhändigen Eintragung von Reizner János im Inventarbuch des Museums in Szeged.

ziegelchen zum Vorschein, aber viele von ihnen wurden bereits weggetragen. „Bei den meisten Beamten der technischen Abteilung im königlichen Komissariat dienten solche Ziegelchen (der Übersetzer) als Aktenbeschwerer“. — schreibt J. Reizner im Inventarbuch des Museums. („A királyi biztosság műszaki osztályának hivatal-

nokai legtöbbször ilyenek szolgáltak akta lenyomókra”). Solche biskuitförmige Ziegelchen sind noch aus Aquincum und Tibiscum (Caransebes) bekannt. Das Museum in Szeged hat solche Ziegelchen auch aus Siscia und Brigetio,⁹ sowie kleinere vom Gebiet von Várhely (lat. Sarmisegethusa).¹⁰ (Abb. 3a, 3b)

⁹ Cs. Sebestyén K. Dolgozatok II. 1951.

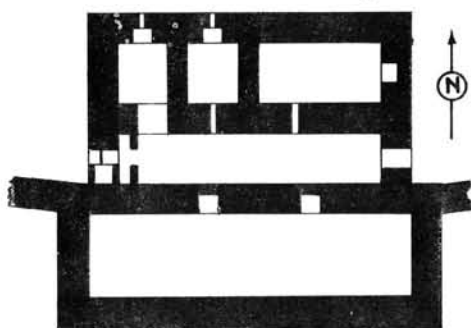
¹⁰ Jetzt ausgestellt.

¹¹ Literatur: wie beim biskuitförmigen Ziegelmosaik. (7. z.)

4. *Achteckige Ziegelchen aus einem Fussboden—Ziegelmosaik.*¹¹ Es sind zwei achteckige Ziegelchen und ein Scheitziegelchen, das zur Ausfüllung der Lücken des aus den achteckigen Ziegelchen zusammengesetzten Fussbodens verwendet wurde. Das eine der ersten beiden ist ziegelrot, seine Massangaben sind: Höhe: 5,5 cm, Stärke: 7,2 cm. Das zweite ist grau, es ist 6 cm hoch und 7,2 cm stark. Das Scheitziegelchen ist 5 cm hoch und 2,9 cm breit. Es wurde dort gefunden, wie die beiden anderen. — Die verschiedenen Formen der Ziegelchen weisen darauf hin, dass sie aus dem Fussboden zwei verschiedener Räume stammen. Die Analogie ist: der Fussboden eines Raumes im palaestra und im amphiteatrum für römische Zivilbürger in Aquincum war aus ähnlichen achteckigen Ziegelchen zusammengesetzt.¹² Die insgesamt 5 Fussbodenziegelchen sind unter Nummer 129/1884 im Inventarbuch des Szegeder Museums eingetragen. (Abb. 4a, 4b)

DER MITTELALTLICHER BURGPALAST
(NACH CS. SEBESTYÉN K.)

A SZEGEDI VÁR KÖZÉPKORI PALOTÁJA
(CS. SEBESTYÉN K. UTÁN)

5. *Ein römischer Ziegel*¹³ aus sehr feiner Terracotta gebrannt. Eine Schicht steinharten Maltes hat es bedeckt; jetzt, nach der Entfernung dieser Malterschicht ist der in Querlage gesetzte Stempel IMP zu lesen. Rechts unten ist in einem Viertelbogen der Abdruck von zwei Fingern zu sehen. Der Ziegel ist $43,5 \times 28,3 \times 6$ cm. Die Buchstaben sind 2,8 cm hoch. Dieser Ziegel kam ebenfalls bei der Abbruchsarbeit zum Vorschein, der genauere Fundort ist aber nicht zu bestimmen. Man fand bei dieser Arbeit angeblich 38 Ziegel römischen Ursprungs; von ihnen wurden 7 aufbewahrt. Heute ist nur noch eins im Besitz des Museums. Es wird erwähnt, dass auf einem Ziegel von den übrigen sechs auch Linien von Fingerabdrücken zu finden waren. Aus dem Stempel IMP folgt, dass unser Ziegel in einer kaiserlichen Ziegelei hergestellt wurde. Da der Name des Kaisers nicht ausgeschrieben ist, können wir keine genaue Zeitbestimmung geben. Ziegen mit ähnlichem Stempel hat man in Eszék (Ošijek), in der Nähe von Eszék, in Pécs (altkristliche Krypta), in Wien, in Bad-Deutschaltenburg und schliesslich in Sopron gefunden.¹⁴ Auf einigen von diesen Ziegeln kommen die Stempel IMP AN sowie ANT AV vor, die zu imperatoris Antonini bzw.

¹² Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II, 151.

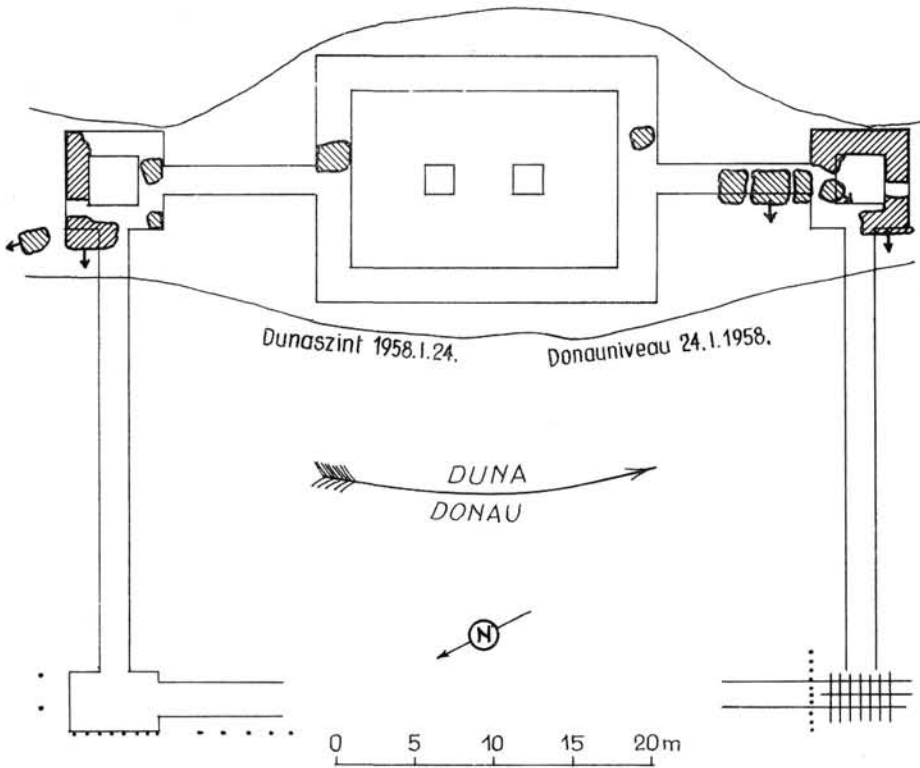
¹³ Literatur: Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II, 152, J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Panonicarum*. *Diss Pann* II, 1, 1933 103, 76. sz., Alföldi A., *Bud. Tört.* 1/1 220, 207. z., Nagy Z.—Papp I. a. a. O. 19—20.

¹⁴ J. Szilágyi, a. a. O. 103, 75—83. sz.

Antonini Augusti ergänzt werden können. Laut Szilágyi fällt das Herstellungsdatum der Ziegel auf die Zeit der Herrschaft von Caracalla oder Elagabal. Es kann natürlich ebenso gut auf die Mitglieder der Antoninus—Dynastie aus dem 2. Jahrhundert bezogen werden: auf Antoninus Pius, Marcus Aurelius und Commodus. Wir begehen vielleicht keinen Fehler, wenn wir annehmen, dass auch unser Ziegel aus dem 2. Jahrhundert stammt. Das können wir umso mehr tun, weil — wie Alföldi schreibt —

GRUNDRISS DES BURGUS
CONTRA FLORENTIAM

BURGUS CONTRA FLORENTIAM
ALAPRAJZA

erhaltene Mauer über dem
römerzeitlichen Niveau		római kori szint
feletti falak
erhaltene Mauer unter dem
römerzeitlichen Niveau		római kori szint
alatti falak
Rekonstruktion		rekonstrukció
Richtung der Verschiebung		az elmozdulás iránya

der Stempel IMP nur dann einen Sinn hatte, wenn man wusste, um welchen Imperator es sich handele. Nun müssen wir annehmen, dass dem Stempel IMP durch in unserem Falle solche vorangingen, auf denen in abgekürzter der Name des Kaisers ausgeschrieben stand. Wie wir schon erwähnt haben, kam solcher Ziegel in Pannonien mit dem Namen Antoninus Aug. vor. Mit diesem Umstand können wir dann bei

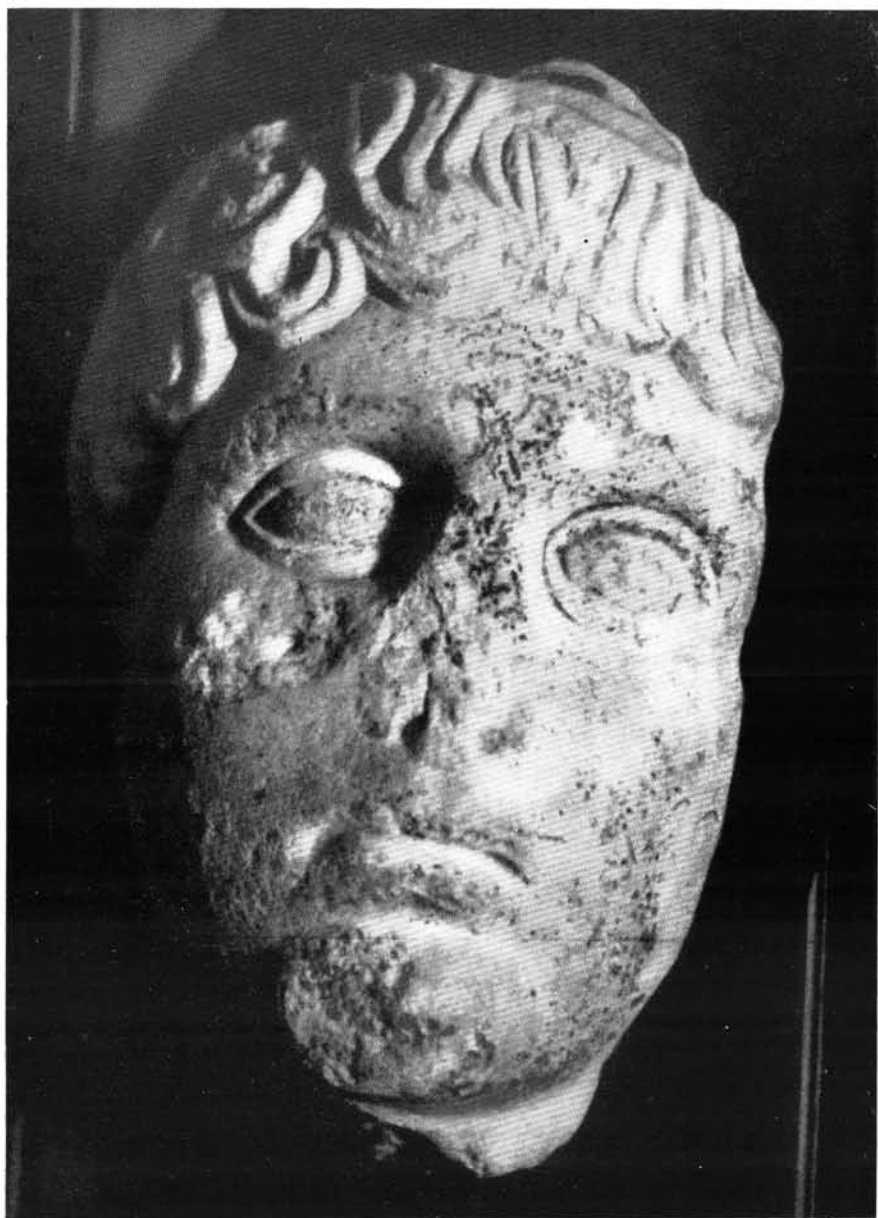

Abb. 1a.

Abb. 1b.

der Altersbestimmung des Bauobjekts, das wir später behandeln werden, rechnen. (Abb. 5)

6. *Bruchstück eines Antefixums*.¹⁵ Es ist aus roter, hartgebrannter Terracotta hergestellt, mit Palmettenschnittchen und Spirallinie. Auf Grund seiner guten Ausarbeitung konnte es später als gegen Ende des 2. Jahrhunderts nicht hergestellt werden. Auf der unteren Seite ist ein Riss zu sehen, der beim Brennen entstehen konnte. Das Bruchstück ist 9,5 cm hoch, 8,3 cm breit und 2,2 cm stark. Es kam beim Abbruch der Festung zum Vorschein, der Fundort ist leider nicht näher zu bestimmen. Es gab nach dem Inventarbuch Reizners ursprünglich zwei Teile eines Antefixums; einer ist leider verlorengegangen. Im Inventarbuch ist er unter Nummer 133/1884 eingetragen. (Abb. 6)

Cs. Sebestyén K. erwähnt noch ausser den bereits erwähnten Gegenständen ungefähr 30 Steine und Steinene Bruchstücke, eingerahmte Platten und einen Zahnfries, der über einem Türrahmen in der Mauer eingebettet sein konnte. Seiner Ansicht nach sind diese Gegenstände wahrscheinlich von römischem Ursprung. Sie sind leider heute nicht mehr im Museum zu finden oder sie lassen sich nicht mehr identifizieren. Cs. Sebestyén erwähnt ferner zwei Bronze-Stücke römischen Ursprungs,¹⁶ die im Boden der Festung gefunden wurden, er hält sie für Teile eines Möbels. Die beiden Bronze-Stücke befinden sich auch jetzt im Besitz des Museums, sie werden aber im Inventarbuch¹⁷ als obere Teile eines mittelalterlichen Kandelabers bestimmt. Nach der Form der Gegenstände scheint diese letztere Meinung viel wahrscheinlicher zu sein.

Nach der Beschreibung der Gegenstände haben wir nur noch das Problem zu klären, wie diese ausgesprochen römische Funde nach Szeged kamen, wo es bekanntlich nie eine römische Provinz gegeben hatte. Es ist bekannt, dass man die Antiquitäten in Siebenbürgen unter Karl III. (1711—1740) auftrieb und zusammenbrachte, um sie nach Wien zu transportieren.¹⁸ Eins von den drei Schiffen, welche die Kunstschätze an Bord hatten, versank in der Maros, nicht weit von Szeged entfernt. Diese Stelle lässt sich leider nicht näher bestimmen. Es gelang auch nicht, das Schiff herauszuheben, weil es in letzter Minute zerbrach. Wir können annehmen, dass die ziemlich gut ausgearbeitete Büste eines Römers aus dieser Ladung stammt; sie wurde vor kurzem in der Marosmündung gefunden.¹⁹ Es wäre leicht zu denken, dass der Männerkopf und der Inschriften-Stein, die wir bereits beschrieben haben, ebenfalls auf diese Weise aufs Gebiet der Festung kamen, bei der letzten, grossen Restaurierung in der Zeit der Kaiserin und Königin Maria Theresia, weil in Siebenbürgen ebensolche Überreste gesammelt wurden. Es scheint auch nicht unwahrscheinlich zu sein, dass das kleine alabasterne Relief, das eine Diana oder Atalante darstellt welches 1924 in Alsóváros (ein Stadtviertel von Szeged) bei einem Hausbau gefunden und nach Budapest gebracht worden war, ebenfalls aus der erwähnten Schiffsladung stammt.²⁰ Das kann aber von den übrigen römischen Überresten auf keinen Fall angenommen werden. Abgesehen vom Umstand, dass die Fussboden-Ziegelchen nach der Zeugenschaft Reizners — und wir haben keinen Grund, ihr nicht zu glauben, — auf einer ganz genau bestimmbar Stelle in situ gefunden wurden, kann man sich überhaupt nicht vorstellen, dass so was in

¹⁵ Literatur: Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II. 151, *Nagy Z.—Papp I.*, a. a. O. 19,

¹⁶ Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II. 151.

¹⁷ Unter den Nummern 106, 107/1884.

¹⁸ Bálint S., a. a. O. 6, *Nagy Z.—Papp I.* a. a. O. 19.

¹⁹ *Nagy Z.—Papp I.*, a. a. O. 19. Das Bild: Bálint S., a. a. O. 7.

²⁰ Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II. 151.

der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts nach Wien gebracht worden wäre, ferner, dass aus dem versunkenen Schiff eben diese rausgefischt und in der Festung eingebaut worden wären. Ähnlich ist es auch im Falle der Ziegel und des Antefixums. Wir haben gesehen, dass ursprünglich mehr Ziegel, noch dazu ohne Stempel und Verzierung beim Abbruch der Festung zum Vorschein kamen. Es ist ganz bestimmt, dass so was auf dem erwähnten Schiff aus Siebenbürgen nicht bis hierher transportiert wurde. Wir können ja ruhig annehmen, dass auch die beiden anderen Funde örtlichen Ursprungs sind; sie wurden nicht aus ferliegenden Gegenden hierhergeschleppt.

Abb. 2.

Sämtliche Funde sind von solchem Charakter, dass sie nicht zerstreut vorkommen konnten. Alle gehörten zu Gebäuden, sie dienten da zu Verzierungen. Am besten sieht man das im Falle des Ziegelmosaiks und des Ziegels, der in der kaiserlichen Ziegelbrennerei hergestellt wurde. Der Grund dafür, dass wir mehr von solchen Überreste nicht haben, ist das Uninteresse der Menschen für Antiquitäten im Mittelalter; sogar, wenn man zufällig welche fand, hat man sie eher vernichtet, als aufbewahrt.

Wenn aber an dieser Stelle Überreste gefunden wurden, die von römischen Bauten zeugen, wenn auch in zweimaliger Verwendung, müssen wir annehmen, was auch schon Cs. Sebestyén K. und andere²¹ dachten, dass sich nämlich hier, auf

²¹ Alföldi A., Bud. Tört. I/1 189., Bálint S., a. a. O. 7, Nagy Z.—Papp I., a. a. O. 19. Den erwähnten gegenüber nehmen Reizner J. (a. a. O. 9—12) und Banner J. (Régészeti Kutatások Szegeden. Dolgozatok XII. 1936 278) den Standpunkt ein, dass wir auf unserem Gebiet vergebens nach einer römischen Siedlung suchen; Provinzmaterial ist ebenfalls nicht zu finden.

Abb. 3a.

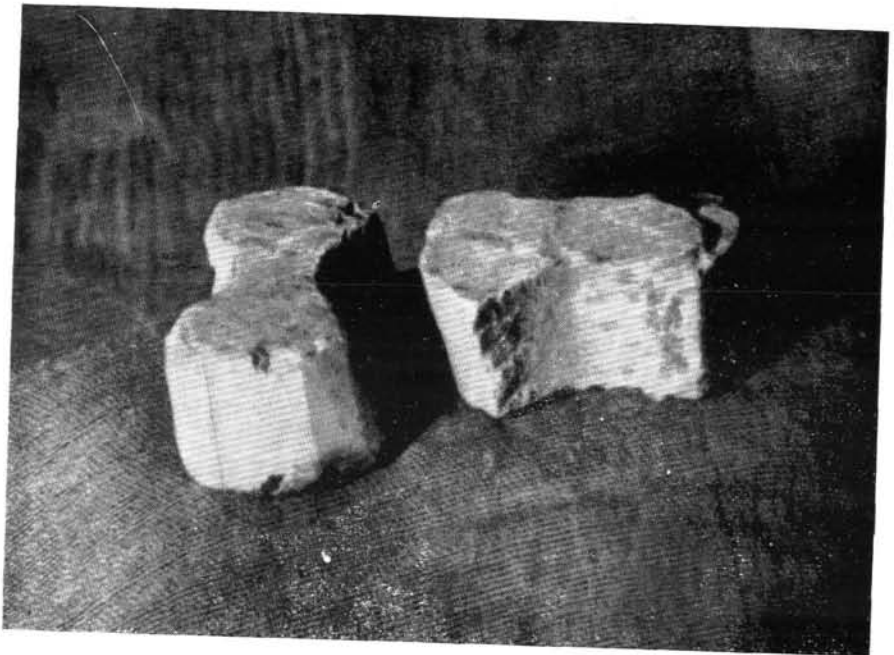

Abb. 3b.

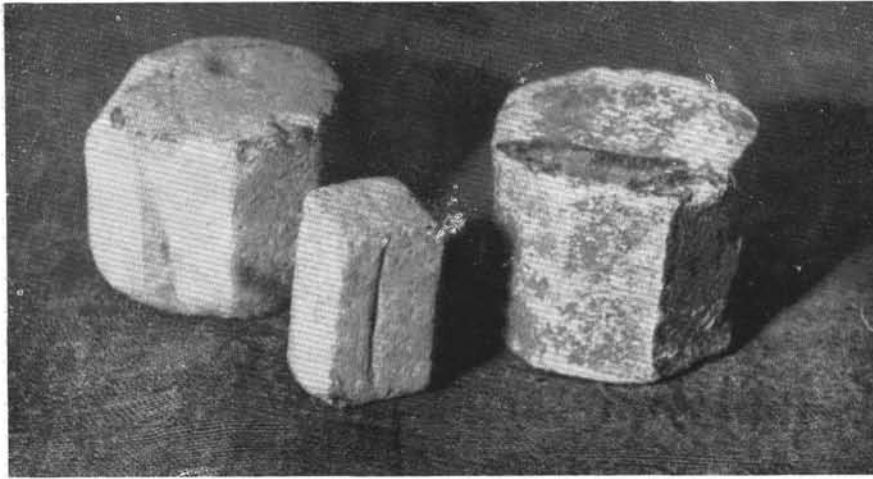

Abb. 4a.

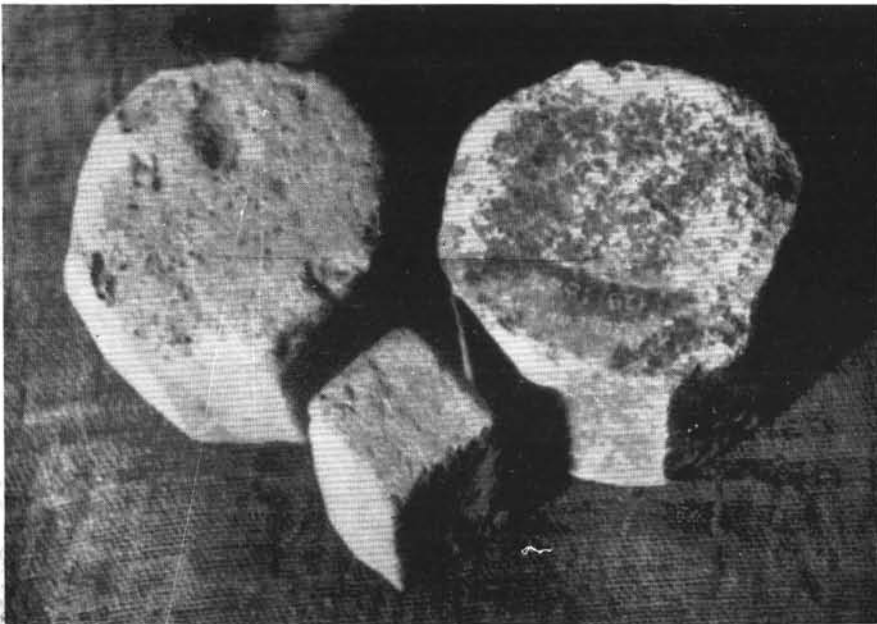

Abb. 4b.

diesem in Hinsicht auf die Salztransportierung aus Siebenbürgen und überhaupt auf die Verbindung mit Dacien so wichtigen Knotenpunkt eine römische Militär- und Handelsstation befand. Als letzter fasste Szentléleki T. die Probleme zusammen: „Es konnte ständige römische Gebäude an den Handelsstrassen geben. Wenn nichts Anderes, wenigstens eine Militärstation konnte der Bequemlichkeit der zwischen den beiden Provinzen Reisenden dienen.“ („állandó római épület vagy épületek állhattak a kereskedelmi út mellett. Ha más nem, legalább egy mansio szolgálhatta a két provincia között utazók kényelmét.“)²² Wir können mit dieser Annahme völlig einverstanden sein. Der Weg, der Pannonien und Dacien verband, ging von Siebenbürgen aus und führte längs der Maros. Seine letzten Spuren sind bei Csánád zu finden, während er auf der Landkarte von Mommsen bis nach Szeged gezeichnet wird. Auf unserem Gebiet befand sich also ein römisches Bauobjekt, das auf Grund eines Vertrags zwischen den Römern und den Barbaren errichtet werden konnte, es diente zugleich zur Station der kaiserlichen Kurierpost.²³ Damit hängt die Inschrift des beschriebenen Steines eng zusammen, die ja auf die Würde eines praefectus vehiculationis hinweist.

Die erwähnte Poststrasse führte zwischen der Theiss und der Donau weiter nach Pannonien. Von dieser Strecke sind keine Spuren übriggeblieben, weil sie wahrscheinlich nur ein unausgebauter Karawanenweg war.²⁴ Die Frage ist nur noch, wo diese Verbindungsstrasse Pannonien erreichte, wo sie in die Limesstrasse auf dem rechten Donauufer mündete. Es ist die allgemeine Ansicht, dass dies bei Lugio erfolgte.²⁵ Auch die Gegenfestung auf dem linken Donauufer (burgus contra Florentiam), die vor kurzem von A. Mócsy Lugio gegenüber freigelegt wurde, scheint diese Ansicht zu bestätigen.²⁶ Hier stossen wir aber auf ein Problem. Am angeführten Ort stellt Mócsy auf Grund unwiderlegbarer Beweise fest, dass die Gegenfestung während der Zeit von Diocletian erbaut wurde. In diesem Falle konnte sie aber nicht der westliche Ausgangspunkt des Weges zwischen Pannonien und Dacien sein, weil das römische Dacien nach 270 bekanntlich schon nicht existierte. Das bezieht sich natürlich nur auf die Rolle der Gegenfestung; wir wollen damit nicht behaupten, dass der Weg der Kurierpost die Donau nicht bei Lugio erreichte, sondern nur soviel, dass die Gegenfestung (burgus contra Florentiam) als Beweis nicht in Betracht gezogen werden kann, weil sie ja später gebaut wurde. Es gibt übrigens auch Ansichten, nach denen unser Weg nicht bei Lugio, sondern nördlich von ihm bei Alsica (Várdomb) in die Limesstrasse mündete.²⁷ Es scheint auch interessant zu sein, dass ein bedeutender Teil der römischen Münzfunde in der Umgebung von Szeged die nördliche Richtung zeigt: Öthalom, Szatymaz, Balástya, Kistelek, Csengele.²⁸ Solange wir aber zwischen Theiss und Donau nicht entscheidende Beweise gefunden haben, müssen wir die Frage offenlassen.

Die folgende Aufgabe wäre, den Ort, die Grösse, und das Entstehungsdatum des römischen Gebäudes zu bestimmen, welches sich an Stelle der Stadt Szeged befand. Was den Ort des Gebäudes betrifft, möchten wir zuerst darauf hinweisen, dass der Baumeister Kováts István in seinem erwähnt Buch — übrigens mit der

²² A. a. O. 276.

²³ Alföldi A., Bud. Tört. I/1 191.

²⁴ Cs. Sebestyén K., Dolgozatok II. 148.

²⁵ Cs. Sebestyén K., Dolgozatok II. 148. A. Alföldi, Gli Studi Romani . . . 277, 279, Alföldi A., Bud. Tört. I/1 189, 191, A. Mócsy, PWRE 667.

²⁶ A. Mócsy, Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam FA X. 1958 89 skk., A. Mócsy, PWRE 642.

²⁷ Cs. Sebestyén K., Dolgozatok II. 148.

²⁸ Cs. Sebestyén K., Dolgozatok II. 148.

Abb. 5.

Hand geschrieben — von den folgenden, bei den Kanalisationsarbeiten im Jahre 1877 gesammelten Beobachtungen berichtet: „Bei den Ausgrabungsarbeiten kamen wir zur Einsicht, dass dies hier schon die dritte Festung sein kann; als Beweis dafür stehen die 15 Mauern, die unter dem Erdboden gefunden wurden, deren zwei auch in der Zeichnung angegeben werden, und die parallel voneinander 300 m entfernt sind; die Mauer zwischen Burg und Rathaus ist von der Burg 150 m entfernt. Die übrigen 13 Mauern verlaufen in verschiedenen Richtungen.“ („Az ásatások alkalmával arra a tapasztalatra jöttünk, hogy ez itt már a harmadik vár lehet, bizonyoságul erre a föld alatt talált 15 fal áll, melyek ketteje — mely rajzban is meg van jegezve, s párhuzamosan egymástól 300, a vár és a városház közötti fal pedig a vártól 150 méternyire áll. A többi 13 fal különböző irányban nyúlik el.”)²⁹ Auf dem beigelegte Grundrissplan sind wirklich die Reste von zwei Mauern, die sich parallel, ungefähr in Richtung Nord-Süd erstrecken. Die eine von diesen Mauern, die sich im Inneren der Festung befand, würde alleine in unserer nicht auffallen, denn die verschiedensten Bauarbeiten fanden während der Jahrhunderte auf dem Gebiet der Festung statt; viele Bauten waren schon lange her vom Erdboden verschwunden. Als Andenken solcher Bauten dürften wir die 13 in der Zeichnung nicht angegebenen Grundmauern betrachten. Von dieser, im Inneren der Festung gefundenen Mauer schreibt Cs. Sebestyén K., dass sie höchstwahrscheinlich die südliche Seitenmauer der Burgkirche gewesen sein konnte.³⁰ Viel interessanter ist die andere, die sich 150 m westlich von der Festung befand. An dieser Stelle hatte nämlich nie ein Gebäude gestanden, wie das sich auf Grund der alten Stadt- und Festungsgrundrisspläne feststellen lässt; mit einer Mauerdicke von drei Metern schon erst recht nicht.³¹ Hier blieb sogar selbst die Baumpflanzung bis zum 19. Jahrhundert aus militärischen Gründen untersagt. Es fällt ebenfalls auf, dass die beiden Mauerüberreste 3 m dick sind, ferner, dass beide in einer Tiefe von 3—4 Klafter gefunden wurden. Der Umstand, dass sie voneinander 300 m entfernt lagen, schliesst im vornherein aus, dass sie Überreste einer einstigen römischen Station gewesen sein können. Später kommen wir noch darauf zurück, dass die Existenz eines römischen Objekts im Barbaricum, dessen Grösse mit der eines Legionenlagers beinahe übereinstimmt, unvorstellbar ist. Man kann höchsten daran denken, dass es nicht ein Gebäude, sondern mehrere in paralleler Lage, noch dazu einander nahe gab, diese Annahme lässt sich aber wegen Mangel an Analogie nicht beweisen.

Es scheint viel wahrscheinlicher zu sein, dass sich der römische Wachposten in der Nähe der südlichen Mauer der mittelalterlichen Festung befand. Wie gesehen, kamen die Ziegelchen an dieser Stelle unter dem Burgpalast in situ vor. Nagy Z. schreibt darüber folgendes: „Der Anordnungsplan der südlichen Seitenmauer der Festung stimmt mit dem der östlichen Seitenmauer der römischen Festung bei Lugio genau überein. Es ist also zweifellos, dass sich die römische Poststation mit den Wohnungen des Präfekts und der Beamten sowie mit dem Wachturm auf dieser Stelle befanden.“ („A vár déli oldalfalának alaprajzi elrendezése a Lugio-i római erőd keleti oldalának pontos megfelelője. Kétségtelen tehát, hogy ezen a helyen állott a római postaállomás a prefektus és a beosztottak lakásával, valamint a védelmükre szolgáló őrtoronnyal.”)³² Über diese Feststellung haben wir einiges zu bemerken. Wenn wir nämlich den Grundrissplan der südlichen Seitenmauer der

²⁹ Kováts I. a. a. O. 10.

³⁰ Cs. Sebestyén K., Szeged középkori templomai. Dolgozatok VIII. 1938 18.

³¹ Kováts I. a. a. O. 9.

³² A. a. O. 20.

Szegediner Festung mit dem der östlichen Seitenmauer der Gegenfestung bei Lugio verglichen, können wir nicht nur Identität, sondern auch eine Analogie schwer finden. Die Ecktürme und die Verbindungsmauern weichen voneinander sehr stark ab. Die Übereinstimmung besteht nur darin, dass alle beiden Festungen sind: die eine aus der spätrömischen Zeit, die andere aus dem 13. Jahr-

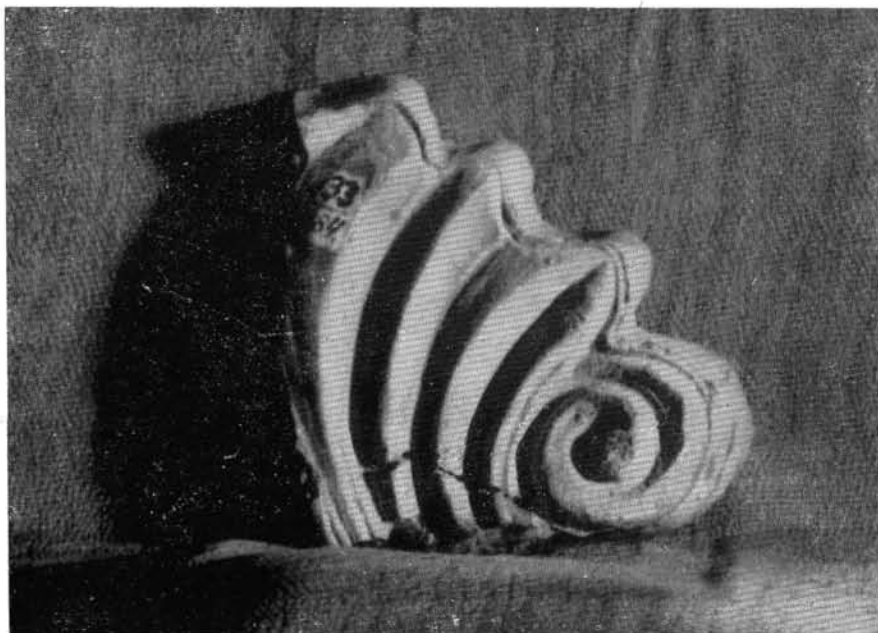

Abb. 6.

hundert. Aber der einstige römische Bau lässt sich mit der *burgus contra Florentiam* zeitlich nicht gleichsetzen, weil zwischen den beiden Festungen — wie wir noch sehen werden — ein etwa 150 jähriger Altersunterschied besteht. Nach unserer Meinung kann es sich darum auch nicht handeln, „dass die Festung Szeged auf römischen Gründen, sogar vielleicht auf vorhandenen römischen Mauern aufgebaut worden sei,“ („a szegedi vár is római alapokra, sőt talán részben még meglévő falakra épült“).³³ weil die römische Festung ja kleiner sein musste, als die mittelalterliche Burg, von den im Barbaricum ausgegrabenen kleineren Festungen gar nicht gesprochen, wie sie bei Nógrádverőce, Balhavár und beim Gasthaus Horányi³⁴ gefunden und freigelegt worden sind oder die schon oft erwähnte *burgus contra Florentiam*; die Ausdehnungen der Festungen der Legionenlagern gegenüber bei Aquincum und Brigetio haben die der mittelalterlichen Festung Szeged ebenfalls nicht erreicht.³⁵ Es würde ja der Kontinuitätstheorie entsprechen, dass die mittelalterliche Festung auf römischen Gründen erbaut worden wäre, aber die Beispiele von Pécs, Szombathely und hauptsächlich Buda zeugen unter anderem auch davon, dass die mittelalterlichen Festungen keine Fortsetzungen der römischen Festungen sind in der

³³ A. a. O. 39.

³⁴ A. Mócsy, Die spätrömische Schiffslände . . . 95, 96. mit 50—55 m Seitenlänge!

³⁵ Eine Seite ist 260 m!

Form, dass diese letzteren etwa in ihren Gründen neu erbaut worden wären. Dazu gehört noch die Tatsache, dass die mittelalterliche Festung Szeged so gross war und ebenso aussah, wie ihre meisten Zeitgenossen in Ungarn: die Festungen von Beeskerek, Temesvár, Gyula, Bács usw..⁶

Wenn wir nun die Frage der Stelle des römischen Wachpostens in Szeged weiter untersuchen, fällt uns die Eingenart des Grundrissplanes auf, dass in der südlichen Seitenmauer ein 22 m langer, 4 m breiter Vorsprung zu sehen ist. Wie schon erwähnt, dürfte sich der Palast hier befinden. Wir haben schon gesehen, dass die Fussbodenziegelchen ebenfalls hier, nur etwas mehr nach dem Inneren der Festung gefunden wurden. Es fällt ferner auf, was Cs. Sebestyén Károly auf Grund des Berichts des Baumeisters Kováts István schreibt,³⁷ dass nämlich die beiden Mauerstrecken, die sich diesem Mauervorsprung anschlossen, mit dem Vorsprung nicht verbunden, sondern nur neben ihm gebaut waren. Dieser Teil bestand völlig aus Ziegeln aus der Arpadenzeit.³⁸ Die beiden Seiten waren getüncht und kariert. Es ist auf Grund dieser Belege zweifellos, dass diese Mauerstrecke bzw. dieses Gebäude älter ist, als die Mauern der mittelalterlichen Festung, die ja gleich daneben standen. Vielleicht scheint unsere Annahme nicht allzu kühn zu sein, dass sich der römische Wachposten hier befand und zwar der Theiss parallel, und dass die erwähnte 22 m lange Mauerstrecke die südliche schmale Seite dieser Festung gebildet hätte, deren Grundrissplan wir uns auf Grund der Analogien als rechteckig vorstellen wollen. So gehörte das Fussboden — Ziegelmosaik noch zu diesem — vielleicht 40—50 m langen-Gebäude. Es ist also durchaus nicht ausgeschlossen, dass die Trümmer der römischen Festung und eventuell ein kleiner Teil ihrer Grundmauer zum Bau des ersten, verhältnismässig kleinen Gebäudes in der Arpadenzeit verwendet wurden. Schade, dass diese Stelle für die Ausgrabungsarbeiten nicht zugänglich ist, weil sich hier ein bebautes Grundstück befindet. (Ecke Vár-Straße und Deák Ferenc-Straße.)

Schliesslich wollen wir noch einige Worte von der Bauzeit der römischen Festung sagen. Nach Alföldi war diese Festung unter dem Kaiser Antoninus Pius gebaut worden, als das Römerreich neben der Massregelung der Quaden seine Lage auch den Jazygen gegenüber befestigt hatte.³⁹ Auch die Eigenart der Andenken scheint dies zu bestätigen: die Ausarbeitung des Männerkopfes ist für das 2. Jahrhundert charakteristisch, der Inschriften-Stein und das Bruchstück des Antefixums konnten nicht später als gegen Mitte des 2. Jahrhunderts entstehen. Unter den Analogien des Ziegels mit dem Stempel IMP kommt auch die Abkürzung ANT vor, die sich ebenfalls auf den Kaiser Antoninus Pius beziehen kann. Als altersbestimmenden Beleg (*terminus ante quem*) können wir noch die Silbermünzen des Kaisers Marcus Aurelius Antoninus betrachten, die im Jahre 1794 in der Stadtmitte, neben dem „Proviant Haus“ also in der Nähe der Festung im Grund der alten Steinmauer in grosser Menge gefunden wurden, von denen uns Dugonics A. berichtet.⁴⁰ Sowohl auf Grund dieser Funde als auch auf Grund der historischen Situation scheint es zweifellos zu sein, dass die erwähnte Festung dann gebaut wurde, als der Verkehr nach der neu organisierten Provinz Dacien durch das Land der Sarmaten begann.⁴¹

³⁶ Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* IV. 262.

³⁷ Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* IV. 278.

³⁸ Reizner., a. a. O. 48.

³⁹ Alföldi A. *Bud. Tört.* 1/1 191.

⁴⁰ Cs. Sebestyén K., *Dolgozatok* II. 149.

⁴¹ Szentlélek T., a. a. O. 276.

Es scheint auch wahrscheinlich zu sein, dass das römische Gebäude in der Zeit der Völkerwanderung bis auf die Gründe abgerissen wurde. Cs. Sebestyén K. gibt der Meinung Ausdruck, dass es hier zur Zeit Istváns I. keine Festung gab, was — seiner Meinung nach — auch aus der Tatsache hervorscheint, dass der könig das Bistum nicht hier, sondern im naheliegenden Csanád, die Gespanschaft in Csongrád aufstellte. Die ersten Bistümer und Gespanschaften waren bekanntlich in befestigten Ortschaften organisiert.⁴² Die Überreste des römischen Wachpostens konnte — wie gesehen — zum Ausgangspunkt eines Gebäudes in der frühen Arpadenzeit dienen, was im späteren den Kern der Szegediner Festung bilden konnte.

Pál Lakatos

⁴² Cs. Sebestyén K., Dolgozatok IV. 158.

ÉREMLELET CSONGRÁD—FARAGÓ-TANYÁN A XIII. SZÁZADBÓL

1962 tavaszán, Körmendi István felgyői 217. számú tanyájától DNy-ra, mintegy 50 m-re, mélyszántás közben egy kis agyagbőgrében pénzeket vetett ki az eke. A megroncsolódott bőрге darabjait és a pénzeket gondosan összeszedték és azokat a megtaláló öccse, Körmendi Mihály traktoros, 1962. aug. 13.-án a csongrádi múzeumnak adományozta. A lelet 214 brakteátából és 5 friesachi dénárból áll, csaknem teljesnek mondható.

A lelőhely Csongrádtól DDNy-ra fekszik a csanyteleki határszél Zsigerhát nevű része közelében, a szegedi országúttól nyugatra elterülő, Faragó Mihály egykori tanyaföldjén, mely 1954 előtt Csongrádhoz, jelenleg a felgyői Szabad Május MTSZ-hez tartozik. (1. ábra.)

A lelőhely közvetlen környékét átvizsgálva, néhány kiégett paticsdarabot és sok cseréptöredéket találtam, köztük jellegzetes cserépbográcsszéleket, fésűs-bekarcolású, valamint fogaskerék-benyomással díszített darabokat. A lelet, egy kb. 60—70 m² területű, környezetéből alig kiemelkedő földpúp szélén kerül elő. Ilyen kis földpúpot a lelőhelytől ÉNy-ra mintegy 120 m-re is észleltem, majd ettől távolabbra, csaknem egyenlő térközökre, még hatot. Ezeken is hasonló cserepeket találtam, némelyiken tégladarabokat és csaknem mindegyiken örlőkő darabokat. A kis halmocskák egy-egy régen elpusztult ház omladékaiból keletkeztek. Ilyen valószínűleg még több is van, de ezeket a kukoricával beültetett területen, már nem lehetett biztosan észlelni. A házak vonalától D-re kb. 250 m-re egy nagyobbacska földpúpon megtaláltam az elpusztult kis falu templomának helyét is. Bartók Ferenc ugyancsak 217. számmal jelzett tanyája mellett.¹ Ezt negymennyiségű téglatörmelék és edény-cserép jelezte. Előkerült itt 2 db. orsógombra emlékeztető, de csak 14 mm átmérőjű, széles lyukú rózsafüzérszem (?) és egy fülesgomb is. A tanyaépítéshez Bartók Ferenc innen téglát bányászott ki. Az egykori templom körül embercsontokat szántott ki az eke. A templomos falucska egy a Tiszával valaha összefüggő, ma már kiszáradt nagy kerek tó mellett feküdt, mely ma vízjárásos legelő. A tófenék felől nézve az egykori tó partja egy köralakban huzódó sáncnak látszik. Valószínűleg erről írja Zsilinszky Mihály hogy: „A honfoglalók utódai azon terjedelmes földvárba is betelepedtek, melynek földhányásait ma Felgyő és Csany között találjuk. Az itteni pogányvár gondozás hiányában elpusztult, de mellette az 1075. évben már Csany nevű nagy és népes halászfalu feküdt...”² Ez azonban nem földvár, hanem a Tisza egykori vízjárását határoló köralakú partszegély. Nem lehetetlen azonban, hogy ezen a helyen állott az I. Géza által 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak adományozott Csany (Chonu) nevű halászfalu.

A most megtalált pénzek rávilágítanak az elrejtésükre használt edény, egyszerűsmind az elpusztult falu korára is.

¹ A régi Faragó birtokon újonnan épült tanyák, a Faragó-tanya számozását kapták.

² Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története I. 43. 1.

Az edény felszínre kerülésekor, nyolc kisebb-nagyobb darabra tört, de jól összeállítható és kiegészíthető, csak kevés darabkája hiányzik. Anyaga durvaszemcsés homokkal soványított agyag. Kézikirongon készült, kissé szabálytalan, jól kiégett, halványrózsaszínű. Falvastagsága egyenetlen, átlag 1,4 cm. Csak kevésbé kihasasodó. Peremszéle tulipánszerűen az öblösödésen túl kihajló, elvékonyodó falú. Magassága 7,8 cm, szájerem-átmérője 8,6 cm, legnagyobb kihasasodása 7 cm, feneké síma bélyegtelen alig kiemelkedő peremmel, átmérője 5,3 cm. (2. ábra.)

Az edényben talált magyar pénzek ezüsthígyesen, teljesen szennyezésmentesen, jó fenntartással kerültek elő, zöld rozsa csak néhány darabon és egész kis mértékben mutatkozott. A friesachiak kopottak és csonkítottak.

A lelet összetétele: Brakteáták; CNH I. 271. sz. 21 db; CNH I. 272. sz. 13 db; CNH I. 279. sz. 83 db; CNH I. 280. sz. 97 db; Friesachi dénár: 5 db. 1/ Luschin 15. sz. (0,64 gr) és 2/ Luschin 23. sz. (1,09 gr). Mindkettőt II. Eberhard salzburgi érsek (1200—1236) verette Frisachban. Ezek a típusok 1235 előttiék. 3/ Luschin 161. sz. (0,93 gr) Bernhard karinthiai herceg (1202—1256), friesachi stílusban, 1220 körül Landstrassban vert pénze. 4/ Luschin 194. sz. (0,75 gr) Bernhard karinthiai herceg (1202—1256) 1230 előtti. St. Veit an der Glanban vert pénze. 5/ Luschin 199. sz. (0,90 gr) Mint az előbbi.³

A brakteátáknak, mint „al marco” vert pénzeknek, szándékolt kiverési súlyát mérlegeléssel megállapítani, az ismert verési technológia nagy eltéréseket nyújtó pontatlansága miatt és a verető szándékának ismerete nélkül, csak kétséges megközelítéssel lehet. A szokásos átlagsúly számítástól eltérően, megkísérlem a nagy számok törvénye alapján megállapítani a szándékolt kiverési súlyt, ezt a legnagyobb számban előforduló darabok átlagsúlya adja. Leletünknel ez így alakul:

CNH. I. 271. sz. 21 db összsúlya: 5,13 g. Legkisebb súly: 0,18 g, legnagyobb súly: 0,35 g. Együtmért darabok utáni átlagsúly: 0,249 g. Egyenkénti mérlegelésnél: 0,35 g-os 1 db, 0,34 g-os 1 db, 0,31 g-os 1 db, 0,26 g-os 3 db, 0,25 g-os 1 db, 0,24 g-os 1 db, 0,23 g-os 3 db, 0,22 g-os 4 db, 0,21 g-os 1 db, 0,20 g-os 1 db, 0,19 g-os 1 db, 0,18 g-os 1 db. A végletes súlyú darabok elhagyásával a leggyakoribb súlyú 12 db alapján számított átlagsúly: 0,25 g. Kiszámú darabról lévén szó, ez alig különbözik az együtmért db-ok átlagsúlyától, a 0,249 g-tól. Ha a szokásos 5%-ot hozzáadjuk, úgy az átlagsúly: 0,2625 g. Hóman itt, ugyancsak 21 db-nál, 0,25 g értéket kapott.

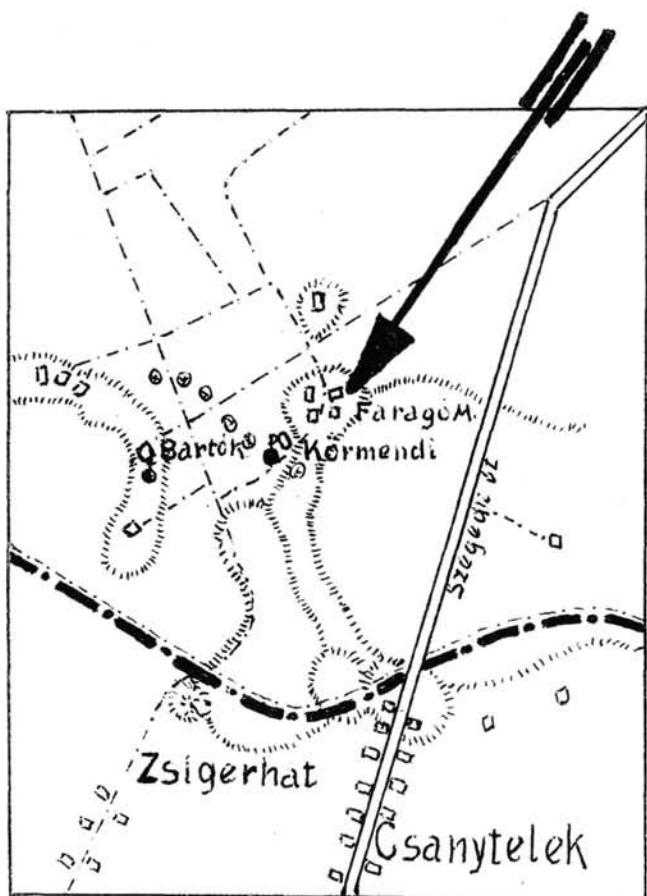
CNH I. 272. sz. 13 db, összsúly: 3,29 g. Legkisebb súly 0,20 g, legnagyobb: 0,30 g. Egyenként mérlegelve: 0,31 g-os 1 db, 0,30 g-os 1 db, 0,28 g-os 3 db, 0,26 g-os 1 db, 0,25 g-os 1 db, 0,24 g-os 1 db, 0,23 g-os 3 db, 0,21 g-os 1 db, 0,20 g-os 1 db. Együtmérten az átlagsúly: 0,253 g. Kevés db-ról lévén szó a nagyszámok törvényét nem alkalmazhatjuk. 5% hozzáadásával átlagsúlyunk 0,2646 g. Hómannál 108 db átlagsúlya 0,2613 g.

CNH I. 279. sz. 83 db összsúlya: 17,42 g. Legkisebb súlyú: 0,13 g, legnagyobb: 0,36 g. Összsúly utáni átlagsúly 0,21 g. Egyenkénti mérlegelésnél: 0,36 g-os 1 db, 0,33 g-os 2 db, 0,31 g-os 1 db, 0,30 g-os 1 db, 0,29 g-os 1 db, 0,28 g-os 1 db, 0,27 g-os 3 db, 0,26 g-os 1 db, — 0,25 g-os 5 db, 0,24 g-os 3 db, 0,23 g-os 4 db, 0,22 g-os 6 db, 0,21 g-os 4 db, 0,20 g-os 17 db, 0,19 g-os 5 db, 0,18 g-os 13 db, 0,17 g-os 7 db, — 0,16 g-os 3 db, 0,15 g-os 3 db, 0,13 g-os 2 db.

Ha a három, vagy ennél kevesebb számban előforduló legnagyobb, illetve legkisebb súlyúakat, mint végletes súlyú darabokat elhagyjuk, úgy a leggyakoribb számban előforduló 64 db összsúlya 12,93 g, az ebből számított átlagsúly 0,202 g, ami

³ A friesachi dénárak pontos meghatározását *Gedai Istvánnak* köszönöm.

a legnagyobb számban előforduló 17 db egyedi súlyának a 0,20 g-nak csaknem megfelel. Hozzáadva az 5%-ot: 0,21 g. Föltehető, hogy ez volt a kívánt kiverési súly. Hómannál az átlagsúly 11 db után 0,1992 g.

I. ábra

CNH I. 280. sz. 97 db, összsúlya: 17,42 g. Legkisebb súlyú: 0,16 g, legnagyobb 0,38 g. Összsúly alapján számított átlagsúly: 0,248 g. Egyenkénti mérésnél: 0,38 g-os 1 db, 0,34 g-os 2 db, 0,33 g-os 3 db, 0,32 g-os 2 db, 0,31 g-os 1 db, 0,30 g-os 3 db, — 0,29 g-os 4 db, 0,28 g-os 4 db, 0,27 g-os 4 db, 0,26 g-os 4 db, 0,25 g-os 13 db, 0,24 g-os 10 db, 0,23 g-os 14 db, 0,22 g-os 8 db, 0,21 g-os 7 db, 0,20 g-os 9 db, — 0,19 g-os 3 db, 0,18 g-os 2 db, 0,17 -os 1 db, 0,16 g-os 1 db.

A három, vagy ennél kevesebb számban előforduló végletes súlyú darabok elhagyásával mért 77 darabból kiszámított átlagsúly: 0,238 g, ami megfelel a három legnagyobb számban előforduló 37 db átlagsúlyának, a 0,239 g-nak, vagyis a 0,24 g-nyi súlyt tekinthetjük az elérni szándékolt súlynak. 5% hozzáadásával ez 0,252 g-nak felel meg. Hóman átlagsúlya 57 db után 0,2231 g.

Leletünk földbekerülésének idejét a friesachi dénárok alapján határozhatjuk meg. A Luschin 15. és 23. sz. darabjainkat 1235 előtt verték. A Luschin 161. sz.

1220 körüli, a Luschin 194 és 199. sz-ak 1230 előtti veretek. Luschin szerint a friesachiak csak demonetizálódásuk után, mint ócska pénzek kerültek Magyarországra.⁴ De ettől függetlenül is, bizonyos ideig forgalomban kellett lenniök Karinthiában és a szomszédos tartományokban, hogy azután még nálunk is forogjanak. Ezt az időt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy pénzeink 1240 körül kerültek földbe. Ha leletünk szomszédságában előkerült kiégett paticsdarabok tanúságát és a környező terepen található egykori pusztulás jeleit is figyelembe vesszük, úgy egy felégetett, feldúlt falu képe merül föl előttünk és nem fogunk tévedni, ha leletünk elrejtését a tatárjárás idejére, 1241-re tesszük.

A muhi csata után Batu kán serege a Tisza jobb partján vonult Szegedre és ekkor pusztult el Csongrád megye településeinek 75%-a⁵ Az ez időben elrejtett pénzleletes edények többsége is a tatártámadás útvonalának közelében került elő. Az e korban földbekerült pénzleleteink ezt az útvonalat mutatják: Hatrongyos, Tápiószéle, Tápiógyörgye, Újszász, Abony, Czegléd, Örkény, Nagykörös, Kecskemét, Félegyháza, Csongrád, Kiskumajsa, Sövényháza, Dorozsma.⁶

A brakteáták és a velük rokon CNH I. 263. sz. együttes előfordulása a friesachiakkal, mint azt az alábbi táblázat is mutatja, eléggé általános leleteinkben.⁷

Lelőhely	CNH I. 263	CNH I. 271	CNH I. 272	CNH I. 275	CNH I. 279	CNH I. 280	Frie- sachi	Egyéb
Abony	27	—	—	2	—	—	23	—
Csongrád	—	21	13	—	83	97	5	—
Esztergom	10	—	2	18	—	1	92	V. Albert 1411—39*
Egervár	11	—	—	3	—	1	298	bécsiek
Esztergom-Kovácsi	3	—	12	3	—	—	11	—
Hatrongyos	—	—	—	—	+	+	—	—
Kisgáj	1	1	211	—	—	2	366	25 XII. sz. nyugati
Kiskunmajsa	—	—	5	—	—	—	29	—
Marienburg	—	—	436	—	—	—	367	—
Marienfeld	—	—	137	—	—	—	+	—
Nagykerekéi	34	—	83	5	—	—	30	—
Nagyósz	+	+	+	+	+	+	110	—
Nagytarcsa	3	—	108	—	1	1022	3570	—
Örkénypusztá	—	—	—	—	6	—	51	—
Pécel	—	—	—	115	—	1	217	—
Fusztaszentimre	1	—	—	16	—	—	247	—
Rimóc	—	—	—	—	1	—	63	—
Sövényháza 138 db	—	+	+	—	—	—	—	—
Újkígyós	17	—	1	—	—	—	90	—
Újszász	66	—	1	—	—	—	+	—

* Egyéb külföldi pénzek mellett még CNH I. 88. (2 db), II. Béla, 244. sz. IV. Béla, és 360. sz. III. András pénze.

¹ Vö. *Luschin Engelbert*: Kisebbs adalékok a magyar pénztörténethez., N. K. XXI—XXII. évf. 20 és 22. 1.

² *Györfy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. 886. 1.

³ Vö. *Parádi Nándor*: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. A É. 90. köt. 221. 1. és uo. jegyz.

⁴ A táblázat összeállításánál figyelembe vett adatok: *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. 254. 1. *Király Ferenc*: Éremlelet Örkénypusztán a XIII. századból. N. K. LII—LIII. évf. 11. 1. *Gedai István*: A kiskunmajsai friesachi éremlelet. N. K. LX—LXI. évf. 83. 1. *Parádi Nándor*, i. m. 208. 1. Esztergomi lelet: N. K. LX—LXI. évf. 94. 1. Esztergom—Kovácsi lelet: N. K. LXII—LXIII. évf. 95. 1. Újszászi lelet: N. K. XV. évf. 84. 1.

E táblázatból többek között három fontos dolgot olvashatunk ki: 1/ hogy brakteátáink korában a pénzbeváltási kötelezettséget nem vették valami szigorúan, hiszen némelyik leletünkben 4, 5, sőt 7 pénzfajt is találunk együtt, 2/ hogy e korban a friesachiak mellett a brakteátákon és a CNH I. 263. sz.-on kívül más magyar pénz nem volt általános forgalomban, 3/ hogy elég nagyszámú leletgyűttesünkben csak öt féle brakteáta fordul elő, hiányzanak a CNH I. 277. sz., 278. sz., és a 281A (P. 50.) számúak.

2. ábra

Már Király Ferencnek is föltűnt, hogy: „Valami oka lehet annak, hogy a brakteáták főleg friesachiak társaságában bukkannak fel.”⁸ Ha ehhez hozzátesszük, hogy olyan friesachiak társaságában, melyek korát a XIII. századi darabok határozzák meg, úgy azt a legkézenfekvőbb föltevést kockáztathatjuk meg, hogy *a brakteáták a XIII. századi friesachiak kortársai voltak*. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a friesachiakkal előkerült leletek elrejtési idejét újabb irodalmunk egyértelműen a tatárjárás idejére és az azt követő idejűnek tartja,⁹ úgy azt is kimondhatjuk, hogy *a brakteáták IV. Béla által vert pénzek*. IV. Béla 1235 októberében lépett trónra, első pénzét a szokásos tavaszi pénzüjtési időszakot figyelembe véve, 1236-ban verethette. A muhi csata a pénzüjtési időszak vége felé, 1241. április 11-én volt, vagyis az új pénz már ebben az évben is forgalomba került. Ez hat pénzkibocsátási időszak, ami megfelel a leleteinkben előforduló hat magyar pénzfajnak, a CNH I. 263. sz.-nak és az öt brakteátának.

Hóman alapvető munkájában, a brakteátákat III. Béla pénzei közé sorozza, és forgalmukat a III. kereszties hadak átvonulási idejére, 1189 körülre teszi.¹⁰ Ezek-

⁸ Király, i. m. 12. l.

⁹ Huszár Lajos (Abonyi lelet. Magyar Múzeum. 1945, 73. l.) Nem meggyőző indokolással III. Béla pénzének tartja a brakteátákat, de elrejtésüket 1240 körülre teszi. Baumgartner Egon (A friesachi dénárok magyarországi utánvereteinek kérdéséhez. N. K. XLVIII—XLIX. évf. 25. l.), az egervári lelet korát 1272-re, a nagytarcsaiét 1260-ra, Gedai István (i. m. 83. l.) a kiskunmajsait a tatárjárás idejére, Parádi Nándor (i. m. 208. l.) az örkénypusztait 1235—40 közti időre, a nagytarcsaiét 1240 körülre teszi.

¹⁰ Hóman, i. m. 271. l.

nek e szerint elrejtésükig, a tatárjárásig, kereken ötven évig kellett volna forgalomban lenniök. Nehéz megmagyarázni, hogy e silány kis pénzek miért maradtak oly sokáig a forgalomban, az időközben forgalomba került több mint száz magyar pénzfaj mellett, ezeken fölülkerekedve, konkurálva a friesachiakkal. Ha megnézzük a leletünkben előforduló friesachiakat melyek nem is oly idősök, azoknak elhasználtsága, kopottsága éles ellentétben áll a velük előkerült brakteáták jó fenntartásával, különösen a CNH I. 279. sz.-ak kopásmentességével, ezüstfehér csillogásával. Ezek előkerülésükkor még teljesen újveretűeknek mutatkoztak. Azt a föltevést is el kell vetnünk, hogy mint váltópénzek szerepeltek oly sokáig a fiesachiak mellett. Ez esetben a fölismerhetetlenségig kopottnak kellene lenniök.

Ezek után meg kell vizsgálnunk, milyen okok alapján sorolta Hóman a brakteátákat III. Béla pénzei közé, s hogy ezek az érvek meg tudják-e semmisíteni mostani föltevésünket.

Hóman ezeket írja: „Réthy e pénzeket — Ruppall szemben — IV. Béla érmeinek tartja. E feltevésnek azonban úgy előállításuk, veretük és a IV. Béla pénzein már nem szereplő *siglák*, mint a leletek összetétele, ellentmond.” Majd a lábjegyzetben: „A leletekben a Béla-féle bracteáták II. Vilmos (1087—1100) és II. Henrik (1154—1189) angol királyok, I. Frigyes császár (1152—1190) érmei (kiscgályi lelet), másutt a XII—XIII. sz. fordulójáról való friesachiak és II. András pénzei társaságában fordulnak elő (kigyósi, nagykerekű és egervári lelet). Tehát oly pénzekkel, amelyek nem IV., hanem III. Béla korában, vagy az azt követő időben voltak nálunk használatosak.” Majd tovább: „A C. N. H. 263. és 280. sz. érmek körirata — *Bela rex* — III. Béla korában utalja e pénzeket.”¹¹

Vizsgáljuk meg ezeket az érveket egyenkint:

1. *Előállításuk*. Brakteáta mivoltukra és azok technikai előállítására gondolhatunk. Hóman ezt írja: „A régebbi magyar numizmatikusok mellett Friedensburg (Die Münze. Berlin. 1909. 161. l.) is a XII. század végére teszi a magyar bracteáták korát. Egyébként Németországban is a XII. sz. volt a lemezpénzek kora.”¹² Azonban a régebbi numizmatikusok közül Réthy, éppen IV. Béla pénzei közé sorolta a brakteátákat. Ami pedig a lemezpénzek korát illeti, azok verése mintegy fél évezreden keresztül volt szokásban, sőt még a XVI. és XVII. században is találkozunk velük. A XII. sz. vége csak a virágzásuk kora volt. A német plasztikai művészet és vele az éremvéső művészek kisplasztikája a viszonylag legmagasabb fokra emelkedett, ez azonban a XIII. sz. elején hanyatlásnak indult.¹³ Hóman is elismeri: „A magyar bracteáták sokkal kisebbek a németországi széles bracteátáknál... veretük eltér a többi magyar pénz veretétől...”¹⁴ Ezeket a kitűnő izléssel és nagy művészettel készített, néha 50 mm-t elérő brakteátákat vette volna mintául III. Béla? A kisebb és egyszerűbb veretek túlnyomóan a XIII. század első felében terjedtek el egész Európában, mert ezek nyújtották azokat az előnyöket, amelyekre éppen szükség volt. Egyszerűségükkel legalább is megkettőzték a pénzverdék termelőképességét. A verőbélyeget nem kellett keményebb anyagból készíteni s az mégis kevésbé kopott. Csak egy verőbélyegre volt szükség, ami a lapka illesztését, a verés gyorsaságát fokozta. A puhább anyagba az éremkép poncolása és vésése könnyebb és plasztikusabb volt. Magát a lapkát is könnyebb volt darabolni.¹⁵

¹¹ Hóman, i. m. 238. l.

¹² Hóman i. m. 238. l lábjegyzet.

¹³ Vö. Ráth György: Az érem. Az Iparművészet könyve. I. 176. l.

¹⁴ Hóman, i. m. 239. l.

¹⁵ Vö. Ráth, i. m. 175. l.

Talán éppen ezekre az előnyökre volt szüksége IV. Bélának, mikor könnyelmű és pazarló apjának rablógazdálkodása után az ország zilált pénzügyeit rendezni akarta és a könnyebb súlyú, de magyarosabb stílusú pénzek nagy tömegével akarta a friesachiakat kiszorítani, és az egyre növekvő pénzszükségletet kielégíteni. Mindenesetre IV. Bélának legalább annyi oka, módja és esélye volt a brakteáták verésére, mint III. Bélának.

2. *Veretük.* A poncolási technika használatát és az érmeek stílusát érthetjük ezen. Itt Hóman Kovács Ede megfigyeléseire hivatkozik, aki e pénzek technikai előállítását tanulmányozta.¹⁶ Kovács szerint: II. Endre uralkodása alatt megszűnt a ponctechnika és az érméket véсни kezdték. A XIII. században pedig, már *tisztán* poncoló technikával előállított pénzeket nem találunk. Kovács a brakteátákat IV. Béla pénzeinek ismerte s így ír róluk: „Lemezpénzeink technikája kétféle: vannak poncolt és vésett bélyegűek. Ponc technika látszik meg a CNH 271. és 279. sz. brakteátákon (és talán a 275. sz-on is), a többiek verőbélyege vésvé van.” Nem emel kifogást az ellen, hogy ezek technikájuk miatt ne lennének IV. Béla pénzei, ugyanakkor a CNH I. 269. sz-ot határozottan előbbi időkre utalja.¹⁷ Én úgy látom, hogy a CNH I. 271. sz. ponctechnikájú ugyan, de a ruha csikozása a mellen, kétségtelenül vésséssel kialakított. A CNH I. 272. sz-on a kettős gyöngykör poncolással készült, az arc vésséssel, de a haj kialakítása és az azt díszítő rózsácskák, már poncolástól erednek. Azonban ez sem általános. Leletünkben lévő 13 db-ból talán csak kettő van mely ugyanazon verőbélyegtől származna, s van olyan köztük, ahol az orr, és talán a szem is poncolással készült volna, vagy legalább is a vésetet poncolással javították. A CNH I. 275. sz-t tisztán vésettnek tartom. A CNH I. 278. és 279. sz-akat tisztán poncolással állították elő. A CNH I. 280. sz-on a gyöngykörök és betűk poncoltak, a középrészt elfoglaló hármás arcnál már a véső nyomai is mutatkoznak. A CNH I. 263. sz. éremnél az előlap vegyes technikával, a hátlap tisztán poncolással készült. IV. Béla több pénzén is megtalálhatjuk a vegyesen alkalmazott két technikát, így pl. a CNH I. 228. és a 237. számúakon. De megtalálhatjuk a poncolás egyes elemeit még sokkal későbbi pénzekben is. Tehát a poncolási technikával készült verőbélyeg használatát nem tarthatjuk döntő érvek mellett, hogy a brakteátákat III. Béla verette. Kovács Ede szerint is: „Nagyon kényes dolog itt az éles határt meghúzni.”¹⁸ II. András idejében a vésett technika, a friesachiak hatására valóban előtérbe nyomult. Annál inkább volt oka IV. Bélának visszanyúlni a poncolásos eljáráshoz, mikor magyarosabb jellegű pénzekkel a friesachiakat akarta kiszorítani. De visszajára is fordíthatjuk a dolgot: III. Béla idejében még nem alkalmazták a vésett technikát.

Stílus tekintetében a brakteáták sehogy sem illenek III. Béla pénzei közé. Annál inkább tartják a rokonságot IV. Béla pénzeivel. A CNH I. 271. sz. brakteáta ülő királyalakja eléggé kedvelt IV. Béla pénzein, pl. a CNH I. 229., 237., 258., 268. számúakon. A CNH I. 275. sz. brakteáta rajza ugyancsak körírat nélkül látható a IV. Béla CNH I. 257. sz. pénzén, de rokon a CNH I. 230. és 259. sz. hátlapjával is. A CNH I. 280. sz. brakteátát, betűtípusai rokonítják IV. Béla pénzeihez (lásd a CNH I. 237. sz-ot). E brakteáta közepén egy, három kör alakban egybefonódó, oldalnézetben ábrázolt arc van. Hogy mit jelent ez az ábrázolás, azt egyelőre nem tudjuk, de ugyancsak három arc van, (előlnézetben) a IV. Béla CNH I. 228. sz. pénzének hátlapján is. A CNH I. 279. sz. brakteáta rokon, a Hóman által

¹⁶ Hóman, i. m. 238. I. lábjegyzet.

¹⁷ Vö. Kovács Ede: Árpád kori (!) királyink pénzeinek technikájáról. N. K. II. évf. I. és 4. L.

¹⁸ Kovács, i. m. 4. l.

ugyancsak III. Bélának tulajdonított CNH I. 263. sz. pénzzel, azonban egyiknek stílusa sem illik III. Béla pénzei közé, de valamennyire vonatkozásba hozható IV. Béla CNH I. 259. sz. érmével. A CNH I. 263. sz. síma paizsba illesztett kettős-keresztje is inkább illik IV. Béla korába és látható a CNH I. 267. sz.-n is. Azt is tudjuk, hogy a síma paizsba illesztett kettőskeresztet IV. Béla kezdte használni.¹⁹ Elődei a piros paizsra feszített négy vízszintes ezüst-brokát szalagot használták címerül.²⁰ Így fordul elő II. András pénzein is. (L. a CNH I. 201., 202., 203., 206., és 304 számúakat.) Ezek szerint a brakteáták inkább IV. Béla pénzei.²¹

3. A IV. Béla pénzein már kevésbé szereplő *szigrlák*. A borossebesi és vaskohsziklasi éremleletben IV. Béla pénzein elég sok szigrlát talált Dr. Harsányi Pál. A CNH I. 229. sz-on 14 db-on 6 változatot, a 234. sz-on 21 db-on 7, a 241 sz-on 118 db-on 8, a 248. sz-on 4 db-on 2, a 253. sz-on 133 db-on 6, a 256. sz-on 13 db-on 4, a 259. sz-on 3 db-on 3, a 344. sz-on 94 db-on 9 sziglaváltozatot talált. Szigla volt még a CNH I. 240. sz. és 251. sz. pénzekben.²² De szigrlákat találhatunk még IV. Béla utáni pénzeinken is. A sziglarendszer a pénzverés ellenőrzésével volt kapcsolatban. Ez az ellenőrzés II. András korában ellanyhult, de IV. Béla korában a szerszámok ellenőrzése, így a verőbélyegeké is, ismét előtérbe lépett.²³ Nem mondhatjuk tehát, hogy a szigrlák IV. Béla korában már nem voltak használatosak.

4. *A leletek összetétele*. Hóman azért osztja be a brakteátákat III. Béla pénzei közé, mert olyan pénzekkel kerültek elő: „melyek nem IV., hanem III. Béla korában vagy az azt követő időben voltak nálunk használatosak”. Ő itt részben a kiscigai leletre támaszkodik, ahol a Brakteáták II. Vilmos (1087—1100) és II. Henrik (1154—1189) angol királyok, I. Frigyes császár (1152—1190) érmei társaságában fordulnak elő, részben a kigyósi és nagykereki leletre, ahol — szerinte a XII—XIII. sz. fordulójáról való friesachiakkal és az egervárra, ahol II. András pénzeivel együtt kerültek elő.²⁴

Ezzel szemben például II. Henrik pénzét, amely a XIII. sz. végén került földbe, II. Andrástól IV. Lászlóig vert pénzek társaságában is megtaláljuk, 8 példányban, a vaskohsziklasi leletben.²⁵ Tehát IV. Béla idejében, sőt azon túl is forogtak. Ugyanezt föltételezhetjük a II. Vilmos és I. Frigyes pénzeiről is, annál is inkább, mert a fentebbi leletben, más III. Bélakori, sőt még korábbi, nyugatról származó pénzeket is találhatunk, mint Lüttich püspökség: Othbert (1092—1119), Metz püsp.: IV. Thierry (1173—79), Aquileja: Gottfried patr. (1182—94) pénzeit. A brakteáták tehát a XI—XII. századi pénzek társaságában is lehetnek IV. Béla veretei.

Ami a XII—XIII. század fordulójáról való friesachiakat illeti, tudjuk, hogy azok IV. Béla korában is elég sűrűn forogtak a tatárjárásig, de még azon túl is megtalálhatjuk azokat leleteinkben.

¹⁹ Hóman—Szekfü: Magyar történet. II. 104. l.

²⁰ Vö. Erdélyi László: Árpádkor. 196. 204 és 209. l.

²¹ A CNH I. 308 A (P 51.) sz. dénárón és obulusán is ez a címer látható. Hóman II. András pénzei közé sorozza, de XIII. sz. báni veretnek tartja (i. m. 337. l.) mégis e pénzekre hivatkozva állítja, hogy „III. Béla óta állandóan használt magyar címer: a paizsba foglalt kettős kereszt” (Hóman: II. András és IV. Béla-kori szlavón dénárók. N. K. XVIII és XIX. évf. 34. l.), pedig e szerint ezt is IV. Béla verette volna, mint ifjabb király. Azonban az egervári és vaskohsziklasi leletek alapján és éppen e kettősen alkalmazott címer miatt, V. István ifjabb király pénze is lehetne. Réthy ide is osztja be.

²² Vö. Harsányi Pál: A borossebesi és vaskohsziklasi árpádkori (!) éremlelet. N. K. XXI—XXII évf. 12. l.

²³ Vö. Hóman i. m. 469—70. l. A szigrlák szerintem maguknak a verőbélyegeknél ellenőrző jegyei voltak. Csak így érthető, hogy a CNH I. 98 és 101. sz. rézpénzeinken is oly sok sziglaváltozatot találunk. Ezek nem finomsági, vagy más ellenőrzésre készültek. Az ellenőrzés szigorítása miatt kellett IV. Bélának ismét a szigrlákhoz fordulnia.

²⁴ Hóman, i. m. 238. l. lábjegyzet.

²⁵ Harsányi, i. m. 20. l.

Az egervári leletben, melyre Hóman hivatkozik, brakteátáink a friesachiak mellett bécsi dénárok társaságában kerültek elő. A bécsi dénárok pedig inkább a tatárjárás után honosodtak meg országunkban, Hóman szerint is: „IV. Béla uralkodásának utolsó évtizedében”.²⁶ Bár szorványosan előbb is előfordulhattak, de nem lehetek kortársai III. Béla pénzeinek. Az egervári leletet különben Luschin is, Baumgartner is tatárjárás utáninak tartja.²⁷ A leletben talált 15 brakteátát inkább beosztjuk II. András pénzei után és IV. Béla pénzei elé, mint III. Bélához, mert hiányoznak a II. András uralkodásának elejére beosztott pénzek, melyek összekötnék III. Béla pénzeivel.²⁸ Az egervári lelet tehát inkább IV. Béla mellett tanúskodik. Föltevésünket, hogy brakteátáink IV. Béla pénzei, nem gyengítheti az sem, hogy IV. Béla, V. István, IV. László valamint III. András korából származó leleteinkben, (Ismeretlen lelőhely, Felsőbesnyő, Érmihályfalva, Dunaszekcső, Balatonfüred, Bosossebes, Vaskóhsziklás, Margit sziget és Zombor), szép számmal találjuk IV. Béla — valószínűleg tatárjárás utáni — pénzeit és nem találjuk meg brakteátáinkat.²⁹ Ha elfogadjuk, hogy ezek IV. Béla tatárjárás előtti pénzei, úgy ezek a tatárdúlás alatt nagyrészt megsemmisültek. Vagy elásták őket, vagy a tatárok kezére jutottak.³⁰ Föltehető az is, hogy IV. Béla az ország újjáépítésekor jobb pénzek kibocsátásával igyekezett ezeket, mint a trónralépéskori üres kincstár rossz emlékeit, kivonni a forgalomból.

Méltán várhatnánk azonban, hogy a korponai leletben III. Béla és II. András pénzei társaságában előkerüljenek, ha oly kedveltek lettek volna, hogy — mint III. Béla pénzei — a tatárjárásig is használták őket. Innen azonban hiányoznak.

A leletek összetétele alapján tehát inkább azt állapíthatjuk meg, hogy *a brakteáták IV. Béla pénzei*, különösen figyelembe véve a táblázatunkban bemutatott leletek elrejtésének korát.

5. *A „Bela rex” körirat.* Miért sorolná ez brakteátáinkat III. Béla pénzei közé? Hóman evvel talán csak azt akarja mondani, hogy nem lehetnek III. István, esetleg Imre, vagy II. András pénzei. Éppen ő mondja, hogy IV. Béla, mint koronázott ifjabb király is használta a *rex* címet.³¹ Megtalálhatjuk e fölíratot CNH I. 228., 237., 238., 244., 245., 246., és 247. sz. pénzein is.

Mindebből kitűnik, hogy Hóman érvei nem elégségesek arra, hogy brakteátáinkat és a CNH I. 263. sz-ot III. Béla pénzének tartsuk. A most fölmerült adatok viszont lehetővé teszik azt a föltevést, hogy azokat IV. Béla verette. Meggyőződésem, hogy a még ezután előkerülő jól megfigyelt leletek és a nálamnál jobb lehetőségekkel rendelkező hivatottak további elemzése, megerősítik föltevésemet.

Brakteátáink minden bizonnyal hiányozni fognak III. Béla, eddigi beosztásunkban amúgy is kevés számban ismert pénzei közül. Nézzük meg beférnek-e IV. Béla veretei közé? IV. Bélának a tatárjárás évét leszámítva, 42 pénzkibocsátási alkalma volt. Eddig csak mintegy 23 dénár-obulus pénzről tudunk, tehát újabb 6 veret beiktatása esetén még mindig 13 év veretei fognak hiányozni.

*

A régészeti kutatásokkal ellentétben, a numizmatikai emlékek földből való tervszerű feltárására eddig nem volt módunk. Változott a helyzet a Csanda—Zalavári—Molnár—Petrikovics-féle elektronikus régészeti kutatóműszer (CSAZAMOPE

²⁶ I. m. 353. l.

²⁷ Luschin, i. m. 22. l., és Baumgartner, i. m. 25. l.

²⁸ Vö. Hóman, Szlavón dénárok 36. l. táblázat.

²⁹ Vö. Hóman, Szlavón dénárok 38—39. l. táblázat.

³⁰ Nem volna meglepő, ha a tatárviisszavonulás útvonalán előkerülnének brakteátáink.

³¹ Hóman, Szlavón dénárok 36. l.

műszer) bevezetésével. Leletünknel maradványok föltételezhetjük, hogy a templomból és mintegy 15 házból álló, a tatárok által egyidőben elpusztított faluban, nemcsak ennél az egy háznál rejtettek el pénzt. Azonos behatásokra azonosan reagáltak az akkori emberek is. Kis falunk földülésének idejét a muhi csata utáni hetekre tehetjük, tehát április 11-ét követő napokra. Ez időben vonult ugyanis Batu kán serege Szeged felé. Ez az időszak egybeesik az az évi pénzüjtési időszak végével, mely Szt., György napjáig, április 24-ig tartott. Ez időszakban az ország lakosai kötelesek voltak pénzüket új pénzre átváltani. E falucska lakosai is bizonyára összegyűjtöttek bizonyos mennyiségű pénzt, pénzbevéltési kötelezettségük teljesítésére. Most a veszedelem hírére vagy a régi pénzüket kellett elásniuk, vagy, ami valószínűbb, a most beváltott újat. Így valószínű, hogy több elásott pénzt is találunk. A pénzek földberejtése általános szokás volt. A leletek többsége falvakból került elő, s mint a rendelkezésünkre álló adatok bizonyítják, jobbra a településen belül.³² Általán ellenőrzött két esetben, a jelen XIII. századi kiégett paticsdarabok szomszédságában, egy másik XVII. századi ház alapfalától egy araszra került elő. A csongrádi néphagyomány is azt tartja, hogy a pénzt a „csurgás alá” volt szokás elásni. Mindenesetre föltételezhetjük, hogy a ház közelében áshatták el, ahol az egyéb létesítmények; sövénykerítés, bokrok, ólak, boglyák, stb., kellő fedezetet nyújthattak az elrejtés aktusára.

Az elpusztult falu egykori házait terepünkön egy-egy 50—60 m² területű földpúp jelzi, melyen Árpád-kori cserepeket, paticsokat, tégladarabokat, örlőkő töredékeket hozott felszínre a mélyszántás. Aránylag kis területeket kellene tehát új műszerünkkel átvizsgálni, hogy nyomára jöhessünk az elrejtett pénzeknek. Egyéb fémtárgyak is előkerülhetnének ugyan, amelyek zavarhatnák a kutatás menetét, ezek jórésze azonban szintén korabeli régiség volna. A kutatás oly kevés földmunkát igényelne, hogy a szokásos régészeti ásások földmunkáihoz nem mérhető. Ha egy elpusztult falun belül csak 4—5 pénzleletet sikerülne megtalálni, ez már új megállapításokra adhatna alkalmat, nemcsak numizmatikai, hanem társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti és egyéb szempontok szerint is. Ajánlatos volna új műszerünket ezen a területen is kipróbálni.

Tari László

MÜNZFUND IN CSONGRÁD-FARAGÓ-GEHÖFT AUS DEM XIII. JAHRHUNDERT

1962 wurde in der Stadt Csongrád ein Geldstücke enthaltendes Gefässchen gefunden, das 214 ungarische Brakteaten und 5 Friesacher Denare enthielt. Der Fund kam aus einem Haus eines untergegangenen Dorfes aus dem Mittelalter zum Vorschein und die Zeit seines Verbergens lässt sich mit den Friesachern um die Zeit des Mongolensturmes bestimmen. Mit Rücksicht auf diesen Fund und auf 19 andere von ähnlicher Zusammensetzung lassen sich die Brakteaten, die man bisher auf Grund der Argumente Bálint Hóman's für Münzen Béla III. (1173—1196) hielt, bei Überprüfung dieser Argumente und mit Berücksichtigung der Zeit des Verbergens, als Münzen Béla IV. bestimmen. Da in den 20 Funden ausschliesslich 5 Arten von Brakteaten und mit diesen verwandte Denare von CNH I. Nr. 256 vorkommen, wird vom Verfasser angesetzt, dass diese Béla IV. in den sechs Jahren nach seiner Thronbesteigung bis zum Tatarensturm von 1236—41 prägen liess.

László Tari

³² Vö. *Parádi*, i. m. 222. l.

A DESZKI HAJÓVONTATÓK

A hajóvontatás, általában a fahajózás, a régi vízi közlekedés néprajzi kutatásunk egyik eléggé elhanyagolt területe. Tömörkény István a század elején írott s ma már forrásértékű irodalmi feldolgozásai¹ óta kevés kutatási eredményről adhatunk számot. A hézagpótló jelentőségű kevés munka közül kiemelkednek Betkowski Jenő tanulmányai.² A szerző több évtizeden át gyűjtötte a tiszai fahajózás, hajósélet eltűnőben lévő hagyományait és a monográfiájából már eddig megjelent rész tanulmányok mutatják munkája körvonalait és nagy jelentőségét. Egyik tanulmányában a hajóvontatás munkáját, különböző módjait is tárgyalja.³ Rajta kívül Csermák Géza foglalkozott alaposabban a fahajózással, de kutatásaiból sajnos keveset publikált, megjelent munkája is részben ismeretterjesztő célzatú összefoglalás.⁴ A hajózásra vonatkozó kutatásait „A dunai hajózás történetének néprajzi kutatása” c. kéziratban lévő tanulmányában foglalta össze,⁵ amely szintetizáló igényű munka és igen értékes az összehasonlítás, egy megirandó nagyobb összefoglalás szemszögéből. Tárgykörünkben tartozó feldolgozás még Kovács Sándornak a drávai hajóvontatást ismertető dolgozata.⁶ Nem említve néhány apróbb adatközlést és az elszórt adatokat, ennyi a hajóvontatás hazai szakirodalmi állománya. Megállapítható, hogy ethnográfusaink igen keveset foglalkoztak a vízen szállító kereskedelem hajóvontató munkájának tanulmányozásával.

Hogy vizsgált témánk jelentőségét aláhúzzuk, elegendő, ha a folyami közlekedés és teherzállítás hajdani méreteire utalunk. A vízi közlekedésnek még a múlt század végén, a vasúthálózat kiépülése után is hatalmas jelentősége volt gazdasági életünkben. A vasútvonalak megépítése előtt pedig a nagyobb távolságokra történő teherszállításánál a vízi közlekedésnek legalább olyan szerepe volt, mint a szárazföldi közlekedésnek. Folyómenti települések között kétségkívül a vízi útnak volt nagyobb jelentősége. Régi útleírásokból, történeti forrásokból tudjuk, hogy utaink évszázadokon keresztül milyen rossz, elhanyagolt állapotban voltak. Az Alföldet az év nagy részében mocsarak, vízállások tették járhatatlanná, ahol megoldhatatlan feladatot jelentett a tengelyen, kocsin való szállítás. Ezért a kereskedők — ha teheték —

¹ Tömörkény István: Vizenjárók és kétkézi munkások. Szeged, 1902. c. elbeszéléskötetének e témakörbe vágó elbeszélései, Tömörkény: Szegedi vizenjárók. Néprajzi Értesítő 1906. 193—202.

² Betkowski Jenő: A szolnoki hajósok, a csongrádi és mindszenti superok mesterszavai. Magyar Nyelvőr 1952. 3, 5, Uő: Adatok a szolnoki hajósok életéből. Ethn. 1954. 1—2. Uő: Képek az egykori szolnoki fahajózás történetéből. Jászkunság 1954. 2—3. Fahajók a Tiszán. Jászkunsági Füzetek 1955. 2; Tiszai hajósélet, Damjanich János Múzeum Közleményei III—IV. Szolnok 1961.

³ Betkowski: Adatok a szolnoki hajósok életéből Ethn. 1954. 1—2.

⁴ Csermák Géza: A magyar hajózás múltjából. Bp. 1956.

⁵ Csermák Géza: A dunai hajózás történetének néprajzi kutatása. Bp. 1952. Kézirat. Szerző ugyanezen a címen előadást tartott a Magyar Néprajzi Társaság 1952. ápr. 30-i felolvasó ülésén.

⁶ Kovács Sándor: A drávai hajósok és talpasok élete. Népművelés 1956. 59—70.

szívesebben választották a vízi útat, amely gyorsabb, olcsóbb és — némely időszak „veszedelmes” közbiztonsági viszonyait tekintve — még biztonságosabb is volt. A gabonaszállítás búzáshajókon történt, hajón szállították az egyes országrészek, vármegyék között a bort, dohányt, fát, a Tiszán és Maroson a sót. Szegedre a tiszai hajókon mészkövet, a felső—Tiszáról malomköveket hordtak. A tápéiak a Tisza menti gyékényes réteken levágot gyékényt sokszor hajón szállították haza. A vízi útnak jelentős szerepe volt az egyes folyómenti helységek közötti piacra, vásárra járásban is, ezt a forgalmat ún. *kofahajók* bonyolították le. Építkezéseknél falazó homoknak és betonba különböző finomságú folyami hordalékot használtak. Ezt hosszú évtizedeken át országszerte *homokoshajókon* szállították a kitermelési helyről az építkezéshez. A vízi fuvarozásnak ez a legutóbbi fajtája mutatkozott a legtartósabbnak, hiszen a homokszállítás ma is hajókon történik, — de már nem a régi módon.

A vízi úton járó kereskedelem méreteinek bemutatására álljon itt még egy helytörténeti vonatkozású statisztikai adat. Reizner János, Szeged történetírója följegyezi, hogy 1859-ben a szegedi hajósgazdáknak 209 hajójuk volt.⁷ Hozzátehetjük, hogy ez az adalék nem is fahajózás virágkorának csúcspontját tükrözi, hiszen már az 1840-es évek közepén megindult a Dunán és Tiszán a rendszeres gőzhajózás. Tömörkénytől tudjuk, hogy 1854-ben a szegedi hajóhidat a fel- és lemenő nagy hajók előtt 2280-szor kellett kinyitni. Szeged volt a Tisza mentén a vízi kereskedelem legnagyobb központja, de jelentős szerepet játszott még Szolnok és kisebb városokban és falukban is voltak hajótulajdonosok. A Duna mellett — mint ismeretes — Pesten kívül Győr, Komárom, Tolna, Baja, Apatin a hajózás fontosabb központjai. Ha még hozzá vesszük a Dráva, a Maros, a Kőrösök és a többi mellékfolyó helyi forgalmát, az ország fahajó állományát a múlt század közepén több ezerre becsülhetjük.

A fahajók vontatása vízfolyás ellenében emberi vagy állati erővel történt, — akár teherrel haladt a hajó, akár üresen. A nagyobb hajózási központok közelében számottevő hajóvontató réteg alakult ki. Voltak a vontatással csak időszakosan, alkalmilag foglalkozó emberek, de általában jelentősebb a vontatást rendszeresen, vállalkozás-szerűen űző fuvarosok száma. Megemlíthjük, hogy a jobbagyfelszabadítás előtt a hajóvontatás a földesúri robotszolgáltatások között is szerepelt.⁸

Mindezek, úgy hisszük, szükségessé teszik a hajóvontatás alapos és komplex vizsgálatát. Témánkra az Alföld néprajzi kutatásának feladatairól szólva Tálasi István,⁹ „A magyar népi közlekedés kutatása” c. tanulmányában pedig K. Kovács László is felhívja a figyelmet.¹⁰

Vizsgálati tárgyunk lényegét, a hajóvontatás munkáját közvetlen megfigyeléssel már nem tanulmányozhattuk, hiszen a Tiszán a lóval történő vontatás 24—25 éve megszűnt. A még élő vontatók és a velük együtt dolgozó fahajósok közlései alapján azonban talán kis hibalehetőséggel sikerült rekonstruálni magát a vontatás munkafolyamatát is.

Célunk a deszki hajóvontatók munkájának és életmódjának bemutatása. Betkowsky Jenő egyik, hivatkozott tanulmányában ismerteti a tiszai hajóvontatás különböző fajtáit, de mivel törekvése szerint elsősorban a hajózást, a hajósok tennivalóit tárgyalja, magukkal a vontatókkal kevesebbet foglalkozik és a vontatáson kívüli

⁷ Reizner János: Szeged története III. Szeged 1900. 485.

⁸ Takács Lajos: A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza. Népr. Közl. 1958. 4. 359—62.

⁹ Tálasi István: Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Aldóli Tud. Int. Évkönyve I. 1944—45. Szeged, 1946. 17.

¹⁰ K. Kovács László: A magyar népi közlekedés kutatása. Klny a Magyar Népkutatás Kézírókönyvéből Bp. 1948.

munkájuk, életmódjuk vizsgálatát nem tekinti feladatának. Mi a hajósok tevékenységével nem foglalkozunk, csak érintjük a vontatással kapcsolatos munkáikat.

Vizsgálatunk időben az 1880—90-es évektől 1940 tájáig, a hagyományos hajóvontatási módok teljes megszűnéséig terjed. Ebben az időszakban — főleg az 1910-es évektől — a vízi kereskedelmet már gőzhajóval, utóbb motorosokkal bonyolították le, de az országban néhány helyen — köztük Szeged környékén — ezek mellett a hagyományos vontatás is viszonylag sokáig fennmaradt.

1. kép. Hajóvontatók a szegedi Tiszaparton

Évszázados hagyomány, hogy a szegedi és környékbeli hajókat deszki szerbek vontatták. Az adatközlők szerint a múlt században szőregi szerbek is vontattak, de kevesebben, mint a deszkiek és kb. a századforduló óta nem úzik ezt a foglalkozást.¹¹ A több lóval, fogattal rendelkező szőregi szerbek inkább gabonafuvarozást vállaltak.

Deszk vegyeslakosságú, magyar-szerb ajkú község, Szegedtől 9 km-re, a Maros folyó mentén. A török háborúk alatt elnéptelenedett faluba 1746-ban, a Délvidék benépesítése során szerbeket telepítettek. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint lakóinak száma 2944 fő, ebből 1360 magyar, 1526 szerb.¹²

A vontatók fölfogadása az első világháború előtti időkhöz Szegeden, a Klauzál téri, volt Európa szálló (ma DÁV központ) előtt történt. A *hajósgazdák* a szálló éttermében jöttek össze, a vontatók pedig kinn, a szálló előtt gyülekeztek. „No van fuhar, hetfűn az Anna hajót köll tehörrel Csongorádra vinni” — szölt a szállóból kilépő gazda.

Ha a hajósgazdák részéről a kereslet kicsinek mutatkozott, vontatóerőben viszont nagy volt a kínálat, akkor a gazdát többen is körülfozták. Megindult az alku. A vontatók persze minél több pénzt akartak a gazdák zsebéből kialakni, de ha sokan

¹¹ Adatközlőim voltak: Rádin Ljubó (szül. 1882), Radity Milutin (szül. 1888), Radity Tósó (szül. 1889), Novkó Szlávko (szül. 1889), Sztarcsity Mladenko (szül. 1889), Radity Milán (szül. 1898), Novkó Vince (szül. 1908) deszki hajóvontatók, Barát István (szül. 1890) szegedi hajókormányos. Szirovicza András (szül. 1880) deszki hajós, Marczika Máté (szül. Apátfalva) és Galiba János (szül. 1888. Szeged) a szegedi Folyammérnöki Hivatal volt dolgozó, Újvári József (szül. 1906. Szeged).

Ezúton köszönöm Aldobolyi Nagy Miklós és Péter László szívességét.

¹² Magyar Statisztikai Közlemények 42. 1910. népszámlálás I. Bp. 1912.

voltak és kevés fuvar akadt, akkor maguk verték le a béreket és kevesebbert is elváltak a munkát.

A gazdák számára előnyös volt a munkásfogadásnak ez a hagyományos formája, mert a kereslet-kínálat előre látott alakulása szerint megbeszélhették, mennyit fizetnek egy fuvarért. A vontatókat egy útra fogadták és nem napszámra, hanem a célig, a *tőtthelyig* való vontatásra és lovanként fizették. Ők már tudták, hogy melyik hajó hány lovas, azaz hány ló kell a vontatáshoz egész teherrel, fél teherrel, búzával, fával, stb. megrakodva vagy üresen. Voltak olyan hajósgazdák, akik a munka elvégzése után fizették ki az egész alku szerinti összeget, de általános szokás az volt, hogy a megegyezés után foglalót vagy előleget adtak, rendszeren az összeg felét. Ebből vettek a vontatók a lovaknak abrakot és hosszabb útra maguknak eleséget.

A század elejétől már gyakrabban a Tisza-parton zajlott le a vontatók fölfogadása. Tömörkény István is ilyen egyezséget örökít meg „Gugorázás” c. elbeszélésében.¹³ Stévoék, a *rácok* kora tavasszal az újszegedi Tisza-parton legeltetik sovány „macskaloivaikat”, s a partkorlátnak dőlve várják, hogy a hajósgazdák fölfogadják őket. Tél végére a szegényebb családoknál elfogyott az *élés* és bizony alig várták, hogy kitavasodjon és meginduljon a folyón a hajózás, ami kenyérkeresetüket biztosította. Sokszor gyalog mentek be a városba és a volt financia épülete előtt, (a hajóállomásnál) — a vízenjárók hagyományos gyűiekező helyén, a *kopralón* vagy *köpködőn* — érdeklődtek fuvar iránt. Tavasszal sokan a hajósgazdák lakását is fölkeresték, hogy minél előbb fuvarhoz jussanak. Áratás, cséplés és az őszi betakarítási, szántási munkák idején viszont a gazdák vagy a hajókormányos hívták a vontatókat, ha fuvarra volt szükség. A szerbek ilyenkor mezőgazdasági munkákat végeztek, ezért a gazdák általában jobban meg kellett fizetni a nyári fuvarokat.

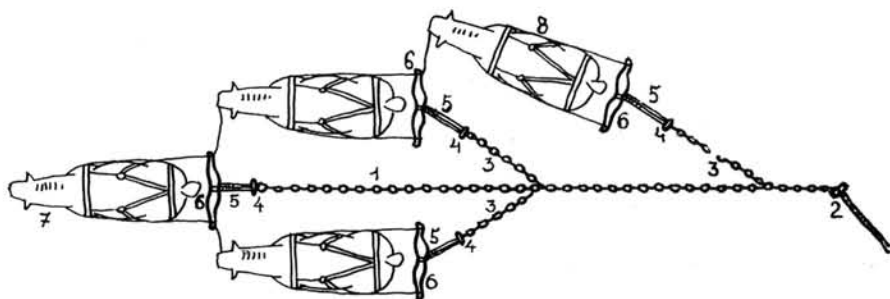
Azt a vontatót, aki a gazdákkal tárgyalt fuvarok ügyében, *kaparás*nak nevezték. A *kaparás* olyasféle bizalmi ember volt, mint a kubikusoknál a „bandagazda”. A gazdával szemben az alkuvásban társait is képviselte, ezért mindig ügyes, tapasztalt embert bíztak meg ezzel a feladattal.

A legutóbbi időkben szokás volt, hogy a hajósgazda és a vontatók szerződést kötöttek, — a vontatók úgy mondják, „kartelba fogtunk a gazdákkal.” A szerződésben megállapodtak abban, hogy a szerbek egész éven át vontatják az illető hajótulajdonos hajóit, a gazda pedig mindig az előre megbeszélte összeget fizeti a fuvarokért. Ezek a szerződések kölcsönös biztosítékot jelentettek: a gazda számára biztosították egész évben a vontatóerőt, a vontatóknak pedig a rendszeres, bár nem állandó munkát és az ingadozás nélküli keresetet. Az első szerződéseket az 1930-as évek elején kötötték. 1932-ben hatan szerződtek le Juhász János hajósgazdához, aki homokkereskedéssel foglalkozott. A szerződések a kapitalista hatás jegyei ebben a technikájában és szervezetében korábbi társadalmi formákhoz kapcsolódik munkamódban, s nem véletlen, hogy éppen a hagyományos eszközökkel végzett hajóvontatás utolsó időszakában jelentkeztek.

A gazdával kötött egyezés után a gabonáshajók idejében a *kaparás* értesítette a vontatótársait, a *cimborákat*. A nagyobb búzáshajókat még üresen is 10—14 ló húzta. Egy-egy vontatónak általában 3—4, olykor a módosabbaknak 6—8 lova volt, ezért több fuvarosnak kellett társulni a vontatáshoz. Az együtt dolgozó vontatók egymást *cimborának* nevezték. Ketten-hárman, 3—5 lóval rendszerint éveken, évtizedeken át együtt vontattak. Gyakran rokonok vagy testvérek dolgoztak együtt. Szükség esetén hívtak még 1—2 lovas vontatókat cimborának. Voltak olyanok, akik önállóan nem vállaltak vontatást, de hívásra elmentek cimborának egy-egy

¹³ Tömörkény István: Gugorázás. A Szent Mihály a jégben. Bp. 1957. 246.

útra, vagy — jó keresetet remélve — hosszabb időszakra is. A legidősebbek még emlékeznek, hogy megterhelt bögőshajókat 24—30 lóval vontattak. Tóth Ferenc szegedi hajósgazda „Kossuth” nevű bögőshajóját, amely a legnagyobb „tetejes hajó” volt az egész Tiszán, rözsével megrakva 16 lóval húzták föl Tiszaörvényre. Egy kukoricával megrakott bögőshajót Pancsováról Szolnokra 24 lóval vontattak. Ezekre az útakra 5—6 vagy még több vontató fogott össze. Később, a tetejes hajóknál rendszerint kisebb hordképességű tetejetlen homokoshajók — a szegedi hajósok nyelvén *homokos derögjék* — vontatásához kevesebb lóerő is elegendő volt.

2. kép — A vontatólovak befogása: 4 lovas *cukk*. 1. rúd vagy rúdlánc, 2. drúmó, 3. pajzer, 4. pajzerpöcök, 5. percc, 6. hámfá, 7. prednyák, 8. kurtulás.

Ezeket a Tiszán és a Maroson lévő homokkitermelő helyekre legtöbbször üresen vontatták föl. Hordképességük szerint 4, 6, 8, 10 lovas *dereglyéket* különböztettek meg, közepes vízállást számítva. A vontatólovak száma függött a Tisza vízállásától is: áradás idején, *nagy víznél* nagyobb húzóerőre volt szükség, mint alacsony vízálláskor, *kis víznél*. Ugyancsak több hajóhúzó lovat igényelt a nagyobb *dereglyék* teherrel való vontatása is.

A vontatók a gabonáshajókra Szegeden a két híd között *fogtak rá*. A közüti és a régi vasúti híd között, a bánáti (újszegedi) oldalon volt az ún. *dángubaplacc*: itt vesztegeltek lemacskázva a be- és kirakodásra várakozó fahajók és uszályok, és innen indultak rakodás után újabb utakra. A vontatók — a hajósok inkább *kocsisnak* nevezték őket — amint megérkeztek, szétszedték kocsijukat, aminek az alkatrészeit a hajósok a *hambárban* helyezték el. Tetejetlen hajóknál a kocsit nem kellett szétszedni, hanem a *vízhányóra* tolták be. A vízhányó a hajó közepén lévő, deszkával elrekesztett rész, ahonnan a hajófenékben összegyűlt vizet kilátpátolták. Ha történetesen nem volt bedeszkázva, akkor a hajó oldalaira fektetett két járódeszkára gurították be a kocsit.

Mielőtt az indulást ismertetnők, vegyük sorra a lóval történő hajóvontatás szerszámaikat. A hajó vontatókötelét a *rúdra*, más néven *rúdlánra* kapcsolták rá, ami régebben kovácsok által készített erős lánc, az első világháború óta gyakrabban drótkötél volt. Hosszúsága attól függött, hány lovas volt a hajó. A rúdhoz két oldalt, egymástól kb 2 méternyi távolságra vékonyabb láncok, az ún. *pajzerok* kapcsolódtak. Mindegyik pajzer végére a fából való, újabban inkább vasból kovácsolt *pajzerpöcök* volt erősítve, amire a vontatók a hámot rácsatolták. A rúd végén nagy *papöcök*, a *drúmó* volt, erre ún. *tolnai csat*-tal hurkolták rá a hajóról a partra húzó vontatókötelet. (2. kép) A rúd mindig a hajó tartozéka volt, ereszkedéskor a különböző szerszámok tárolására szolgáló *viceszentesben* tartották.

A vontatóhámot, a kocsisok és hajósok szóhasználatában egyszerűen csak *hámot* a deszki szerbek maguk készítették. Gurtnit, a könnyű istrángthoz hasonló vastagságú kötelet, *lajfántot* és varrótút használtak a készítéséhez. A *lajfánt* a kenderből összesodrott vastagabb cérna szakmai neve, ezzel varrták össze ill. erősítették meg a hám egyes részeit. A ló szűgyére széles gurtni feszült, aminek a belső felét rendszerint kipárnázták, hogy a bőrét ne dörzsölje fel. A hám végén lévő istrángot ráhurkolták a hámfára, amit bognár készített, de sok vontató maga is kifaragott. A hámfa közepére volt erősítve az ún. *perec*, 55—60 cm hosszú kötélgúzs, aminek a másik végét a *pajzerpöcök*re vagy *kukára* kapcsolták. (2. kép) F fiatal kocsisok a hám készítését és javítását (pl. elszakadt kötél összedolgozását) az idősebbektől hamar megtanulták.

A deszki vontatóknak ez a kenderhámja igen célszerű szerszám volt, egyik nagy előnye, hogy könnyebb volt, mint az általánosan elterjedt, szíjgyártók készítette lószerszám. Ha valami baj adódott, — pl. a hajó a lovakat a víz felé húzta — a kocsisok a peracet gyorsan lekapcsolhatták a pajzerokról vagy az istrángokat kibújatták a hámfából és így idejében megmenthették a lovakat vízbefúlástól. Így is előfordultak balesetek, amikről majd később szólunk.

Miután a hajósok ladikon kivitték a partra a vontatókötelet és a rudat, a kocsisok a következőképpen „fogtak rá a hajóra.” A rúd elülső végére egy lovat fogtak, ez volt a *prednyák* vagy *vezérlő*. Utána minden pajzerra egy lovat fogtak, így a lovak párosával egymás mellett húztak, csak a rúdlánc ellenkező oldalán. Legvégül megint egy ló, a *kurtulás* haladt, de ez mindig a part felőli oldalon húzott. *Prednyáknak* betanított, ügyes lovat fogtak be, amelyik gyakorlott volt a vontatásban és ostor nélkül, csak irányító szavakra is elvezette a *cukkot* a vontatóúton. *Cukknak* nevezték 1. a hajóvontató lovakat, 2. a kocsisokat és a vontatólovakat együtt, de használták ezt a kifejezést 3. az egész szállítmány, tehát a hajó, hajósok és vontatók együttes jelölésére is.

A vontatólovak befogásának ez a módja magyarázza, hogy általában páros számú lóval vontattak. Ha páratlan számú ló húzott, akkor kettőt fogtak *kurtulásnak*. 14 lovon felüli cukkban különben is 2 vagy 3 kurtulás ló volt, hogy a hajó víz felé húzó erejét kiegyenlítsék. Kisebb, kb. 2 vagonos homokoshajót üresen 3 vontatóló is elhúzott, ezeket úgy fogták be, hogy kettő volt elöl és a kurtulás hátul.

A vontatókötél hajóra erősítését nem részletezzük, hiszen az a hajósok kötelessége volt. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a kötelet az őrfa csigaházából lecsüngő *paránkás köté*l tartotta és vége *koporsótetejű* hajókon, a *kukajáró* végén lévő lovasbakhoz, tetejetlen hajókon a hátsó *bas* egyik bakjához volt erősítve.

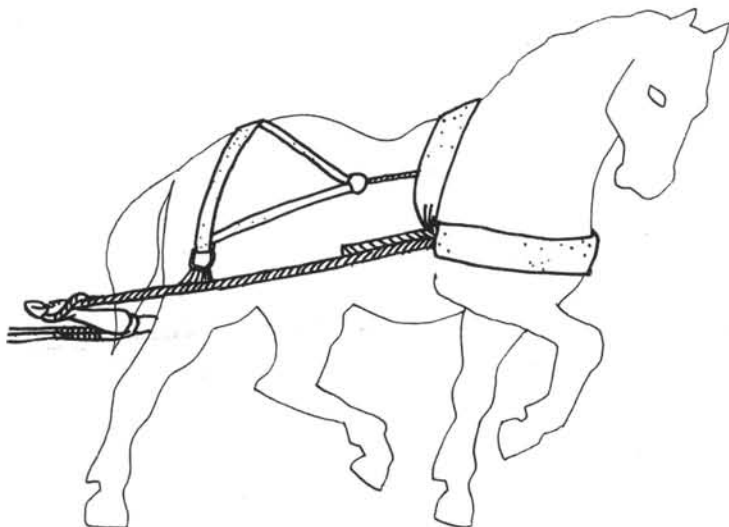
Miután a lovakat befogták, egy kocsis bekiáltott a hajóra: „Kész a ló!” A hajósok elcsapták a tartó köteleket, felhúzták az *anyamacskát* és megkezdődött a vontatás.

Az indulásnak megvolt a maga jól bevált fogása. A lovakat nem indíthatták mindjárt előre, mert ha hirtelen nekirugaszkodnak, elszakad minden. Hanem a *prednyákot* először jobbra-balra vezetgették, vele együtt mozgott az egész cukk és közben lassan mozgásba jött a hajó is.

A cukk a *ficsórjárásnak*, *cukkjárásnak* vagy *lójárásnak* nevezett hajóvontató úton haladt. Erre a célra a folyó vontatásra alkalmas partján 10—12 m széles sávot letaroltak, kivágták a fákat, bokrokat és megtiltották, hogy az utat beültessék vagy bevessék valamivel. Amennyiben a *ficsórjárást* a partmenti parasztok mezőgazdasági célra mégis igénybe vették, a vontatóknak joguk volt a veteményen keresztül haladni és emiatt nem eshetett bántódásuk. A századfordulón a Folyammér-

női Hivatal meghatározott szakaszonként *vízmestört* bízott meg a vontatóút karbantartásával.

Az 1900-as évek elején a Maros mentén 6 m széles vontatóutat kellett biztosítani. Ennyi volt a *ficsórjárás* legkisebb megkövetelt szélessége. A Tiszán, ahol a múlt században sok nagyobb méretű gabonahajó közlekedett, több helyütt 12 m széles vízparti sávot is letaroltak.

3. kép — Vontatóló felszerszámozva.

Az aradi Folyammérnöki Hivatal fenti időben, minden év kora tavaszán, rendbehozatta a *ficsórjárás*t. A Maros-toroktól indulva 6—8 ember végigjárta a vontatásra használt folyópartot és kivágta az útba eső fákat, bokrokat, szőlőt stb. Munkájukhoz tartozott a folyómeder átvizsgálása is. Ez úgy történt, hogy két ladikon „víz alá” eveztek. A ladikok között kötelet húztak, amely beleakadt a vízi-útra sodródott fatuskókba, rönkökbe. Ezeknek az eltávolítása azért volt fontos, mert ha a fahajó ráfutott a víz alatt kiálló fatöncökre, fenéke hamar kilyukadt és elsüllyedt. Ez a veszély főleg alacsony vízállásnál fenyegette a hajókat. Az első világháború után csak pár évig gondozták rendszeresen a Maros-menti *ficsórút*at. Ezért az 1920—30-as években az elhanyagolt, növényzettel benőtt vontatóút nagyon megnehezítette a hajóvontatást.^{13a}

Vontatás közben a *kocsisok* rendszerint a lovak mellett gyalogoltak és hosszú *kendőrustorral* serkentették a cukkot gyorsabb haladásra. Ha két kocsis volt, egyik a prednyák mellett haladt, másik a cukk végén. A prednyák melletti kocsist *rajdernak* nevezték. Ha ügyes volt a prednyák, ide fiatal gyerek is megfelelt. Csak akkor ültek lóra, ha *ficsórjárás*t elöntötte a víz vagy bokros, vesszős területen mentek át, ahol nehéz vagy lehetetlen volt gyalogolni. Kisebb, 4—6—8 lovas cukknál a kocsis vagy a prednyákra ült, vagy ha az ügyes, jól betanított ló volt, többnyire inkább az utolsó víz felőli lóra. Ezt *nyergesnek* nevezték. Innen jobban tudta nógatni a cukkot és hosszú ostora mindegyik lóhoz elért. Nagyobb, pl. 14 lovas cukk ese-

^{13a} Adatközlők: Marczika Máté (szül. 1883. Apátfalva) és Galiba János (szül. 1888. Szeged)

tében a prednyák, a víz felőli harmadik és utolsó ló volt a nyerges. Az utóbbi évtizedekben már nem használtak nyeret, hanem szőrén ülték meg a lovat.

A vontatólovak irányítására a deszki szerbeknek hagyományos irányító szavaik voltak. Ha víz felé akarták terelni a lovakat, azt kiáltották: „Dunára te!” — ha pedig távolodniuk kellett a folyótól a part felé, akkor „Kíjjebb!” volt a hajtószó. Gyakorlott vontatólovaknak elég volt csak a terelő szavakat kiáltani, különösen, ha a prednyák ügyes, betanított jószág volt. A cukk ugyanis mindig az első lovat követte. A „Dunára” terelőszó bármely folyón a víz felé hajtást jelentette. A kifejezést használták máskor is: pl. ha a kocsis lóra ült, azt mondta: „A dunáru lovon útem...” (a víz felőli lovon).

A cukk végén haladó ló, a *kurtulás* nem előre, hanem oldalirányban, a part felé húzott, hogy a vontatókötelet kifeszítse és a cukk egyenesen húzhasson. Ide erős ló kellett, hogy húzásával ellensúlyozza a hajó víz sodrás okozta rántását. Ez a magyarázata annak, hogy 20 lovas gabonáshajónál a cukkban már 3 kurtulás ló volt.

Ugyancsak *kurtulás*nak nevezték azt az embert, aki a cukk mögött haladva a partmenti fákból, a bokrokban — úgy mondják, *suhában* — elakadt vontatókötelet szabaddá tette. A kurtulás a parton ment és *csáklyával* vagy más villás végű eszközzel emelte át a kötelet az akadályokon. Csermák a dunai hajózásról szólva említi a vízi kurtulást, aki a vizen, dereglyében kísérte a hajót.¹⁴ Adatközlőink ilyen kurtulázó dereglye használatáról nem tudnak. Valószínű, hogy a kurtulásnak ez a módja a magyarországi Dunán az ausztriai Dunáról terjedt el, ahol egy hajó mellett 2—3 kurtulázó dereglyét is alkalmaztak.

A kurtulás mindig a hajósok közül került ki és rendszerint a legfiatalabb hajóst jelölték ki erre a munkára. Bozótos partszakaszon sok munkája volt, ilyen helyen nagyobb hajóknál két ember is *kurtulázta* a kötelet.

A vontatást nemcsak a magasra nőtt, sűrű parti növényzet akadályozhatta, hanem gátolták a parthoz kikötött hajómalmok is. A vízimalmokat ugyanis évszázadokkal ezelőtt nem vasmacskával horgonyozták le, hanem egyes helyeken vastag, erős kötelekkel kötötték ki partmenti fákhöz vagy földbe vert karókhöz. Az így kikötött malmokat *gugorás malom*nak nevezték.¹⁵ A hajómalmok kötélen való tartását már a XIX. század elején tilalmazták, de kevés eredménnyel. Erről tanúskodik a Helytartó Tanácsnak 1845-ben Szeged város tanácsához intézett leírata:

„A Tiszának Vásárhelyi Pál hajózási felügyelő által múlt évben véghezvitt beutazása felől tett hivatalos jelentésből kitetszvé: hogy az e folyón való hajózás főképp a vízimalmok által, melyek vagy kötéllel a parthoz kapcsolják, vagy a hajóutat elakasztják, vagy a kiszáritás és halászás végett ásott, s a Tiszába vezető csatornák által, akadályoztatik, ennél fogva e Városi Tanács ezennel arra szólatik fel, miszerint a tiszai malmoknak határozott alkalmas helyeken horgonyokra való köttetésére és a vontató utat elakasztó érintett csatornák hidakkali ellátására nézve a szükséges intézkedéseket tegye meg.”¹⁶

Egyébként ha a vontatókötél a malmokban elakadt, a vízimolnárok segítettek a kurtulásnak szabaddá tenni a kötelet.

Előfordult az is, hogy a Tisza-parton folyó hajóépítés eltorlaszolta a ficsórjárást. Ez történt Szegeden az 1850—es évek elején, amikor az alsóvárosi superplaccokat a vasúti híd építése miatt áthelyezték az újszegedi partra, ahol a vontató-

¹⁴ Csermák: A dunai hajózás történetének néprajzi kutatása. Bp. 1952. Kézirat.

¹⁵ Vö. Bálint Sándor: Szegedi szótár. Bp. 1957. I. 518.

¹⁶ Szegedi Áll. Levéltár, Tanácsi iratok 1845/2226.

út volt. Nováky György mérnök 1853-ban a következőket jelenti: „...az ún. Superplatzon az ottani hajóépítkezések a vontatási helyet annyira megszüktették, hogy ott nem tsak a lóvali vontatás, de a gyalog ember átjárása is némileg akadályozva van.” Javasolja, hogy „az illető hajóépítők a hajó vontatási helynek kiszorítására köteleztessenek.”¹⁷

Tiszai átkelőhelyeknél úgy jutottak át, hogy a révész leengedte a kompkötelet, ami súlyánál fogva a vízbe merült és a hajó átúszott fölötte.

Ha a kocsisok az útjukba eső akadályok vagy a folyó erős sodrása miatt nem folytathatták a vontatást, akkor át kellett váltani a másik partra. A vontatók és a hajósok ezt az átváltást *szaldomnak* nevezték. Ha a hajó Szegedről indult és a Tiszára mentek, már a Maros-toroknál *szaldomozni* kellett. Szaldom előtt a hajókormányos hangos kiáltással jelezte a kocsisoknak, hogy hajtsák meg a lovakat, „Hé, szőlidd meg a lovakat!” vagy „Hajtsd meg szaldomra!” A kocsisok „Hajló, hajló!” kiáltással és ostorcsapásokkal nógatták a cukkot gyorsabb haladásra. Amikor a hajó futása jól felgyorsult és „a vontatókötél megfeszült, mint a citorahúr”, a kormányos kiadta a jelt a megállásra: huja. A jelre a cukk lelassított, megállt, a vontatók a kötelet lekapcsolták a rúdról és a kormányos a hajó haladását a *ti-monnyal* (kormánydeszka) a túlsó part felé irányította. Amikor a hajó meglassult, *lemacskáztak*, azaz leengedték az *anyamacskát*. Régebben szokás volt, hogy mikor a kocsisok a cukkot jól *meghajlították*, a huja jelre a kurtulás karddal elvágta a drumó mögött a megfeszült vontatókötelet. Ilyenkor a hajósok ladikon a kötél alá eveztek és azt beszédtek a ladikba.

Gabonáshajók mellett a víz felőli oldalon *lovasdereglye* úszott. Szaldomozásnál ezen szállították át a lovakat az ellenkező partra. A lovasdereglye mérete mindig a hajó nagyságától függött, annyi ló fért el benne, amennyi a hajó vontatásához magas vízállás idején szükséges volt. A lovakat *csatlópálcával* összefogott *pallódeszkák*on vezették be a lovasdereglyébe, amelyben az egyiket fejfelé, a másikat farral, majd a következőt ismét fejfelé egy irányba állították. A dereglyében hajósok eveztek. A másik parthoz érve, a lovakat szárazra vezették a *pallón*, s miután a hajósok ladikon kivitték a vontatókötelet, a kocsisok újból ráfogtak, főlstedték a macskát és folytatódtott a vontatás. Szaldom után vigyázni kellett a lovak befogására, mert a „dunárú lovak” mindig a víz felőli oldalon húztak, így tehát a lovak a rúd ellenkező felére kerültek, mint a másik parton. A kurtulás ló istrángján hámtáska volt, hogy a ló oldalát ne dörzsölje fel a szerszám. Ha egy hámtáskája volt, szaldom után ezt is megcsérélték.

Persze a szaldom nem ment olyan gyorsan és simán, ahogyan e rövidre fogott leírás alapján tűnik. Nagyobb esőzés, de különösen a folyó apadása után a partot mély sár borította, amelyben a lovak térdig, olykor hasig elmerültek. Sokszor kötéllal kellett a lovakat a sárból kihúzni, hogy tovább haladhassanak.

Az 1900—as évektől, a tiszai gabonáshajózás alkonyán a bőgőshajók már nem vittek magukkal lovasdereglyét, a homokoshajóknak pedig egyáltalán nem volt dereglyéjük. A cukk úgy kelt át a folyó másik partjára, hogy a lovakat „beszódték a hajóra, az első *basra*.” A hajósok a vontatókötelet ladikon átvitték a másik partra és ha lassú volt a víz, kézzel, egyébként más módon a hajót áthúzták addig, ahonnan már a lovakat *járodészkák*on ki tudták vezetni a partra.

Gyakran előfordult az is, hogy a lovakat átúszatták a Tiszán. A vontatók ladikban eveztek át, egyikük fogta a prednyák kötőfékjét és a többi ló úszott utá-

¹⁷ Szegedi Áll. Levéltár, Községválasztmányi iratok 1853/23, Vö: Juhász Antal: A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség. MFMÉ 1960—1962. 136.

nuk. A deszki szerbeknek ezt a szaldomozását szolnoki adatközlői alapján Betkowski is kiemeli.¹⁸ Jól betanított vontatólovakkal nem is volt ez olyan nagy virtus, hiszen a lovak tudtak úszni és a vízben is mindig a prednyákot követték. Arra is van példa, hogy kompon szaldomoztak. Egy ilyen esetben a komp majdnem a Tiszába fordult, mert a vontatólovak mind az egyik oldalába tömörültek. Akárhogyan is jutottak át a másik partra, — ahol a ficsórjárás folytatódott — mire *átszaldomoztak*, mindenképpen eltelt egy-két óra.

A vontatást nehezítették a Tiszába torkolló kisebb árkok, csatornák, amelyek a vadvizeket a folyóba vezették. Ezeket a hajósok és a vontatók *fok*-nak nevezték. Amikor ilyen árkokhoz közeledtek, *meghajlították* a lovakat, ezáltal a hajó lendületbe jött, ekkor a lovakat lekapcsolták a rúdról, átúszttatták az árkon és utána ismét ráfogtak a vontatókötélre.

Kemény próbára tették a vontatókat és hajósokat egyaránt a Tisza merész kanyarulatai, ahol nagy a folyó sodrása és *limányok* képződnek. Ilyenkor sok múlt a kormányoson, aki ha ügyesen kormányzott a timonnyal, akkor a víz sodra nem tolta a hajót a kanyar külső hajlata felé, hanem az a sodrást kihasználva úszott fölfelé a folyón. *Nagy víznél* azért a kormányos sokszor kiküldött a hajóról egy-két embert a partra, akik a *büszkével*,¹⁹ kötélén tartották a hajót, hogy az ár el ne vigye és a vontatólovakat vízbe ne rántsa.

A hajót nem mindig egyforma hosszú kötélén vontatták. Volt, hogy csak 80—100 m, máskor 200—250 m hosszú *lovaskötél* húzódott a cukktól a hajóig. Különösen akkor kellett hosszúra ereszteni a kötelet, ha a folyó áradni kezdett és a cukk kijebbe, a védőtöltés felé kényszerült vontatni, a hajó pedig a mély vízben, lényegében a nyári meder helyén haladt. Olykor hosszúra eresztették a kötelet akkor is, amikor a hajónak a folyóban képződött porondot, zátonyt kellett kerülnie. Utána ismét rövidebbre fogták a vontatókötelet, a hajósok úgy mondták: „...beszötték a kötelet a hajóra.” Ez úgy történt, hogy valamelyik hajós vagy a kurtulás odaszólt a kocsisoknak: „Szólidd mög a lovakat!” A kocsisok a lovak közé csaptak, mire a hajó meggyorsult. Jó meghajlítás után a cukk lelassított és akkor a hajósok a meglazult kötél hosszából 10—15 m-t „fölszödték a bakra.” Egyébként könnyebb volt a hajót rövid kötéllal húzni, mert abban az esetben kevésbé akadt el a kötél a parti bokrokban.

Amikor a vontatóút felőli oldalon akarták kerülni a zátonyt, azt kiáltották a kocsisoknak: „Hahó, nyúccsad a kötelet!” Olyankor nemcsak a kurtulás ló, hanem az egész cukk kifelé, a part felé húzott.

Ha a ficsórjárást helyenként kissé előntötte a víz, de a lovak még bírtak húzóerőt kifejteni, a szerb kocsisok folytatták a vontatást. Ilyenkor persze lóra ültek. Tavaszí áradáskor azonban előfordult, hogy a Tisza és mellékfolyók teljesen elárasztották az árteret és lehetetlen volt lóval vontatni. Ilyen esetben előnyösebb volt, ha a hajó az ártéren haladt, mert ott kisebb szokott lenni a víz sodrása. Az ártéren csákyákkal igyekeztek előre nyomni a hajót. A *csáky* 4—6 m hosszú, egyik végén megvasalt, másik végén támasztóval ellátott rúd. Úgy használták, hogy a hajó elejéről indulva, a haladás irányának háttal a csákyát a fenéknek támasztották és szinte kinyomták maguk alól a hajót. Két-két hajós a fahajó két oldalán csákyázott, a kormányos pedig irányította a munkát. Amikor az ártéren magasra emelkedett a víz, volt úgy, hogy egészen a töltés oldalában csákyáztak. Ha csákyával

¹⁸ Betkowski: Adatok a szolnoki hajósok életéből, Ethn. 1954. 105.

¹⁹ A *büszke* erős, megvasalt végű karó, amelynek kampós részére hurkolták a hajókötelet. A büszkét ferdén a földbe szúrták, ránehezdedtek és így visszatartották a hajó futását. Főleg tutajeresztők használták.

nem érhatték el a folyó fenekét, akkor *kukáztak* vagy *járgánnyal* haladtak előre. A kukázás a hajóvontatás emberi erővel végzett fajtája, munkamenetét ezúttal nem ismertetjük, mert egyrésztől a lóvontatással foglalkozó szerbek nem vettek részt benne, másrészt kitűnő, részletes és úgy látszik, az egész Tisza mentére érvényes leírását adja Betkowski egyik tanulmányában.²⁰ A fahajók 4—5 főnyi személyzete kevés lett volna a kukázás végzésére, ezért a kormányos mindig fogadott fel embereket kukázni. A folyómenti falukban rendszeren akadt elég munkanélküli napszámos, aki vállalta ezt a nehéz, fáradtságos, eléggé meg nem fizethető munkát. A kukázást végzők csak addig tartottak a hajóval, amíg munkájukra szükség volt.

Ahol olyan nagy volt a megáradt folyó sodrása, hogy már nem bírtak kukázni, ott *járgányozás*ra tértek át. A *járgány* vastag faoszlop az első és hátsó *bas* közepén, a két bak között. Hogy szilárdan álljon, a *járgányfészökb*e van elhelyezve. Kiszélesedő fején két lyuk van, ezekbe dugják a *járgányhajtó durongokat*. Járgányozás előtt a hajó természetesen lemacskázott. A hajósok — éppúgy, mint a kukázásnál — ladikba ültek és a kötelet, meg a *kukásmacskát* föl vitték a folyón olyan távolságra, ameddig a kötél hossza elérhetett. Megfelelő helyen a kukásmacskát — amire rá volt erősítve a kötél vége — kivették és visszaveztek a hajóra. Gyakran a hajó parthoz közel macskázott le, ilyenkor a kukásmacskát inkább a parton erősítették meg. A vasmacska *kapájit* (ágait) erősen *beleviszkolták* a földbe, azaz ágait ide-oda mozgatva mélyen a földbe nyomták.²¹ „Ha olyan kemény, fagyos volt a föld, hogy a macska nem bírt szántani, akkor kimászott a földből” — mondják a hajósok. Ilyenkor újból meg kellett erősíteni.

A vasmacskára hurkolt kötelet tehát visszavitték a hajóra, ott 3—4-szer körütekerték a járgányon, egy ember fogta a végét, a többi pedig nekifogott a járgányfejbe dugott két dorongot hajtani körbe-körbe. A járgány forgott a fészekben, így fölcsavarták rá a kivetett vasmacskán megerősített 150—200 m, olykor még annál is hosszabb kötelet, ami által a hajó ugyanilyen távolságra jutott előre a folyón. A kötél másik végét állandóan fogta egy hajóslegény és ha messzebbre kellett előrejutni, akkor a járgányról letekeredő kötelet mindjárt ladikba szedték, hogy a munka végeztével rögtön evezhessenek vele újból előre. Így folyamatosan megállás nélkül haladt a vontatás.

A járgányhajtó dorongokat egyszerre legalább 4 ember forgatta. A járgánnyal — a kukázásnál kisebb emberi erőfeszítéssel — nagyobb erőt lehetett kifejteni. Előfordult, hogy a macska a parton *elszántott*, azaz a nagy húzás miatt elcsúszott, mert kapái nem tudtak megkapaszkodni a földben. Ilyenkor úgy *viszkolták* újból a földbe, hogy kapái elé vasaskarót vertek.

Járgánnyal — mint említettük — ott haladtak, ahol olyan nagy volt a víz *sebje*, hogy már kukázni sem bírtak. Ilyen folyószakaszok voltak pl. az *ásások*. *Ásás*nak nevezték a Tisza átmetszését, a folyószabályozáskor a kanyarok átvágása végett ásott új medret. Ez a mesterséges meder rendszerint keskenyebb, szűkebb, mint a természetes folyómeder, ezért itt a víz megtorlódik és gyorsabban folyik. Ezért kellett az ásásokban gyakran járgányozni. Előfordult az is, — pl. a nagylaki ásásban — hogy a lovak is húzták a hajót, meg járgányoztak is egyszerre.

A járgányhajtásban a deszki vontatók nem működtek közre, ez kizárólag a hajósok feladata volt. Azért ismertettük mégis részletesebben a munkamenetét, mert erre vonatkozólag az eddigi szakirodalom nem egybehangzó ismereteket nyújt. Betkowski Jenő a hajóvontatás különböző módjainak tárgyalásánál nem is

²⁰ Betkowski: Adatok a szolnoki hajósok életéből. Ethn. 1954. 111—116.

²¹ Vö. Betkowski ím. 112. p. ugyanezt a munkát *izgelésnek* nevezi.

emliti a járgánnyal haladást, Tömörkény pedig ugyan ír róla, de *gugorázásnak* nevezi.²² Ugyancsak a gugorázás egyik fajtájának veszi a járgányozást Csermák Géza is.²³ Adatközlőink viszont határozottan megkülönböztetik a két munkamódot: a járgány használatát nem nevezik gugorázásnak, a gugorázás — a szegedi fahajósok szerint — annak a munkának a szakmai neve, amikor a parton leásott fenyőtörzsre, az ún. *gugorára* tekerik föl a vontatókötelet. Ez a munka abban is különbözik a járgányozástól, hogy víznek haladva — tehát vontatás közben — nem alkalmazták, hanem csak akkor, amikor teherrel lefelé úszva zátonyra futott, hajósnyelven *fölfenekelt* a hajó.

Az emberi erővel végzett hajóvontatási módok legnehezebbike a gyalogos vontatás volt, amikor az elindulástól a célig folyamatosan emberek húzták a hajót. A gyalogos vontatás a lóvontatással párhuzamosan századunkban is fennmaradt. Munkájáról egy 1780-as évekből származó leírás megrázó képet fest.²⁴ Ismeretes, hogy II. József 1783-ban elrendelte a halálra ítélt rabok hajóvontatásra alkalmazását. A korabeli forrás ilyen hajóvontató rabokról szól, akik a túlfeszített munka mellett megfelelő ételmezésben sem részesültek és tömegével hullottak el vontatás közben. Ennek és hasonló korabeli leírásoknak alapján nem valószínű, hanem túl sötét képet kapunk a gyalogos vontatásról, hiszen az elítélt rabokat a nehéz munkán kívül az éheztetés, sanyargatás is gyengítette. Persze tény, hogy az emberi erővel történő hajóvontatás valóban a legnehezebb munkák közé tartozott, éppen ezért tárgyalt korszakunkban többnyire akkor folyomadtak hozzá, ha más módon nem tudtak vontatni. Kivételt képeznek a kisebb dereglyék közé számító *kofahajók*, amelyeket gyakrabban emberek húztak. Gyalogos vontatásnál 2—3 ember felelt meg 1 vontatóló húzóerejének.

A deszki szerbek gyalog sosem vontattak. Ahol lóval nem tudtak továbbhaladni és szaldom után sem találtak alkalmas helyet, ott kifogták a lovakat és inkább visszafordultak, de nem fogták be magukat a hámba. A hajót ilyenkor a hajósok és a fogadott napszámosok húzták el a kijelölt helyig. Felszerelésük és munkamódjuk ismertetése e helyen nem feladatunk.

A lovas vontatók munkája nehézségekben mindig a gyalogos vontatóké után következett. Láttuk, hogy az utat legtöbbször ők is gyalog tették meg a lovak mellett. Ez — napi átlagban 12—14 órás vontatást számítva — nem kis teljesítmény. Viszonylag könnyebb volt a munkájuk jó időben, de amikor beállt az esős őszi időszak és áradt a folyó, a sáros, csatakos parton, az árral szemben az állatnak és embernek egyaránt nehezebb volt az előrehaladás. Olyankor sűrűbben kellett szaldomozni is, hogy vontatásra alkalmas parti sávot találjanak. Nem véletlenül született a nyomorúságos sors jelölésére az a szegedi közmondás: „Rosszabb az élete, mint a hajóhúzó lóé.” A kocsisok nem kímélték lovaikat, a vállalt fuvart teljesíteni kellett, mert szükség volt a pénzre, sőt az utóbbi időben írásos szerződés is kötelezte őket a munka elvégzésére. Különösen a Maros tette próbára a vontatókat. Áradáskor a Maros rendkívül gyors folyású és ha más időpontban árad, mint a Tisza, akkor a torkolatnál igen sebesen ömlik az alacsonyabb Tiszába. Olyankor a 6 lovas hajó vontatásához legalább 8 ló kellett. Ha az árral út közben találkoztak, hazaüzentek, hogy valamelyik *cimbora* vigyen segítséget. Az 1920—30-as években ilyen esetben sokszor a gőzös vette át a fahajók vontatását.

²² Tömörkény: Gugorázás ih. és Uő: Szegedi vízenjárók Népr. Ért. 1906. 197.

²³ Csermák: A dunai hajózás történetének néprajzi kutatása. Bp. 1952. Kézirat.

²⁴ Vajna Károly: Hazai régi büntetések. Bp. 1906. I. 532.

Előfordult, hogy a megáradt Maros sodrása — ha a kocsisok nem voltak eléggé elővigyázatosak — vízbe rántotta a lovakat. Egy alkalommal a hét lovas cukkból csak egy ló maradt meg, a többi egy szírtől a folyóba zuhant és belefulladt.

A Maroson alacsony vízállás idején is nehéz volt a vontatás, akkor ugyanis nagyon *porondos*, zátonyos a folyó. Olyankor be kellett menni a cukknak a folyóba is, hogy elkerülhessék a zátonyokat.

A vontatásra a szerbek aránylag kis termetű, ún. középlovakat vettek és neveltek. Tömörkény ezeket vékony „macskalovak”-nak nevezi. Hároméves lovat már befogtak és addig hajtották, ameddig birta, Azt mondják, dolgoztak 25—30 éves vontatólovakkal is.

A vontatók fiúgyermeküket 12—13 éves korában már elvitték magukkal, hogy szokják és tanulják a munkát. A gyerek apjával hajtotta a lovakat, majd azt a feladatot kapta, hogy a prednyákok vezesse, mint *rajder*. Így a fiúk legénykorukra már elsajátították a vontatás minden fortélyát.

Deszken a század elején kb. 40—50 főre tehető a hajóvontatást végző fuvarosok száma. Ebbe beleszámítanak a munkát vállaló kocsisok rendszeresen vontatást űző családtagjai — pl. fiai — is. Ezen felül még számításba kell vennünk azokat, akik önállóan nem vállaltak vontatást, de hívásra — 1—2 lóval — *cimboráknak* elmentek.

A deszki szerbeken kívül néhány újszegedi magyar fuvaros foglalkozott még rendszeresen hajóvontatással. Konkurrenciát nem jelentettek a deszkiek számára, mert akkor vontattak, amikor úgysis volt bőven fuvar.

*

A deszki hajóvontatók bandáiban a munkamegosztás egy figyelemreméltó formájával találkozunk. Amikor egy gabonáhajó vontatására 14 lóval 5 kocsis társult, csak hárman vontattak, a másik kettő *abrakos* volt. Az *abrakosnak* nappal a főzés és a lovak etetése-itatása volt a feladata, éjjel pedig a lovakra vigyázott. Az éjszakai őrökösért cserében nap közben a hajón pihenhetett. Abrakosnak általában idősebb vontatókat osztottak be, hiszen munkájuk könnyebb volt, mint azoké a kocsisoké, akik egész nap a vontatóutat rótták és bajlódtak a lovakkal, meg sokszor a bokros, bozótos terep akadályaival. Egy ízben, amikor 20 lovas gabonáhajót vontattak föl a Tiszán Títelről, a vontatók így oszlottak meg: 6 kocsis és 3 *abrakos*.

A kocsisok száma nem mindig ilyen arányban volt a lovak számával. Adatközlőink egybehangzó tanúsága szerint 6 lovat egy kocsis el tudott hajtani, különösen az utóbbi évtizedekben, amikor csak homokosdereglyéket fuvaroztak. Ez nem volt könnyű feladat, de a gyakorlott deszki vontatók megbirkóztak vele, 6 lovas dereglye vontatását tehát ketten „fogták föl”: egyikük volt a kocsis, másik az *abrakos*. 8 lóhoz viszont már két kocsisra volt szükség.

Az ismertetett munkamegosztás igen hasznos volt egyrészt az időmegtakarítás, másrészt a munkaerő kímélése szempontjából. 1. Időmegtakarítást jelentett, mert mire elérkezett az étkezés ideje, az *abrakos* már megfőzte az ebédet vagy vacsorát és a kocsisnak nem kellett a főzéssel külön időt tölteni. 2. Kímélte az idősebbek munkaerejét és legalább a néhány éjszakai órára biztosította a napi munkában elfáradt, törődött vontatók pihenését.

A lovas vontatók napi munkabeosztása és étkezése a következő volt. Még alig világosodott, hajnalban, 3—4 óra tájban keltek. Az *abrakos* megabrakolta a lovakat és mihelyst megvirradt, indultak. 7—8 óra tájban megálltak *frustokolni*, de sokszor előfordult, — különösen ha sietni kellett — hogy vontatás közben, a ló mellett ettek. A *frustok* rendszerint szalonna és kenyér volt. Délre hajókon a *csárdában*,

tetejetlen hajókon a *gulibában* főztek a hajósokkal együtt, de külön kosztos voltak.²⁵

Étkezésük eléggé egyhangú volt. Hazulról vittek magukkal krumplit, tarhonyát, zsírt, szalonnát, lisztet, hagymát, sót, paprikát. Kenyeret alkalmanként folyómenti falukban vettek. Leggyakoribb eledelük a krumplipaprikás, tarhonyáskrumpli. Míg a kocsisok ettek és ebéd után pihentek egy kicsit, az abrakos megetette-itatta a lovakat.

A vontatólovakat az első világháború előtt ún. *zablóból* etették. A zabló tulajdonképpen négy vaskaróra, az ún. *zablókarókra* négy sarkánál fogva kifeszített kendervászon, amibe a lovaknak szánt abrakot, takarmányt tették. A zablót a kocsisok vitték magukkal, de a zablókarókat a hajósok adták ki a hajóról, a *riceszentésből*. A karókat a *pörőnek* (pöröly) nevezett nagy vaskalapáccsal verték le, ami szintén a fahajó felszereléséhez tartozott. Egy zablóból általában 8 ló evett: 3—3 a hosszabbik oldalán, 1—1 a két végén. Ha több lóval vontattak, a zablókat egymás mellé helyezték el. A múlt századi deszki vontatók még zabbal abrakolták a lovakat. A fahajóknak volt egy *zabhambár* nevű részük (a vízhányónál), ahol a vontatólovak eleségét tartották. A ma élő vontatók már inkább kukoricával abrakoltak, azt tartják, a kukorica adta az erőt a lovaknak. Egy lóra egyszerre 5 öszszemrok kukoricát számoltak. Az a vélemény, hogy a zab nem árthatott meg a lovaknak, míg a kukoricából, ha sokat esznek, bezabálnak és csömört kapnak. A bezabált lovakat a deszkiek úgy gyógyították meg, hogy vízbe vezették, mert tapasztalatuk szerint „a hideg víz kiszívja a csömört.” Persze szénát is vittek magukkal a kocsiukon, de mindig olyan parti helyen álltak meg, ahol volt *mező*, azaz a lovak legelhettek.

Az első világháború óta zabló helyett abrakos tarisznnyából etettek. Ezért a fiatalabb kocsisok a zablót már csak hírből ismerik.

Delelő után a kocsisok ismét „ráfogtak a kötélre,” a hajósok földszedték a macskát és folytatódott a vontatás pihenő nélkül esti besötétedésig. Estére az abrakos meleg ételt főzött a kocsisoknak. A vontatók naponta háromszor ettek és rendszeresen vacsorára volt meleg ételük, mert a déli főzés olykor elmaradt. Rendszerint krumplis ételt vacsoráztak, de szerették a halat is, amihez könnyen hozzá tudtak jutni a halászoktól. Ott éjszakáztak, ahol rájuk esteledett, de ha tehették, úgy osztották be az időt, hogy valamelyik tiszai csárda közelében érje őket az est. Ismert, hogy a vontatók és vízenjárók általában nem vetették meg az italt. A gyakori alkoholfogyasztást a nagy erőkifejtéssel és kifáradással járó nehéz testi munka végzése magyarázza. Hideg őszi és téli hajnalokon a pálinka vagy borivást természetes szükségletnek kell tartanunk, mert olyankor az alkohol melegíthette föl elgémberedett tagjaikat.

Éjjel nem vontattak, csak abban az esetben, ha nagyon sürgős volt a fuvar. A kormányos akkor is csak holdvilágnál vállalta a felelősséget, mert sosem lehetett tudni, hogy milyen veszedelmeket rejt a Tisza, ha mégoly tapasztalt kormányos állt is a *domentáton*.²⁶

Nyáron, jó időben a vontatók a parton éjszakáztak. Esős, hűvös időben gabonáshajókon a *csárdában*, tetejetlen hajókon a *gulibában* húzódtak meg a hajósokkal együtt. Éjszaka a benyűgözött vagy partmenti fákhöz kötött lovakra az ab-

²⁵ *Csárda, guliba* — a fahajók farán épített fedett helyiség, amely a hajósok pihenőhelyeül szolgált. Tetejes hajón csárda, tetejetlen hajón guliba volt a neve. A csárda rendszeren ketté volt osztva: egyik fele a kormányoslakás, másik a hajósok lakása, benne ágyak, polcok és egy vaskályha.

²⁶ *Domentát* — a kormányos állása, ahonnan a timonnyal vagy kormányrúddal a hajót irányítja. Tetejes hajón a csárda fölött, tetejetlen hajón a guliba előtt bakokra fektetett deszkák alkotják.

rakos vigyázott. Rossz időben olykor fedett helyre, a folyómenti községekbe valamely ismerős paraszt istállójába kötötték a lovakat. Előfordult nemcsak ereszkedés, hanem vontatás közben is, hogy a hajó *szelet hevert*, azaz erős ellenszél miatt vesztegelni kényszerült. Ezt az időjárás miatti kényszerű tétlenséget *dángubának*, *dángubázásnak* nevezték. A hajósok ilyenkor *dángubát* kaptak (fizetett napszámot), de a vontatóknak nem mindig fizetett a *gazda*.

A hajózás megindulása általában március elejére esett. Amint a zajló jégtáblák eltűntek a folyókról és „kinyílt az idő”, a folyóparton megindult a sürgés-forgás. A vízből élők: hajósok, *bágerosok* (kotróhajón dolgozó munkások), vontatók, zsákolók, kubikosok, *figuracsinálók*, hajóácsok mind a parton gyülekeztek, mert ott kaptak munkát, — ha télen már el nem szegődtek valamelyik hajósgazdához. Hosszú, kemény tél után sok családnál nagy szükség volt a kereső családfő első tavaszi keresetére. Ilyenkor volt fuvar bőven: indultak a tiszai bögőshajók és a marosi *bursellák* gabonáért, a homokoshajók meg sóderért, építkezésnél használt homokért a Tiszára és a Marosra.

A fahajózás virágzása idején a vontatás rendszeresen adott munkát a deszki kocsisoknak márciustól november- decemberig, amíg valamelyik szakaszon be nem állt a Tisza. A jég nagy kárt tehetett a fahajókban, ezért a hajósgazdák arra törekedtek, hogy a Tisza befagyása előtt védett helyre, téli kikötőkbe juttathassák hajóikat. Így is előfordult több ízben, hogy mielőtt a hajó a *tőtthelyre* ért volna, befagyott a Tisza. Ilyen esetben a kormányos írást adott a kocsisoknak a történekről, azok kocsira rakták holmijukat és haza indultak. Szegeden a kapott igazoló írás felmutatása fejében a hajótulajdonostól vagy megbízottjától megkapták hátralékos bérüket. Úgy mondják, csupán Tóth Ferencnek, az 1900-as évek legnagyobb szegedi hajósgazdájának volt az a szokása, hogy a vontatás teljesítése után hajókormányosa teljesen kifizette a kocsisokat.

A vontatók 10 lóig 1 kocsival indultak útnak, de 10-nél több vontatólóhoz már 2 kocsit fogtak be. 2 vagy 3 lovat fogtak a koci elé, a többit a saroglya után kötötték. Ha közelebbi helyre — Klárafalva, Ferencszállás, Makó — vontattak, nem vittek kocsit. Olyankor lóra ültek és a *perecet* fölötötték a ló hátára, hogy a hámfá ne akadályozza a járásban.

Ha az idő megenyhült és a folyó nem zajlott, a deszkiek télen is vontattak. Jellemző, hogy még nagy ünnepek: karácsony, vízkereszt napjaira is vállaltak fuvert. Ez is mutatja, hogy a munka és a végzett munkáért járó kereset volt számukra az első, pedig sokszor már nem a megélhetés biztosítása volt a hajtóerő.

A vontatók kora tavasszal és ősszel vastag gyapjúnadrágot és gyapjúkabátot viseltek. Anyagát az asszonyok rokkán font gyapjúfonálból házilag szőtték. A házi szövés a deszki szerbeknél általános volt. A megszőtt anyagot nedves állapotban *mángolták* és utána varrták meg a szükséges ruhadarabot. Az így készült anyag — úgy mondják — különösen esős időben volt hasznos, mert nem ázott át. Ugyancsak esős, hűvös időben hordták a szűrt és szűrkankót. Az abrakosoknál nyáron is volt szűr, hogy ne fázzon hideg éjszakákon, miközben a lovakra vigyáz. Hideg időben egyesek *bekecset* — birkabőrből varrott ujjatlan téli ruhadarab — is hordtak.

Hagyományos lábbelijük a bocskor, régebben *szíjasbocskort*, az utóbbi évtizedekben *csatosbocskort* viseltek, amit szegedi bocskorostímároktól vásároltak. Esős időben, amikor a folyópartot sok helyen mély sár vagy víz borította, a tehetősebbek csizmát hordtak.

Nyári öltözetük: házi szövésű vászoning, vászongatya (bögatya), egyeseknek festőkötő, fekete zsíros kalap vagy szalmakalap. Sokan nyáron is bocskort hordtak, hogy ne sértsék föl a lábukat. Az ételmezt szőr vagy bőrtarisznyában tartották.

Az első világháború után a szerb vontatók munkaöltözete is némi változáson ment át: a fiatalabbak szűr helyett esőkabátot, gatyá helyett posztó pantallót, bocskor helyett bakancsot viseltek.

A vontatók fizetését a vontatólovak száma, a vontatás távolsága, a hajó rakománya, ill. az határozta meg, hogy üres, *egészterhű* vagy *félterhű* hajót vontattak. Ezekon kívül az is sokat jelentett a bérezésnél, hogy milyen volt a kereslet és kínálat pillanatnyi helyzete. Ha sok vontató várt munkára, akkor a gazdák leverték az árakat. Máskor viszont, pl. amikor a kocsisok a mezőgazdaságban dolgoztak és fontos volt a szállítás, a gazdák drágábban fizették a fuvart.

A vontatókat, — mint már említettük — nem napszámra fizették, de ha átlagos keresetüket napszámra átszámítjuk, úgy látjuk, hogy kb. kétszerese a fuvaros napszámnak és még többszöröse a mezőgazdaságban fizetett gyalog napszámnak. A bérezésük reális mérlegelésénél figyelembe kell vennünk, hogy mostoha időjárás esetén is vontattak, amikor az előrehaladás embertől, állattól egyaránt kitartó, nagy erőfeszítést követelt. Emellett magukat élelmezték és keresetükből tartották a lovakat is. Ha többen vontattak együtt, a bérből közösen vettek ételmezt, ha hazulról nem vittek magukkal ló-eleséget. A megmaradt pénzen osztozkodtak. A bér elosztása aszerint történt, ki hány lovat adott a cukkba. Tehát pl. a 4 lovas kocsis kétszeresét kapta a 2 lovas kocsis keresetének. A szénát könnyen megtakaríthatták, mert találtak a lovaknak a vízparton legelnivaló mezőt, de a kukoricát vagy zabot — ami a vontatólovaknak az erőt adta — már pénzért vásárolták. Saját termésük — ha volt egyáltalán — nem tartott el újig.

A 80 éven felüli deszki hajóvontatók még emlékeztek a marosi *sóshajókra*, amiket Lippára vontattak. Ez a nemzedék az 1900-as években benne élt és benne dolgozott a fahajókon történő gabonaszállítás utolsó, hanyatló korszakában. A gabonáshajókkal végigjárták a Tiszát, Tiszafüredtől Titelig, a Maroson leggyakrabban Aradig, Kőrösön Szarvasig „hajóztak”, sőt többen a Dunán is voltak Pancsováig hajóért. A hosszabb utakon találkozottak máshová való vontatókkal is. Ismereteik szerint a Tisza mentén Szolnokon és Csongrádon voltak még hajóvontatással foglalkozó fuvarosok. A csongrádi vontatóknak kevés lehetett a munkájuk, mert többször megakarták akadályozni a deszkieket, hogy a Kőrösön vontassanak. Pl. tavasszal a Kőrös-torkolatnál várták a szegedi hajókat és azt állították, hogy feljebb a Kőrösön nagy az ár hullám és amiatt nem lehet haladni. Az volt a céljuk, hogy a *rácoktól* átvehessék a fuvart. Persze a deszki kocsisok nem fordultak vissza az ilyen híresztelések miatt.

A század elején neves hajósgazdák voltak Szegeden: Tóth Ferenc, Boros István, Gedó Márton, Tombácz Mihály, a Kopasz család tagjai. A leggazdagabb Tóth Ferenc volt, aki fahajóit az első világháború előtt már saját gőzhajójával vontatta. Az ő tulajdonában volt Szegeden az utolsó nyolc bögőshajó, amelyeket 1917 nyarán adott el a Ferenc csatorna vállalatnak.²⁷

A tetejes gabonaszállító hajókat nevezték *bögőshajónak* (orrtrőkéjük díszes faragványá után), a Maroson járó kisebb búzáshajókat *burcellának* (adatközlőink szerint ezt a megnevezést a más vidékről való uszálykormányosok használták először) és emlegettek *bornyűszájú hajókat* (ezeknek az orrtrőkéje nem függőlegesen, hanem vízszintesen állott, tehát a hajó eleje nem hegyesen, éleben végződött, mint a bögőshajóké). A tetejes hajókon gabonát, kukoricát, dohányt, olykor fát, rőzsét, követ szállítottak. Kukoricával megrakott *egészterhes* hajókat különösen a Bácskából: Törökbecséről, Óbecséről, Musulinból fuvaroztak.

²⁷ Móra Ferenc: Föl se hajózunk, le se hajózunk, Pesti Napló, 1917. júl. 7.

A gabonáshajókon kívül a deszkiek vontattak homokoshajókat, hajómalmot, kofahajót, kotrórt, *sárhajót* (ezek a folyómederből a kotró által kitermelt iszapos homokot szállították), a Tiszán leúsztatott tutajt a Maroson Makóra, szükség esetén *sleppet* (uszályt), sőt az utóbbi időben úszó fürdőházat is. A tutajt úgy vontatták, hogy vastag fenyőszáלבól készítettek *őrfát* a tutaj elején, a végére pedig *lovabakot*, amihez a vontatókötelet kikötötték.

Kofahajó a világháború előtt Martonosról, Kanizsáról, a háború után csak Makóról érkezett Szegedre. Minden héten kétszer, a hetipiac előtti napokon érkeztek és a közúti híd alatt kötöttek ki. A kofahajókat — mint Tömörkény, Sz. Szigety Vilmos leírja — sokszor gyalog vontatták, de a makói kofahajónak éveken át volt deszki kocsisa is.

A nagyobbfajta tetejetlen hajókat *luntrának*, a kisebbeket *derögjének* nevezték. Ezek leggyakrabban építkezésnél használt folyami homokot szállítottak.

A homokoshajózás Szegeden már a múlt század 80-as éveiben jelentős lehetett, hiszen az árvíz utáni rekonstrukció hatalmas építkezései sok falazó és pucoló homokot igényeltek. Újabb föllendülés az 1920-as évek második felében következett be, amikor folytatódott a Fogadalmi templom építése és megkezdődtek az egyetemi építkezések a régi Palánk lebontott utcái helyén. (Dóm tér, Tisza-parti klinika-sor). A 30-as évek végén Szegeden 6 nagyvállalkozó 18 homokoshajót tartott üzemben.²⁸

Az első világháború előtt a deszkiek a szegedi homokoshajókat gyakran vontatták Szolnokon felül Tiszakeszibe, Tiszafüredre, ahonnan sódert, kavicsos homokot szállítottak. Az 1920—30-as években a Marosra jártak építkezésekhez való homokért. A Maros-menti homokkitermelő helyek közelebbiek, mint a tiszai „homokbányák”, másrészt — általános vélemény szerint — a marosi homok jobb minőségű, jobban megfelel építkezési célra, mint a tiszai. A világháború előtt a betonba való sódert Perjámosról hozták. Az egyik 1898-beli születésű deszki kocsis 1916-ban, tavasztól késő őszig, minden héten kétszer vontatott egy-egy homokoshajót Perjámosra. A háború utáni években „kavicsos homokot” Nagylak és Apátfalva környékéről, „pucoló-homokot” Apátfalváról, Makóról, Ferencszállásról, finomabb szemcsézetű „falazó-homokot” pedig Klárafalva alól szállítottak.

Ha Szegedről reggel indultak, estére Makóra értek. Sőt kedvező vízállás esetén Apátfalváig is felhúzták egy nap alatt a homokoshajókat. Máskor — éjszakai pihenővel és étkezéssel — másfél napig tartott Apátfalvára a vontatás. A makói homokkitermelő hely az indulási helytől 31 km-re, az apátfalvi 43—44 km-re esett. Így tehát a vontatók egy nap átlag 30 km-t tettek meg.

A homokszállítás konjunktúrája Szegeden az 1930-as évek végéig tartott. A deszki fuvarosok legtöbbször 1939—40-ben vontatott utoljára. A háborús előkészületek, majd a háború kitörése miatt az építkezések leálltak és egyre kevesebb fuvarra volt szükség. Az az érdekes, hogy — miután az első világháború alatt a tiszai gabonahajózás lényegében megszűnt — éppen egy Szeged fejlődésével, az új építkezésekkel kapcsolatban fölmerült igény, a homokszükséglet tartotta fenn még több mint két évtizedig a lóval történő hajóvontatást, a folyami teherszállításnak ezt a régi munkamódját. Az is igaz, hogy a szállításnak ez a módja jóval olcsóbb volt, mintha gőzhajóval vagy motoroshajóval végzik a vontatást.

A tetejetlen hajókon az utóbbi időkben még kendert is fuvaroztak.

*

A deszki hajóvontatók, amikor nem hajóval vontattak, vállaltak bármilyen lovaskocsin történő teherszállítást. A makói hagyásoknak hagyományát, gabonakeres-

²⁸ Aldobolyi Nagy Miklós: A marosi homokbárkások. Búvár. 1940.

kedőknek gabonát, azután fát, szalmát fuvaroztak. Leggyakrabban a szegedi iparos mestereket szállították vásárokra. A múlt században sok iparos saját lovaskocsiján járt vásárokra, de többségük fuvarost fogadott. Rendszerint volt egy megszokott kocsisuk, és évtizedeken át az szállította őket vásárokra. Szerdai hetipiác napján a deszkiek bementek Szegedre és a piacon megérdeklődtek a mesterektől, szükség van-e fuvarra. Ha igen, megalkudtak és — ha távolabbi vásárba mentek — a szombati hetipiác után, kora délután fölrakodtak a kocsira és indultak, hogy idejében, kora hajnalban a vásárra érjenek. Egy kocsis egyszerre rendszerint két iparost fuvarozott, de módosabbak portékája egyedül is megtöltötte a kocsit. A csizmadiák, cipészek, papucsosok, kalaposok, kékfestők stb. ládáikban vitték a portékát, míg a magyar-szabók, subások a kocsiderékba rakodtak. A fuvarozott iparosok közül: néhány-nak nevét is tudjuk: Gólicity Lázár, Gávrity József, Csávity Szvetozár, Koledin Andrij magyarszabók, Bite Ferenc kékfestő, Petykó Károly és Bányai János sapkás, Szolcsányi kalapos, Rigó csizmadia, Elek Gyula bocskoros. Az első világháború előtt különösen nagy volt a szegedi iparosok vásároló köre: eljártak Arad, Temesvár, Nagyszentmiklós, Oroszlámos, Rábé, Nagykikinda, Zenta, Topolya, Szabadka stb. vásárait. A háború után Halas, Majsza, Félegyháza, Csongrád, Szentes a távolabbi helyek, ahová az iparosokat fuvarozták.

Vásárokra fuvaroztak egész éven át, de főleg télen, amikor szünetelt a hajóvontatás. Igaz, hogy a vásároknak a késő őszi és a tél a legfőbb időszaka.

Megjegyezzük, hogy a szegedi iparosokat nem kizárólag a deszki szerbek fuvarozták és közülük sem mindenki vállalt ilyen szállítást.

A fuvarozásra a deszkieknek utóbb ipart kellett váltaniuk, ami után adót is fizettek.

A fuvarozás, mint főfoglalkozás mellett földműveléssel, paraszti termelő munkával is foglalkoztak. Az adatgyűjtésünkkel elérhető legrégebbi időben, az 1880—90-es években nem minden vontatónak volt földje, de a földtelenek is vettek árendába (haszonbérbe) vagy feles művelésre az uraságtól néhány holdat. Általában azt tapasztaljuk, hogy a deszki hajóvontató fuvarosok törekvő emberek. Az egyik család három nemzedékkel ezelőtt, a múlt század vége felé földnélküli zsellérsorban élt és az 1920-as évek elejére több mint 20 hold földtulajdonat szerzett. Ma már nehéz pontosan megállapítani, mennyi volt ebben a gyarapodásban a hajóvontatással keresett bér szerepe. Bár a vontatás viszonylag jól fizetett munka (idénymunka!) volt, a vontatók sosem csak abból éltek. Elmentek részes aratónak, földet béreltek — és mind-ebből, törekvő családoknál nemcsak a megélhetésre futotta, hanem földszerzésre is. A keresetük jobb volt, mint más fuvarosoké. A hajóvontatást végző szerbeknél a földművelés volt a mellékes munka (és jövedelmi forrás), és ezt maguk is így tartották. Amikor szereztek néhány hold földet, ahhoz már könnyebb volt újabb holdakat „ragasztani”.

Tanulságos ebből a szempontból az egyik legnagyobb szerb vontatócsalád, a Radityok egyik ágának vagyoni helyzete. A ma élő Radity Tósó (szül. 1889) és Milán (szül. 1898) apja és nagyapja is hajóvontatással foglalkozott. A nagyapának kezdetben 8 hold földje volt, de amikor elhalt, három fiára már 5—5 holdat hagyott örököül. Mindhárom fia apja foglalkozását üzte. Hármuk közül a legügyesebb, Radity Misó tehát 5 holddal kezdte és 16 holdra gyarapította, és 8—8 holdat hagyott két fiának. Radity Tósó alig több mint egy évtized alatt négyszeresére növelte földtulajdonát. Persze olyan családokban, ahol foglalkozás öröklődött, a fiúknak is részük volt a később rájuk hagyott örökföld szerzésében, legalábbis a házasságukig vagy a család szétválásáig, amíg közös volt a kereset.

Az említett példából arra is következtethetünk, hogy a 20-as, 30-as években, a marosi homokkereskedelem konjunktúrája idején, a vontatók jobban kerestek, mint

a század elején, amikor még gabonáshajókat fuvaroztak. Nagyobb volt a homok-szükséglet, tehát jól kerestek vele a kereskedők és jobban fizettek. Ugyanakkor a 20—30-as években kevesebb vontató dolgozott, mint korábban, mert a világháború után sokan átköltöztek Jugoszláviába és a kiöregedett, elhalt vontatók helyébe nem kerültek felnövő fiatalok.

A deszki vontatók gazdasági, társadalmi szempontból az utóbbi 80 év alatt differenciált réteget alkottak. A múlt század végén voltak közöttük napszámos, és bérföldet művelő fuvarosemberek is. Ezeknek a kereset sokszor nem volt elég a munka nélküli téli időszakra, különösen ha nagy volt a család. Tömörkény egy olyan esetről ír, amikor december 6-án, hideg időben a Péro nevű rác 12 éves fia meg fuvar keresni, mert apja beteg, a pénzre viszont nagy szükség van otthon.²⁹

A század elejétől a deszki hajóvontató fuvarosok többsége már 6—10 hold föld tulajdonosa. A két világháború közötti konjunktúra idején többen 20—25—30 holdra gyarapították vagyonukat.

A földet igyekeztek maguk megművelni, de ha a hajósgazdak üzentek értük, — az utóbbi időben sürgönyöztek — akkor otthagyták a földet és vontatni mentek. „Otthagytuk az ekét a földben, befogtunk és mentünk vontatni. Amikor elvégeztük a fuvarot és visszaértünk, ott folytattuk a szántást, ahol abba hagytuk...” Ha sürgős volt a mezei munka elvégzése — pl. vetés, aratás, betakarítás — akkor inkább napszámost fogadtak, de kitartottak a vontatás mellett. A tehetősebbek bérest tartottak, aki a szántóföldi munkát végezte és szükség esetén a vontatásnál is segített.

Télen sokan kocsioldalkast, kosarat kötöttek és az uradalom erdejében favágást, rőzsehordást vállaltak.

A hajóvontató fuvarosok háztájéka vagyoni helyzetüknek megfelelően különböző volt. Az istálló régebbi házaknál a lakóházzal egyvégben, másutt azzal szemben, a telek vagy porta másik oldalán állott. A rendszeresen hajóvontatással foglalkozó fuvarosoknak általában 2—4, de többnek 6—8 lova is volt. A lovakat jó időben az istálló végéhez épített féltetejű *nyári színben* tartották.

Módosabb fuvarosok ma még meglévő portája olyan, mint bármely gazdag paraszt gazdasági udvara. (kölábas göré „katárka”, alatta disznóóllal, több szalmakazal, szárkúpok stb.). Több lovat tartottak, mint általában a paraszti gazdasági együttesek, ami nagyobb takarmány-szükségletet is jelentett.

*

A továbbiakban a rendelkezésre álló kevés adat alapján néhány vonatkozásban összehasonlítjuk a deszki hajóvontatókat más vidékek vontatóival.

A lóvontatás szerszámai megegyeztek: általánosnak látszik a vontatók készítette kenderhám használata, bár van adatunk a szíjhám használatára is. A zentai fuvarosok hajóvontatásnál a szíjgyártók által készített szerszámot (fejzót, szügyelót stb.) hagyták a lovakon és kiegészítették azt zsákból, kendersiztesből készített farhással.³⁰ A deszkiek szerint hasonló összeállítású szerszámmal. vontattak a csongrádi fuvarosok is. Valószínű, hogy azok használhattak ilyen szíj- és kenderhámot, akik ritkábban, nem rendszeresen vontattak hajókat.

Győrött ökröket is befogtak hajóvontatásra.³¹ A deszkiek csak lóval vontattak és Betkowskí sem említi a Tisza mentéről az ökrök alkalmazását.

²⁹ Tömörkény: Szirtesek a partok. Hajnali sötétben. Bp. 1958. 404.

³⁰ Saját gyűjtés Sentán 1964. szeptemberében, adatközlő: Kadvány András (szül. 1889).

³¹ Csermák Géza: Hajóvontatás, halászat és vízimolnárság gyűjtése a felső és alsó Duna mellékén 1951. Népr. Múz. Ethn. Adattára 2513. és Timaffy László: Szigetközi krónika, EA. 1959/35. 67.

A lovak befogása általában a leírt módon történt. Csermák Géza bogyiszlói gyűjtésében³² van adat ettől eltérő befogásmódra is: a lovakat nem a rúd mindkét oldalára, hanem csak a part felőli oldalán fogták be, szintén párosával, — de ez annyira eltér az általános képtől, hogy lehet egyedi megoldás vagy talán félreértésen is alapulhat.

A vontatás módja — az eddig ismert adatok szerint — nagy vonásokban megegyezett. A vontatók munkabeosztása, öltözete, étkezése, egyszerűen életmódja is hasonlóságokat mutat a deszki fuvarosokéhoz. Öltözködésükben az első világháborúig elterjedtek voltak a házi szövésű anyagok: kendervászon, gyapjúszóttas. Keresetük másutt is kb. kétszerese a más fuvarosmunkákért fizetett napszámnak.

A hajóvontatás szakterminológiájában találunk eltéréseket, helyi variánsokat, éppúgy mint a fahajósok nyelvében: pl. Szolnokon *preznyák*, Deszken *prednyák* az első ló neve, Szolnokon *turtujás*, Deszken, Szegeden *kurtulás* a cukk végén haladó ló stb., de a szakkifejezések többnyire közös töről fakadtak.

Ha a hajóvontatók gazdasági-társadalmi helyzetét vetjük össze, azt találjuk, hogy a vontatók több helyen olyan paraszt-fuvaros rétegből valók, amely földdel is rendelkezik. Tahi-Tótfalun volt olyan hajóvontató, akinek 20—22 hold földje volt.³³ Ezek a nagyobb földtulajdonnal rendelkező fuvarosok a hajóvontatás mellett maguk szántották földjüket, maguk nyomtatták el a gabonát, amikor a fuvarok között a mezőgazdasági munkára rátértek. „Vót úgy is, hogy a cséplést is otthattuk a vontatásér, nos, mire kéthetire hazamentünk, há kicsirázott a gabona a szérűben” — mondják a Győr vidéki hajóvontatók.³⁴ Ha a szükség úgy kívánta, sokan napszamosokat fogadtak a mezőgazdasági munkák elvégzésére. Ebben a tekintetben a Pest környéki és Győr melletti faluk vontatói hasonlóak a deszkiekhez.

Rövid összevetésünkben nem törekedtünk teljességre, részletességre, hiszen az ilyen vizsgálódásnak a feltételei sincsenek meg. Az összehasonlító elemzés a jövő feladata, amihez még több helyről alapos, részletgazdag leírások szükségesek.

Kérdés, vajon a szegedi fahajókat miért a deszki szerbek vontatták, akkor, amikor a városban is volt elég jelentős fuvarosréteg. Közelebb visz a kérdés megválaszolásához, ha néhány párhuzamot hozunk fel. A Duna magyarországi középső és alsó szakaszán Pest, Tolna és Baja volt a fahajózás és hajóépítés központja. A pesti hajókat Tahi-Tótfalu, Szentendre, Szigetmonostor fuvarosai, a tolnaiakat Bogyiszló, a bajaiakat pedig a Duna másik partján fekvő Bába község fuvarosai vontatták. Másutt is az volt tehát a szokás, hogy a nagyobb (hajós és hajóépítő) település hajóit nem helybeliek, hanem közelben lévő kisebb folyómenti községek emberei fuvarozták. További párhuzamok: Pest környékén is voltak szerb származású vontatók (Tótfalu, Szentendre), akárcsak Szeged mellett a deszkiek. A tolnai és bajai fahajókat vontató bogyiszlói ill. bátai fuvarosok viszont az utóbbi időben magyarok voltak.³⁵

Általános tehát, hogy a lóval dolgozó vontatók a hajózási központok közelében lévő valamely község fuvarosai, de nem feltétlenül szerb származásúak. A hajóvontatás szakkifejezései között sok a szerb eredetű szó: *prednyák*, *rajder*, *danguba* stb. Ezeket a kifejezéseket nemcsak a deszkiek használták, hanem használatosak voltak másutt is, pl. a Tisza mentén a szolnoki vontatók között. — néha ugyan kissé megmásított hangalakkal.

³² Csermák G: Bogyiszlói gyűjtés (Tolna m) EA, 2605.

³³ Szoboszlainé Raffay Anna: Vegyes néprajzi gyűjtés Tahi-Tótfalun 1950. EA. 2238.

³⁴ Timaffy: i. m. 68.

³⁵ Solymos Ede bajai múzeumigazgató szíves közlése.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy: a hajóvontatás szókincsében kimutatható a délszláv hatás, több helyen a hajóvontatók szerb fuvarosok voltak, és Deszken több szerb családban három nemzedéki visszamenően hajóvontatással foglalkoztak az elődök.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy az állati erővel végzett hajóvontatás a múltban a szerbség egy bizonyos rétegének hagyományos foglalkozása volt. Ez természetesen nem általánosítható, hiszen a hajózási központok mellett nem mindenütt laktak szerb telepések. A föltevés igazolásához alaposan meg kell vizsgálni több helyen a hajóvontatás történeti rétegeit, ami e dolgozat keretein már túlmútat.

Fenti következtetést alátámasztja az a tapasztalat, hogy a deszki szerb hajóvontatók igen törekvő, vállalkozó szellemű emberek voltak. A vontatás nehéz, sokszor nagy erőfeszítést igénylő munkáját nem mindenki vállalta, még a jobb kereset reményében sem. Voltak Deszken olyan földművelők, akik kiegészítőnek egy-egy útra elmentek a szerbekkel, de rendszerint azzal tértek haza, hogy egész életükben nem végeznék a vontatást semilyen pénzért sem. A még élő vontatókban viszont olyan embereket ismertünk meg, akik nem riadtak vissza a nehéz munkától, akkor, ha megfizették őket. Láttuk, hogy a vontatáson kívül vásárokra fuvaroztak és paraszti termelő munkát is végeztek. Jól kerestek, de keményen meg is dolgoztak érte. Akik nem itták el a kocsmákban és folyóparti csárdákban a keresetet, azok földet vásárolni, gyarapodni is tudtak.

A deszki hajóvontatók olyan társadalmi réteget képviselnek, amely munkája szerint elsősorban fuvaros, másodsorban paraszt volt, életformáját pedig döntően a hagyományos paraszti életkeretek határozták meg.

Juhász Antal

DIE DESZKER BUGSIERER

Das Holzschleppen auf den Flüssen und das Bugsieren ist ein ziemlich vernachlässigtes Gebiet der ungarischen volkskundlichen Literatur. Der Verfasser überblickt die auf dieses Thema bezügliche Fachliteratur und weist auf die Bedeutung der alten Flussschiffahrt und des Schifftransportes hin.

An der Theiss war Szeged das grösste Zentrum des Flusshandels. Bei einer jeden Schiffahrtszentrale pflegte sich eine ansehnliche Schicht von Bugsierern herauszubilden. Die Szegeder Holzschiffe wurden einer Jahrhundertealten Tradition nach von Deszker Serben bugsiert. Die Untersuchung befasst sich mit der Arbeit und der Lebensweise der Deszker Bugsierer.

Deszk ist ein ungarisch-serbischer gemischtsprachiger Ort in 9 Km Entfernung von Szeged an der Maros. Die Deszker Serben liessen die Holzschiffe mit Pferden schleppen. Das Schleppgeschirr der Pferde wurde von den Deszker Bugsierern aus Hanftau und Gurt selber hergestellt. Dieses hanfene Geschirr war sehr praktisch und vor allem leicht (Abb. 2.). — Grössere Getreidefrachtschiffe wurden auf der Theiss mit 20—24 pferden bugsiert, die Sandtransportschiffe mit 6—8—10 pferden. In der Zeit von Hochwasser, als das Inundationsgebiet der Theiss überschwemmt wurde, konnte man mit Pferden nicht bugsieren. Vom Verfasser werden jene Arbeitsmethoden besprochen, mit welchen man bei solchen Gelegenheiten gegen den Wasserlauf vorwärtskommen konnte.

Entlang der Theiss ist in unserem Jahrhundert gleichzeitig mit dem Bugsieren durch Pferde auch das Schleppen der Schiffe mit menschlicher Muskelkraft erhalten geblieben. In der letzten Zeit wurden mit menschlicher Kraft nur noch die die Wochenmärkte besuchenden kleineren Prahme, die sog. Hökerschiffe (*kofahajó*) geschleppt, diese Arbeit wurde von den Deszker Serben nicht mehr übernommen, sie haben nur mit Pferden bugsiert.

Der Verfasser bespricht die tägliche Arbeitseinteilung der Bugsierer, ihre Mahlzeiten und Kleidung. Im Frühjahr und im Herbst trugen die Bugsierer dicke wollene Hosen und Röcke, deren Tuch häuslich gewoben worden war. Bei regnerischem und kühlem Wetter trugen sie Grobturnmäntel (szür, szürkankó). Ihr herkömmliches Schuhwerk war früher der Riemen-Bundschuh, später der mit einer Schnalle versehene Bundschuh. Zur Sommerzeit bestand ihre Tracht aus Hemd, breite Hosen aus Leinwand (*gatya*), Hut und Bundschuh.

Die Bugsierer wurden nicht mit Tagelöhnen bezahlt, sondern für je eine Fahrt für das Bugsieren bis zum Transportziel nach Abmachung entlohnt. Ihre Entlohnung wurde auch durch die jeweilige Stellung und das Schwanken in der Nachfrage und im Angebot beeinflusst. Ihr Durchschnittslohn war ungefähr doppelt so hoch wie der Tagelohn der Fuhrleute und machte sogar das Mehrfache des in der Landwirtschaft üblichen gewöhnlichen Tagelohnes aus. Bei der Beurteilung ihrer Entlohnung ist in Betracht zu ziehen, dass sie beim Bugsieren während 12—15 Stunden besonders im Falle eines Unwetters eine sehr schwere Arbeit verrichten mussten. In den 1930-er Jahren ist es oft vorgekommen, dass die Schiffbesitzer mit den Deszker Bugsierern Verträge abgeschlossen haben. Der Vertrag sicherte für den Schiffbesitzer die ständige Arbeitskraft, den Bugsierern aber die Arbeitsgelegenheit und den im voraus ausbedungenen Lohn.

Die Serben von Deszk haben ausser den Getreideschiffen auch Sandtransportschiffe, Schiffmühlen, Hökerschiffe, Baggerschiffe, Lehmtransportschiffe, Fährschiffe, Flösse und mitunter auch Schleppen bugsiert. Zu den Szegeder Bauarbeiten wurde der für den Beton benötigte schotterige Sand und der Sand für den Mörtel früher von der Theiss und der Marosch, später nur von der Marosch transportiert. Dieser Transport des Flussandes hat in Szeged das Bugsieren mit Pferden bis zum Ende der 1930-er Jahre erhalten.

In Deszk gab es am Anfang des XX. Jahrhunderts ungefähr 40—50 Fuhrleute, die sich mit Bugsieren folgerichtig beschäftigten. Diese Beschäftigung hat sich oft von dem Vater auf den Sohn vererbt. Die Söhne haben im Alter von 13—14 Jahren die Kniffe dieser Arbeit angeeignet.

Die bugsierenden Fuhrleute bildeten in wirtschaftlicher und sozialer Hinsicht nicht eine einheitliche Schicht. Seit dem Anfang des Jahrhunderts besaßen die meisten Bugsierer—Familien auch Ackerland und die Strebsamen unter ihnen konnten sich während der Konjunktur der Sandfuhren auch bereichern. Wohlhabendere Bugsierer haben 5—6, einigemal sogar 8 Pferde gehalten.

Zuletzt vergleicht der Verfasser auf Grund der Daten der zur Verfügung stehenden Fachliteratur die Bugsierer von Deszk mit den Bugsierern anderer Landesteile.

Antal Juhász

MAKSA MIHÁLY TÁLAS

(1851—1908)

A „tálas” fogalma a néprajzi irodalomban Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi tálasságról szóló tanulmányához fűződik, amely 1914—1916 között jelent meg és máig a legalaposabb leírása a magyar fazekasmesterségnek.¹ Kevésbé ismert Kiss Lajosnak a szegedi egyetem kiadásában megjelent munkája, a vásárhelyi tálasok társadalmi viszonyairól, életkörülményeiről.² Ebben a második tanulmányban Kiss Lajos felsorolja a város híresebb mestereit városrészenként és az újvárosiak között — de nem különös hangsúllyal — a Maksa nevet is megemlíti.

Maksa Mihály nevére e sorok írója a Néprajzi Múzeum vásárhelyi edényeinek tanulmányozásakor figyelt fel 1953-ban, amikor Wiener Tibor műgyűjtő százszáz tárgyból álló vásárhelyi kerámia gyűjteményét leltározta.

Jórészt ez a gazdag anyag tette lehetővé 1954-ben a Néprajzi Múzeum vásárhelyi évszamos cserépedényeinek feldolgozását.³ Akkor hét edény volt a Néprajzi Múzeumban, melyen „Maksa Mihály tálas” aláírás szerepelt, és ennek alapján összesen 24 darabot tulajdoníthatunk neki. Különösen egy páratlan darab vált ki, amelyet Csilléry Klára gyűjtött 1950-ben Vásárhelyen: fortélyos kancsó. Olyasféle, mint a csalikorsó, de nem kerekszájú, hanem összenyomott kancsósájú (vásárhelyi nevén „mihók”). Díszítménye pöttyökből alakított szőlőfürt, fenekén a következő felirat: „1871 Készítette Maksa Mihály ezen Mihókot a' gölöncsér ifjúság számára midőn Tóth József volt a czéh mester.” (55. sz. I. t. 1—2.). 1959-ben a „Magyar népi cserépedények” kiállítása alkalmával Maksa Mihály edényei különálló vitrinben foglaltak helyet, s mellette ott állt korongja is.⁴ Ez a különlegesen szép szerző szám egyik újvárosi tálasnál volt, akinek apja Kiss Zoltán, Maksa Mihály műhelyében dolgozott. „Különös mester volt, mindent úgy megcsinált” — emlékezett vissza Kiss Zoltán és elmondotta, hogy Maksa leánya, Júlia, özv Aracsi Imréné még az apai házban lakik Újvárosban, a Szoboszlai úton. Aracsinéval 1955-ben sikerült beszélni, egy év múlva azután meghalt.

Ki volt ez a „különös” tálas, aki ilyen tudatosan vállalta műveit? Erre a kérdésre elsősorban leánya adott feleletet. Életét röviden össze lehet foglalni: 1851-ben született, másfélholdas szegényparaszt fia. Pap akart lenni, egy osztály híján elvégezte a gimnáziumot. Szülei ekkor meghaltak, saját kenyerére lett utalva. Maksa Istvánhoz, testvérbátyjához állt be a mesterséget tanulni. 1871-ben, húsz éves korá-

¹ *Kiss Lajos*, A hódmezővásárhelyi tálasság. NÉ. XV. (1914) 248; XVI. (1915) 51; XVII. (1916) 72.

² *Kiss Lajos*, A hódmezővásárhelyi tálasság története. Dolgozatok a m. kir. Ferenc József tud. egy. Archeológiai Intézetéből. II. (1926) 185. Újkiadás: Vásárhelyi kistükör, Budapest. 1964.

³ *Kresz Mária*, Évszamos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban. NÉ. XXXVI. (1954) 12.

⁴ *Kresz Mária*, Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. NÉ. XLIII. (1961) 141.

ban szabadult fel, ekkor csinálta a fent említett mihókot. Felszabadulása után házat szerzett, megnősült, 13 gyermeknek lett apja, de gyermekei, két leány kivételével, mind vagy csecsemőkorukban, vagy ifjúkorban meghaltak. „Született-halt” — mondja leánya. „Éjt nappallá téve dolgozott, hogy fenntartsa azt a kis ‚van’-t”. Nem sokáig bírta, 1908-ban, 57 éves korában meghalt.

Leányánál fennmaradt három füzete. Az egyik diákkori latinfüzet, a másikba krónikaszerűen bejegyezte minden év jeles eseményeit. Legérdekesebb a harmadik füzet: „Igaz és tökéletes beszédek” címen gondolatait, imádságokat írt bele, bibliai-idézeteket, kedves verseinek sorait. Cseréptárgyai közül eddig 32 szignált darab ismeretes és ennek alapján egyelőre összesen több, mint 80 edényről tételezhető fel, hogy keze munkája. Művei, feljegyzései, valamint leánya visszaemlékezése együttesen ritka alkalmat nyújtanak, hogy egy kiváló magyar tálás szellemét és művészetét megismerjük.

Munkája szervesen kapcsolódik Hódmezővásárhely és ezen belül Újváros fazekasmesterségébe. Újvárosban belül szűkebb kört jelenthetett a Maksa család és ezen belül újra egyénit, sajátost Mihály. Mesterének, testvérbátyjának, Istvánnak edényeit is ismerjük és az ő leánya, Judit, özv. Molnár Lajosné is jól emlékezett még apjára, apja mintáira. 1955-ben a Tornyai János Múzeumban (a népművészeti kiállítás rendezése során) a két idős unokatestvér, Judit és Júlia megtekintették a múzeum cserépgyűjteményét és elmondották, hogy melyik darabban ismerik fel apjuk kezemunkáját.

Az alábbiakban a család egyes tagjainak hitelesíthető edényeit ismertetjük, hogy végezetül Mihály életére, gondolataira és műveire térjünk rá.

Négy Maksa testvér volt és ezek közül hárman voltak tálások: István, János és Mihály. A negyedik testvér, József is beállt tálásnak 1882-ben, de fiatalon halt meg 1887-ben, 30 éves sem volt. (Vö. az ő nevét viselő butellát 1885-ből.)⁵ A legidősebbnél, Istvánnál tanulta mind János, mind Mihály a mesterséget, István pedig leánya visszaemlékezése szerint Szakmári Mihálynál tanult, Susán városrészben. Hatással lehetett Istvánra az apósa is, Varsányi Mihály (1801—1891) újvárosi tálás, akinek Judit nevű lányát 1862-ben vette feleségül. Varsányi gyermekei közül is kettőből lett „göröncsér”: Sándor (szül. 1847) és Bálint (1851—1900).

Varsányi Mihálynak egy külső oldalán díszített „*leveles tálja*” fennmaradt unokájánál, Maksa Juditnál, és ez jelenleg a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban van kiállítva (I. t. 3.). Ez a tál azért jelentős számunkra, mert középminőségű, a pöttyökből alakított szőlőfürtöt viszontlátjuk Maksa Mihály fent említett fortélyos mihókján és más edényeire is jellemző a sötét alapra csepegtetett nagy fehér pötty. A pöttyök lágyan folynak bele a sötét alapba. Ezt szándékosan idézték elő, Maksa Judit magyarázata szerint: „abba a friss-gyöngé festékbe csöpögtették bele, hogy így alászaladjon”. Mindegyik pötty közepét kis zöld pont élénkíti. „az viszi föl”, ez jól látszik a tál kisebb méretű párján. A leveses tálát Varsányi Mihály még legénykorában, 1862 előtt készítette. Technikája szerint abból az időből való, amikor már elhagyták a század első felére Vásárhelyre oly jellegzetes vasoxidos „sárga máz” használatát, és e helyett csak szintelen „fehér” mázzal fedték az edényt.

Varsányi Mihály gyermekei közül Bálint lett tálás (1851—1900), ő több edényt ajándékozott a vásárhelyi múzeumnak, ezekből is vissza lehet következtetni a család stílusára.

⁵ Népr. Múz. 53. 61. 384.

Van egy 1882 augusztus 16-ra keltezett butella „Maksa József tálás” aláírással, de a butella jellege és az írás teljesen Maksa Mihályra vall. Ügylátszik testvére helyette készítette e darabot. A butella Halmi Pál számára készült, a felirat „Szentseges Úr Isten Magyarok Istene” kezdetű vers.

1. Csalikancsó, „mihók”, Maksa Mihály 20 éves korában, 1871-ben készítette.

2. Az előbbi csalikancsó aljának felirata.

3. Varsányi Mihály „leveses tála” az 1850-es évekből, a fenti csalikancsó mintájának előzménye.

4. Csalikancsó, „rejtélyes kancsó”, 1888, id. Maksa István munkája.

Maksa István (1840—1902, de csak 1892-ig dolgozott) lett a leghíresebb a *Maksa* testvérek közül, *Kiss Lajos* is őt sorolja fel az ismertebb régi tálások között. Korábban a *Kis utcában* lakott, majd 1878-ban vette meg a *Déliabab utca 7. számú házát*, a város szélén, már a töltés mellett, ahol egymást érik a tálasműhelyek. Ebben a házban élt haláláig s itt élt leánya, *Judit* is, a mi adatközlőnk. Három korong forgott a műhelyében, mindig volt egy-két segéd, néha inas is. Beépített „égetője” volt, ezt nagysága szerint 1200-as kemencének mondták, de voltaképpen kereken 1300 edény fért el benne, amely a következőképpen oszlott meg: „22 első tál, 22 második tál, 22 nagyuras tál, 30 nagy leveses tál, 50 kis leveses tál, 100 porciós tál, 100 pici tál, 100 piri tál, 250 piri tányér, 250 piri csésze, 100 uras csésze, 250 kis csésze.” Tulajdonképpen 1296 edény.

„Akkor még csübe égettek, legalul nagyja. Tetején bögre, vagy leborogatták kis csészével. Sokszor olyan ragacsos volt, alig tudtuk szétvenni”, — emlékezik vissza *Judit*, a kemencébe való rakodásról. „*Borítva* nem olyan ragacsos” — fűzi hozzá. (A „csöbe” égetés a tálak függőleges elrendezését jelenti, szemben a később elterjedt vízszintes elhelyezéssel, a „borítva” rakodással.⁶) Fennálló edényt csak ősszel, télen csináltak. Karácsony után egy kis szünetet tartottak, januárban elkezdtek „a padlásra dolgozni”, bögrét, szilkét csináltak februárig. Akkoriban Újvárosban még a férfiak virágoztak. *Maksa István* kereken 25 évig, 1892-ig egy békési kereskedőnek, *Félix Teréznek* szállított, edényei tehát jórészt *Békés* megyében terjedtek el.

Két testvérén kívül nála tanult *Lázi István* (akinek később nagyon nagy műhelye lett), *Orbán Mihály*, *Mucsi János*, *Varga* és mások. Négy gyermeke közül *István* fia (1872—1932) szintén tálás lett. Leánya, *Judit* Újváros egyik legismertebb íróasszonya, de nem a régi minták művelője. Fialat leány volt, amikor 1896 telén az agyagipari gyakorlóiskola megnyílt, ahova három hónapig járt (novembertől februárig). *Hartmann Pál* festőművésztől tanulta az új mintákat, nagyon szépen haladt és meg voltak elégedve vele. Még van néhány dísztlálja, amit az iskolában e tanfolyamon „magyaros” mintákkal festett. Későbbi stílusa azonban elüt ezektől és a gyári köedény hatását mutatja, naturalisztikus rózsacsokrokat festett ecsettel. Bár *Judit* félszázadig újdívatú mintákat festett, mégis oly kitűnő maradt vizuális memóriája, hogy ilyen hosszú idő után, 1955-ben, kérésre fel tudta idézni apja tál-tányér mintáit és azokat le tudta rajzolni. „Az én apámnak az volt a legkedvesebb, a magyar korona, egyik oldalán cserág, másik oldalán makkág, a kakas, tulipán, kosaras virág, madár faágon” (II. t.). A házban és a szomszédoknál még maradt néhány edény, amelyeket *Maksa István* csinált és a fenti mintákat megtaláljuk a mester volt segédjeinek, tanítványainak munkáján is.

Maksa István edényeinek áttekintését először a *tálás edénnyel* kezdjük. Ezt mindig nagy tömegben csináltak, felirat nélkül, így pusztán a minta alapján nagyon nehéz őket mesterhez kötni. E darabokat kevésbé gyűjtötték, a használatban jobban elkoptak, eltörtek, mint az inkább megbecsült egyedi darabok. *Judit* szerint a tálak általában „sárgák” voltak, meg fehérek. (A „sárga” alatt a zsemlyeszínű festéket kell érteni, a *Dud* községből hozott ún. „dudi föld”-et. A „fehér” szín sárgásfehér árnyalatú és „pécsi földből” készült, szemben az 1900-as években elterjedt „recski föld” fehérebb színével.) *Maksa István* legkedvesebb mintáját, a magyar címet látjuk viszont egy félméteres „*első tál*”-on, amely szomszédjánál maradt meg (2. sz. III. t. 1.).

⁶ *Kresz Mária*, *Fazekas*, korsós, tálás. *Ethn.* LXXI. (1960) 297.

II. Id. Maksa István tál-tányér mintái, leánya, Maksa Judit rajzolta emlékezet után 1955-ben.
„Kakas”, „magyar korona”, „kosaras virág”, „tulipán”, „madár ágon”.

őv Molnár Lajosé
Maksa Judit

A *szilkék, bögrék* Maksa Judit szerint szintén „sárgák” vagy „fehérek” voltak, de lehettek „feketék” (sötétbarna), vagy pedig „félíg barna, félíg sárga”.

A *kanta* lehetett mázatlan, sárga és zöld mázfoltokkal. Ez volt az ún. „mázvirágos” kanta. Mindig fődővel készült és mindig párosan. Mázvirágos kanta maradt a szomszédban, de Judit szerint nem a mester, hanem valamelyik segédje csinálhatta. A kantán tehát megmaradt a múlt század első felére még oly jellemző sárgamáz használata. (A sárga mázat meg kell különböztetni a fent említett újabb eredetű földfestékből, a „dudi földből” készített sárgától.) Maksa Judit szerint apja sárgamázást csak „folyóedénybe” csinált és megkülönbözteti a folyóedénytől a „babramunkát”. „Ha olyan babramunkát csinált, azt bekarcolta és zöld mázzal öntötte le”, — a zöld tehát a kivételes, egyedi edény színe volt, elsősorban a butellák színe.

Maksa Istvántól szignált *butellát* nem ismerünk, de házában maradt egy 1894-es darab, mely Judit szerint az ő műve (9. sz.). „Jó atyám csinálta, házi szükségletre”. Technikáját (nemzetközi szóval *sgraffiato*) így magyarázza: „leöntik fehérrel, lyuggalóval karcolják, leöntötték zölddel”.

*„Zöld butéla az én nevem
mikor pálinka van benem
de ha pálinka nincs benem
mindjá cserép az én nevem”*

A vers fölött és alatt egy-egy körzővel rajzolt félkör van, egyenes oldalával befelé, ferdén bekockázva. A butella másik lapján ugyanilyen félkörök közé írta az évszámot, alatta és fölötte ügyetlenül kígyóvonalat húzott, ún. „halálfog”-at. A keskeny oldalára szintén kígyóvonalat rajzolt.

Több butella felírata és mintázata teljesen megegyezik a fenti darabbal és ezért ezeket szintén Maksa Istvánnak tulajdonítjuk (1—15. sz.). Mindegyiken nagyon jellegzetes az *I* számjegy írása. Feltűnő azonban, hogy ezeken nem „butéla”, hanem „butyéla” az edény neve. Némelyiken a vers:

*„Az én nevem butyéla
benem van a pálinka
igyál pajtás belőle
csak föl ne bukjal tőle
virát.”*

A pálinkás „*butykost*” (butykoskorsót) is egyszín zöldre öntötte. „Az a karcolt minta volt rajta, mint a butyelán, meg a betű.” Ilyen nem maradt fenn.

István munkája közül legfontosabb számunkra egy zöld *csali kancsó*, a „*mihók*”. Formája ugyanolyan, mint Mihály 1871-ből való darabja (1. sz. I. t. 4.). A száj alatti rész áttört, ez világos színű, az áttörés alatt cső vezet körül, tele csecsekkel. Füle is cső és a fenékszőgben körül is cső van. Neve Judit szerint „*rejtélyes kancsó*”. „Mikor jött a társaság, akkor bevittek benne bort és aki nem tudta a titkát, nem tudott belőle inni. Így szórakoztak akkor disznóölésen, névestén.” 1888-ra datált, ezért nem tudjuk, hogy Mihály vette át ezt a formát mesterétől, vagy talán István vette át tőle. A rejtélyes kancsó mindenesetre egyedülálló edényforma, e két darabon kívül több ilyen nem ismerünk, bár a két forma, amely ebben egyesül, a kerek-szájú fortélyos csalikorsó és az összenyomott szájú kancsó külön-külön nagymúltú és széles elterjedtségű edény.

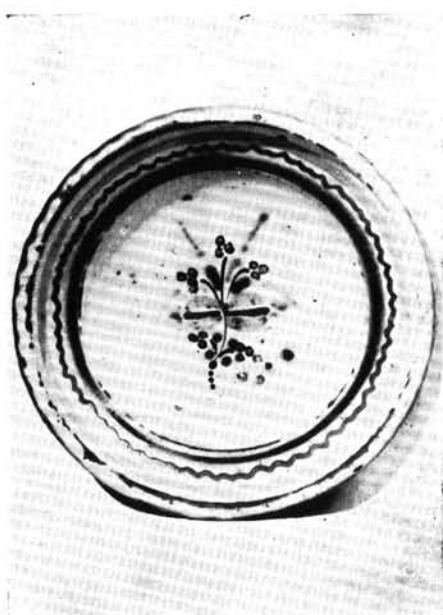
1. Nagy tál, „első tál”,
id. Maksa István munkája.

2. Hordókulacs, „hathordó”, id. Maksa
István nevével, 1880.

3. Szilke, „komaszilke”, id. Maksa Istvánné
Varsányi Judit betüivel, 1893, ifj. Maksa
István munkája.

4. Tányér, ifj. Maksa István munkája.

Egyszerű zöld kancsó, „*mihók*” is maradt fenn Maksa István műhelyéből (5. sz. I. t. 4.). „Mihókot csak rendelésre csináltak, kész árú nem volt, mert az csak nem kellett úgy mindenkinek, mert az nem olyan használt cikk volt.”

Az egyetlen tárgy Maksa István nevével hat kis hordóból formált zöldmázás „*hordókulacs*” 1880-ból (8. sz. III. t. 2.). A számjegyek írása ugyanolyan, mint az előbb említett butellán; feltételezhetően magamagának csinálta. Karcolt felírata a hordócskákra van elosztva: „Maksa Istváné ez a Hordókulacs készítöttem 1880dik évbe Január 12dik napján”, az utolsó hordócskára pedig kis hármassal végződött. Tülső oldalán következő a felirat:

*„Hathordóból iszok most
ki nem hiszi néze most
Igyunk rája
úgy is elnyel
a sír szája
Ott lesz nekünk
fárat testünk
csendes hazája
re re re
vájon egészségire”*

Teljesen felszijazott, fadugóval ellátott szép edény.

Maksa Istvánnak tulajdonítható kulacsról nem tudunk, bár leánya emlékezik, hogy csinált ilyet, közepűtt rozettával: „mikor meg van lapitva a kulacs. horpadt metszéssel.”

A körzővel előrajzolt áttörést, „*körmetszést*” más tárgyakra is alkalmazta. Csinált metszett „*csörögés tálat*”, *fésűtartót*. Judit szerint a Tornyai Múzeum két finomművű *varrókosara* az ő munkája (6. és 7. sz.).

Ajándéktárgy volt a földővel ellátott *bödön*. Egy 1870 szeptember 20-án készült zöld bödön fennmaradt házában, a számjegyek és az írás megegyezik a butellákon és a hordókulacson látottakkal (4. sz.). A földő már elveszett, de gombos földő volt. Bödönre olyan földőt is szoktak csinálni, amelynek fogója kutya vagy macska alakú.

Még egy apróság, saját házából: hosszú, keskeny „*ablakrályú*”, az ablakpárkányra tették, kis rongyot bele és abba folyt a pára. Ilyent ajándékba is csinált ismerősöknek, „mer nagyon helyes volt” (16—18. sz.).

Hogy az ő műhelyében készült játék vagy nem, az nem biztos, de bizonyos, hogy Maksa Judit maga is tudott játékedényt korongozni.

Megmaradt Maksa István házában *kéménygombja*, „ez mutatta, hogy itt csempes van ebben a házban”. Világos zöld színű, tornyos formájú, alja vázaszerű és rányomott agyaggombokkal telerakott (19. sz.).

Szerszámai közül a Néprajzi Múzeumban van a körzője, ezt főleg a mázórló beállításánál használta. Rajta vannak betűi: „M. I.”⁷ Ugyancsak a Néprajzi Múzeumba került az edények szárításánál használt két „*lázsaifa*”, mindegyiken hét „*fog*”, a polcok tartására.⁸

Maksa István műveinek meghatározásánál nehézséget jelent, hogy nem tudjuk elég világosan elválasztani munkáját fiának edényeitől. A házból került ki egy

⁷ Népr. Múz. 55.5.2.

⁸ Népr. Múz. 63.57.4.1-2.

nagy „komaszilke”, „ételhordó”, Varsányi Judit nevét jelző „VJ” betűvel és az 1893-as évszámmal (22. sz. III. t. 4.). Maksa Judit szerint ezt az edényt már nem az apja csinálta, hanem annak fia, *ifjabb Maksa István*. A szilke fehér, pécsi földdel festett, díszítése tarka, szája sárgába volt mártva, a legszéle zöldbe, alul nemzeti csík van, felül zöld csík, a kettő között kis virág, — így írja le Judit az edényt. Virágozása finom és aprólékos, sok kicsi zöld ponttal, még a betűk is pontokból valók. Ugyanilyen aprólékos virágozású tányérok is maradtak meg Maksáék szomszédságában (21. sz. III. t. 4.), és előkerültek más tárgyak is, több zöldmázas edény, köcsög, butykos, szilke, bögre. A zöld szín azonban valamivel világosabb árnyalatú, mint id. Maksa István darabjainál. A fiatalabb Maksa István 1932-ig dolgozott, de még az első világháború előtt elérte őt az agyagipari tanműhely hatása, az ólompapír patronnal való lélektelen festés, — ezt tanúsítja egy bödön, melyet 1908-ban ajándékozott egy másik tálás házasságára (24. sz.).

Maksa István műhelyéből legalább nyolc tálás került ki, fiával és testvéreivel együtt, így hatása szélesben elterjedhetett Újváros mesterei között. Van néhány edény, mely feltételezhetőleg Maksa István műhelyében készült, vagy annak hatása alatt. Egy szép kulacs és egy butella egyik legényének *Mucsi János*nak nevét viseli; Maksa Judit úgy véli, hogy e két edényt apja csinálta a legénynek.⁹ *Lázi István* butellái is bizonyos rokonságot mutatnak, s a Lázi műhelyre jellemző szöveg a Maksa családnál is gyakori.¹⁰ Talán *Orbán Mihály* műve egy kakasos fekete tányér.¹¹

*Maksa János*ról viszonylag kevesebbet tudunk, mert útódja nem maradt. Ő is a Délibáb utcában lakott, mint István. Úgy mondják, ő vitte legkevesebbre: „a János bátyánk már nem szerette úgy a mesterségét, mint ez a kettő. Ott nem ment annyira az ipar, ott enyhébben, lanyhábban dolgoztak.” Segéd nem volt, csak a család és darabszámos munkás.

Őt szignált butelláját ismerjük (25—29. sz. IV. t. 1.), és ennek alapján még kettőről tételezhetjük fel bizonyosan, hogy az ő munkája (30—31. sz.). Nem lehetett jelentéktelen tehetség, butelláinak rajza mutatja, hogy benne is jó művészi hajlam rejtőzött, a mintákat még szebben és egyénibben karcolta, mint testvérei. Két butelláján ágas-virágos fát látunk apró madarakkal, kiegyensúlyozott, aszimmetrikus kompozícióban (31. sz. IV. t. 2.). A szimmetria különben sem jellemző reá, az évszám, felírat félrecsúszik. Közös jellegzetesség István butelláival a fent és lent elhelyezett bekockázott félkör. Előfordul a Judit rajzaiból ismert kosaras hármastulipán motívuma (27. sz.). A butella keskeny oldalára vagy karéjos levélsort tesz hullámvonalas szárral, vagy zsinórozást, de a zsinórozás Jánosnál lefelé mindig elvékonyodik, míg Mihálynál ugyanolyan szélességű marad. Írása parasztos és helyesírása a tájszólást követi.

Egyik gyakori verse:

„*Szilágyi Ferenc az én nevem
mög gyön akkor az én kedvem
butélám kezemben tartom
belőle bőven ihatom.*”

Vagy:

„*de ha pálinka nincs benem
Mingyárt cserép az én nevem*”

⁹ Hmv. Tornyai János Múz. 52. 113. 1; Szeged Móra F. Múz. 50. 699. 1.

¹⁰ Népr. Múz. 51. 27. 42. és 51. 27. 43.

¹¹ Hmv. Tornyai J. Múz. 50. 576.

„Zöld butéla az én nevem” vers is gyakori nála. Egyik darabon a butella ellopójára kívánt tréfás átok van: „aki ezen butélának szórul lopására...”

Más edényt alig ismerünk Jánostól. Maksa Mihályék házában maradt egy más-
zas virágozott korsó és egy zöld butykoskorsó. Mindkettőt ő készítette, öccse le-
ányának, Júliának (32—33. sz.).

Maksa János kereskedője, Varró Antal vásárhelyi ember volt. Főleg dél felé szállított, a Bácskába, Bánátba, de Jánosnak volt saját fogatja is és azzal Erdélybe is eljárt.

*

Maksa Mihály maga jegyezte fel anyakönyvi kivonatait: 1851 szeptember 28-án született, édesatyja János, „szántóvető”, édesanyja Csönde Ilona.

Három füzete közül kettő latin füzetként kezdődik. Az egyikben görög és római történeti elbeszélések vannak, ezek végén aláírása, azokkal a szép betűkkel, melyeket később butelláin viszontláthatunk: „Maksa Mihály tulajdona 1866. Január 28án 2ik osztály Finis est rei gloria Dei mk”. — Ez az „mk”, azaz „maga keze” edényein is gyakran ott van, aláírása mellett. 1866 telén tehát még gimnáziumba járt és a második osztályt végezte. Ebben az évben következett be az az esemény, amely életét a tálasmesterséghez kötötte.

Az a füzet, melynek címe „Minden esztendőben történt jelek, események föl-
jegyzése” krónikaszerűen szól évről-évre az időjárásról, a termésről, egy-egy jár-
ványszerű betegségről. Az ínséges 1863-as esztendővel kezdődik, de minthogy
utána az 1865, 1866, 1868, majd újra az 1863-as esztendő következik, csak 1868-ban
kezdhetette e krónika jegyzését, s utólagosan írhatta ez előző éveket. A számára
sorsdöntő 1866-ról így ír: „1866ik évben halt meg édesatyánk Maksa János Július
21én éjjel 12 óraker eltemettük 23án délelőtt.” Hogy emiatt abba kellett hagyni tanul-
mányait és, hogy beállott bátyjához tálasianasnak, erről egy szót sem szól. De be-
szélhetett erről gyermekeinek, mert leánya így emlékezik vissza: „az én apám tan-
ult ember volt, gimnáziumot végzett abba az időbe. A testvérei azt mondták,
,urat’ nem nevelünk, akkor lett cserepes, 18 éves korára. Sokáig tanulta a latin
nyelvet is, még egy évet kellett volna. Jaj de szerette volna, pedig de nem tudta!
Jó esze volt. A papi pályát csak szerette, de nem tudott odáig jutni, mert az édes-
anyja nem engedte. Nem segítették akkor úgy, mint most. Akkor lett cserepes,
mert a két testvér az volt. Ő a testvéreknél tanult, — igyekezett, hogy legyen belőle
ember, mert a testvérek nem segítették.”

Magára maradt, s hamar levonta ennek tanulságait:

*„Csak azt és annyit kell másra bízni, mit és mennyit el nem végezhetesz; mert
legjobb gondviselője az ember maga magának; s a’ki merőben másra bizza magát,
veszendő annak élete.”*

Bizonyára maradt benne keserűség testvérei iránt. Jellemző, hogy két tálás
fivéréről sehol sem ír, és 13 gyermeke keresztszülőjéül nem hív senkit saját család-
jából. Füzetében csupán József öccsének házasságáról, majd haláláról emlékezik
meg. Valamelyik testvére (talán Jánosra?) gondolhatott, amikor még diákkorában
az egyik lefordítandó példamondatnak azt írta: „Az én testvérem nem utánozza a
jók példáját, nem is nyer nagy dicsőséget.”

A következő bejegyzés az 1869-es évről vonatkozik és szokatlanul terjedelmes
és lelkes.

*„1869ik évben nyílt a’ szegény magyar előtt a’ szabadság ajtaja midőn Szilágyi
Virgil Febr. 7én vasárnap d.e. 11-től 12-ig beszélt és tanította a’ népet, hogy a bal-
oldal és ő is annak tagja, hogy akarják az országot szabaddá és függetlenné tenni.”*

1. Butella, Maksa János tálas aláírásával, 1885.

2. Butella, Maksa János munkája, Lukács Imre számára, 1883.

3. Butella, Maksa Mihály munkája, Hódi Ferenc számára, 1882.

4. Az előbbi butella hátlapja.

20ra pedig azt is kimondta hogy a jobb vagy is a kormánypárt milyen ravaszul ragaszkodik művéhez melyet alkotott akkor. Mert tudjuk hogy közös minisztériumot állított fel, vagyis Magyarországot Osztrák—Magyar állammá változtatta át. És ő ezért beszélt akkor a nép előtt hogy a nép tudja és ne álljon a'hoz az említett törvényekhez mert ha az fen marad a' szegény magyarnak kenyerét is elveszi és fiát akkor vízi háboruba midőn ő akarja vagy is úgy intézkedik fölötte a'mint neki tetszése és belátása van.

Megis választották követnek Martius 17én. Ismét eljött Márt. 29ikén Húsvét második napján midőn nagy pompával mentek elébe a' lovas legények a' Szege di útra és szép fehér biborban öltözött lányok kíséretében jött a' hajdában¹² hol a' nagy sátor alatt szép lakomát tettek neki."

Ez az egyetlen politikai esemény, melyről megemlékezik. Nagy hatást gyakorolt rá, annyi bizonyos, ezt a szabadság eszméjével foglalkozó butellaversei is mutatják. Mint a többi tálás, ő sem kapcsolódott bele a város földmunkás mozgalmaiba, ettől mestersége, műhelybezártága el is szigetelte. De a haza, a szabadság, a nép sorsa, megélhetése és ennek feltétele, a természért való aggodalom, mindvégig első helyen áll gondolkodásában, összefonódva vallásosságával.

1871-re kitanulta a mesterség fogásait és életében megint változás következik be:

„Aprillis 3ikán állottam be a' gölöncsér ifjúság közzé akkor szegődtem szabadultam fizettem 2 fr 27 kr.” A fazekasok céhkönyve szerint a július 2-án tartott évnegyedes gyűlés alkalmával elhatározott: „Maksa Istvánnál tanuló testvére Maksa Mihály 20 éves Ref. helyben szegődtetni és felszabadultatni kéretvén”, majd: „Felszabadítottam, miután előbb a beszegődtetés megtörtént az 1 frt 60. fi. díjat a tanuló legény maga befizette”.¹³

Ezt az alkalmat örököltte meg a „gölöncsér ifjúságnak” készített mihókban. Hogy az említett mihók vizsgadarab, mestermű, remek, vagy pedig ajándék, azt nem tudjuk. Az előbbi feltevés mellett szól, hogy az egyik vásárhelyi tálás (Bán Imre) szerint a mestermű boroskancsó szokott lenni. Maksa maga sohasem beszélt e darabról családjának. Leánya azt gondolja, hogy a vizsgánál a szokásos edényeket készítette, tálakat, tányért, fazekat, bögrét, „csak azt mondta, hogy nagyon jól sikerült neki a vizsga”. Ez a „szabadulás” nem volt azonos a mesterek közé való beállással, az csak évek múlva, 1881-ben következett be. De arra már lehetőséget adott, hogy önállóan dolgozzék. A füzetben a szabadulást követő megjegyzés mindjárt a szerszámvásárlásra vonatkozik: „Július 3án vettem egy pár kővet 22 fr és 16 szál deszkát 9 fr 20 kr.” Korongot még előző évben vett és ugyanakkor alakította át az istállót

„Az istállóba mestergerendát 5 fr, tetejére deszkát lécet 27 fr”. Más irányú költségei is voltak, úgy hogy végül külön lapon még egyszer összegezi a műhely berendezésének kiadásait:

<i>Az egész szerszámomra adtam</i>	
<i>Korong volt minden eszközzel</i>	<i>5 fr</i>
<i>Kővem volt</i>	<i>22 fr</i>
<i>Deszka volt 16 szál</i>	<i>10 fr</i>
<i>Dupo mosár volt</i>	<i>2 fr 70 kr</i>
<i>Fejsze volt</i>	<i>2 fr 10 kr</i>

¹² A „hajdá”-nak egy kocsmát neveztek, amely a mai majolika telep helyén állott, s ezért azt ma is „hajdá”-nak mondják.

¹³ E bejegyzésre *Mónus Ferenc* hívta fel a figyelmet, ezért itt mondok köszönetet.

<i>Balta csákány párhuz és fődőszödővas</i>	4 fr
<i>Gázoló deszka és pince volt</i>	2 fr 36 kr
<i>5 azaz öt mázoló kalán</i>	90 kr
<i>Szita volt</i>	40 kr ¹⁴

S ebben nincs minden felsorolva, mert tekintélyes költség a tüzelő, s a kemencéért és az agyagért is fizetni kellett.

<i>„Augusztus 24én vettem</i>	
<i>7 öl fát a Tiszán 12 forintjával</i>	
<i>hozataléért adtam</i>	16 fr 80 kr
<i>Szalmáért adtam Septemb 25én</i>	9 fr
<i>Kemencét csináltattunk adtam</i>	4 fr 86 kr
<i>December lén. . . Szalmáért adtam</i>	4 fr
<i>Augusztus 18 hordattam agyagot</i>	2 fr 90 kr ¹⁴

Tehát a fiatal fazekaslegény berendezkedésének összes költsége 90 forint volt.

Ez az első önálló év az egyetlen, amikor feljegyzi mennyit dolgozott: „*Tüzeltem ezen éven 9 katlan edényt, 7 katlan kétszer égetett és 2 katlan kant*” (= kantát?).

Most, hogy keresete van, fel is ruházkodik, néhány ruhadarab már az előző év kiadásai között szerepelt. Talán vele élő özvegy édesanyjának szánta a „*rokoját*”, mely 6 forintba került. Magának egy subát vett 31 forintért, csizmát 8 forintért, 1871-ben pedig posztó öltözetet, „*egy öltöző kék ruhát és egy kalapot*” 30 forintért. Gatyát varratott (1 fr 20 kr), két kötőért adott 1 forintot, március 3-án „*fehér ruhát*” vett 6 forint 12 krajcárért, az őszi vásáron pedig egy sapkát 4 forintért. E két évben összesen 87 forint 32 krajcárt költött ruházatra. El tudjuk képzelni öltözetét: munkára gatyá elé kötött kötő, sapka, ünneplőre a kék öltözet kalappal s télen a suba.

1872-ben megint nagy költségbe fog: megcsináltatta a háztetőt és a kéményt. Ehhez egy öreg ház tetőjét vette meg és 625 kéve nádat, meg gyékényt, 162 forint 25 krajcárát, mindezt részletesen felsorolja.

Ebben az évben nagy betegségbe esett, „*hideglelésbe*”, mely „*annyira el volt hatalmasodva, hogy minden háznál volt 3 meg négy is*”. „*Én is 1872ik évben Augusztus 4én lettem nagy beteg, akkor felgyógyultam ismét lefogott a hideglelés, ezen évben osztán végig mindig beteges voltam.*”

Ennek a súlyos betegségnek emlékét egész életében viselte, az elmélkedéseit tartalmazó füzetben emlékezik róla, s utal rá cserepeinek felírataiban. Beszélt róla gyermekeinek, emlegette, hogy azt hitte meghal, három hónapig nem dolgozott, „*csak kelt, feküdt*”.

Különben is gyenge testalkatú lehetett, azért is becsülte mindig a lelkierőt: „*Bizakodok nagyon az én egészségemben és erőmben, hogy míg nagyok és erős emberek betegeskednek, és én pedig kisiny és gyenge testű mégis az én dolgomban sokra haladhatok. . .*” —

Az „*Igaz és tökéletes beszédek*” című füzetet e nagy betegségéből való felgyógyulása után kezdi írni, 1873-ban. (Erre vall az írás és a tinta összevetése a kró-

¹⁴ Vö. *Kiss Lajos* i. m. NÉ. XV. 251—254. A „*kő*” az örlőkőhöz tartozik. *Kiss Lajos* szerint *Belényesről* hozták. A „*dupó vas*” a mozsár törője, kovácsmunka. Nem tudjuk, hogy a „*párhuz*” szóval *Maksa* milyen szerszámot értett. A „*fődőszödővas*” sem ismeretes, *Kiss Lajos* „*edény-szedő vaskó*”-t mutat be, amely szintén kovácsmunka. A deszka az edény szárításához kellett.

nikaszerű füzettel.) Bibliaidézetekkel, zsolnársorokkal kezdődik (a helyet mindig megjelöli), hogy aztán saját szavaival folytassa tovább. Egy különálló lap bibliájából esett ki magaköltötte verssel:

*„Én Maksa Mihály szeretem ezen bibliát
Mert ebben találtam lelkemnek nyugalját. . .”*

Nem pontosan idéz, hanem emlékezetből, elváltoztatva a szavakat. A címet a Jelenések könyvéből vette (21. r. 5 v.):

„És mondta az ki a székben ül vala: ime mindeneket megújítok. És monda nékem: Írd meg; mert e beszédek tökéletesek és igazak”.

Friss még benne a megkönnyebbedés betegsége után:

„Mert én is az Úrhoz nagy inségemben felkiálték könyörögrén és meghalgata kérésemben tőle segedelmet nyerék és azt mondtam hogy nyavalyáim könnyebbültek. Mert a haláltól való félelem is szorongatja szívem, gondolám, hogy engemet az Úr reggelre magához szollit.

De én reszketve a nagy irtózástól, az én Istenemhez felkiálték így szollék

Térj hozzám Uram! kegyesen mert jaj elfogyatkozáom! te nagy irgalmadból, szánj meg nyavalyámban és ne hagyd el kinaimban, ments meg a haláltól” (Solt. 6. solt.).

Füzetének tartalma meg-megújuló fennkölt hangú imádság. Gondoljuk el, hogy ezekben az években (1871-től 1879-ig, házasságáig) magányosan élt és magányában teljesen befelé és a vallás felé fordult:

„engem lelki harcaimban és ezen testi nyomorúságaimban senki meg nem vigasztalt az emberek közül, hanem azt bizonynal állítom és vallást teszek arról hogy engem lelki harcaimban és testi nagy nyomorúságaimban is csak az én Istenem és az emberi nemzetnek megváltója az Úr Jézus igéje és tudománya vigasztalt meg és bátorított minden kísértetím és fájdalomim és félelmeim között, (ti. „nagy álmok szállnak reám. . . iszonyú látásokkal”) mert midőn azt gondolom, hogy mindenektől elhagyattattam az én Istenem akkor, volt legközelebb hozzám. . .”

Szüntelen fohászokodás, a túlvilági élet vágya az egész füzet. Az e világi életre kevés kívánsága marad:

„Lelkem esméretinek adj csendességet ezen a világon, testemnek is egészséget, mert a csendes lelkiisméretnél nincsen nagyobb holdogság. . .”

„Oh mi Urunk Istenünk, nincs nékem több reményem, mint te édes Istenem, mert én szegény vagyok, semmire sem bízhatok, a gazdag bízik kincsében, a szegény csak Istenében.

Azért csak arra kérlek tégedet, óh én erős Istenem, ne hagyd el a szegényt hanem fogd fel az ügyét, a nagy nehéz munkával sanyargatják, munkája árát is elfogják. . .

Nem kedves Uram az alázatos ember a földön az emberek előtt, sólt inkább a kevélyeket dicsérik, mert ezeknek van szerencsés állapotjuk (vagyon), és a szegényt megnyomorítják.”

Az 1873-as kolera idején írhatta:

„Búsul az én szívem kedves hazám szomorú állapotán, mert fiai mind elhajlottak a gonoszság után, látogat bennünket a nagy Úr Isten minden csapásokkal. . .”

1874 őszén az „Őszi szűk természetesen való bánkodás” címmel alliteráló szólásokkal fohászokodik:

„Nemzetünket Uram téríts az igaz útra. . . hazánkat áld meg bő természettel, szőlőinket bő szürettel, virágoztasd városainkat, ennek mindenféle lakóit. . .”

Majd újra egy lappal odább: „Könyörgés a sokat szenvedett hazáért”.

Ugyanaz a hang ez, amellyel később a butellákon találkozunk: a hazára kér áldást, bőséget, arra a hazára, amit az ő számára elsősorban Vásárhely jelentett.

Máskor, amikor gyönyörködött az ígéretes termésben, líraian szól a határ virulásáról, virulásáról, és sorai rímelve állnak össze:

*„Kimentem vala a' sik mezőre szélyel nézni
Bölcs munkádat Uram ottan is megszemlélni
A' gyönyörű tavasz szépségét látván
Lelkemet öröme gyújtá a' sok szép teremt,
Melyekkel megvan rakva a' föld és az ég
Akár merre tekinték a' sik mezőbe,
Mindenütt csak atyai jóságod akadt szemembe
látám Uram hogy a' legkisebb fűszál is örvend tenéked
a' pacsirta pedig égfelé emelkedve
szép és gyönyörű vidám éneket mond nevednek.
Én ezeken álmélkodám, ezeket mondám
Bétölt a föld Uram a' te gazdagságoddal
és hozzánk való jóvoltoddal.”*

A füzet végén „Szép Magyar Költemény” cím alatt két vers van, ezek kiválasztásában is hazaszeretete vezették. (Tompa Mihály: Arszlán pasa, Eötvös József: Mohács). Csokorba gyűjti kedves idézeteit Tompától, Erdélyi Jánostól, Kisfaludy Sándortól és Arany Jánostól, ezek életének szinte jelmondatai.

„A regényt nem szerette — mondja leánya — azért nagyon haragudott. A bibliát olvasta mindig.” A magyar költészetet azonban szerette, talán még diákkorában ismerte meg.

Érdekes, hogy Maksa Mihály, aki oly kiváló művelője volt mesterségének, munkájáról, a tálasságról sehol nem ír. Ellenben ír a túlfeszített munka ártalmairól: „A' világi szorgalmatosságnak haszontalan voltáról”, majd újra „A' világi meggazdagodás és a' pénz nagy szeretéséért való szorgalmatosságnak voltáról”. Nagy betegségét is a túlhajtott munkának tulajdonította. Sokat éjszakázott, dolgozott éjjel-nappal, mondja Maksa Júlia.

„Jöttek haza éjjel az emberek a kocsmából, még mindig égett a lámpa. 'Feküdjön már Mihály bátyám!' — Nem fekszem, mert van egy kis dolgom.”

A vasárnapot azonban betartotta, sőt, mint Kiss Zoltán beszéli, „ott nem szabad volt még a segédnek sem dolgozni”.

S bár a világi szorgalmatosság haszontalan voltáról ír, szorgalmasan takarékoskodik, hogy házat, hajlékot szerezhessen.

Az 1877-ik évre azután eléri célját és beírhatja krónikájába: „ezen esztendőben vettem a' házat 900 fr. azaz kilencszázért Elek Bálintól, Mártius 7ikén ekkor ados maradtam 100 azaz szával is száz forintal, de a kegyelmes Isten rá segített ki kerestem Szent Mihály napjára Melyért áldott legyen az Úr mindörökké.” A búza ára akkor — jegyzi meg — 11 forint 80 és 12 forint között volt.

Két évre rá megnősült, Égető Sándor „fuaros ember” leányát vette el. „1879ik évben Mártius 13ik napján volt az esküvésem vagy házasságom Égető Lidiával, azután való nap midőn Szegedet elöntötte a' Tisza árja tenger lett a' büszke szép város helyén.”

Két év múlva tagja lett a tálal ipartársulatnak, mivel időközben megszűnt a cég. Ezt az eseményt különálló cédulára jegyezte, ünnepélyesen körülcirkalmazva betűit:

„A HmVásárhelyi tálas ipar Társulat tagja lettem én, Maksa Mihály 1881-ik év December hó 18ik napján, Pásztor István elnöksége idejében és akkori költség volt 8 frt. 10 kr. az az szóval i nyolez forint és tíz krajcár.

Kelt Hm. Vásárhelyt, 1881ik év December 18án
Maksa Mihály mk.
tálas”.

A „tálas” szót az y-betű aláhúzásába kanyarítja bele — edényein is így szokta. Az iparigazolványt az 1885. évben kellett a mestereknek kiváltani, 21 forintba került. Később jegyzője is lett az immár „cserépedénykészítő társulat”-nak, például az 1892. évi szeptember 18-i közgyűlés jegyzőkönyvét ő vezette.¹⁵

Házassága utáni években Maksa Mihály tovább gyarapszik, most már felesége is segít a munkában. 1883-ban földet vesz, másfél holdat, vagyis „fél nyomási földet” 710 forintért. A 80-as években felesége családját segíti ki nem egy alkalommal kisebb-nagyobb összegekkel, 5 forinttól 35 forintig; erről a füzet végén vezet kimutatót.

1885-ben újra nagyobb költségbe vág: megjavíttatja házát, a „gaz” tetőt kicseréli cseréptetőre.

„Hála a jó Istennek ezen évben csináltattuk meg a házunkat tövit kirakattam feljebb rakattam cserép tetőre, a reperáció került 450 fr. . . de az Úr Isten volt a segedelmünk a magunk tehetségéből kikerült. . .”

Ő, aki annyira szeretett mindent írásban megörökíteni, ezt a nagy teljesítményt mázas cseréptáblákra jegyezte fel, írókával írott betűkkel. Az utcára néző tűzfalon még máig ott a tábla az 1885-ös évszámmal (105. sz). Idővel az egész házat saját képeire formálta és ellátta színes falitáblákkal, feliratokkal, fohászokkal, a neki oly kedves magyar címerrel, „koronával”. Címeres tábla került a tűzfalra (103. sz.), s cserépből csinálta a ház számát jelző táblát is: V. tized 214. (104. sz.). A padláson a szarufákra szögelt egy-egy mázas cseréptáblát, mely a tetőjavításra utal, de saját testi gyöngeségére is (106—107. sz., V. t. 3—4.):

„A gyenge erőtlén ember is sokat mesével határos dolgokat tud véghez vinni ha az Úr Istenbe bízik és csak őtet hívja segítségül kedves és örömtelen napjaiban.”

A tornác oszlopaire, a fehérre meszelt „kőlabákra” fekete vagy vörös alapú címer került s mindegyik hátára felírta a pontos dátumot és saját nevét, — négy ilyen tábla maradt fenn 1886-ból, 1892-ből, 1899-ből és 1906-ból (108—111. sz., V. t. 1—2.).

A tornácon minden ajtó fölé kerek táblát szögezett egy-egy felirattal. E táblák ma is helyükön vannak. Az első három táblán felemás vörös-fekete alapon van a fehér írókás felirat, a tábla hátán Maksa aláírása és a dátum, 1899. november 30. (112—114. sz., VI. t. 1—3.)

A negyedik, fekete alapú tábla későbbi és azt örökíti meg, hogy a ház hátulsó részét is átépítette:

„Én jó Istenem légyen néked örök magasztalás hogy rásegítettél engem hogy újjá építhettem hajlékomat 1903. Nov. 20.”

Néhány fekete-fehér oromdísz is maradt, több kisebb és egy nagyobb (100—102. sz.). Ezek a gombok az udvar hátulsó kerítésének oszlopaiv voltak és a deszkakerítésre egy táblát is szögezett, amely a kerítés megújításáról emlékezett meg. A füg-

¹⁵ Míg az eddigi iratok mind a család tulajdonában vannak, ez a jegyzőkönyv jelenleg a Tornyai Múzeumban van a céhíratok között.

1. Tábla, „magyar korona”, Maksa Mihály házának egyik oszlopáról, 1892.

2. Az előbbi tábla hátlapja.

3. Tábla a padlás szarufájáról, 1894.

4. A fenti tábla hátlapja.

gönyt cseréjé „firhanggombok” tartották, ezek közül három máig is a helyén van (98—99. sz. VI. t. 3—4.).

1886-ban meghalt édesanyja, Csönde Ilona és halála után birtokba vehette atyai örökségét, a „sarkalyi érben lévő nyomási földet” (három kis holdat) és árát pótolta 125 forinttal. Több vagyont aztán nem is szerzett: háza volt és négy és fél kis hold földje. Ez volt az a hajlék és az a kis föld, az a „van”, amelynek megtartásáért olyan keményen kellett küzdenie.

Közben pedig sorban születtek a gyermekek. Füzete végén Maksa feljegyezte anyakönyvi adataikat, és, hogy melyik csillagjegy alatt, milyen „planétában” születtek. 1880-ban egy kislány született, de mindjárt meg is halt, rá egy évre fiú, Ernő, aki tálásnak tanult. 1883-ban született Rozália, 1885-ben adatközlőnk, Julianna. 1887-ben megint fiú születik, János, aki szintén tálásnak indult, később kőműves lett. 1888-ban leány, Lidia, utóbb Balog Sándorné, 1891-ben ikergyermekek születnek, rövidesen meg is halnak. Ezután három fiú következett, Mihály, Lajos és Sándor, az elsőből kőműves, a másik kettőből szabó lett. 1899-ben újra kislány született, akit a meghalt ikerleány után Jusztinának keresztelnek. Nyolc élő gyermeke volt ekkor. A mesterségben Ernő és János, Rozália, Juli és Lidi voltak segítségére.^{15b} 1900-tól kezdve azután egymás után éri a bánat. Február 17-én meghal legidősebb fia 19 éves korában. Március 9-én a kilenc hónapos „2dik Jusztikám” is meghal.^{15c} 1902 februárjában a 19 éves nagyleány, Rozália távozik el, s mikor rövidesen áprilisban újra kislány születik, őt is Rozáliának keresztelik, de ez a leány szintén meghal egy hónapon belül. A fiúk közül csak János maradt mellette s, hogy mennyire szerette őt, bizonyítják a neki készített edények.

Nem csoda, ha ennyi gyermek és gond mellett a krónika megszakadt. Az utolsó bejegyzés az 1888-as esztendőből való, a gyermekek adatait 1902-ig bejegyezte.

Halálát, emlékezet szerint, szélütés okozta. Utolsó évében, 1908-ban június 5-én még csinált egy kis butellát János fiának (75. sz.). Bizonyos, hogy nem János csinálta önmagának, mert ő egészen más modorban dolgozott. A békéscsabai múzeumban van egy 1910-es butella „Készítette ifj Maksa János tálás mester” felirattal. S bár egyes vonásokban a butella hasonlít apja darabjaihoz, különös módon a virágmintát és a feliratot fekvő irányba helyezte el.¹⁶ Apja halála után Maksa János nem sokáig folytatta a tálasmesterséget, néhány év múlva kőművesnek állt. Talán 1913-ban hagyta abba, amikor édesanyja is meghalt. Maksa Mihály tálasműhelye tehát még a világháború előtt megszűnt. A világháború a fiúk közül hármat vitt el: elesett János (1915-ben), Lajos és Sándor (mindketten 1914-ben), Mihály 1922-ben halt meg. Így a 13 gyermek közül csak Lidia és Júlia ért nagyobb kort. Élő leszármazottja csak egy maradt, Júlia fia, Aracsí Imre kőműves, akiben az maradt a nagypapai tehetségből, hogy műkedvelésből szobrászkodni szokott, anyját, rokonait mintázta meg agyagból.

Maksa Mihály életében csak az a rendkívüli, hogy gimnáziumot végzett. Komolysága, elmélyültsége és ebből fakadó nagy vallásossága kivételes ritka egyéni-

^{15b} Würtz Ádám gyűjteményében van egy butella, amelyet Lidia 17 éves korában „írt meg”. Keskeny oldalán „Maksa Lidia s.i.” olvasható, lapján pedig ajánlás és még egyszer névvel: „Kis Pálé ezen butella készült 1905 November 28-án Hódmezővásárhelyt Meg írt M. L.” — valamint „zöld butella az én nevem” kezdetű vers

^{15c} E kislány számára készíthette Maksa azt a szép sárgamázás szilkét, amely Kiss Lajos gyűjteményéből való. Felirata: „II. Jusztikáé.”

¹⁶ Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban, lelt. száma: 52.3209.1. Felirata: „Készült 1910ik év április ho 22. Készítette Ifjú Maksa János tálás mester”. Hátlapján: „Klomen Pál az én nevem Megjön akkor az én kedvem Butellám kezemben tartom Belölle bőven ihatom vivát Igyál pajtás belölle Vájljon egészségedre”.

1. A bejáratú ajtó feletti tábla „Felséges Isten a mi szerető jó édes Atyánk” felirattal.

2. Ablak, Maksa Mihály házában, cserép függönygombbal, „firhanggomb”-bal.

3. Ajtó fölötti feliratos falitábla Maksa Mihály házában.

4. Fenti „firhanggomb”, 1900.

séggé teszik őt. Ettől eltekintve nehéz sorsa, küszködése azonos sok száz szegény vásárhelyi tálás életével.

Júlia így foglalja össze röviden apja sorsát: „mikor elindult az életbe, csak a két karja volt, akkor vette a házat, aztán vette a feleségét, aztán lettek a családok, sokat temettek. Éjt nappallá, egygé tett, hogy fenntartsa ezt a ‚van‘-t és a sok gyereket. És korán meghalt.” Fénykép nem maradt róla: „sose értékelte magát, azt mondta: minek az úgy?”

„Nagyon szerette a mesterségét. Éjt nappallá egygé tett érte. Meg a családjáért. Mert tizenhárom család nem kevés ám. Karján a gyerek volt, aztán örte (örölte) a mázat, hajtotta a követ.”

„Kicsije-nagyja, vénje, fiatalja, dolgozni kell, megtartjuk a ‚van‘-t — azt mondta apám.”

Kiss Zoltán egy évig dolgozott nála, 1908-ban, amikor már beteg volt és maga nem tudott munkálkodni. Kiss Zoltánt darabszámra fizette, nyolc-tíz forintot keresett nála egy héten, ez volt akkor a rendes munkabér máshol is. „Jó ember volt, nagyon jó ember volt, nagyon istenes volt” — emlékezik rá. — „Barátságos.” Akkoriban János fia dolgozott rajta kívül a műhelyben. Korábban, úgy látszik, Maksának nem volt segédje soha.

A műhely az utcára néző szobában volt, az égető bent volt a házban. Korongja „MM 1902” felirattal Kiss Zoltántól a Néprajzi Múzeumba került.¹⁷ Akkoriban általában a korong két ágását a földbe verték, ahhoz csináltak egy padot és munka közben a falhoz vetették a hátukat. Az elmozdítható „rámás korong”, amelyben a korong és a pad közös ráamába van erősítve, csak az 1940-es években terjedt el. Maksa Mihály korongja jóval megelőzi korát. A ráma diófából készült, a „hátvető támla” tölgyfából való és ívben végződik, a korong két ágasa is faragott profilú. „Az akkor nagyon csinos korong volt, — mondja Kiss Zoltán — abba az időbe rászánta, hogy neki ilyen csinos legyen, ilyen nem volt másnak.” A korong tányérja diófa talpa tölgyfából készült, a „persely”, melyen forgott a tengely, acélból való.

Maksának nagy kerek katlan kemencéje volt, kb. 1400 edény fért bele. Júlia nagyjából elmondja, hogy melyik edényből hány ment bele: „legalul a tányérok csoportja 20—30 egy csoportba borogatva. Azután a tálak leborogatva, 20 is volt egy csomóban. Volt körül az a nagy kemence 6—8 sor. Azután ráborogatva a szilkék, oldalvást. Azután voltak a köcsögök, azután a bögrék, utoljára a tányérok, hogy befördje a tetőt.”

A virágozásnál felesége és leánya is segített, Maksa korongozott, meg csíkozta az edényeket a korongon, de olykor ő is virágozott. Viszont Júlia is tudott korongon csíkozni, és járt is a szomszéd tálásokhoz virágozni, csíkozni! Csakis írókát használtak, egy egész kosárnyi maradt belőlük, mindegyiken évszám. Folyóedényként tál, tányér, szilke, bögre, köcsög ment. „Ha parancsolták”: korsó, kanta, bödön. Buteltát Maksa csak ajándékba csinált. „Nagyon szeretett ajándékozni, de csak edényből.” 32 esztendeig egy mezőberényi kofának, edénykereskedőnek dolgozott, Veigert Józsefnek, aki Békésbe vitte az edényt. Békéscsabán is volt kereskedője, Dajka Sándor, neki tizenöt évig szállított. Volt úgy is, hogy ők maguk árulták az edényt, Júlia is járt vele. „Vittük vásárokról vásárokra. Félegyháza, Makó, Csaba, Gyula, Szeged, Apátfalva, mikor hun volt vásár. Fuvarost fogadtunk, aztán jöttünk haza vonaton.”

Edényei közül először a vásárra szánt folyóedényekről szólunk, bár sajnos ezek azonosíthatók legnehezebben a múzeumi anyaggal.

¹⁷ Népr. Múz. 55.5.1.

1. Könyvbutella,
Maksa Mihály aláírásával, 1894.

2. Könyvbutella,
Maksa Mihály munkája, 1880.

3. Könyvbutella,
Maksa Mihály munkája, 1885.

4. Könyvbutella, Maksa Mihály munkája
Hernyár István számára, 1874.

Maksa Júlia szerint a *tál* leginkább „sárga” színű volt, — fehér tálat apja nem szeretett csinálni. Kívül is mázas volt. Többnyire igen egyszerű volt: „akkoriban még nem virágoztak, csak csikoltak” — mondja. Fekete, zöld, piros csik került a sárga tálakra, belül is, meg a szélre is. A tál formája széles szélű volt, amit az az újvárosi tálak legjellemzőbb tulajdonságának mondanak. Kivétel az „első tál” és a „második”, ez a két nagyság keskenyszélű volt, a „nagyuras” forma pedig a második tál méretében készült, de széles széllel. Ha virágot tettek rá, leginkább a tál peremére írták.

A *tányér* is lehetett „sárga”, mint a tál, de lehetett „fehér” és akkor feketeivel, meg zölddel csikozták. Fekete tányért nem csinált. Júlia szerint a tányérba se nagyon illett a minta, bár írtak pöttyöst is, virágosat is. Leginkább „kakast, fekete kakast” tett apja a tányérba.

A *szilke* Júlia magyarázata szerint „sárga, meg fekete, fehér pöttyökkel és fehér virággal”. A szilkek között volt pöttyös, virágos, csikos, „vegyesek” voltak.

A *bögrék* — egy *csuprok* is csikosak voltak, „olyan ecsettel húztuk mindig, fehér és sárga”. Köztük is volt pöttyös és volt „csupa fekete”, fehérrel díszítve.

Alacsonyfalú „*kis findzsát*” is készített, félliterest, egyliterest, mert „az nagyon kapós volt”. A „*födők*” is mind pöttyösök voltak, mondja Júlia.

A folyóedény azonosításához kiinduló pontot nyújtanak azok az edények, melyeket Maksa saját családja, illetve ismerősei részére készített. Szignált bödönjein, padlólocsolóin, só-paprikatartóján úgy díszítette, hogy az edény alsó részét világosra, „sárgára” öntötte, felső részét „feketére”, és e sötét felületre nagy fehér pöttyöket csöpögtetett sorban, mindegyik közepét kis zöld ponttal tarkítva, — ahogyan már Varsányi Mihály is csinálta. A nagy pöttyök mellé kisebb fehér pontokból álló egyenes vagy hullámvonalas sor is került, meg fehér csikozás. Ezt a díszítést látjuk a Tornyai Múzeum egyik szilkéjén is (35. sz. VIII. t. 4.) és egy kisebb méretű bögrén (36. sz.), bizonyára mind a kettő az ő műhelyéből került ki. A szilke alakja az, amit már mesterünk csinált: elég széles fenékű. Ezt a szilkeformát csak Vásárhelyről ismerjük és ott is csak Újvárosban csinálták.

Maksa virágmintáinál is a fenti bödönök jelentik a kiindulási pontot. Egy bödönön hajlott szárú tulipánok sora van (42. sz.). Három bödön derekán egyenes szár fut körbe és erre vannak szinte felfűzve a tulipánfejek, vörös és fekete színben (39—41. sz. VIII. t. 1.). Ugyanez a tulipánsor látható a családnál őrzött pálinkás „butykos”-on is (45. sz. VIII. t. 2.). Ennek alapján az egyik magángyűjtemény félméteres átmérőjű tálját is Maksa Mihály munkájának gondoljuk. A tál peremén egyenes szár van tulipánokkal, öblében pedig nagyon kopottan az a minta, amelyet Maksa Judit rajzolt le: „kosár”-ból kinövő hármastulipán (34. sz.).

Kisebb tálat vagy tányért eddig nem ismerünk Maksától. A többnyire csak csikolt edények mellett valószínűleg virágozott tálasedény is lehetett, bizonyára azzal a mintakínccsel, amelyet mesterétől tanult. Maksa István ismert mintáit Mihály *könyvbutelláin* látjuk viszont, ezért ezek jelentősége nemcsak önmagukban van. Egy szignált könyvbutella, „zsolttár” alapján (82. sz. VII. t. 1.) még négy zsolttárbutellát tulajdonítunk Mihálynak. Ezek minden részletben megegyeznek az elsővel (a szegély mintája, a gerincen elhelyezett évszám, a kapcsok festéssel való jelzése, a színezés). Két darabon a kosaras virág motívumát látjuk (84—85. sz. VII. t. 3.), egy másikon a hármastulipánt (83. sz. VII. t. 4.), a negyediken viszont olyan kettős virágot (81. sz. VII. t. 2.), amely Maksa Mihály csalikorsóján (56. sz.) is szerepel. E könyvbutellák alapján el tudjuk képzelni, milyenek lehettek mesterünk virágmintás tálasedényei és talán a jövőben ilyet is sikerül azonosítani.

1. Bödön, Maksa Mihály aláírásával
Veigert Józsi kereskedő és Volf Julianna
számára.

2. Butykoskorsó, „butykos”, Maksa
Mihály munkája, saját használatra, 1889.

3. Kancsó, Maksa Mihály munkája.

4. Szilke, Maksa Mihály munkája.

Maksa sok *köcsögöt* csinált, békési kereskedőjének „egész kemencével”. A köcsögök mind mázasak voltak, emlékezik Júlia, fehérek, meg sárgák, „piros” és zöld csíkkal, meg fekete „moha kendővel” benyomkodottak. Padlásán maradt egy köcsög: fehér alapon szélesen lefolyatott zöld csíkok vannak rajta, valamint „moha kendővel” nyomkodott sötét csíkok (39. sz.).

Békési kereskedője *kancsót* is rendelt, literest, meg másfél literest. „Abból sokat rendeltek, mert nagyon szép fényes volt mindig, nagyon szerették, jól sikerült. Öblös volt, a szája úgy be volt nyomva.” A kancsó színe lehetett „csupa zöld” vagy „csupa fekete”, „változatos színű, elegyes”. „Mohával is benyomogatva, csíkot tett rá, meg pöttyöt, hosszúra pöttyöt”. A Néprajzi Múzeumban az egyik félig vörös, félig fekete pöttyös kancsó kétségtelenül az ő munkája (38. sz. VIII. t. 3.) A mihókformát Judit idejében nem csinálta.

Kantát, korszót nem égetett. „A kantával sok baj van, sok helyet elfoglalt (a kemencében). Nem szerette azt csinálni, csak ha muszáj volt, parancsolták, könyörögtek neki.” Korszót is csak akkor csinált, ha rendelték, leginkább rokonoknak. „A korszónak perselye is van, avval több baj is van, jobban megfizetik.” A kantára „nem igen tett cifraságot”, de mind a kantát, mind a korszót mázasan égette sárga, fekete, esetleg fehér színben. „Nem csinált az én apám mázatlant, nem is szerette”, mondja Júlia. Edénye „mindig nagyon szép mázas volt, nem sajnálta szegény apám se a tüzet, se a mázat. Azért vitte 30 esztendeig”. (Talán célzás ólombetegségre?) Mikor Júlia férjhez ment és szükség volt korszóra, nem apjától kapott, hanem Maksa János adott neki egy mázas korszót, mázatlan vászonkorszót pedig az egyik szomszédos mester.

Legénykorában mázatlan „*spárgaborítót*” Mihály is csinált, kertészségek számára százával. Egy 1880 április 10-re datált mintadarabot a padlásra eltett (96. sz.).

A csak rendelésre készült edények közül első helyen a fedeles *bödönt* említjük, mert ez még közel áll a konyhai használatra szánt folyóedényekhez. A fennmaradt bödönök közül egyet békéscsabai kereskedőjének és feleségének adott (talán házassági ajándékként): „Vejgert Józsi-é és Volf Julianná-é” felirattal (49. sz. VIII. t. 1.). Egy másik bödönt a szomszéd asszonynak, „Kasza Örszébet”-nek készített (40. sz.) egyet „Dopsa Julianná”-nak (41. sz.), a negyediket Julianna leányának abban az évben, amely a nevét férjhez ment (42. sz.). Tudunk olyan zöld bödönről, amelyre anya és leánya nevét karcolta, a kisleány születése évében (44. sz.).

Két *locsoló* maradt fenn, a száját átívelő füllel. Mindkettő ajándékba készült, mégpedig a fent említett Dopsa Juliannának (52. sz.) és Maksa Juliannának (51. sz. IX. t. 3.), de nem egy időben adta a bödönnel, hanem egy másik évben. Mindkettő félig sárga, félig fekete, fehér pöttyökkel. Homokkal „locsolták” vele a ház földjét.

Dohánytartói különböző alakúak. Egy hordóformájú a családnál van, földője elveszett (46. sz.). Dohánytartónak mondják bár nem azt tartottak benne, Maksa Mihály nem is „élt” a dohánnyal. Egy másik dohánytartónak csak a földője maradt meg, kutya alakú fogóval (47. sz.). Ember alakú dohánytartót is formált derékig ábrázolt pipás kalapos férfit (48. sz.). A fej tulajdonképpen a földő fogója. Kabátja fekete-fehér színű és az 1903-as évszámot viseli. Maksa Mihály aláírása és a pontos dátum az edény alján van. Bár gonddal készült, nem mondható éppen sikerült darabnak, túl van azon a ritka naivitáson, amely kedvessé teszi az emberformájú edényeket.

Egykori házában a sublóton áll egy valaha háromrészes *ételhordó*, „*komacsésze*” két megmaradt edénye. Színük félig sárga, félig fekete, a szokásos pöttyosorral. Mindegyiken évszám van, az egyiken 1889, a másikon 1900. Nem egyszerre csinálta, „ahogy tört, úgy pótolta”, Ételte vittek benne betegnek, gyerekágyasnak „fogóruhába” kötve (49–50. sz. IX. t. 2.).

1. Párika-, sótartó Maksa Mihály aláírásával, 1900.

2. Komacsésze két részből, 1889 és 1900.
Maksa Mihály munkája.

3. Locsoló, Maksa Mihály készítette
leánya, Julianna számára, 1907.

Maksa falra akasztható kettős *só-paprikatartóit* jellemzi, hogy az edénykék fala egyenes. Egy fekete-vörös pöttyös darab írókás aláírással a legutóbbi időkgig volt használatban a család konyháján (53. sz. VII. t. 1.). Egy másik, dudiszínű só-paprikatartón Puskel Mária neve olvasható, aki Maksa ikergyermekeinek keresztanyja volt (54. sz.).

Legkönnyebb a boros és pálinkás edényeket azonosítani, mert ezeken mindig van felirat és gyakran aláírás is. Első helyen az 1871-es *csalikancsóról* vagy *mihókról* szólunk, melyet a „gölöncsér ifjúság” számára csinált (55. sz. I. t. 1—2.). A kancsó ívelt szája összenyomott, az összenyomás fölött kis gomb. A száj alatti rész körzővel előrajzolt alapon, áttört. A csecsek sora nem a szájon van, mint a szokásos csalikorsóknál, hanem az áttörés alatt, valamint a fülön. Az áttört rész fehér, csak a száj széle van zöld mázba mártva. A kancsó alsó része vörös, díszre három nagyobb szőlőfürt pöttyökből alakítva, meg egy kisebb fürt. Feneke fehérrel festett és mázolt, ebbe van belekarcolva a felirat. Ha a 20 éves Maksa Mihály át is vette a formát mesterétől, ez nem kisebbíti érdemeit: edénye nagy technikai tudásról, művészi érettségről, fejlett ízlésről és élénk kombináció képességről tanúskodik.

A *butellák* mind zöldmázusak. Előfordul, hogy a zöld máz nem fedi tökéletesen az alsó fehér festéket és az kis darabon kilátszik. Minthogy az edény alsó részét átlátszó fehér mázba mártották, az alsó rész vörösbarna színű s felette van ez az immár mázolt fehér csik.

Maksa Mihálytól eddig 6 szignált butellát ismerünk, de ennek alapján még sok darabról megállapítható, hogy kétségtelenül ő csinálta, és vannak darabok, ahol ezt feltételezhetjük. Általában elég nagyok, négy sarkosra vert alakúak, némelyik kissé vállas. A feliratot rendszerint vonalzóval húzott kettős keret veszi körül, felül pedig körzővel többszörösen húzott félkör alakú keret, ferde vonalakkal bekockázva. Maksa Istvánnál és Jánosnál alul is van egy ilyen félkör, ez azonban Mihály butelláinál elmarad. A keskeny oldalra vagy zsinóros díszet tesz, vagy „halálfog”-nak nevezett díszítményt, — gyakran egyik oldalra egyiket, a másik oldalra a másikat. A butelláknak hátlapját — ha nincs szöveg — körzővel rajzolt mértani minta díszíti, egy bekockázott félkör, vagy két álló helyzetű félkör, — az utóbbi minta Jánosnál is előfordul, de más régebbi vásárhelyi mestereknél is. Gyakori a körzővel előrajzolt hatágú rozetta, egy vagy kettő. Olyan butella is akad, amelyen csak ezek a mértani díszek találhatók, meg az évszám. Az *I* számjegy írása más, mint Istváné és Jánosé, kettőzött szárával római II-höz hasonlítható. Ritkábban előfordul a hullámvonalba helyezett karéjos levélsor, ez kerülhet a butella keskeny oldalára, de kerülhet a hátára is. Lehetséges, hogy azok között a vásárhelyi butellák között, amelyeken csak mértani dísz vagy csak levéldísz van, több darab a Maksa család tagjaitól származik, egyenlőre azonban e darabokat bizonyossággal nem tudjuk meghatározni.

A butellák legfőbb díszre mégis a szöveg, annyira, hogy a hosszú felirat kedvéért marad el az alsó kockázott félkör. A szöveg két részre oszlik, az egyik a tréfás hangú ajánlás, ebbe foglalja bele a tulajdonos nevét. Az ajánlás versét Mihály testvéreitől vehette át. Leggyakoribb az a vers, amivel János butelláin találkozhatunk, de ezúttal irodalmi helyesírással (58., 59., 60., 64., 68., 73. sz.).

*„Németh István az én nevem
megjön akkor az én kedvem
butellám kezemben tartom
belőle bőven ihatom
vívát”*

A másik vers Lázi István butelláira jellemző, s talán közös mesterüktől, Istvántól ered (61. sz.):

*„Kádár Istváné ezen butella
készítette ő magának
és sok jó barátjának”*

A dátum után még hozzáfűzi:

*„A’ki iszik belőle
Váljon egészségire
vivát”*

Vásárhelyen az egyik legkedveltebb és legrégebb vers:

„Zöld butella az én nevem. . .”

Maksának csak egy darabján fordul elő (72. sz.).

A butella szövegnek másik csoportja az, amelyben áldást kér a hazára. Eleinte mindig ugyanaz a vers szerepel, kezdve egy 1880-ra datált darabbal (58., 59., 60., 61., 74. sz.):

*„Szentséges Úr Isten Magyarok Istene
árasz el áldásodat a’ magyar nemzetre
hogy el ne ronthassa semmiféle veszedelem
a’ nemzet jóllétű s boldog lehessen.
Imádott Istenem hald mit óhajt gyermeked.”*

Néha az utolsó fohász elmarad. Hat butellát ismerünk ezzel a szöveggel és egy zöldmázás kulacsra (76. sz.) is ezt karcolta.

Két 1899-re datált butellán azután más verset találunk, s ez is megismétlődik későbbi butelláin (64., 65., 66. sz.) s a János fiának készült kulacson (77. sz.):

*„Áld meg Isten ezt a’ hazát
ennek minden morzsa porát
hínts rá áldást elég bűven
és örömet a’ jövőben
Áld meg Isten ezt a’ hazát
ennek minden derék fiát
szerencsével gazdagsággal
örömmel és boldogsággal
éljen a haza”*

A „Talpra magyar” első négy sorát több butellára írta reá, az első 1886-ból való (62. sz.).

Több évszám nélküli butellán szintén a hazára áldást kérő imádság van. A következő vers két szignált butellán szerepel (67., 68. sz.):

*„Isten adj hazánk felett
Tiszta fényes szép eget
Partjain Tiszánk Dunánknak
Áldva szálljon felleged
Mézed önts Tokaly borába
búzát a’ föld ugarába
mely tart anyi éven át
boldogítsa Szép honát”*

Két butellán olvasható (70. 71. sz.):

*„Jó Istenem azt add érni nekem
hogy szép hazám szabad legyen
Hozd rá a szabadság napját
Áld meg a magyar hazát”.*

Egy másik butellán (69. sz.):

*„Elégeld meg a szenvedést
oh nemzeted Istene
légyen már a Magyaroknak
is egyszer örömnépe
hozz rá a béke napját
Áld meg a Magyar hazát”*

S megint egy másikon (73. sz.):

*„Tudod mért születél magyarnak
oda se nézz a zivatarnak
ha rád zugg is ne térj ki elébe
ha magyar vagy talpra előre”*

Két kerek *kulacs*ot ismerünk Maksa Mihálytól, mindkettő közepén áttört finomművű rozetta. Míg a többi kulacs felírata alkalmazkodik a kerek formához, önála az írás a lényeg, sorai egyenesen mennek keresztül az edényen. A szignált zöldmázás kulacs 1907-ben készült és „Kiss Pál tulajdona” (edénykereskedő volt — 76. sz.). A fiának készült darab kisebb a szokásosnál és fekete színű fehér felírral: „Maksa János é 1905 ezen kulacs” (77. sz. IV. t. 2.).

Három kétségtelenül neki tulajdonítható zöld *hordókulacs*ot ismerünk. Ezt a formát István is kedvelte, Mihály pedig „sokat csinált tiszteletből emberöknek”. Tiszteletből, nem pénzért, mert az ilyen babramunkát nem igen lehet megfizetni. A szegeói múzeum szépen felszíjazott hathordója az orosházi tanyákból került be: „VARGA ANDRÁS É Készítette nem magának hanem sok jó barátjának 1875. aprillisi 26-án” (80. sz.). A másik, hat hordóból álló kulacs is Békés megyéből, Békéscsabáról való, felírata szerint „Készült 1876. Május 29. HMVásárhelyen”, — „Aki iszik belőle váljon egészségire” (78. sz.). A harmadik csak három hordóból áll, „Szénási György”, a vers ugyanaz, mint fent és 1878. december 17-én készült (79. sz. X. t. 1.). Mind a három hordókulacs túlsó oldalán a hordócskák pontosan, szépkarcolt számjegyekkel meg vannak számozva.

Festett címer ékesíti szignált *tintatartóját* (86. sz.). Vásárhelyről sok olyan kalamárist ismerünk, amelyek hátlapján formában préselt domborműves címer van, — Maksáé azonban írókával vörös alapra festett. 1889. április 12-én készült, ezt gondosan belekarcolta fenekébe, ugyanúgy mint annakidején a fortélyos mihókba. Egy hasonló darab saját házában maradt fenn, csonkán, ezt két évvel korábban készítette, talán sajátmagának. A harmadik ismert kalamáris már más formájú és élete végéről, 1907-ből való; szintén festett címer díszíti, valamint körzővel előrajzolt vésett minta (87. sz.).

Még ma is a sublóton áll egy kosárka, „*kis garaboly*”, melyet Júliának csinált (90. sz. X. t. 3.). A hagyományos kerek formával ellentétben Mihály kosara ovális alakú és átívelő nagy kosárfüle van. Színezésében fejezte ki hazafiasságát: fölül.

1. Hármas hordókulacs, Maksa István munkája Szénási György számára, 1878.

2. Kulacs, Maksa Mihály fia, János számára, 1905.

3. Cserépkosárka, „kis garaboj” Maksa Mihály aláírásával, 1898.

4. Csalikorsó, Maksa Mihály aláírásával, 1893.

„piros”, az áttört rész fehér, alul zöldmázás, belül hosszanti irányban piros-fehér-zöld, füle is nemzeti színű. Fődőjén áttört rozetta mellett az 1898-as évszám jegyei áttöréssel jelzettek. A Tornyai Múzeumban még egy ilyen formájú cserépkosárka van, bizonyára ezt is Mihály csinálta (91. sz.).

Végül egy szignált zöldmázás *fésűtartó*ról emlékezünk meg, mely (92. sz.) a szegei múzeumba az orosházi tanyákról került. Évszáma 1878, ez volt az az esztendő, amikor házat már megvette és házasságra készült, — talán eredetileg jövődő feleségének ajándékozta.

*

Miután áttekintettük Maksa Mihály edényeit, megállapíthatjuk, hogy formakincse jórészt azonos a Hódmezővásárhelyen, Újvárosban általános edényformákkal és ezen belül Maksa István munkáival. A már többször említett csalikancsó formája csakis e két mesternél ismeretes. Formailag azonos mindkettőjüknél a bödön, a szilke, a hordókulacs, az ablakvályú és nyilván sok más edény is. Eltérő a cserépkosárka, ezt Mihály naturalisabban, ovális alakban és kosárfüllel készítette el. Cseréptárgyainak csak egy csoportja teljesen egyéni, a házat ékesítő címeres, felíratos táblák.

Az egyes tál—tányérféleségeket Maksa Mihály leánya már nem tudta felsorolni, de feltételezte, hogy ezek megegyeztek azokkal, amelyeket István égetett és Újvárosban általánosak voltak. Tálát öt méretben készített: *első tál, második tál, porciós tál, pici tál és piri tál*. Formájában eltér a széles szélű *nagy uras tál* és, ugyan csak szélesebb széllel, fülesen, a *nagy leveses tál* és a *kis leveses tál*. Kisebb méretű a tányér és a csésze: *piri tányér, piri csésze, uras csésze és kis csésze*. A folyóedényekhez tartozott még a *szilke, a bögre, findzsa, a köcsög, a kancsó* és a *fődő*. A fenti tárgyakon felírat soha nem volt.

A megrendelésre készülő tárgyak majd mindegyikéből ismerünk darabot. Ezek a következők: *bödön, dohánytartó, ember alakú dohánytartó, komacsésze* (ételhordó), *padlócsoszó, butykos* (butykoskorsó), *só-paprikatartó, mihók* (csalikancsó), *sokcsősű kancsó* (csalikorsó), *butella, zsolttárbutella, kulacs, hármas vagy hatos hordókulacs, tintatartó, porozó, kis garaboly*, (cserép kosárka), *fésűtartó, uborkás kanta, bortölesér, szalomnafődő, spárgaborító, ablakvályú, fírhanggomb, kerítésgomb* és különböző táblák.

Alig maradt ki olyan vásárhelyi cseréptárgy, ami ne volna képviselve a fenti felsorolásban. Mesterével ellentétben, úgy látszik, nem csinált *kantát* és *korsót*. Általában mázatlan edényt nem szívesen égetett. Júlia nem emlékszik arra, hogy apja *mihókot* csinált volna, vagy áttört *csörögés tál*at, — e két forma eddig valóban nem került elő Maksa Mihály kézvonásával. A mester nagy írásszeretetére jellemző, hogy olyan darabokra is ráírta nevét, olykor kétszer is, vagy legalább az évszámot, amelyre más nem szokta ráírni, még az ablakvályún, a függőnygombon vagy az uborkás kantán is van pontos dátum.

Szín és minta tekintetében Maksa Mihály munkái az 1870-es 1880-as évekre jellemzők, sőt éppen Mihály jól datált és világosan meghatározható edényei segítenek e kor sajátosságait Újvárosban belül elkülöníteni. Az 1860-as évekig a vásárhelyi edények meleg, ragyogó okker színét a vasoxidos sárga máz használata adta, mely alatt a fehér írókás minta is sárgának tűnik. Maksa Mihály elődjei közül azonban már sem Varsányi Mihály, sem Maksa István nem használta ezt az eljárást, hanem szintelen mázzal öntötte le az edényt. Maksa István a mázvirágos kantáknál maradt meg a sárga máz használata mellett, és úgy látszik, Mihály műhelyében is volt sárga máz, mert a saját használatra készített uborkás kanta sárga-

mázás (93. sz.), és akad egy-egy butellája, még 1908-ból is, amelynek alja sárgamázú. Emlékeztetünk Maksa Judit szavaira, hogy a sárga máz folyóedényre, a zöld máz babramunkára való. A régimúltú rézoxidos zöld tehát tovább maradt fenn a különleges edényeken, mit az ugyancsak régi múltú vasoxidos sárgát a dudi szín váltotta fel. A dudi föld nagyjából visszaadja az előbbi színhatást, de távolról sem annak gyönyörű ragyogását. A változtatás oka a század közepén valószínűleg az lehetett, hogy a dudi festék égetésnél igénytelenebb, mint a kemencében könnyen összeragadó sárgamáz. Maksa edényeinek alapszíne tehát a földfesték színeinek megfelelően vörös, fekete, dudi, esetleg fehér, — ugyane színekből áll a minta, valamint zöldből. A régi edényeken szabálytalan zöldmáz foltokkal hangsúlyozták a mintát, — Maksa Mihály edényein némelykor még találkozunk ilyen zöldmáz foltokkal, immár dudi alapon. Maksa nagyon szerette a fekete-fehér, fekete-sárga, fekete-vörös-fehér ellentéteket, kedvelte a felemás alapszínre festett edényeket. A fekete-világos ellentét bizonyos puritán hatást ad, ugyanakkor ez a kétszínű alap munkaigényesebb, mint az egyszínű, — de szorgalmas mesterünk nem sajnálta a fáradságot még a közönséges folyóedényeknél sem. A díszítés alap-elemei: korongon húzott csíkok, valamint pöttyök. Vásárhelyen ez általános volt, más mesterek is mondták, hogy régen kevés volt a virág, inkább „*csíkoltunk, pöttyöltünk*”. Maksa Mihály sok tárgyán nincs más dísz, mint a felemás alap és a fehér pöttyösor. Megrendelésre készülő tárgyain gyakori a körzővel előrajzolt mértani minta, vagy csupán karcolva, vagy át is törve. Ennek gondos, pontos kivitele megint rendszerető jellemre utal. Virágmintái nem oly merészek, mint a század első felében, de még elég nagyvonalúak és folytatásai a régebbi mintáknak. Még nem olyan aprólékos a virágkozás, mint az ifjabbik Maksa István 1893-as komaszilkéjén és az ahhoz hasonló tányéron. Szerencsére nem érintik Mihály művészetét a századforduló tanfolyamai, az 1896-os gyakorlóiskola által elterjesztett magyaros minták, sem az 1902-es években tanított ólompapír sablonnal való festés. A munkával elfoglalt tálmestertől távol állt, hogy ilyen tanfolyamokra eljárjon, s így haláláig, 1908-ig megőrizte azt a hagyományos stílust, amelynek gyökerei generációkig követhetők vissza.

Még egy ok van, amiért Maksa Mihály megmaradt a hagyományok keretében, s ez egyéniségében rejlik. Ha szerette is mesterségét, ezt nem ambicionálta különösebben, nem az újra és különökre törekedett, hanem az adott formák minél tökéletesebb magvalósítására. Szerénysége a családjától örökölt edénykincshez kötötte, s tökéletességre való törekvése szabta meg, hogy e formákat minél szebben valóítsa meg. Edényeinek nemes alakja, színeinek tisztasága és ízléses összetétele, a részletek gondos kivitele, mind a pontos, rendes munka szeretetét mutatják. Fő díszítőeleme az írás, betűit a tartalomhoz méltóan írta és rendezte el. Ezekben rejlik Maksa Mihály jelentősége: korának hagyományaihoz szerényen alkalmazkodva iparkodott azokat minél tökéletesebben megvalósítani, aminthogy embernek is tökéletes és igaz iparkodott lenni. Művei és írásai nyomán előttünk áll a sok száz vásárhelyi tálás közül egy szerény mester, akinek nemcsak műveit, hanem életét, nehéz sorsát, gondolatvilágát is oly mértékben megismerhettük, ahogyan erre ritkán nyílik alkalom.

Id. Maksa István edényei

1 *Csalikancsó*. 1888. Zöldmázás, áttört díszítéssel. A család tulajdonában volt, jelenleg ismeretlen helyen. (I. t. 4.)

2 *Nagy tál*. Dudi alapszínen írókás magyar címer. Átm: 55 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 59.3.1. Gyűjtötte Kresz Mária Maksa Istvánék szomszédjától, akik 1888 után költöztek oda, tehát a tál 1888 és 1892 között készült. (III. t. 1.)

3 *Nagy tál*. Mély forma, két füllel. Belül dudí színű, kívül sötétbarna. Átm: 42 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.10. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István egykori házában.

4 *Bödön*. 1870. szeptember 20. Zöldmázás, fenéke sárga mázas. Karcolt felirata a készítés időpontját tünteti fel. M.: 24,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.4. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István egykori házában.

5 *Kancsó*. Zöldmázás. M: 19 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.6. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István egykori házában.

6 *Cserépkosárka*. Kerek forma, körzövel előrajzolt áttöréssel, hozzáillő fedővel. Zöldmázás, belül fehér. M: 11 cm, átm: 16,5 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.349. Maksa Judit szerint valószínűleg az apja munkája.

7 *Cserépkosárka*. Mint fenti darab, de fődője elveszett. M: 8,5 cm, átm: 16,5 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 53.350.

8 *Hordókulacs*. Maksa István nevével, 1880. Hat hordóból, zöldmázás, mindkét oldalán karcolt felirattal. M: 25 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum Ltsz. 52.119.1. (III. t. 2)

9 *Butella*. 1894. Első lapján két kockázott félkörrel határolt mezőben évszám, fölötte és alatta kígyóvonal. Hátlapján ugyanilyen mezőben felirat: „Zöld butéla az én nevem” kezdetű vers. M: (száj nélkül) 18,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.3. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István egykori házában.

Ennek alapján valószínűleg a következő butellák tulajdoníthatók id. Maksa Istvánnak:

10 *Butella*. 1880. június 4. Első lapján kockázott félkör alatt dátum és kígyóvonal. Hátlapján kockázott félkör alatt „Zöld Butyéla az én nevem” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 17 cm. Szeged Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.830.1.

11 *Butella*. 1881. június 17. Első lapján két kockázott félkör közötti mezőben a dátum, két kígyóvonal között. Hátlapján „Zöld butyéla az én nevem” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 23 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 50.4.57. Gyűjtötte Csilléry Klára.

12 *Butella*. 1882. június 4. Első lapján két kockázott félkör közötti mezőben a dátum, két kígyóvonal között. Hátlapján „Varga Pál az én nevem mög gyön akor az én kedvem” kezdetű vers. Keskeny oldalain leveles inda. Zöldmázás. M: 20 cm. Hmv. Kajári gyűjtemény. Felirata alapján lehetséges, hogy Maksa János munkája.

13 *Butella* 1883. Első lapján két kockázott félkör közötti mezőben a dátum, két kígyóvonal között. Hátlapján „Zöld butyéla az én nevem” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 21,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 50.4.54. Gyűjtötte Csilléry Klára.

14 *Butella*. 1890. Első lapján két kockázott félkör közötti mezőben a dátum, két kígyóvonal között. Hátlapján „Zöld butyéla az én nevem” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 18 cm. Néprajzi Múzeum Ltsz. 50.4.60. Gyűjtötte Csilléry Klára.

15 *Butella*. 1880 vagy 1890, a harmadik számjegy olvashatatlan, november 31. Első lapján két kockázott félkör közötti mezőben karcolt felirat és az évszám, két kígyóvonal között. Hátlapján „Az én nevem butyéla” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.353 Wiener gyűjtemény.

16 *Ablakvályú*. Barna színű, magafalán mázas. H: 34 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.11. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István egykori házában.

17 *Ablakvályú*. Mint fent, h: 37 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.12.

18 *Ablakvályú*. Mint fent, h: 37 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.13.

19 *Kéménygomb*. Vázaserű, hegyes csúccsal, rátétes díszítménnyel. Zöldmázás. M: 30 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.9. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István házában kéményén állt, „ez mutatta, hogy itt cserepes van ebben a házban.”

Ifj. Maksa István edényei

20 *Nagy tál*. Sárgásfehér alapon több színű csikozás és virágozás. Átm: 55 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 51.27.14.

21 *Tányér*. Sárgásfehér alapon, több színű csikozás és virágozás. Átm.: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.18.

22 *Szilke*. Sárgásfehér alapon több színű csíkozás és virágzás. 1893, „V. J.” azaz Varsányi Judit (id. Maksa Istvánné) betűjével. M: 17 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.7. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa István szomszédjától.

23 *Föld*. Dudi alapon vörös és zöld színnel díszített. Átm.: 18 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.8.

24 *Bödön*. Fehér alapon ólompapír patronnal, ecsettel festett díszítmény. 1908-ban készült. M: 23 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 51.27.8.

Maksa János edényei

25 *Butella*. Szignált. 1883. Első lapján kockázott félkörök között virágág, két kis madárral. Hátsó lapján felirat: „Szilágyi Ferenc az én nevem mög gyön akkor az én kedvem” kezdetű ajánlás, majd átok arra, „aki ezen butélának szorul lopására”. A keskeny oldalakon leveles inda, az egyik oldalon az aláírás függőleges irányban. Zöldmázás. M: 26 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.719. A gyűjtés helye: Orosházi tanyák.

26 *Butella*. Szignált. 1884. Első lapján négy kockázott félkörből alkotott mértani minta évszámmal és névaláírással. A hátlapon ugyanolyan minta. Zöldmázás. M: 22 cm. Néprajzi Múzeum, Ltsz. 57.20.7.

27 *Butella*. Szignált. 1885. Első lapján kockázott félkörök között kosaras virág három tulipánnal, évszámmal és aláírással. Hátlapján leveles száron tulipán. Egyik keskeny oldalán leveles inda, a másik oldalon zsinorozás. Zöldmázás. M: 22 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum, Ltsz. 52.31.1. (IV. t. 1.).

28 *Butella*. Szignált. 1893. Első lapján négy kockázott félkörből alkotott mértanias minta és felirat. Hátlapján két kockázott félkör között ajánlás: „Nagy Péter az én nevem mög gyön akkor az én kedvem” kezdettel, majd „zöld butéla az én nevem” kezdetű vers. Zöldmázás. M: 24,5 cm. Hmv. Kajári gyűjtemény.

29 *Butella*. Szignált. 1895. Felirata: „Laczkó Lajos uramé. . .” Zöldmázás. Hmv. Tornyai J. Múzeum, Ltsz. 52.30.1.

30 *Butella*. 1876. Első lapján a teljes lapot betöltő leveles szár, négy váltakozó irányú tulipánnal. Hátlapján két kockázott félkör között ajánlás: „Buzi Ferenc az én Nevem Mög gyön akkor az én kedvem” kezdetű szöveggel. Keskeny oldalain zsinórzás. Szokatlan olivzöld színű. M: 20 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.336. Wiener gyűjtemény.

31 *Butella*. 1883. Első lapján a teljes lapot betöltő aszimmetrikus leveles szár, egy tulipánnal és három kis madárral. A hátlapon két kockázott félkör között ajánlás: „Lukács Imre az én nevem” kezdettel. Keskeny oldalain zsinórozás. Zöldmázás. M: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.373. Wiener gyűjtemény. (IV. tábla 2. kép).

32 *Korsó*. Fekete alapon fehér és dudi színű díszítés, különálló virágok sora. M: 31 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.16. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Juliannától, akinek Maksa János készítette ajándékba.

33 *Butykoskorsó*. Egyszínű zöldmázás, alul kilátszik a fehér angob, átlátszó máz alatt. M: 28 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 64.42.2. Szintén Maksa Juliannának készítette Maksa János.

Maksa Mihály edényei

34 *Nagy tál*. Dudi színű. Középpüth kosaras virág három tulipánnal, peremén egyenes száron tulipánsor. Átm: 52 cm. Hmv. Kajári gyűjtemény.

35 *Szilke*. Sárga-fekete alapon fehér pöttyök sora. M: 23 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 53.33.1. (VIII. t. 4.).

36 *Bögre*. Sárga-fekete alapon fehér pöttyök sora. M: 11 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.253.

37 *Köcsög*. Fehér alapon váltakozva függőleges zöldmázás sáv és „moha” kendővel nyomkodott sötétbarna sáv. M: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 64.42.3. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály házában.

38 *Kancsó*. Vörös-fekete alapon fehér pöttyök sora. M: 18 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.648. Wiener gyűjtemény. (VIII. t. 3.)

39 *Bödön*. Szignált. „Veigert Józsi é és Volf Julianná é”. Sárga-fekete alapon pöttyös dísz és egyenes száron tulipánsor. M: 26 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 142.455 (VII. t. 1.).

40 *Bödön*. 1890. június 5. „Kasza Örszebet é”. Sárga-fekete alapon pöttyös dísz és egyenes száron tulipánsor. M: 27 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.73. Wiener gyűjtemény. (NÉ. 1954. XXV. t. 19.)

41 *Bödön*. Szignált. 1904. március 28. „Dopsa Juliannáé”. Sárga-fekete alapon pöttyös dísz és egyenes száron tulipánsor. M: 23 cm. Hmv. Kajári gyűjtemény.

- 42 *Bödön*. Szignált. 1905. december 21. „Maksa Juliannáé”. Sárga-fekete alapon pöttyös dísz és különálló tulipánok sora. M: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 64.42.5. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 43 *Bödönfödő*, füles fogóval. 1907. november 14. Magafalán fehér írókás felirat máz alatt. Átm: 22 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.10. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály házában.
- 44 *Bödönfödő*, gomb fogóval. Zöldmáz. A hozzátartozó zöld bödön eltörött, felirata szerint 1884 december 4-én készült Koncz Borbála és Julianna részére.
- 45 *Butykoskorsó*. 1889. Dudi alapon egyenes száron tulipánsor. M: 40 cm. Hmv. Magángyűjtemény. (VIII. t. 2.)
- 46 *Dohánytartó*. Szignált. 1907. április 20. Hordóforma, dudi színű. M: 12 cm. Hmv. Magántulajdon.
- 47 *Dohánytartó fődője*, kutya alakú fogóval. Dudi alapszínű. Átm: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.11. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 48 *Ember alakú dohánytartó*; Szignált. 1903. M: 25 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum Ltsz. 52.286.1.
- 49 *Ételhordó része*. 1889. Sárga-fekete alapú fehér pöttysorral. M: 8 cm, átm: 15,5 cm. Hmv. Magántulajdon. (IX. t. 2.)
- 50 *Ételhordó része*. 1900. Sárga-fekete alapú fehér pöttysorral. M: 8 cm, átm: 15,5 cm. Hmv. Magántulajdon. (IX. t. 2.)
- 51 *Locsoló*. Szignált. 1907. „Maksa Julianná é”. Vörös-fekete alapú fehér pöttysorral. H: 25 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.14. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában. (IX. t. 3.)
- 52 *Locsoló*. Szignált. 1895. „Dopsa Julianná é”. Vörös-fekete alapú, fehér pöttysorral. Füle letört. H: (fül nélkül) 20 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.439.1.
- 53 *Kettős só- és paprikatartó*. Szignált. 1900. szeptember 15. Vörös-fekete alapon fehér pöttysorral. H: 18 cm. Hozzávaló két kis fődő átm: 9 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 63.15.1. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában. (IX. t. 1.)
- 54 *Kettős só- és paprikatartó*. 1900. „Puskel Mári é”. Dudi színű. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 52.1949.1.
- 55 *Csalikancsó*. Szignált. 1871. Vörös alapon fehér pöttyökből alkotott szőlőfürtökkel. Körzövel előrajzolt áttörés. Felirata: az aljára karcolt. M: 20,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 50.4.156. Gyűjtötte Csilléry Klára. (I. t. 1—2.)
- 56 *Csalikorsó*. Szignált. 1878. december 17. Szokásos kerekcsájú forma, körzövel előrajzolt áttöréssel. Zöldmáz. M: 78 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.132. (A tárgyat Kiss Lajos leltározta, a leltárcédula szerint neve: „sokcsöcsű kancsó”).
- 57 *Csalikorsó*. Szignált. 1893. május 23. Kerekcsájú forma, körzövel előrajzolt áttöréssel. Zöldmáz. Felirata az aljára karcolt. M: 25,5 cm. Hmv. Magántulajdon. (VIII. t. 4.)
- 58 *Butella*. 1880. június 23. Első lapján: „Németh István az én nevem”, hátlapján: „Szentséges Úr Isten” kezdetű felirat. Zöldmáz. M: 18 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.738. Gyűjtötte Kiss Lajos.
- 59 *Butella*. 1882. július 31. Első lapján: „Karsai Dániel az én nevem”, hátlapján: „Szentséges Úr Isten” kezdetű felirat. Zöldmáz. M: 20,5 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.757. Gyűjt. Kiss Lajos.
- 60 *Butella*. 1882. június 21. Első lapján: „Hódi Ferenc az én nevem”, hátlapján: „Szentséges Úr Isten” kezdetű szöveg. Zöldmáz. M: 24 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.804 (IV. t. 3—4.)
- 61 *Butella*. Szignált. 1884. április 22. Első lapján: „Kádár István é ezen butella”, hátlapján: „Szentséges Úr Isten” kezdetű szöveg. Zöldmáz. M: 20,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.375. Wiener gyűjtemény.
- 62 *Butella*. 1886. Első lapján: a „Talpra magyar” négy sora. Hátlapján rozetta és kockázott félkör. Zöldmáz. M: 25 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 141.754.
- 63 *Butella*. 1888. Mindkét oldalon mértani minta. Zöld máz. M: 23,5 cm, Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.401. Wiener gyűjtemény.
- 64 *Butella*. Szignált. 1899. november 4. Első lapján: „Albert István az én nevem”, hátlapján „Áld meg Isten ezt a hazát” kezdetű felirat. M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.411. Wiener gyűjt. (NÉ. 1954. XXVII. t. 27.)
- 65 *Butella*. Szignált. 1899. december 28. Első lapján: „Áld meg Isten ezt a hazát” felirat eleje, hátlapján rozetta. Zöldmáz. M: 21 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 55.17.2. Gyűjtés helye: Balástya.
- 66 *Butella*. 1901. „Áld meg Isten ezt a hazát”. Zöldmáz. Hmv. Magántulajdon. Lázár gyűjtemény.
- 67 *Butella*. Szignált. Első lapján: „Isten adj hazánk felett” kezdetű vers, hátlapján geometrikus díszítmény, és a felirat vége. Zöldmáz, fenéke sárgamáz. M: 19 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 62.177.12.

68 *Butella*. Szignált. Első lapján: „Tóth István az én nevem”, kezdetű ajánlás, majd „Isten adj hazánk felett” kezdetű szöveg eleje, a hátlapon a szöveg vége és geometrikus díszítés. Zöldmázás. M: 19 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.707.

69 *Butella*. Első lapján: „Elégeld meg a’ szenvedést” kezdetű szöveg, a hátlapon egy rozetta. Zöldmázás. M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 51.269.

70 *Butella*. Első lapján: „Jó Istenem azt add érni nekem” kezdetű szöveg, hátlapján függőleges indavonal, hajlataiban ún. halálfogas minta. Rendkívül világoszöld színű. M: 24 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.745. Lelőhelye: Pitvaros, Békés m.

71 *Butella*. Első lapján: „Istenem add érni nekem” kezdetű szöveg, hátlapján rozetta és kockázott félkör. Zöldmázás. M: 20 cm. Magángyűjtemény.

72 *Butella*. Első lapján: „Zöld butella az én nevem” kezdetű szöveg, hátlapján mértani minta. Zöldmázás. M: 23 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.868. Lelőhelye: Békés.

73 *Butella*. Első lapján: „Fazekas József az én nevem” kezdetű ajánlás, hátlapján: „Tudod mért született magyarnak” kezdetű szöveg. Zöldmázás. M: 20 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.779.

74 *Butella*. Első lapján: „Szentséges Úr Isten” kezdetű szöveg, hátlapján mértani díszítmény, függőleges zsinórozás. Zöldmázás. M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. 53.61.443. Wiener gyűjtemény.

75 *Butella*. Első lapján rozetta alatt: „Maksa János ez a butella” felirat, hátsó lapján rozetta alatt „Készült 1908 ik év Junius 5”. Zöldmázás, alja sárgamázás. M: 15 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.421. Wiener gyűjtemény.

76 *Kulacs*. Szignált. 1907. június 26. „Kis Pál tulajdona”. Felirata: „Szentséges Úr Isten” kezdetű szöveg. Zöldmázás, áttört rozettával. M: 24 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.180. Wiener gyűjtemény. (NÉ. 1954. XXIX. t. 35)

77 *Kulacs*. 1905. Maksa Jánosné. Fekete alapon fehér írókás felirat: „Áld meg Isten ezt a hazát”. M: 24 cm. Hmv. Magántulajdon. (X. t. 2.)

78 *Hordókulacs*. hat hordóból. 1876. május 29. Felirata: „A ki iszik belőle váljon egészségire”. M: 26 cm. Zöldmázás. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 60.139.43. Gyűjtötte Lindner László Békéscsabán.

79 *Hordókulacs*. Felirata: „Szenási György é”, „A ki iszik belőle vájjon egészségire”. Zöldmázás, fadugóval és szíjazattal. M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.206. Wiener gyűjtemény.

80 *Hordókulacs*, hat hordóból. 1875. április 26. „Varga András é”. Felirata: „Készítette nem magának. . .” Zöldmázás. M: 30 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 50.717.1.

81 *Könyvbutella*, „*Zsoltárbutella*”. 1880. Fekete alapon fehér és vörös írókás díszítés és zöld máz foltok. Egyik lapján kettős virág, másik lapján kosaras virág, három tulipánnal. M: 13,5 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.42.1. Gyűjtötte: Tornyai János. (VII. t. 2.)

82 *Könyvbutella*. Szignált. 1894. Fekete alapon fehér írókás díszítés, mindkét lapján magyar címer. M: 14 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.596. Wiener gyűjtemény. (VII. t. 1.)

83 *Könyvbutella*. 1874. Fekete alapon fehér írókás díszítmény. Első lapján írókás felirat: „Herényár István ez a butéla”, hátlapján hármás virág. M: 16,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.114.21. (V. t. 4.)

84 *Könyvbutella*. 1885. Fekete alapon fehér minta. Mindkét lapján kosaras virág, három tulipánnal. M: 18 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.598. Wiener gyűjtemény. (VII. t. 3.)

85 *Könyvbutella*. Olvashatatlan évszám. Fekete alapon fehér minta. Egyik lapján kosaras virág, három tulipánnal, hátlapján „Égető Lajos” neve. M: 9,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.604. Wiener gyűjtemény.

86 *Tintatartó*. Szignált. 1889. április 12. Zöldmázás, áttört díszítéssel. Hátlapja vörös alapú, fehér írókával festett magyar címerrel. Aláírás és a fenekébe karcolt évszám. Porzója megvan, a tintatartó edény hiányzik. M: 17 cm. Néprajzi Múzeum Ltsz. 53.61.689. (NÉ. 1954. XXV. t. 18.)

87 *Tintatartó*, „*kalamáris*”. Szignált. 1887. január 15. Zöldmázás, áttört díszítéssel. Hátlapja vörös alapú, fehér írókával festett magyar címerrel. Aláírás és évszám a fenekébe karcolt. Törött, a hátlap felé hiányzik. M: 17,5 cm. Hmv. Magántulajdon.

88 *Tintatartó*. Szignált. 1907. január 23—24. Zöldmázás, körzővel előrajzolt, áttört, illetve vésett díszítéssel. Hátlapján vörös alapon magyar címer. M: 19 cm. Budapest, Pécsi Sándor gyűjteménye.

89 *Porzó*, „*porozó*”. 1891. április 14. Dudi alapon írókás díszítmény. M: 7 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.15. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.

90 *Cserépkosárka fedővel*, „*kis garaboly*”. Szignált. 1898. Ovális forma, kosárfüllel, áttört díszítéssel. Piros-fehér-zöld színezés. M: 20 cm, Hmv. Magántulajdon. (X. t. 3.)

91 *Cserépkosárka*. Ovális forma, kosárfüllel, áttört díszítéssel. Zöldmázás. M: 20 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 52.355.1.

92 *Fésűtartó*. Szignált. 1878. Zöldmázás. Áttört díszítéssel. M: 22 cm. Szeged, Móra F. Múzeum. Ltsz. 52.1999.1. Lelőhelye: Orosházi tanyák.

93 „*Uborkás kanta*”. 1902. szeptember 18. Kétfülű. Sárga máz alatt fehér írókás felirat. Ráállí födője volt gombfogóval, de elveszett. M: 33 cm. Hmv. Magántulajdon.

- 94 *Börtölcser*. 1894. december 18. Magafalán mázas. H: 25,5 cm. Hmv. Magántulajdon.
- 95 *Szalonnafödő*. Födőszerű, kerek lyukkal. Átm: 23 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.9. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 96 „*Spárgaborító*”. 1880. április 10. Mázatlan, írókás felirattal. M: 32 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.8. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 97 *Ablakályú*. 1903. november 20. Magafalán mázas. H: 37,5 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.12. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 98 *Függönygomb*. 1900. december 14. Fehér, zöld mázfoltokkal. Átm: 8 cm. Két darab. Hmv. Magántulajdon. (VI. t. 3—4.)
- 99 *Függönygomb*. 1902. július 25. Zöldmázás. átm: 9 cm. Csak egy darab. Hmv. Magántulajdon.
- 100 *Kapugomb*. 1897. május 20. Fekete alapon fehér. M: 31 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.804. Wiener gyűjtemény. (NÉ. 1954. XXX. t. 38.)
- 101 *Kerítésgomb*. 1906. április 25. Fekete alapon fehér. M: 17 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 53.61.806. Wiener gyűjtemény.
- 102 *Kerítésgomb*. 1906. április 25. Fekete alapon fehér. M: 15 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. 3 darab. Ltsz. 52.400, 52.401 és 52.402.
- 103 *Tábla*, Maksa Mihály házábanak tűzfaláról. Domborműves magyar címer, fehér alapon színezett. M: 19 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.4. Gyűjtötte Kresz Mária.
- 104 *Tábla házszámmal*, Maksa Mihály házábanak tűzfaláról. Fekete alapon fehér számjegyek: „V. 214” M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.3. Gyűjtötte Kresz Mária.
- 105 *Tábla*. 1885. Maksa Mihály házábanak tűzfalán. Átm: kb. 25 cm.
- 106 *Tábla*, szarufáról. Szignált. 1894. Vörös-fekete alapon fehér írókás felirat, hátlapján magafalán írókás felirat: „A gyenge erőtlen ember. . .” kezdetű szöveg. M: 21 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.7. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában. (V. t. 3—4.)
- 107 *Tábla*, szarufáról. Ugyanaz a felirat, mint a fenti darabon. Törött, hiányos.
- 108 *Tábla*, oszlopról. Szignált. 1886. Sötét alapon írókával festett magyar címer. Hátlapján aláírás. M: 32 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.648.
- 109 *Tábla*, oszlopról. Szignált. 1891. Sötét alapon írókával festett magyar címer. Hátlapján magafalán írókás felirat. M: 32 cm. Hmv. Tornyai J. Múzeum. Ltsz. 50.649.
- 110 *Tábla*, oszlopról. Szignált. 1892. Vörös alapon írókával festett magyar címer. Hátlapján magafalán írókás felirat. M: 32 cm. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 55.5.5. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában. (V. t. 1—2.)
- 111 *Tábla*, oszlopról. Szignált. 1906. Fekete alapon írókával festett magyar címer. Hátlapján magafalán írókás felirat. M: 32 cm. Néprajzi Múzeum. 55.5.6. Gyűjtötte Kresz Mária, Maksa Mihály egykori házában.
- 112 *Tábla*, a tornác faláról. Szignált. 1899. november 30. Fekete-vörös alapon fehér írókás felirat: „Felséges Isten a' mi szerető jó édes Atyánk”. M: 26 cm. Hmv. Magántulajdon. (VI. t. 1.)
- 113 *Tábla*, a tornác faláról. Szignált. 1899. november 30. Fekete-vörös alapon fehér írókás felirat: „Jöjj bé hozzánk kérünk! Jézusunk drága vendégünk”. Hátán magafalán írókás felirat a nével és évszámmal. M: 26 cm. Hmv. Magántulajdon. (VI. t. 3.)
- 114 *Tábla*, a tornác faláról. Fekete-vörös alapon fehér írókás felirat: „Én Uram én Istenem ha már nem lehetek hasznodra Ne legyek bosszantásodra.” M: 26 cm. Hmv. Magántulajdon.
- 115 *Tábla*, a tornác faláról. 1903. november 20. Fekete alapon fehér írókás felirat, zöld mázfoltokkal: „Én jó Istenem légyen néked örök magasztalás hogy rá segítettél engem újjá építhettem hajlékomat”. M: 26 cm. Hmv. Magántulajdon. Kresz Mária

MIHÁLY MAKSA, DER „SCHÜSSELMACHER”

Mihály Maksa war 'Schüsselmacher' (*tálas*) und Hafner in dem ehemaligen Marktflücken Hódmezővásárhely, welcher Ort das grösste Erzeugungszentrum der Hafnerei in Ungarn war. Dieses Hafnerzentrum war das erste, über welches wir noch aus den 1910-er Jahren aus der Feder des vorzüglichen Ethnographen Lajos Kiss eine gründliche volkskundliche Beschreibung besitzen, nach ihm haben hier die Zahl der Meister im vorigen Jahrhundert mehrere Hunderte ansgemacht. Von nieregends sind so viele irdene Geschirre und von so hohem künstlerischem Niveau auf uns geblieben, wie aus Hódmezővásárhely, eben deswegen mag es eine Wichtigkeit haben, mit einem der Schüsselmacher-Meister dieser Stadt bekannt zu werden. Auf Mihály Maksa ist unsere Wahl deswegen gefallen, weil wir seine Keramik von den übrigen genau abzusondern vermögen, wir kennen nämlich mehr als 30 signierte Geschirre von ihm und auf Grund dieser können wir bisher insgesamt 82 Stücke ihm zuschreiben. Auch durch einen anderen Umstand wird es motiviert, dass wir die Wirksamkeit eben dieses Meisters zum Gegenstand einer Bearbeitung gewählt haben. Einige chronikenartige Hefte sind von ihm auf uns geblieben, aus welchen wir die Geschehnisse seines

Lebens kennen lernen können und vor uns sich auch seine Geisteswelt aufschliesst. Mihály Maksa war nämlich ein ausserordentlich schriftliebender Mensch und obgleich Spross von armen Eltern, die Tagelöhner waren, absolvierte er abgesehen von einer Klasse das Gymnasium des Ortes und beabsichtigte einmal Pfarrer zu werden. Nach dem Tode seines Vaters war er gezwungen seine Schulstudien zu unterbrechen und zu seinem älteren Bruder István als Schüsselmacher- bzw. Hafnergeselle einzutreten; seine Brüder waren nämlich Schüsselmacher. Auf Grund einiger signierter Geschirre können wir die Werke der Brüder Maksa charakterisieren, aber auch die von Mihály Varsányi, der der Schwiegervater von István Maksa war. Auf diese Weise vermögen wir die keramische Tätigkeit Mihály Maksas im Rahmen des Styles der Familie, weiter aber innerhalb jenes Styles, der für die Produkte der Hafnermeister in dem Újváros genannten Stadtteil von Hódmezővásárhely charakteristisch war, zu untersuchen. (Die zahlreichen Hafnermeister von Hódmezővásárhely arbeiteten nämlich in drei unterschiedlichen Stylarten in drei Vierteln der Stadt.) Die Analyse der Geschirre Mihály Maksas umfasst die wichtige Periode der Jahrhundertwende. Seine Wirksamkeit ist seit 1871, als er bei der Gelegenheit seiner Freisprechung für die Jugend der Zunft einen Vexierkunst verfertigt hatte, bis zu seinem Tode im Jahre 1908 zu verfolgen. Seine Arbeiten sind deutlich abzusondern von dem Styl der vorhergehenden Periode, aber auch von der um die Jahrhundertwende beginnenden Richtung in der Keramik. Unser Meister war ein die Traditionen verehrender, bescheidener Mensch, somit blieb er in seinen Arbeiten dem traditionellen Styl der Volkskunst treu. Sein Leben war schwer und mühselig, seine dreizehn Kinder sind meistens in früher Jugend gestorben, er wurde von Krankheit geplagt, nach Zeugnis seiner Schriften suchte er im Gebet nach Trost. Aus seinen beschrifteten Geschirren strömt uns derselbe Geist entgegen, wie aus seinen Schriften: in gehobener Stimme fleht er in Versen für das viel gelittene Vaterland und für die Freiheit. Sein Schicksal kann uns also auch das bezeugen, wie einer von den vielhundert armen Schüsselmachern von Hódmezővásárhely gelebt, gearbeitet und über die Dinge gedacht hat.

Maria Kresz

A DÉL-ALFÖLD NŐI VÁSZONRUHÁI

A közelmúltban a néprajzi szakirodalom több helyen foglalkozott a magyar paraszti öltözékekkel, köztük a női inggel és a pendellyel. Ez alkalommal a szegedi, hódmezővásárhelyi és makói múzeumokban képviselt női viselet legősibb darabjait, a rövidderekű női inget és a pendelyt mutatjuk be.¹ Ezek a ruhadarabok hazánkban a népi ruházatkodás alapját képezték és nemcsak fehérneműként, hanem korábban felsőruhának is használták.²

A köznapra és ünnepekre egyaránt használt vászonruhákat, akár a maguk készítette vászomból, akár gyáriból, a viselőik szabták és varrták. Az ing kiszabásánál a rendelkezésre álló vászon szélessége volt a döntő. Igyekeztek gazdaságosan szabni, hogy egy darabka vászon se menjen veszendőbe, ezért az ing és a pendely is négyzetes, egyenes darabokból, lehetőleg a vászon teljes szélességéből készült³. Palotay Gertrud az ingeket szabásuk szerint két csoportra osztja: a bevarrott és a mellévarrott szabású ingekre. Az általunk bemutatásra kerülő darabok a második csoportba tartoznak, és az egy vagy két téglalapból készült derék, és szintén téglalap alakú ujjak, közbeékelte páha szabásformáját követik (10. ábra). A tárgyalt ingek fele oldaleresztékes⁴, ebben az esetben a páha alsó csücske mindig az oldaltoldás alá csúsztatott.

A darabok az eddig ismertekkel szemben⁵ igen egyszerűek, díszítetlenek. Csupán apró eltérések mutatkoznak rajtuk, amelyek a Dél-Alföld női vászonruháinak jellegzetességei. Ilyenek a derék és az ujjak különböző bősége, mely ingvállainkra jellemzően a vászon redőzését szabja meg. Elejük és hátuk egyenes darabból szabott, még a nyaknál sincsenek kikerekítve. A nyakban mind ráncoltak, azért a variációs lehetőségek itt is megvannak. A nyakkörüli síma pántba fogott ráncolás az ingek egy részén egyenletesen elosztott (1, 4—6. ábra), a másik részén az eleje közepén keskenyebb-szélesebb ráncolatlan rész kihagyásával (2—3. ábra) a nyak húzása egyenlőtlenül is történt (3. ábra). Ingeink közül csak néhánynak van elől közepén nyílása, hasítéka. Ezek különböző hosszúságúak (5—6. ábra). Egyik darabunk elől végig nyitott (4. ábra), csupán a nyakpánt megkötésével záródik. A nyakkörüli ráncolás befogására az ing anyagából szabott szalagot, vagy gyári sző-

¹ Itt köszönöm Csilléry Klárának, hogy hódmezővásárhelyi tartózkodása idején felhívta figyelmemet ezekre a tárgyakra.

² Györfly István: A nagykun viselet a XVIII. században. Ethn. 1937. 366. l.

Lásd még a Magyarság néprajza I. kötet, Malonyai Dezső: A magyar nép művészete.

³ Vö. Palotay Gertrud: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. Népr. Ért. 1931. 155. l. és Csilléry Klára: Rövidderekű női ing és hozzávaló pendely. Népr. Ért. 1958. 174. l. közölt szabásrajzokkal.

⁴ Palotay Gertrúd i. m. 161. l.

⁵ Csilléry Klára i. m. 171. l.

vött fehér, ill. színes „pertlit” is használtak. Ez nemcsak beszegésre szolgált (1—3. ábra), hanem ennek megkötésével zárták az ing nyakát (4—6. ábra). Gombot sehol sem használtak.

Az ujjak hossza 37—43 cm között váltakozik. Ha ebből a vállakat fedő részt leszámítjuk, kb. könyökig érnek. Az ingek egy része igen bőujjú, a többi ezekhez képest szűk. Az alsó szélük ráncolása vagy szabadon hagyása bőségüktől független. Az ujjbőség alul és felül egyenlő, 35—90 cm között váltakozik. Az ujjak felső széle a bemutatott darabok mindegyikén ráncolt, alsó széle nem. A szélétől 2—5 cm-nyire keresztben húzódó keskeny hajtás az ujjak összehúzására szolgál. Innen az ujjak alsó varrását egyes darabokon szabadon hagyták (2—3, 5—6. ábra), másokon végig összevarrták (1., 4. ábra). Mindkét változat vegyesen fordul elő az alul ráncolt és ráncolatlan ujjakon is. Az említett hajtásba bujtatott madzag meghúzása után az ujjak szélén, hosszabb-rövidebb dús fodor képződött (6. ábra). A vizsgált ingvállak felénél nincs nyoma annak, hogy pertlivel összehúzták volna az ingujj szélét (1—2, 4. ábra). Tehát ez helyi, az alföldi férfi viselet lobogósujjú és a pásztorok borjúsujjú ingéhez közelálló típusra emlékeztet.

Ingeinken a derék 39—50 cm hosszú, s bár ezek meghaladják a Csilléry Klára által közölték 31—41 cm közötti hosszát, azért a derékon kötődő pendelyekbe való bekötésre csak egy részük alkalmas. Az általunk bemutatott női ingeknek — egy kivételével — csak a derekuk lenvászón, ujjaiuk vékony pamutvászónból, gyolcsból, vagy beszövéssel díszített szádából készültek. A kivételt képező darabunk ujjait lenvászónból szabták, minőségük viszont sokkal finomabb, mint a derékrész (3. ábra). A páhák általában a derékhoz és az ujjakhoz használt vászon minősége között átmenetet képeznek. Ingeink megvarrásánál arra is ügyeltek, hogy a különböző minőségű vásznakhoz megfelelő finomságú fonalat használjanak. Minden darabunk kézzel varrott, öltéseik igen szépek és egyenletesek. Az ép széleket keskenyen egymásra csúsztatták és mindkét oldalon levarrták, a vágott széleket lehajtott va rással erősítették egymáshoz. A ráncolást befoglaló pántot mindkét oldalon beleöltve erősítették fel. A nyakpánton, az oldaleresztékek alá csúsztatott páhacsücskő levarrásánál ún. gépöltést használtak, amelyet többsoroson (az öltésnél a fonalat jól meghúzva) díszítésül is alkalmaztak. A széleket keskenyen behajtva szegő-öltéssel varrták.

A továbbiakban tárgyanként a legegyszerűbb formától való eltéréseken kívül a gyűjtés helyét és a méreteket ismertetjük.

1. 50. 160. 1. ltsz. Hódmezővásárhely (1. ábra). Szabásában, varrásában a legegyszerűbb. Dereka és páhája lenvászónból, ujjai gyolcsból készült. Eleje két különálló darabból szabott, amelyet végig összevarrtak, s bár a lehetőség adva volt, az ing mégis hasíték nélküli és nyakánál körben egyenletesen húzott. Az ujjvégek ráncolásának semmi nyoma. Nyakpántjának felső széle gépöltéssel díszített. Az inghez felhasznált anyagok szélességeit nem sikerült megállapítanunk. Ny(ak)b(őség): 56, d(erek) h(ossz): 39, d(erek)b(őség): 127, u(jj)a h(ossza): 38, u(jj)a b(őség): 90 cm.

2. 50. 162. 1. ltsz. Hódmezővásárhely (2. ábra). Dereka és páhája durva lenvászón, ujjai vékony pamutvászónból készültek. Az ing eleje hasíték nélküli, nyaka nincs körben húzva, eleje közepén 14 cm szélesen ráncolatlan. Oldaleresztékes, páhájának csücske az oldaltoldás alá csúsztatott, amelynek felső széle két sorban gépöltéssel díszített. Az ujjvégek ráncolására nem utal semmi, de az ujjak összevarrásának 5 cm-es szabadon hagyása itt is dísz. A lenvászón szélessége 63 cm, míg a pamutvászóné 90 cm. Nyb: 61, dh: 41, db: 134, uh: 37, ub: 90 cm.

3. 50. 161. 1. ltsz. Hódmezővásárhely (3. ábra). Az ing derekát, páháját és ujjait háromféle minőségű lenvászónból szabták. Eleje hasíték nélküli, nyaka közepén 5 cm síma rész kivételével elejénél és hátánál sűrűbben, az ujjaknál ritkábban

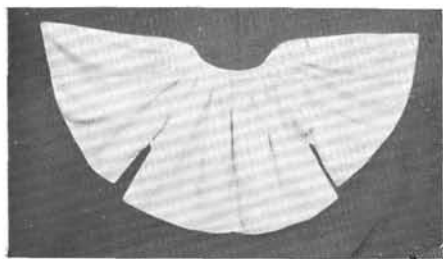

Abb. 1. kép. Női ing. Hódmezővásárhely

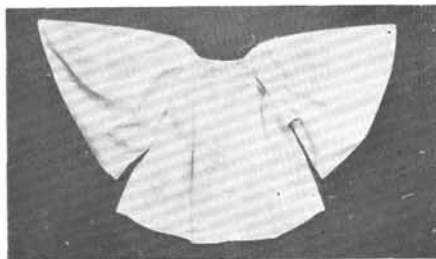

Abb. 2. kép. Női ing. Hódmezővásárhely

Abb. 3. kép. Női ing. Hódmezővásárhely

Abb. 4. kép. Női ing. Hódmezővásárhely

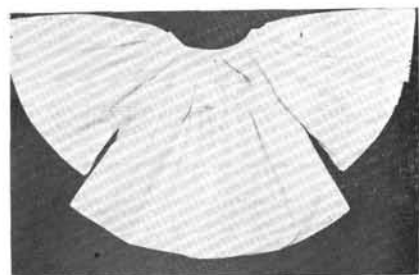

Abb. 5. kép. Női ing. Makó

Abb. 6. kép. Női ing. Makó

ráncolt. A nyakat befogó pánt mindkét szélé gépöltéssel díszített, ugyanígy az oldalereszték felső szélé is, két sorban. A többiekétől eltérően, ujjai valamivel hosszab-
bak és szűkebbek, körben toldottak; a toldás ráhajtott varrása a szokottnál szélesebb, amiben a pertlit is bújtatták. Innen az ujjak végéig a belsővarrás nyitott. Az inget 52 cm széles lenvászonból szabták. Nyb: 52, dh: 45, db: 116, uh: 42, ub: 35 cm.

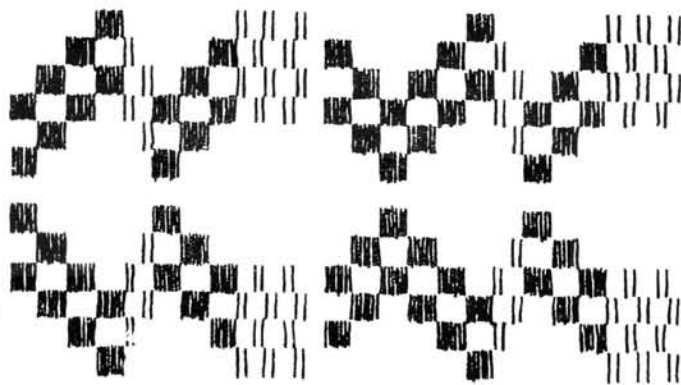

Abb. 7. kép. Női ing szövésmintája

Abb. 8. kép. Pendely. Hódmezővásárhely

4. 50. 159. 1. ltsz. Hódmezővásárhely (4. ábra). Dereka és páhája kétféle finomságú lenvászonból, ujjai pedig fehér, csikosan szőtt, saját színéből pamutfonállal mintázott (lásd a beszövés mintájának rajzát: 7. ábra) szádából készültek. Eleje két egyenlő részből szabott és végig nyitott. Nyaka egyenletesen körben rán-

colt, a nyakpánt barna színű, gyári pertlivel borított, amelynek végeit megkötötték. Az ujjvégek ráncolásának itt sincs nyoma. A felhasznált lenvászón szélessége 60 cm, a száda szélessége hozzávetőlegesen 84 cm lehetett. Nyb: 36, dh: 42, db: 120, uh: 37, ub: 42 cm.

Abb. 9. kép. Pendely. Szeged

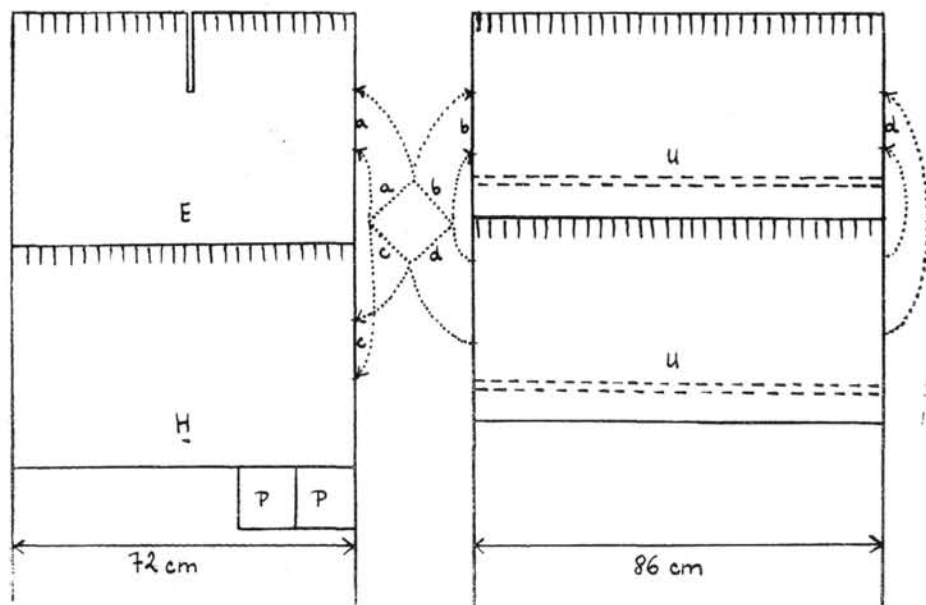

Abb. 10. kép. Női ing szabásrajza. Makó

5. 53. 271. 1. ltsz. Makó (5. ábra). Derekat és páháját kétféle minőségű lenvászomból, ujjait pamutvászomból szabták. Elejének közepe 17 cm mélyen hasított, nyaka körben és egyenletesen ráncolt, háziszövésű pántba fogott, s ez két, hosszan lelógó végével kötődik. Az ujjak varrása a szélétől 5 cm-nyire levő bujtatóig szabadon hagyott. 72 cm széles lenvászomból és 86 cm széles pamutvászomból készült. Nyb: 50, dh: 49, db: 144, uh: 40, ub: 86 cm.

6. 55. 69. 1. ltsz. Makó (6. ábra). Háta, oldaleresztéke, páhája durvább, eleje finomabb lenvászomból, ujjai pamutvászomból valók. Az elejének közepe 14,5 cm mélyen nyitott, nyaka körben, egyenletesen húzott, és keskeny pántba fogott, ennek végéhez varrták hozzá a kötőket. Oldaleresztéke lefelé bővülő, felső széle kétsorban, gépöltéssel, díszesen varrott. Az ujjak szélétől 5 cm-nyire elhelyezett bujtatóban levő madzaggal a kar bőségére húzható össze. Ujjai a bujtatóig nincsenek összevarrva. Az ingvállhoz felhasznált vásznak eredeti szélességét nem sikerült megállapítanunk. Nyb: 44, dh: 50, db: 153, uh: 42, ub: 50 cm.

A szegedi Móra Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében levő két darab makói és a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban őrzött 4 darab vásárhelyi származású női inget vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindegyik a tanyai lakosság ruházata volt. A leltárkönyvek adatai is ezt bizonyítják.

Az előadottak adalékul szolgálnak a magyarországi mellévarrott női ingek bemutatásához, s ezekhez az idézett szerzők a dunántúli és az északi vidékről ismertettek anyagot. Az irodalom ezideig a Dél-Alföldről hasonló tárgyi bemutatást nem közölt, kivéve a Kresz Mária-féle adatokat és képanyagot⁶.

Az ingvállak tartozékai a *pendelyek*. A vásárhelyi és szegedi gyűjtésű, bemutatásra kerülő tárgyak egyidősek, a múlt század első feléről származnak. Az ingekhez hasonlóan kézi varrásúak.

A bemutatott két darab kendervászomból készült, s ez lényegesen durvább, mint az ingekhez használt vásznak. Pendelyeinket a legegyszerűbb módon, négy egyenes szélből szabták. Az ép széleket keskenyen egymásra csúsztatva mindkét oldalon levarrták, majd a pendely elején elhelyezkedő szél közepét felhasították és a derék bőségére beráncolták. Ha toldani kellett, ezt az elejére hagyták és a kötény alá rejtették. A sűrűn húzott szoknyarészt 10 cm széles, kettőbe hajtott, ún. gallérba fogták, amelyhez mindkét oldalról hozzáöltötték a ráncokat, felületét több sorban gépöltéssel díszítették. A gallér végeihez bolti pertlit varrtak, s ezzel erősítették a pendelyt a derékhoz⁷.

A hagyomány⁸ már nem őrzi az ing és pendely eredeti használatának még az emlékét sem. Adatgyűjtés során a legidősebbek sem emlékeztek, hogy gyermekkorukban az öregek viselték-e vagy emlegették-e ezeket a darabokat mint felsőruhát. Közléseik szerint derékon kötődő, de korcos és nem galléros pendelyben jártak. Ezeket kizárólag alsóruhának használták. Arra sem emlékszik ma már senki, hogy a derékon kötődő pendelyeket esetleg itt is, mint az ország egyes részeiben, a vállpántos pendelyek előzték volna meg⁹. E szóbeli közléseket a még itt-ott használatban levő ingek és pendelyek megmutatásával is alátámasztották. Ezek a darabok szinte kizárólag sifonból szabottak, és csak igen kis számban készültek kézi varrással. Elkészítésük módját figyelve, meg sem közelítik az általunk bemutatott ingek és pendelyek gondos megvarrását, gyöngyszerűen sorakozó öltéseit, mint a következőkben leírt két pendelyünk esetében.

⁶ Kresz Mária: Magyar parasztviselet 1820—1867. 135., 213. l.

⁷ Fél Edit: A női ruházatkodás Martoson. Népr. Ért. 1942. 95. l.

⁸ Az adatgyűjtést Tápén, Apátfalván és Hódmezővásárhelyen végeztem.

⁹ Csilléry Klára i. m. 187. l. és Fél Edit i. m. 95. l.

1. 50. 163. 1. ltsz. Hódmezővásárhely (8. ábra). Dereka körben húzott, amely a hasíték két oldalán egyenletesen ritkul, s nyílása 24 cm hosszú. A derék egy összehajtott vászoncsík közé, övszerűen van befogva. Végeihez gyári pertlit varrtak, és ezzel kötötték meg a pendelyt. Alul, körben, keskenyen, bujtatott öltéssel szegett. D(erék)b(őség): 69, h(ossza): 66, Aljb(őség): 256 cm.

2. 59. 7. 1. ltsz. Szeged (9. ábra). Elejének közepén 14 cm mély hasíték van, ettől jobbra és balra egy tenyérnyit ráncolatlan, egyébként sűrűn ráncolt, és szintén egy összehajtott vászoncsík közé fogott, amely négy sorban gépöltéssel díszített. A közepén levő szél felső harmadában keresztben toldott. A darab használatlan, ezért nem került sor a pertlik felvarrására. Alja körül keskeny azszurral szegett. Db: 64, h: 91, aljb: 252 cm.

A felhasznált kendervászon szélessége mindkettőnél 64 cm.

Érdekes, hogy míg a Csilléry Klára által közölt dunántúli fehér ruhák mind-egyike díszített, addig a Dél-Alföldön viseltek egészen egyszerűek, díszítés nélküliek. Az ingeknél egy darabon belül a házi lenvásznat és a gyári pamutvásznat együtt alkalmazzák. Kivitelezésükben a különböző minőségű vásznak fehérségén, fényén és redőzöttségén van a fő hangsúly. Ugyanígy egyszerűség figyelhető meg az alföldi szőttseknél és hímzéseknél is. Ezek a női fehér ruhák a múlt század első felében a Dél-Alföld falusi és tanyai asszonyainak, leányainak ünneplő és munkaruhái voltak. Innen a vászoncseléd elnevezés. Később a kékfestők és a gyárilag előállított kartonok, brokátok elterjedésével fokozatosan alsóneműekké váltak az ingek és pendelyek.¹⁰

Rövid ismertetésünkkel néhány adalékot kívántunk nyújtani egy összefüggő magyar viselettörténeti munkához.

Tésikné K. Márta

DIE LEINWANDKLEIDER DER WEIBER IM SÜDALFÖLD

Verf. bietet zu der Volkstracht im Südalfoeld und zwar zur Beschreibung einiger aus Leinwand verfertigter Kleiderstücke der Frauen auf Grund der in den Museen des Komitates Csongrád befindlichen Gegenstände einige Beiträge.

In der Arbeit werden die ältesten Trachtenstücke, und zwar das kurzleibige Frauenhemd und das *pendely* (d. *Bündelhemd*) genannte lange Frauenhemd beschrieben. Ehemals dienten diese als Oberkleider, mit der Verbreitung der Blaufärber und der Fabrikwaren sind sie zu Unterkleidern geworden. Alle Stücke der Sammlung wurden häuslich hergestellt, ihre Einsammlung vollzog sich in den letzten 50 Jahren. In der Überlieferung weiss man nichts darüber, dass das Kurzhemd und das *pendely* auch nur von älteren Frauen als Oberkleider getragen worden wären. Die besprochenen Stücke stammen aus den Gehöften im Komitat Csongrád, und sie können sowohl in Hinblick auf ihr Material als auch auf ihre Verfertigung für klassische Vertreter der Frauen-tracht bei dem Bauerntum angesehen werden. Ihr Material ist Hausleinwand bzw. baumwollene Fabrikware von verschiedenartiger Dicke, Feinheit und Breite. Und obgleich es Kleidungsstücke von ähnlichem Aussehen sind, weisen die vorgeführten acht Stücke — abgesehen davon, dass sie sich an bestimmte Schemas richten — in ihrer Eigenart in Hinblick auf die Qualität des Materials, des Zuschnittes, der Schliessung usw. auch individuelle Züge auf. Ihr Nähen wurde mit die Dicke des Materials berücksichtigenden Faden, mit ausserordentlich kleinen, feinen und abwechslungsreichen Handstichen ausgeführt.

In dem Artikel werden nach der Vorführung der allgemeinen Kennzeichen Materie, Schnitt und Masse der 6 Stück Hemden und der 2 Stück *pendely*'s ausführlich beschrieben. Zwei Hemden und ein *pendely* sind das Eigentum des Szegeder, die übrigen des Hódmezővásárhelyer Museums.

Márta K. Tésik

¹⁰ A bemutatott tárgyakat a szerző a szegedi Móra Ferenc Múzeum textilrestaurátor műhelyében restaurálta.

TÁPÉ TÁNCALKALMAI ÉS HAGYOMÁNYAI

Tápérol, Csongrád megye szegedi járásának erről a Tisza mindkét partján elterülő kis helységről Juhász Gyula úgy emlékezik meg, mint a „legrégibb” magyar faluról.

Északon Algyóvel, keleten Maroslelével határos. Nyugati szomszédjával, Szegeddel már összeépült, hiszen a várostól mindössze négy kilométerre települt.

A dömösi prépostság 1075-ből származó oklevele nem csupán a falu létezéséről tesz említést, hanem felsorolja Tápé családfőit. Megtudjuk, hogy hány *eke* van Tápén, mennyi mézet kell a falunak szállítani és említést tesz a *márc*-ről, mézsörőről. Nyilvánvaló, hogy a falu jóval 1075 előtt keletkezett.

IV. Béla király a falut Szeged városának adományozta. Ez fordulópont Tápé életében, mert rövid megszakításokkal a város jobbágy faluja maradt egészen 1848-ig. Sorsa ezután is Szegedhez fűzi, és ma is a városhoz kapcsolja.

A falu lakóinak életét hosszú évszázadokon át a *víz* (a Tisza) határozta meg. A folyó biztosította a lakosság megélhetését (halászat, pákászat, tojásgyűjtés, vízimadarak árusítása és fogyasztása, nád, gyékény stb.), ugyanakkor a Tisza áradásai többször elsodorták a falut. Legutóbb 1879-ben, a szegedi árvíz idején. A falu mai képe az árvíz után alakult ki.

A Szeged környéki falvak közül főleg Tápé a hagyományörző és hagyománytiszteelő. Ma is a hagyományok kimeríthetetlen forrásának tekinthetjük.

Írók és művészek, majd a Gyöngyös Bokréta és a Népi Együttes révén az egész ország előtt feltáruultak a nép nyelvén szólva a *tápai* népi hagyományok. Ezek nagy része az uralkodó osztállyal való szembenállásból keletkezett.

Ady Endre, Móra Ferenc, Gulácsi Irén, Radnóti Miklós is írt a tápai tájról, illetőleg Tápé népéről. Nyilasy Sándor festményeken örökítette meg a táj hangulatát, a nép nehéz életét, az utcákat, a tápai Tisza-partot, leányokat és legényeket, a színharmóniában pompázó viseletet, a vasárnapokat, stb. Heller Ödön festőművész (akit 1920-ban az ellenforradalmárok megöltek), és a ma élők közül Dorogi Imrét, Winkler Lászlót is megihlette ez a táj. Juhász Gyula klasszikus szépségű verseiben szól Tápérol (Tápén, Vízimalom, Tápai Krisztus, Tápai lakzi, Tápai nóta). Karcolataiban, riportjaiban is megemlékezik a faluról. Móra Ferenc a középkori templom-freskók és a lebői ásatások ügyében többször megfordult Tápén. Több írásában megemlékezik a falu népének életéről. A falukutatók is sok anyagot találtak ezen a területen és több szakdolgozat, értekezés foglalkozik a falu hagyományaival.

A következőkben Tápé táncalkalmait és egyéb gazdag hagyományaiból ismeretünk néhányat, elsősorban a századfordulótól napjainkig, vagy már elhunyt, vagy a ma is élő, idős tápai emberek emlékezete alapján.

*

A századforduló idején a legény és a leány nem tánciskolában tanulta a táncot. Akkor még nem volt falun tánciskola. Minden táncalkalomnál ott „lábatlankodtak” a gyermekek, akik „lesték” az idősebbeket, és utánzással — sokszor a felnőttek biztatására — megtanulták a táncokat.

A fiatal menyecske férjhezmenetel után csak különleges alkalmakkor táncolhatott. Úgy kívánt tehát részese lenni a táncnak, hogy elment „néző”-nek. Ilyenkor magával vitte kisgyermekét, akit a karján ritmusra táncoltatott, s ő maga is illette-billette magát a zenére. A tápai gyermek így korán megismerkedett a ritmussal. Otthon mondókákat, versikék ütemére táncoltatták a szülők.

A már járt tudó gyermek nem csupán otthon és a közvetlen rokonság összejövetelein tanult táncolni, hanem *disznóbálban*, (disznótor), *csökön* (keresztelő), meg egyéb alkalmakkor, főleg a lakodalmakban és a bálakon. Minden táncosalkalommal ott látjuk a gyermekereget. A felnőttek néha rendreutasították, esetleg a sarokba parancsolták, de nem kergették el őket, sőt biztatást kaptak a táncra. Párba állították és biztatták a kicsiket: „*Gyerők táncojjon a lánnya!*”, azaz fiú táncoljon a leánnyal.

Az apa régebben a citera muzsikájára táncoltatta gyermekét, vagy éppen „öregapja” citerázott. Ma legtöbbször a rádió szolgáltatja a zenét. Az elmúlt nyáron, a hirtelen kerekedett zivatar alkalmával az utcán tartózkodó nagymama így szólt unokájához: „*Gyere hama, bemönnünk a házba, ott táncojjunk a nyoszóján!*” (Az igék jelentő módú, jelen idejű, többesszámú, első személyű igealakjai helyett — alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt — felszólító módú igealakot használnak.)

Az iskolás kortól kezdve kiszélesedett a táncolási lehetőség a gyermekek számára. Egyedül is elmehettek táncot, bált nézni. Az egy utcabeliek nagyon összetartottak. Csapatokba verődve játszottak, táncoltak. A kisebb lányok játékrendjébe, a táncos gyermekjátékok közé bekerült a nagylányok *koszorútánca* (körtánc, karikázó néven is ismeretes). A korosztályok és lakóhely szerinti csoportokba tömörülő leányok mellé fiúk is csatlakoztak. (Tápen a társadalmi helyzet szerinti megkülönböztetés nem volt kirívó). Ezek a kisebb csoportok általában a faluvégen, a libalegelőn és a „*tőtés-ajba*” (a Tisza-parton), állandó helyen játszottak és táncoltak. Ezek a csoportok azután együtt maradtak a férjhezmenésig, illetve a (katonai) „berukkolásig.”

*

Egészen a felszabadulásig fennmaradt az *Apró szentök napi lányverögetés* szokása. A lányokat mogyorófa-vesszővel (később akármilyen vesszővel) faron veregették s közben ezt a versikét mondták:

*Odorics, dáborics
Aprószentök napja,
Sok lögyön a kóbász
Még több a szalonna!*

Ebben a szokásban nem nehéz felismerni a bőséget, termékenységet kívánó hagyományt, amely még pogánykori elemeket tartalmaz.

Ugyancsak a gyermekek (a fiúk) őrizték meg legtovább az *újévi köszöntőt és a húsvéti locsolkodás* szokását.

Újévkor házról-házra járva (ajándék, illetve ellenszolgáltatás reményében) így köszöntötték a háziakat:

*Az újév röggelin mindön jót kívánok,
Ahová csak nézők, nyíjjanak virágok.
Még a hó fölött is rúzsá nyiladozzon,
Dalosmadár zengjön mindön rúzsabokron.
Mindön szép, mindön jó lögyön nagy búségbe,
Szájjon rájuk áldás az új esztendőbe.*

A húsvéti locsolkodáskor:

*Jöröggelt, jöröggelt kedves liliomszál,
Mögöntözlek rúzsavízzel el nē hervadozzál.
Kerek erdön jártam, himös tojást láttam,
Báránhúzta zörgő kocsin ideszálltam.
Nesze friss rúzsavíz, szép kis gyöngyvirágom,
Hun a tojás, piros tojás, tarisznyámba várom.*

Köszöntések után az ajándék (a gyűjtés) összeszámolása mindig valamelyik lányos háznál történt, ahol azután a „bandába” tartozók (fiúk és leányok) táncmulatsággal zárták a napot.

A gyermekkor élménye volt még a *citurabál*, amelyet azért rendeztek, mert a gyermekek a felnőttek bálján nem táncolhattak, s ez kárpótlásnak számított. A nagyobbacska fiúk és leányok már keveselték a játékot s mert a nagyok mulatságán még nem vehettek részt mint táncosok, s az ottani látatlankodás már nem elégtette ki őket — azért rendezték meg farsangidőben az említett táncmulatságot.

A legidősebbek (70—80 évesek) közül még többen emlékeznek a *gyermeklakodalom*ra. Valamelyik háznál rendezték a felnőttek hathatós közreműködésével. Fehér ruhában jelent meg a menyasszony, a vőlegény bokrétás kalappal, a kisvőfély szalagos bottal, pántlikás kalappal és részt vett természetesen a meghívott gyermekcsereg. Végigjátszották az egész lakodalmat. A vendéghívogatás is felnőtt módra történt s az édesanyák fonottkalácsot sütöttek. „*Vót ott kása is, mög egy kicsike bor is került!*”

Mind a *citurabál*, mind a gyermeklakodalom szokásrendje azonos volt a felnőttekével s azonosak voltak a táncok is.

A tápai felnőttek tehát megteremtették gyermekeik számára a táncalkalmakat, így a gyermekek jól megtanultak táncolni. A mai idősebb nemzedék gyermekkorában még az említett alkalmakkor és módon tanulta a táncot. És hogy jól megtanulta, azt a faluban élő sok jó táncos bizonyítja.

A felszabadulás után megváltozott a helyzet. A hagyományos táncalkalmak megszűntek, a hivatalos bálakon a gyermekek nem vehettek részt. Ma a családi ünnepeken is egyre kevesebb a tánclehetőség. A gyermekek számára a tánc tanulást ma a helybeli születésű Török József általános iskolai tanár vezetésével a „Kisegyüttes” biztosítja.

Ebben az együttesben az iskolás korú gyermekek két csoportban játszanak, illetve táncolnak. Sok éneket, táncot tanulnak. Ezek egy része a tápai nagyszülők hagyatéka, de az ország más tájairól is vettek át táncokat, dalokat. Ízesen, erőteljesen, igazi tápai hangvétellel énekelnek s az idegenből átvett dalokat a maguk ízlésének és szokásának megfelelően teljesen átformálják. A színpadon olyan önfeledt játék, tánc és dalolás folyik, s oly biztos öntudattal mozognak, hogy nézőiket önkéntelenül magukkal ragadják.

Műsoruk rendkívül gazdag:

Tápai táncok (páros tánc), *Kisszék tánc* (fiúk tánc), *Sapka tánc* (fiúk tánc), *Babás játék* (lányok tánc), *Tíz percben* (páros tánc), *Kör, kör, ki játszik?* (páros tánc), *Kalocsai leánytánc*, *Cicelle*, illetve *leányvásár* (páros tánc), *Egyszer egy királyfi* (páros tánc), *Pusztafalusi lánytánc*, *Fehér liliumsál* (páros tánc), *Decsi korszótánc* (páros tánc), *Köke-tánc* (páros tánc), *Most viszik* (páros tánc), *Üregestánc* (lány tánc).

A felszabadulás után virágzásnak indult néptánc-mozgalomban résztvevő pedagógusok közül többen felismerték, hogy a gyermekek táncra nevelése hozzátartozik a testi- és a művészeti neveléshez. Tápén is jól tudják, hogy a gyermek nem kicsiny felnőtt, hanem olyan növekvőben, fejlődésben levő egyén, aki a felnőttek teljesítményéhez fokozatosan érkezik el. A gyermekkorban az alapvető tevékenysége még a játék. Ezért kerültek a gyermekjátékok a gyermek tánc csoportok munkájának középpontjába. A játékból fokozatosan alakul ki a tánc.

A felnőttek táncalkalmai

Táncolás szempontjából azt számítják felnőttnek, akit a bálázó ifjúság maga közé táncosnak befogad. E kor a lányoknál általában a 14. év, a „gyerökök pedig 16 éves korban lősznek legényök”. Az öregek sem emlékeznek a régi legény- vagy leányavatásokra. Bálba csak az mehetett, aki jól tudott táncolni. Tehát már a gyermekkorban meg kellett tanulni a faluban szokásos táncokat.

A falu ifjúsága igyekezett minél több táncalkalmat teremteni. A táncmulatságnak és a bálnak megvolt a hagyományos rendje. Voltak olyan összejövetelek is, amikor a tánc csak alkalmi, csak járulékos, pl. a „disznóbálban” (disznótor), vagy más munkaalkalmakhoz fűződő találkozások — valamint családi ünnepek alkalmával (keresztelő, név- és születésnap, házassági évforduló stb.). A szokásos táncmulatság rendjétől legjobban a lakodalom táncrendje tért el.

A farsangi időszak volt a tápaiak számára az év igazi táncos ideje. Farsangkor minden szombaton és vasárnap táncoltak a kocsmában. Az esti jószágetetésre minden fiatalnak haza kellett érní s ezzel ért véget a táncmulatság.

Házibálakat is rendeztek. Itt összegyűlt a rokonság, ismerősök, szomszédok ... „*vótak ott még öreg házások is!*” Özvegy Nagy Mihályné 1957-ben így mondta el egy farsangi házibál „igaz történetét”:

„*Összeszöttek mindönféle kacatot. Egyik fölötözött papnak, a másik mög doktornak. Nagy terítést csináltak, közbe ivogáltak, mög tréfálkoztak. Aztán az üstbe fölfözött bocskorhús (valódi rossz bocskorszój) észrevétlen valakinek a tányérjába került, az nyíszájja, evágni nem biri — aztán van ám nevetés. Ha nem biri evagdálni, mögrági, attú mög beteg lősz. Gyün az orvosdoktor, aztán be kő neki szőnni orvosságokat, mindönfélét, aztán szőröncésesen mög is hat. Hát a pap eléneköte.*”

Recitálva

já - nu - ár, | eb - ru - ár, | már - ci - us, | áp - ri - lis, | má - jus,
jú - ni - us, | jú - li - us, | au - gus - tus, | szeptem - ber, | ok - tó - ber, | no - vem - ber, | de - cem - ber.

Aztán kivitték a hóba Szen' Mihály lován, de mögbotlottak, nagyot döccentek és léejtötték a hóba. Hát láss csudát! Főtámat a halott. Vót nagy öröm mög rivalgás. Visszakísérték a házba, ott a doktor keze'te. Mög is borotváták, möghőmérőzték. Aztán a hó'tt mindön asszont, lánt mögtáncoltatott."

Legnagyobb volt a táncolási kedv a farsang három utolsó napján. Vasárnap, hét-főn, kedden folyt a vigadozás.

Kedden délben abba kellett hagyni a mulatást. Szerdán reggel egy legény „*ta-jicskára ült, azt tótták, négy mög húzta a tuskót, hogy amék lán kimaradt a farsangbú, annak szégyönire lögyön.*”

Más házaknál szerelmes nótákat énekeltek s ezért kolbászt, szalonnát, kalácsot kaptak, amit azután este a kocsmában borivás közben elfogyasztottak. Itt da-lóltak is, de tánc nem volt.

A bőjti időben csak *dugott bál* volt, az is ritkán, mert a szülők sem engedélyezték. Az ifjúság vasárnaponként a töltésen (a Tisza védőtöltésén) sétált. Ebben az idő-ben még „*danóni sē löhetőtt!*” A szigorú rendelkezést a fiatalok kijátszották. A nyo-máson gyülekeztek, azután játszottak s lopva néhány lépést táncoltak is. Játsozt-ták a *báránkyázást*. Minden menyecske, nagylány és legény előtt ott volt a báránkya, azaz egy-egy 8—10 éves gyermek. Így párba állva kört alkottak úgy, hogy a bá-rányok belül álltak és a kívül álló legény, a *gazda* megkérdezte: „*Hogy a bárán' ?*” Azt felelték: „*Égy tetű, egy balha!*” A felelők kiugrottak és futottak. Ha a gazda elfogott közülük egyet, a báránnyal beállt a körbe. A kinmaradó lett a gazda.

*

A másik játék a *hátsó pár előre fuss*, amit a faluban *csiga ide párom*-nak ne-veztek. Vasárnaponként „*...a tőtésön sétátunk, aztán ki, ki a párjával lēmönt a nyo-másra. Ott füves hejöt választottunk, ojat ahun arányos vót a föld.*” Egymás mögött párosan felsorakoztak, míg az oszloppal szemben felállított valaki elkiáltotta magát: „*Égy-kettő-három, csiga ide párom, utolsó pár előre fuss!*” A hátsó pár egyik tagja az oszlop bal oldalán, a másik a jobb oldalon futott előre s azon igyekezett, hogy a fogó egyiket se foghassa el. Így beállhattak az oszlop elejére első párnak. A játék az utolsó pár előrefuttatásával folytatódott. Ha a fogó az egyik futót elfogta, akkor ő állt be az elfogottal első párnak. A legény, természetesen igyekezett elfogni azt a leányt, aki neki kedves volt, a leány pedig azzal a legénnyel fogatta meg magát, akit ő kedvelt. Ilyenkor az oszlopba való párbaálláskor néhány ütemet táncoltak, s senki sem tiltakozott. Az ilyen *vasárnapi-játszó* is véget ért este felé, mert haza kellett menni és a jószágetetésnél és a fejésnél segédkezni.

Farsangidőben szokás volt, hogy a házi bálakra a tréfásabb kedvű emberek *maskarát* öltöttek. Főleg legények és menyecskék. Leányhoz nem illett a maskara. A maskarások ördögnek, kéményseprőnek, kovácsnak, idegen-utazónak, azaz mesz-sziről jött vendégnek öltözködtek. Rendszerint követség útján jelentkeztek.

Az egyik legény vállalta a követ tisztségét. Bekopogott a házba s nagy hangon jelentette a messziről jött vendégek érkezését. A fiatalság nagy lelkesedéssel fogadta a hírt. A háziasszony nem mindig örült a maskarásoknak, mert némelyik illetlenül viselkedett. Legtöbbször azonban betartották az előírt erkölcsi szabályokat és nem lépték túl az illendőség határát. A maskarák általában nem beszéltek, nehogy a hangjukról felismerjék őket. Ha mégis kellett szólniuk, torzított hangon szóltak meg, sokszor idegen nyelveket utánoztak. Komikus mozdulatokkal táncoltak, bo-londoztak egymással.

Ijesztgették a jelenlevőket, főleg a lányokat. Igyekeztek jó hangulatot terem-teni. Táncra kérték a mulatozókat. A nőknek öltözött legények megtáncoltatták a

lányokat, a férfinak öltözött menyecskek a legényeket kérték fel. Illett magtáncoltatni a ház gazdáját és asszonyát is. A háziak borral, kaláccsal kínálták a maskarásokat. Néhány pohár bor elfogyasztása után tovább álltak. Útközben legények kísérték őket, nehogy valaki álarckukat leszakítsa.

Az idősebb emberek úgy mondják, hogy a maskarások csak az első világháború óta jártak a bálakba bolondozni.

Estefelé minden táncmultság véget ért az otthoni munka miatt, kivéve a szervezett táncmultságokat, a bált.

*

Húsvétkor ismét táncoltak. Húsvét szombatján a legények megbeszélték, hogy kik verődnek „égy bandába”, hány órakor indulnak és mi lesz az útvonaluk. Erről így emlékezik Nyinkó Mihályné: *„Húsvéti locsokodásra összekomáztak még szombaton a kocsmába, aztán hajnalba már indútak is; azt danóták: nyisd ki babám az ajtót. . . azután délután elkezdték a táncot; másnap kedden is folytatták.”*

A táncot mindkét napon úgy fejezték be, hogy a lányok legkésőbb éjfélre haza érjenek.

A húsvéti locsokodás idején több udvarban rövid időre táncra perdültek. A lányt a kútnál vödörrel locsolták. A szagos vízzel — amit rúzsavíznek neveznek — a locsokodás csak az első világháború óta divatos.

Húsvét után szorgos hétköznapok következtek. Szombatonként azonban több lányos ház előtt a fiatalság táncra perdült. Legtöbbször muzsikás nélkül, csak úgy, egymásnak dalolgatva, vagy alkalmi, éppen ott levő, vagy a közelből odavetődő „muzsikás szavára.” Az asszonyok is megjelentek s a kispadon beszélgettek.

A nagyobb táncmultsághoz a következő táncalkalom *pünkösdi* volt.

A nyári vasárnapi táncok a leghangulatosabbak. A táncosok ilyenkor nincsenek teremhez kötve. A kocsmá udvarán, friss levegőn táncoltak, tréfálkoztak. A tánc litánia után kezdődött. Este jószágetetésre, fejés idejére fejeződött be. A tánchoz nótaszóval, csoportosan vonultak fel, és nótával lehetett hazatérni. Nem minden lányt táncoltattak meg. A táncba nem hívott lányok kerültek egyet s közben a tánchelyiségtől eltávolodva daloltak. Volt idejük, hiszen egy tánc ebben az időben egy órahosszat is eltartott.

Egyes munkák befejezéséhez is kapcsolódtak táncmultságok. Ilyenek: az aratás, a szüret és egy-egy összefogással megépült ház zöldágazása.

Ádvent idején nem volt tánc, de karácsony- és újévkor bált rendezett az ifjúság s hosszú szünet után nagyot mulatott.

A *táncmultságról*, illetve a *bálról* külön kell szólnunk. A táncmultságot Tápén a kocsmáros rendezte. Kisöporste, rendbehozta és az alkalomnak megfelelően feldíszítette a tánchelyiséget. Azután megfogadta a muzsikusokat. A táncba először a legények érkeztek, akik dobszóból értesültek a bálról.

A muzsikások, akik régen dudások, majd „citurások”, a két világháború között vonósok és fúvósok, a litánia befejeztével, a tánchelyiség előtt néhány indulót játszottak. A legények néhány hallgatót — legtöbbször múlt századbéli népies mūdalt — énekeltek. Közben a kerítésen kívül a lányok is gyülekeztek. A táncrend szerint az a tánc volt az első, amelyet a legények magukban jártak. *Legényesnek* mondták. Ez lassú csárdás, illetve verbunk. Ilyenkor a legények jól „kirakták”, cifrázták a lépéseket. Ezután megbeszélték, hogy melyik legény, melyik lánnyal táncol. Egy jó táncos legény, díszes zsebkendővel kitáncolt a lányokhoz s elsőnek azt a leányt szólította nevében, akivel ő kívánt táncolni. A leány megfogta a kendőt. Ezután sorba mondta azoknak a leányoknak a nevét, akikkel a többi legény kívánt táncolni.

A táncos legény a saját párját kendőnfogva, — a többi pedig egymást fogva — néha 15—20 leánnyal is betáncolt a bálterembe, (jelen esetben a kocsmá udvarára). „Hátsó köröszközöt”, járt a legény s a lányok is ütemes tánclépéssel jöttek az udvarba, illetve a terembe s itt a közelükben elhelyezkedő legények intésére odafutottak s kezdődött a *párostánc*.

A legtöbb legény elsőnek a „*szeretőjít*” hívta táncba. A fél órától egy óráig tartó tánc végén, a lányok a kocsmá közelében levő zsákutcába vonultak, az úgynevezett „köz”-be és innen „leskelődtek”, kiket kérnek be a legények. A „köz”-ben maradt lányok a muzsikára azután maguk is táncoltak.

A következő táncok indítása már nem volt annyira ünnepélyes, mint a nyitó-tánc. A táncos ekkor is kiállt a kocsmá ajtajába és nevéen szólította azt a leányt, akivel táncolni kívánt. A leány fejbiccentéssel vette tudomásul a táncbahívást, s elindult a legény felé. Melléje érve, egymást kézenfogva, vagy kendőnfogva a tánc-terembe léptek, s azonnal táncolni kezdtek. A tánc befejezése után a leány ismét visszatért a már említett „köz”-be, vagy a *bangét*-ra. (Bangét-nak hívták a Tiszatöltés sétára alkalmas oldalát).

Előfordult, hogy a leány nem kívánt táncolni az őt táncba hívó legénnyel és a hívást nem vette tudomásul. Ez sértette a táncbahívót. A legény ilyenkor igyekezett bosszút állni. A bandájához tartozó valamelyik legénnyel behívatta a tánc-terembe a leányt. Tánc közben — a kijáráthoz közel — a leányt „lekérte”. Tápén nem volt szokásban tánc közben a leányok lekérése. Ezért mindenki tudta, hogy a sértett legény „*kitáncoltati*” a leányt. A muzsikások is tudták, hogy kitáncoltatás következik. Abbahagyták a táncnótát s rázendítettek egy „marsra”. A sértett legény a leánnyal a kijáráthoz ért és ott a leányt a kocsmáajtón egyszerűen kidobta, kilökte.

Megtörtént, hogy két legény egyszerre szólított táncba egy leányt. Ilyenkor nehéz helyzetbe került a leány. A két legény közül bármelyiket választotta, a másik megsértődött. Ha egyikkel sem ment táncolni, mind a kettő haragosa lett. Vigyáznia kellett most már nagyon, mert a két legény bandájához tartozó legények közül bármelyik könnyen „*kilükhette*” a teremből.

A „*kilükött*” leány azon a vasárnapon már nem táncolhatott. A többi leány sajnálkozása közben, nagy szégyenével, sírva hazatért. Róla „*lepetyöltek a lányok a bangéton, míg az egész falu rajta koptatta a nyelvét.*” Édesanyja szidalmazta, miért ilyen ügyetlen, miért haragította magára a legényeket. Érthető az édesanya aggodalma, hiszen a legények sokszor még évek múlva is bosszút álltak, ha módjukban állt.

Ács György, a népművészet mestere mesélte, hogy „*reguta*” korában egy leány nem ment el vele táncolni. A következő táncban meglátta egy másik legénnyel. Égtelen haragra gerjedt, mert a másik legény még katonának sem kellett, csak olyan „*rucsadi legén vót*”. Ezért a leányt az ajtó közelében elkapta, a muzsikások már húzták is a marsot, ő meg a leányt kilökte, de még utána is rúgott. A leány után kiáltotta: „*Mögmutom, hogy nem különb legén az mint én, mert csak ojjan rucsadi!*” A leány már csak akkor mert bálba járni, amikor *Ács György* bevonult katonának.

Másképpen alakult a leány helyzete, ha bátyja, vagy szeretője volt. Ha ezek időben tudomást szereztek a másik banda legényeinek a szándékáról, bandájukkal elállták a kijáratot. Nem engedték a leányt „*kilükni*.” Ilyenkor került sor a verekedésre. Ha a kitáncoltatott leány otthon sírva elpanaszolta a sérelmét, a bátyja (ha nem volt a bálban) összehívta a maga bandáját, s elment a bálterembe, felelősségre vonta a kitáncoltatókat. E felelősségrevonás is rendszerint verekedéssel végződött.

Ugyancsak verekedtek, ha egyik legény tánc közben meglökte a másikat. Az egy bandába tartozó legények mindig összetartottak.

A kocsmáros által fölfogadott legények (rendező)k tiszte volt a rend fenntartása, a békesség megőrzése. Erre a tisztségre idősebb, tekintélyes legényeket kértek fel. A rendtartók nem fizettek és a „szeretőkért” sem kellett belépési díjat fizetniük. A rendfönntartás nem volt könnyű feladat és nem is mindig sikerült. Sokszor nem tudták megakadályozni a sűrűvérű legényeket a verekedésben. Nem egyszer előkerült a bicska, súlyos sebesülés, sőt haláleset is történt.

A csendőrök megtiltották, hogy a legények a bálon bicskával jelenjenek meg. Verekedés alkalmával mégis előkerültek a bicskák. Ezután a csendőrök a kocsmába lépő legényeket megmotozták. A verekedéskor viszont kiderült, hogy mégis kezükben a bicska. Ilyenkor a lányok vitték be.

Említettük, hogy a házibált és kisebb mulatságot este befejezték, mert mindenkinek haza kellett térni, hogy a jószágot ellássák. A bál azonban vacsora után folytatódott.

A délutáni táncban megkérdezte a legény a leányt: *„E gyünné-ë velem este a bálba?”* A leány nyugodtan mondhatott nemet. Nem volt harag, mert a beszélgetés csak kettőjük között történt. Más nem hallotta, tehát nem volt sértés, csak tájékozódó jellegű volt a kérdés. Ha a leány igent mondott, akkor a legény elment a lányhoz és a szülőktől elkérte. Azután együtt mentek a bálba. A bál általában éjfél előtt ért véget, mert a legtávolabb lakó leánynak is haza kellett éjjélre érnie.

A bálban a legények egy-egy új figura bemutatásakor így rikkantottak:

*Ide nézz a figurára,
Në az anyád szoknyájára.
Ijjujjujjuju!*

*Lábom termött a táncra.
Szömöm a kacsintásra.
Ijjujjujjuju!*

A lakodalmi rikkantókhoz hasonlóan még sok mást is kiáltoztak.

A legényeknek is volt kendőjük, nem csupán a leányoknak. Aki ismerte a kendőhasználat szabályait, sok mindent megtudhatott. A legény izzadságát kendőjével törölte le. Ha a leányt akarta meghódítani, ha udvarolni szeretett volna, meg kellett ismernie a leány érzéseit. Így szólt: *Türüdd mán lë rullam a verejtéköt Őrzi!* Ha a leány azt felelte: *Van kendőd, türüdd lë magad!* A legény tudomásul vette a feleletet. Nem haragudott, hiszen ez csak kísérlet volt az udvarlásra. Többet nem beszéltek róla, ez kettőjük ügye, nem tartozott másra. E titok csak akkor került nyilvánosságra, ha valami oknál fogva összevesztek s „egymást ócsájják.” Ha azonban a leány a felszólításra így felelt: *Add ide a kendőd!*, akkor volt benne némi hajlandóság a legény iránt. Ha azonban a saját kendőjével törölte le a legény homlokáról a verítéket, *akkó ammán nagyon kedves vót!*

Feltűnt, ha a legény nem a szeretőjével kezdte a táncot. Ez hűtlenséget jelentett, s a leányok is és a legények is külön-külön megtárgyalták, s ki-ki érzése és hovatarozandósága szerint ítélte el a „gyalázatost”, akit hibásnak tartott.

Tánc után hosszabb szünet következett. Ilyenkor *szellőzködtek* és a legények be-betértek az ivóba néhány pohár bort elfogyasztani. Közben daloltak is, s a lányok szava felelt rá kívülről, más nótával.

A következő táncnál már fesztelenebb volt a hangulat. Tánc közben is mondták a muzsikások által diktált nótát, s közben egyet-egyet rikkantottak. A rikkantók

mindig célzatosak voltak. Valakire, vagy valamire fel akarták hívni a többiek figyelmét. Ilyenkor azután elmaradt a lakodalmi *ijjujjujju!* Ha pl. a legény köz-
hírré akarta tenni, hogy a leány elfogadta közeledését, így kiáltott:

*Ez a kislány kicsike,
Ebbü lösz a mönyecske!
Táncótatom Zsuzsikát,
Ehúzom a víz(i)-puskát!*

Aki búslakodott:

*Tisza partyán elaluttam,
Jaj, de szomorút álmottam!
Itt az egész Tisza mentén,
Nincsen ojjan árva mint én!*

Tápén az édesanya nem kísérte bálba a leányát. Ezért az asszonyok mindig tanították leányaikat s ezért kellett a tánc után azonnal hazatérni. A bálból nem mehetett el a leány, mert a többiek megszólták s másnap már az egész falu tudott volna távozásáról. Az éjfélt után hazatérő leányt is nagyon megszólták. Nem sok becsülete volt az ilyen leánynak. Ezért a leányok vigyáztak és betartották a törvény-
nél is erősebb szokást. A lányok a bálból hazatérve nem daloltak akkor sem, ha csapatosan mentek. A legények annál inkább: zengett a falu a nótaszótól.

A tápéi táncok legismertebb és lejeltejedtebb *motívumai* a következők:

 = 1/8	 = 1/4	 = 1/4	 = 1/4
 = 1/8 - 1/8	 = triola		
 = 1/8 - 1/8	 = 1/4	 = szünetjel 1/8	
 = 1/4	 = szünetjel 1/4		
 = 1/4	 = 1/4		

Lippenős: A párok egymással szemben állnak terpeszállásban térdhajlítással, testsúly áthelyezés jobb lábon balra csípőfordulással 1/4+ ugyanez ellenkezőleg 1/4, s azután folytatódólagosan ugyanígy tovább.

Ritmusa: 1/4 1/4 1/4 1/4

Bokázó: Páros lábbal, párhuzamos lábfejjel terpeszbe ugrás 1/8+ a levegőbe lendülve összeütjük a bokánkat 1/8+ ugyanezt még egyszer megismételjük.

Ritmusa: 1/8—1/8 1/8—1/8

Bokázó oldalt: Jobb lábon a testsúly, felugorva kissé balra ugrunk 1/8+ utána a bal lábat a jobbhoz ütjük 1/8. Ezt ismétjük tetszés szerint, majd az ellenkező irányban folytatjuk.

Ritmusa: 1/8—1/8 1/8—1/8

Csizmaverő: Bal lábon állunk, a jobb láb kifelé fordított térdel 90 fokban felemelkedik, az alsó lábszár részút a bal láb előtt. Lépés: bal lábon helyben felugrunk, ugyanakkor a test előtt, — mialatt a jobb lábat a fenti leírt módon emeljük 1/8+ — jobb kézzel megütjük a jobb alsó csizmaszárat 1/8. Tetszés szerint folytatjuk vagy helyben, vagy forgás közben.

Bejövétel: (A tánc megkezdéséhez ezzel a lépéssel szokott Ács György, a népművészet mestere a színpadra érkezni): Kezünket oldalt fejmagasságig felemeljük. Jobb lábbal oldalra és előre lépünk 1/8+ bal lábbal hátul keresztezzük a jobbat 1/8. Ezt tetszés szerint ismétéljük. Egyenes vonalban is érkezhünk, de nagy kört is leírhatunk e motívummal.

Ugrós: Ütemelőző, mindkét láb térdhajlítása. Páros lábon felugrás jobb térdemeléssel 1/8+ jobb lábbal a bal láb mellé lépünk 1/8+ ütemelőző 1/8.

Ritmusa: 1/8—1/8 1/8 szünet 1/8

Nagy csizmaverő: A kiindulásnál a bal lábon kifelé forgatott térdel, mély térdhajlítással állunk, a jobb lábat sarjon részút elől a földre támasztjuk (a jobb lábon nincs testsúly), derekunkkal a vízszintesig előre dőlünk.

a) Mélyen tartott és nyújtott karral a két lábunk között egyet tapsolunk 1/4 + jobb tenyérrel megcsapjuk a jobb csizmaszárat belülről; a csapásoló után a jobb kar mélyen oldalra lendül, ugyanakkor a bal kar is mélyen oldalra lendül 1/4+ Az a) részt még háromszor megismétéljük.

Ritmusa: 1/4 1/4 | 1/4 1/4 | 1/4 1/4

b) A testsúlyt hajlított térdel a jobb lábra is rávisszük úgy, hogy a bal lábon is marad testsúly és a lábak között egyet tapsolunk 1/4+ jobb tenyérrel a két láb között a földre csapunk 1/4. A b) részt még egyszer megismétéljük.

Ritmusa: 1/4 1/4 | 1/4 1/4

c) Derekkal felegyenesedve, a test előtt egyet tapsolunk: a taps után mindkét karunk a magasba lendül 1/4+ magasan a levegőbe lendülve összeütjük sarunkat 1/4+ az ugrásból a motívum kiinduló helyzetébe érkeünk vissza 1/4+ ebben a helyzetben maradunk 1/4. Kemény lendületes figura.

Ritmusa: 1/4 1/4 1/4 1/4 | 1/4 1/4 1/4 1/4 |

1/4 1/4 1/4 szünetjel 1/4

Ezekből a motívumokból sok tánc született. Ács György kedvenc tánca az ún. „oláhos”.

Tempo giusto $\text{♩} = 110$

Min-dön-nek van sze-re-tő-je csak én-ne-köm nin-csen
 Ki-nek ket-tő, ki-nek há-rom, ne-köm mög-égy sin-csen
 Ha-jaz Is-ten é-gyet or-na, haj, de mög-bő-csü-ném,
 ke-zit, lá-bát ősz-sze-köt-ném, a füst-re fő-ton-ném!

A fenti eléggé közismert dallamra járta Ács György a táncát.

A tápaiak jellegzetes tánca a *Fenyegető*s. E tánc egy közismert társastánc népi változata. Rendkívül játékos, jókedvű, mozgalmas tánc. A leány a legényt, a legény

a leányt fenyegeti (mindenkor a vele szemben állót). Fenyegetés közben a leányok bal kezüket csípőre teszik, a legények mélyen oldalra emelik. Ezután a leányok elforognak a velük szemben álló legénytől a következő legényig. Ezt a táncot a fiatalabb nemzedék egy része még ma is ismeri, az idősebbek pedig mindnyájan. A táncot a következő dallamra táncolják:

Tempo giusto $\text{♩} = 120$

A tá-pa-i ha-las-tó, na-las-tó,
 Be-le-es-tem ko-csis-tó, io-vas-tú,
 Jaj, Is-té-nem ki vösz ki, sejt, de ki vösz ki,
 Saj-nál-é még én-gö-met va-la-ki.

A tápaiak legismertebb tánc a *Darudöbögős*. Régen a lakodalmakban, a disznóbálakban (disznótór) és egyéb táncosalkalmakkor is táncolták. Ezt a motívumot az egész falu ma is ismeri.

Darudöbögős: A tánc igen vidám hangulatú, határozott, kemény. A párok egymást két kézenfogva szemben állnak. A legény bal-, a leány jobb lábbal indul. A legény: Bal lábbal sarkon széles lépéssel nyújtott térdrel előre lép 1/4+jobb lábbal, hajlított térdrel döbbsentve a bal mellé lép 1/4+bal lábbal kis lépéssel előre lép, ezalatt a jobb lábat térdmagasságig a bal mellé felhúzza 1/4+ugyanakkor fél fordulat után bal lábon helyben felugrik 1/4. Ismétlés ellenkező lábbal.

A leány együtt indul a legénnyel, de jobb lábbal indul. Ott, ahol a legények lábukat térdmagasságig felhúzzák, a leányok nem emelik olyan magasra. Egyébként lépéseik teljesen megegyeznek a legények lépéseivel.

Ritmusa: 1/4 1/4 1/4 1/4

A táncot az alanti dallamra táncolják:

Tempo giusto $\text{♩} = 120$

Kis-tá-pé-ba két ú-ton köll be-mön-ni,
 Kék a kő-kény, ha mag-é-rik, je-ke-te
 De sze-ret-nék a ró-zsám-mal be-szél-ni,
 Nem lö-szök még kis-tá-pa-i mó-nyecs-ke
 Té-lön, nyá-ron roz-ma-rin-gos, az ab-la-ka
 Kér vó-na még én-gö-met jér-höz-öd-ni
 Hej, de so-kat az-tam, faz-tam á-lat-ta,
 Ró-zsa he-lyött bim-bót, lé-sza-kaj-ta-ni.

A Fenyegető és a Darudöbögős koreográfiája a következő kiadványban jelent meg: A Kultúrverseny legszebb tánca és dalai. Zeneműkiadó Budapest.

A táncokhoz a *muzsikások* szolgáltatták a zenét. A muzsikások bandába verődtek. Az idősebb emberek jól emlékeznek a citurásokra, tamburásokra.

A tápai *citurabanda* hat főből állt és még a két háború között is eljárt a lakodalmakba, bálakba. Régebben tökciturán muzsikáltak. Ezt a hangszert a mandolinhoz hasonlóan a hónuk alá szorították és pengették. Később úgynevezett nagytamburával egészült ki a zenekar. A nagy-tamburát asztalra fektették.

A legidősebb nemzedék emlékezetében homályosan még él a bőrduda — tápaiasan *bűrduda* — emléke. A tekerő nevű hangszerről csak hallottak. Általában édesapjuktól, főleg nagyapjuktól, nagyanyjuktól hallották emlegetni.

Közkedveltségnek örvendett az ún. *magyarbanda*. A banda minden tagja fúvós és vonós hangszeren játszott. Teremben a primás, segédprimás, a kontrás, a klarinétos, a cimbalmos és a nagybögős muzsikált. Szabadban, vagy felvonuláson trombitás, szárnykürtös, klarinétos, helikonos, tubás és nagydobos volt a banda.

A modern élet s benne a művelés újat építő folyamata mind több régi szokást, hagyományt ragad el a falusi emberek életéből. A kialakuló új a modern ember életét tükrözi, s ez mutatkozik a táncban, zenében, szokásokban egyaránt. Itt már nincs lényeges különbség a falu és város között.

Szeged környékének leghagyományőrzőbb faluja *Tápé*. Ma is több hiedelem és népszokás él a faluban, amelyeknek más környékén nyoma veszett. Soknak már csak a töredékét találjuk s a megszokás még egy ideig élteti, de kötelező erejük már nincsen. Ez teljesen érthető, hiszen a mai modern életben, a fokozódó felvilágosodás korában, nincs helye az elavult, naiv szemléletnek. Az új élet megteremti a maga szellemének legjobban megfelelő formákat.

*

A múlt megismerése, az emlékezés és az erőtmerítés szándéka vezetett bennünket, amikor felelevenítjük azokat a táncos hagyományokat, amelyek Tápén a legutóbbi évekig szokásban voltak.

A tanulmány ismerteti azokat az alkalmakat, amelyeket a szülők teremtettek meg, hogy *gyermekük* a helyben szokásos táncokat megtanulják. Tápén ép és egészséges gyerek nem nőhetett fel anélkül, hogy ne tanult volna táncolni.

Aprószentek napján a fiúk versikében elmondták bőséget kívánó versikéjüket, és mogyorófa-vesszővel megvereggették a leányokat, hogy ajándékot kapjanak és azt közösen elköltötték a leányok jelenlétében egy-egy háznál, ahol a zülők felügyelete alatt táncoltak. Ez történt újévkor; húsvétkor azzal a különbséggel, hogy locsolkodás közben kívántak egészséget és bőséget. A hímestojás mellé azonban egyéb ajándék is járult: ennivaló, innivaló s ezt ugyancsak közösen fogyasztották a leányokkal és ekkor ismét táncoltak. A szülők citerabált rendeztek gyermekeiknek, valamint gyermeklakodalmat, amely a felnőtt lakodalmi szertartásnak volt tökéletes mása. Muzsikusokat fogadtak, süteményt sütöttek, ennivalót készítettek. A felszabadulás óta az iskola egyik tanítójának vezetésével gyermektáncsoport alakult és azóta a táncsoport gondoskodik a jó táncosok neveléséről.

A felnőttek táncalkalmai sem voltak ritkábbak. Az év minden ünnepségéhez kapcsolódott valamilyen tánclehetőséget kínáló alkalom. Még az egyházi tiltott időben is táncoltak, természetesen titokban. Az ilyen bőjti időben *dugott bál* volt. Sokat táncoltak farsangkor.

A bál szinte szertartásszerűen folyt le. A lakodalom után ez volt a legnagyobb és hagyományokban leggazdagabb táncmulatság. Dobszó útján előre hirdették. A leányok csak a legények felkérésére léphettek a bálterembe, amikor egy jó táncos le-

gény díszes kendőjét fogva, a legény vezetésével tánc lépésben érkeztek a tánc-terembe, ahol a legények közül ki-ki megkereste a párját. Érdekes szokás volt az ún. *kitáncoltatás*. Ha a leány megsértette a legényt, akkor a sértett legény, vagy a bandájához tartozó valamelyik legény felkérte a sértő leányt, eltáncolt vele a kijáratig és ott a leányt kilökte a táncteremből.

A legények magukban is táncoltak. E tánc neve: *legényes*. A legények ilyenkor „*jól kirakták*”. E tánc a régebbi verbunkos tánc maradványa.

A bál *két részből* állott. A délutáni táncból és az esti bálból. A délutáni tánc után mindenki hazatért a jószág ellátására. Az esti bálra a legény elkérte a szülők-től a leányt.

Érdekes jelbeszéd a *kendőjáték*. A legény megkérte a leányt, törölje le róla a verejtéket. Ha a leány ezt nem tette, tudta a legény, hogy a leány nem kívánja a közeledését. Ha a leány elkérte a legény kendőjét, és azzal törölte le arcáról a verejtéket, akkor nem idegenkedett a legénytől. Ha azonban a leány a saját kendőjével törölte le a legény arcáról az izzadságot, a legény tudta, hogy a lánynak tetszik és ettől a pillanattól egymáshoz tartozónak érezték magukat anélkül, hogy erről többet beszéltek volna.

A bál éjjel előtt ért véget. Minden lánynak éjjelkor otthon kellett lennie, különben nagyon megszólták a faluban és ez megnehezítette volna férjhezmenési lehetőségeit. A leányok csendben tértek haza. A legények a leányokat hazakísérték, azután bandákba verődtek és nótaszóval, sokszor muzsikuskok kíséretében indultak haza.

Az utóbbi évek technikai vívmányai, az élet modernizálódása, a művelés régít romboló, újat építő folyamata mind több és több régi szokást, hagyományt ragad el a falusi emberek életéből. Ez érthető és természetes. Kialakul az új, amely korunk szellemének megfelel, s a modern életet tükrözi, a ma élő ember igényeit kielégíti.

Waldmann József

TANZGELEGENHEITEN UND TRADITIONEN IN TÁPÉ

Das Dorf Tápé liegt nordöstlich von Szeged zwischen dem Schutzdamm der Theiss und dem die Stadt schützenden sog. Runddamm (*körtöltés*). Seine Bewohner beschäftigten sich seit Jahrhunderten mit Fischerei, Mattenweberei, Ackerbau und Viehzucht. Früh morgens begannen sie ihre Tagesarbeit und legten sich erst zu später Nacht zur Ruhe. Nach den Worten des Dichters Gyula Juhász sei Tápé „das älteste ungarische Dorf“.

Am meisten sind die Traditionen in der Umgebung von Szeged unzweifelhaft in Tápé bewahrt. Auch heute gibt es noch viele Arten des Volksglaubens und es sind in diesem Dorf noch viele Volksbräuche lebendig; von einigen finden sich nur schon die Bruchstücke vor, andere leben nur noch in dem Gedächtnis der Älteren und eine Zeitlang hält sie noch die Erinnerung oder die Gewohnheit am Leben; heute schon ohne die Kraft der Verpflichtung. Das ist leicht zu verstehen, weil ja die veraltete, naive Anschauungsweise in unserem heutigen modernen Leben, in dem Zeitalter der raschen Änderungen und der sich immer mehr steigernden Aufgeklärtheit keine Existenzberechtigung mehr hat.

An diese Bräuche schlossen sich die Tanzgelegenheiten an. Auch das fleissige Volk von Tápé hat jede Gelegenheit und Möglichkeit ergriffen, um sein Leben schöner, farbiger und mehr erträglich zu gestalten besonders die Jugend liebte die Tanzgelegenheiten (wie sie diese auch heute gerne hat).

Das kleine Kind hat schon auf dem Arme der Mutter die ersten Rhythmen des Tanzes gefühlt, als es die Mutter in dem Balle oder auf einer Hochzeit, wo sie als „Zuschauerin“ anwesend war, auf dem Arme tanzen liess. Zuhause liessen die Eltern oder die es betreuende Grosseltern das Kind auf den Takt von Sprüchlein und Verslein tanzen.

Das Kind, das schon gehen konnte, hat den Tanz auf den Sautänzen, Taufschmäusen (*csök*), auf Namens- und Geburtstagsfesten, auf Bällen und bei der Gelegenheit von Hochzeiten erlernt.

Von der Schulzeit angefangen hat sich für das Kind die Möglichkeit zum Tanzen erweitert. Sie durften nämlich schon ohne die Begleitung der Eltern — sich in Truppen zusammenrottend —

fortgehen, sich die Tänze, die Bälle und Hochzeiten anzusehen, auch pflegten sie öfter schon gemeinsam zu spielen und tanzen. Solche Tanzgelegenheiten waren: der bis zur Befreiung erhalten gebliebene Brauch der scherzhaften Durchprügelung der Mädchen am Kindeltag.

Auch die Neujahrsbeglückwünschung wurde am längsten von den Kindern bewahrt. Von Haus zu Haus herumgehend begrüßten sie die Hausleute mit Verschen, in welchen sie ihnen Reichtum und Fülle wünschten. Nach diesen Beglückwünschungen erfolgte das Zusammenzählen der gesammelten Geschenke in einem Haus mit Töchtern, wo dann der Tag von der zu der „Bande“¹ gehörenden Buben und Mädchen mit einer Tanzunterhaltung abgeschlossen wurde.

Ähnlich verlief das auch heute noch übliche Besprengen der Mädchen zu Ostern.

Zu den Erlebnissen des Kindesalters gehörte der „Zither-Ball“ (*citara-bál*). Die Kinder waren auf den Bällen der Erwachsenen viel im Wege, sie konnten aber dort nach Herzenslust nicht tanzen, weil sie von den Erwachsenen abgemahnt wurden; doch hat sie das bisherige Spiel nicht mehr befriedigt. Sie waren schon Halbgross und standen dem Tanz schon näher als dem Spiel. Deswegen veranstalteten die Eltern für die grösseren Kinder zur Faschingszeit einen „Zither-Ball“.

Die ältesten Leute von Tápé — die 70—80 jährigen — können sich an die „Kinderhochzeiten“ noch gut erinnern. Diese wurden von den Erwachsenen arrangiert; ihr Brauchtumsordnung war identisch mit denen der Erwachsenen, auch die Tänze waren identisch.

Nach der Befreiung wurden diese traditionellen Tanzgelegenheiten der Kinder eingestellt und als Ersatz für diesen Mangel ist das sog. *kisegyüttes* ('Kleinkollektiv') zustande gekommen, wo die Kinder unter der Leitung sachkundiger Pädagogen die Spiele und die Tänze erlernen.

Die Tanzgelegenheiten der Erwachsenen

In bezug auf das Tanzen galten diejenigen als erwachsen, die von der Balljugend zum Tanz zugelassen wurden. Dieses Alter war bei den Mädchen im allgemeinen das 14., bei den Burschen das 16. Lebensjahr.

Von den Tanzgelegenheiten der Erwachsenen sollen die drei letzten Tage des Faschings erwähnt werden, weil die Tanzlust zu dieser Zeit am grössten war. Viele Sitten und Bräuche knüpften sich an die Faschingstage.

Während der auf den Fasching folgenden Fastenzeit gab es nur sog. „versteckte Bälle“ (*dugott bál*). diese wurden von der Jugend natürlich ohne Erlaubnis bei Umgehung der kirchlichen und staatlichen Gesetze abgehalten.

Auch Hausbälle wurden veranstaltet und auf diesen wurden von spassliebenden Leuten — vor allem von Burschen und jungen Frauen — auch Masken angelegt.

Auch an die Beendigung einzelner Arbeiten schlossen sich Bräuche und zuletzt auch Tanzunterhaltungen an. Solche Arbeitsabschlüsse waren: die Ernte, die Weinlese, das Maisschälen, das Ausstecken eines grünen Zweiges auf das neuaufgebaute Haus usw.

Eine besonders beliebte Tanzgelegenheit zur Zerstreuung war für die Jugend der *Ball*. Auch der Ball hatte eine eigene Brauchtumsordnung: vor dem Beginn des Balles haben die Musikanten mit Musizieren auf der Strasse den Leuten zur Kenntnis gebracht, dass die Tanzunterhaltung bald beginnen soll. Das Mädchen wurde von dem Burschen mit einem zeremoniellen Brauch in den Tanz geführt. Dasjenige Mädchen, das einen Burschen beleidigt hat, hat man hinausgetanzt. In der Kenntnis der Regeln des Taschentuchgebrauches (es war ein schmuckes Taschentuch, das sowohl von den Burschen, als auch von den Mädchen getragen wurde) hat der Bursche von den ihm gegenüber gehegten Gefühlen eines Mädchens Kenntnis erhalten können.

Die jungen Leute sind miteinander auf dem Ball, bei anderen Tanzunterhaltungen, auf dem Spaziergang nach dem Kirchgang und auf den Spielen des Sonntags bekannt geworden, und wenn sich in ihrem Herzen die Liebe entsprang (oder nach eindringlicher Mitwirkung der Eltern bei gründlicher Erwägung der Vermögensverhältnisse) wurde eine Ehe geschlossen, dessen feierlicher Akt die Hochzeit war.¹

¹ Über das Zeremoniell der Hochzeit in Tápé vgl. unsere Ausführungen in Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1957, 151—64.

Die aufgezählten Bräuche (und die vielen nicht aufgezählten) und die Traditionen verliehen dem Leben des Volkes einen festlichen Schmuck und gestalteten das allzu schwere Leben schöner und leichter, zugleich auch komplizierter, aber auch erträglicher. Diese Bräuche (Überlieferungen) haben sogar strenger ausgewirkt als die Kraft des Gesetzes. Dieser traditionelle Rahmen war jedoch nicht eine Last für das Individuum, sondern eben im Gegenteil eine Erleichterung; es hat sie angenommen und hat sich in diese traditionelle Ordnung bereitwillig eingefügt, von welcher Ordnung es in seinem ganzen Leben begleitet, behütet und geschützt wurde.

Die rasche Entwicklung der Wissenschaft und die Errungenschaften der Technik ziehen die Modernisierung des ganzen Lebens nach sich. Der das Alte zerstörende, das Neue aufbauende Ablauf der Bildung und der Kultur reisst aus dem Leben der Dorfleute immer mehr alte Bräuche und Traditionen hinweg. Es verschwindet die alte naive Anschauungsweise, die veraltete Lebensweise, um einem solchen Neuen Raum zu geben, das dem Geist unserer Zeit besser entspricht.

József Waldmann

A MAKÓI LENIN TSZ ÜZEMI- ÉS MUNKASZERVEZETE

A termelőszövetkezetek üzemi- és munkaszervezete „a termelés irányításának felépítését, a közös termelés üzemen belüli tagolását és a tagok munkaszervezetét foglalja magába.”²¹

Egy-egy tsz üzemi és munkaszervezetének kialakítása nem valósítható meg egyszerre, egyik napról a másikra, hanem rendszerint hosszabb és állandóan változó fejlődési folyamatnak az eredménye, amely mindig az adott tsz sajátosságaihoz — így pl. a tagok száma és szociális összetétele, a földterület nagysága, területi elhelyezkedése, megoszlása művelési ágak szerint, a rendelkezésre álló anyagi eszközök, az adott gazdasági egység létrehozásának körülményei, stb. — alkalmazkodik.

Az üzemi szervezet a tsz életének nem minden időszakában bír egyforma jelentőséggel. Így pl. egy-egy tsz megalakulása idején — különösen a kevés taggal és kevés földdel induló tsz-eknél — a központi kérdés nem az üzemi szervezet kialakítása, hanem a közös munka végzése, azaz minél nagyobb erőfeszítéssel dolgozni a közös anyagi alapok megteremtése érdekében. Természetesen a fejlődés folyamán a tagok és a földterület növekedése miatt elkerülhetetlenül szükségessé válik a tsz sajátos viszonyaihoz alkalmazkodó üzemi szervezet kialakítása, s amint erősödik, fejlődik egy adott tsz, úgy egyre inkább központibb kérdéssé válik a jól működő üzemi és munkaszervezet kialakítása, ill. a meglévő kibővítése és állandó továbbfejlesztése.

A fenti általános elv érvényesült a Lenin Tsz üzemi- és munkaszervezetének fejlődésében is.

Az üzemi szervezet mindhárom eleme: 1. a közös gazdálkodás vezetése, irányítása, de különösen a 2. az üzemi- és 3. munkaszervezet kialakítása igen kezdetleges szinten indult meg a tapasztalatok szinte teljes hiányában. A tsz vezetői a legkezdetibb időben csupán saját elgondolásaikra, majd később egy-két általuk ismert hazai üzemszervezési tapasztalatra támaszkodtak. (Pl. a makói Úttörő Tsz. üzemszervezési tapasztalatai). Így a járatlan úton nehéz a volt haladás. Kezdeti lassúbb ütemű fejlődés, időleges visszaesések, állandó újabb és újabb kísérletezések, útkeresések jellemzik a Lenin Tsz üzemi- és munkaszervezete fejlődésének útját, amelyek nyomán azonban a tsz vezetői tapasztalatokban egyre jobban és jobban gyarapodtak, s tapasztalataik, valamint szakmai ismereteik gyarapodása révén egyre jobban fejlesztették és tökéletesítették az üzemi- és munkaszervezet rendszerét, míg végül felülkerekedve a nehézségeken, biztosan, célratoróan látják soron levő feladataikat, s — a felmerülő hibák felszámolásával — meg is valósítják azokat.

¹ A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve, Akadémiai Kiadó 1960. 368. oldal.

A Lenin Tsz vezetésének, üzemi- és munkaszervezetének a megalakulás évétől kialakult és azóta alkalmazott rendszerét, s e szervezet kialakulása folyamatát fejlődésében és részleteiben az alábbiakban fogjuk áttekinteni.

I. A vezetés

A vezetés egy-egy tsz jó vagy rossz gazdálkodásának alapvető tényezője. Azokban a gazdaságokban, amelyekben a vezetők adottságai, irányítóképességük, szak tudásuk s áttekintésük a gazdálkodásról megfelelő, tehát képességeik és gyakorlataik révén alkalmasak a vezetésre, azokban a tsz-ekben a gazdálkodás általában eredményes. Viszont amelyik gazdaságban a vezetőknek a fentebb megjelölt alapvető tulajdonságai hiányoznak, ott jó eredményt csak a legritkább esetben lehet elérni. Éppen ezért komoly felelősség egy-egy gazdaság számára a legmegfelelőbb, vezetésre leginkább alkalmas embereknek a kiválasztása, akik széles látókörrel és megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkeznek, s akik az adott viszonyoknak a sokoldalú mérlegelése alapján mindig ki tudják választani azokat a tényezőket, amelyek a gazdálkodást leginkább előmozdítják.

1. A kollektív vezetés szervei és működésük

A termelőszövetkezetekben kollektív vezetés van. A tsz köz-és küldöttgyűlése, vezetősége, pártszervezete és különböző (ellenőrző-, fegyelmi-, szociális,- stb.) bizottságai tulajdonképp együttesen képezik a vezetést, bár a különböző kollektív szervek a vezetés különböző feladatait látják el.

A *közgyűlés* a tsz legfőbb vezető szerve, ez dönt minden alapvető fontosságú kérdésben, s azok a határozatok, amelyek így, kollektív alapon születnek, a közösség minden tagjára kötelezők.

A közgyűléseket a Lenin Tsz-ben hosszú időn át — 1955-től 1962-ig — elég gyakran, havonként hívták össze. A közgyűlés feladata az elnök, a vezetőség, a különböző bizottságok tagjainak megválasztása, az éves terv megvitatása, a zárszámadás jóváhagyása, tagok felvétele és kizárása, s ezeken túl is minden alapvetően fontos — a gazdaságot érintő — kérdésekben határozni.

A Lenin Tsz sajátos viszonyaiból következőleg azonban mindinkább nehezebbé vált a közgyűlések összehívása. Legfőbb objektív akadályai a következők voltak:

1. A tagok száma már 1959-ben jóval meghaladta a 200 főt, s az ezt követő 2 évben 900-ra, ill. 1259-re emelkedett.

2. A tagok egymástól és az üzemi központtól távol laktak, ugyanis 1958-tól a kiszombori terület egy része, 1961-től pedig egy újabb, és még távolabb eső terület, Bogárzó lakói csatlakoztak a tsz-hez.

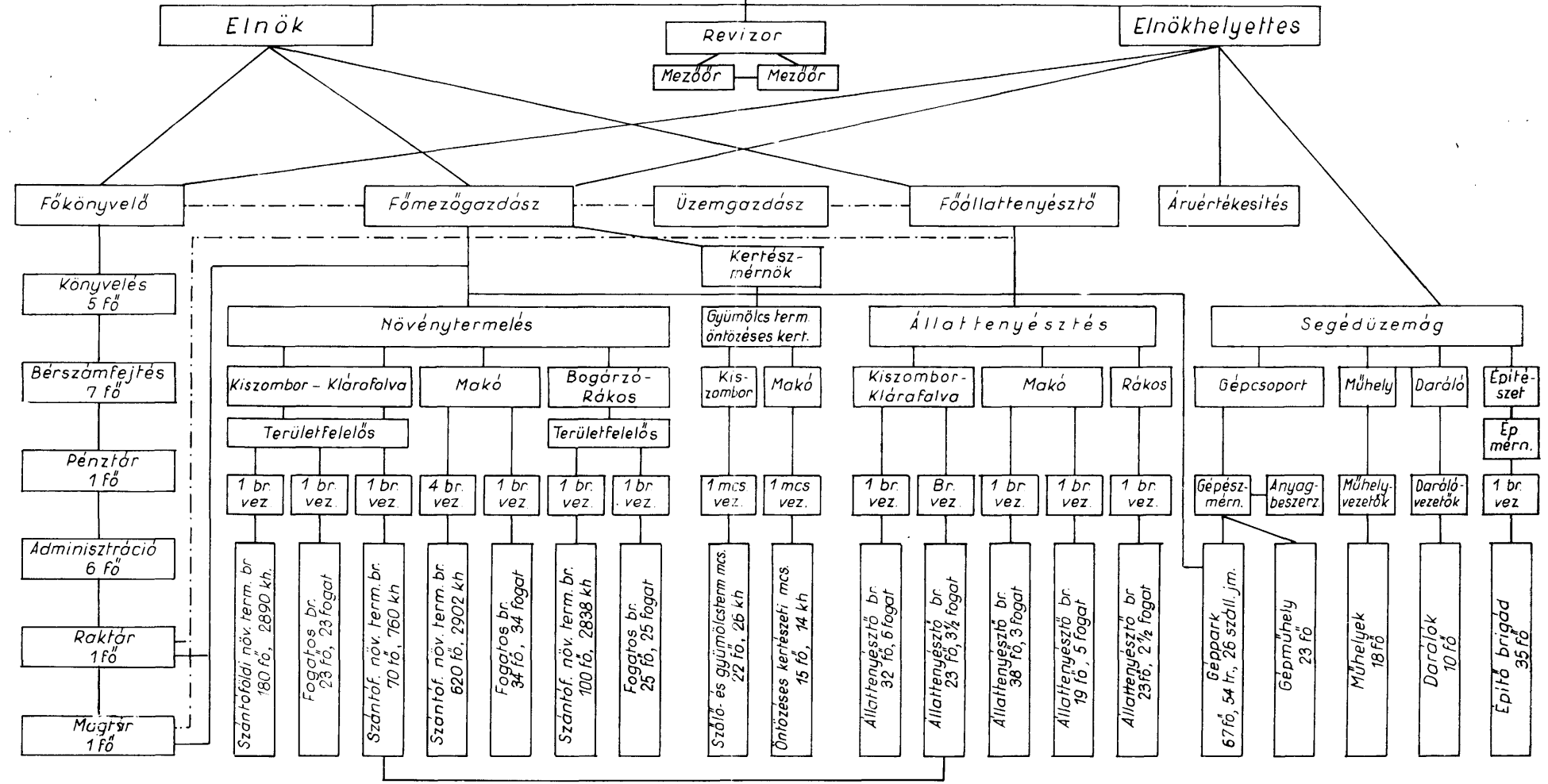
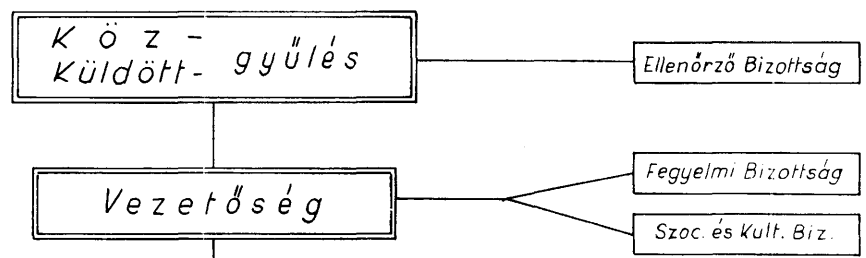
3. Nem rendelkeztek és nem rendelkeznek valamennyi tag befogadására alkalmas helyiséggel sem.

A fenti körülmények már 1960-ban, de különösen 1961-ben sürgetően követelték a változást e területen.

A változás 1962-ben következett be, amikor a közgyűlés jogkörét részben a havonként összehívott *küldöttgyűlésekre* ruházták. A küldötteket a munkacsapatok — a csapat létszámától függően — a legjobban dolgozó, s az e megbízásra legmegfelelőbb tagok közül választották. Általában 2—3 tag és a munkacsapat-vezető képviselt egy munkacsapatot. A küldöttek küldőiket minden esetben tájékoztatták a küldöttgyűlés határozatairól. (A vezetőségi tagok beosztásuknál fogva tagjai voltak a küldöttgyűlésnek.)

P á r t s z e r z e s z e r

**A MAKÓI LENIN TSZ
1963. ÉVI
ÜZEMI ÉS MUNKASZERVEZETE**

A két brigádnak egy vezetője volt

A legfontosabb kérdésekben azonban továbbra is a közgyűlés határozott. Évenként két közgyűlést hívtak össze: egy terv- és egy zárszámadásjövahagyót. Ezt a rendszert alkalmazták 1963-ban is.

1964-től, az üzemegységrendszerre történő átszervezéstől nincsenek küldöttgyűlések, hanem üzemegységenként 2 havonként tartanak közgyűléseket, s a 3 üzemegységben hozott határozat együttesen képezi az egészet. Továbbra is megmarad azonban az egész gazdaság viszonylatában az évenkénti 2 összevont közgyűlés, a tervtárgyaló és zárszámadásjövahagyó.

Vezetőség (Igazgatóság)

A tsz gazdálkodását a közgyűlések ill. küldöttgyűlések közötti időben a vezetőség irányítja. A vezetőség tk. a tsz közgyűlése határozatainak végrehajtó szervezete a főbb kérdésekben, s a közgyűlésnek tartozik felelősséggel. Tagjai nagyobb %-ban a termelés különböző ágazataiban dolgozó, a termeléshez jól értő, a közösség érdekeit becsülettel képviselő tagok, akiket a közgyűlés bíz meg e feladat elvégzésével, kisebb %-ban pedig függetlenített vezetők.

A vezetőség összlétszámát és ebben a függetlenített vezetők számát 1955-től a következő kimutatás szemlélteti:

Évek	A vezetőség összlétszáma	A vezetőségben a függetlenített vezetők száma
1955	7	1
1956	7	1
1957	7	1
1958	7	1
1959	9	1
1960	9	2
1961	13	2
1962	13	2
1963	15	4
1964	17	7

A tsz elnöke a megalakulás évétől egyben a vezetőség elnöke is. 1960-tól 1963-ig még az elnökhelyettes képviselte a függetlenített vezetőket a vezetőségben, 1963-ban még a párttitkár és főkönyvelő, 1964-ben pedig a fentiek mellett még a 3 üzemegységvezető.

A vezetőség nem függetlenített tagjait a 3 üzemegység területéről az egyes területek taglétszámának arányában választják a vezetőségbe. Munkájukért külön javadalmazást nem kapnak, azonban egy meghatározott feladat érdekében a vezetőség több napra is függetlenítheti őket a fizikai munka végzése alól, s a közgyűlés ilyen esetben ezekre a napokra külön javadalmazást állapíthat meg számukra. (Azok a függetlenített vezetők, akik nem tagjai a vezetőségnek, tanácskozási joggal vesznek részt a vezetőségi üléseken.)

Vezetőségi üléseket mindvégig — kivéve az 1956—57-ik évet — kéthetenként tartottak és tartanak.

A vezetőség meghatározott és előre elkészített munkaterv alapján végezte és végzi munkáját, természetesen a tervezettől voltak és vannak eltérések, ha a szükség úgy kívánja. Egy-egy vezetőségi ülésen — az egyes felelősök beszámolóí nyomán — értékelik az elvégzett munkákat, majd meghatározzák a feladatokat.

Évek folyamán kialakult gyakorlat szerint a vezetőség a gazdálkodás különböző ágazatait a következő megosztásban tárgyalja évenként.

Tavasszal, nyáron, ősszel a növénytermelés kérdéseit, és ugyanezen időszakokban még — különösen az őszt és tavaszt illetően — az állattenyésztés kérdéseit tartja elsősorban szem előtt. Félévkor és év végén pénzügyi problémák kerülnek előtérbe. A kertészeti, segédüzemági és értékesítési feladatokat pedig általában akkor, amikor időben a legtöbb probléma merül fel ezekkel kapcsolatosan.

A termelőmunka irányítása mellett gondoskodik a vezetőség a szövetkezeti demokrácia betartásáról, a tagok jogainak és kötelességeinek érvényesüléséről, és általában minden olyan kérdésben dönt, amely nem tartozik a közgyűlés hatáskörébe.

Ellenőrző Bizottság. Ez is a közgyűlés által választott kollektív szervezet, s így a közgyűlésnek tartozik felelősséggel. A tagok ezen a bizottságon keresztül gyakorolnak felügyeletet a vezetés, ill. a gazdálkodás különböző területein dolgozó személyek felett. Hatáskörük kiterjed a tsz működésének és gazdálkodásának minden területére. A Lenin Tsz-ben a kezdeti időszaktól kezdve működik Ellenőrző Bizottság. Természetesen az első években e bizottság tagjai kezdetleges módon látták el feladatukat, de az évek folyamán fokozatosan „hozzánőttek” feladataikhoz. Megtartják a kötelezően előírt vizsgálatokat, s az ellenőrzés tényéről jegyzőkönyvet vesznek fel. A tapasztalt hibák felfedése nyomán javaslatot tesznek a hibák kijavítására, s súlyosabb esetben felsőbb szerveknek is jelentést kell tenniük.

Ellenőrző munkájuk időtartamára a bizottság tagjai mentesülnek egyéb munkáik végzése alól, s a fő munkaterületükön végzett munkájuk szerinti munkaegység-jóváírásban részesülnek.

Az Ellenőrző Bizottság tagjainak a száma a tsz fejlődésével együtt növekedett. Eleinte 3 tagja volt, később 5, majd 7 lett, ui. a fúziók révén mindegyik kollektív szervezetbe választottak a fuzionáló tsz-ek tagjai közül is tagokat.

Fegyelmi Bizottság. A mindenkori Fegyelmi Bizottság feladata az, hogy a felmerülő fegyelmi ügyeket kivizsgálja, és a vétséget elkövetőkkel szemben a megfelelő fegyelmi büntetést alkalmazza. Fegyelmi Bizottság is működött a Lenin Tsz-ben a kezdeti időszakoktól kezdve. E bizottságnak is igen komoly feladata van, s éppen ezért nagy élettapasztalattal rendelkező tagokból áll, akik kellő körültekintéssel, a tények sokoldalú figyelembevételével tudnak határozni igazságosan egy-egy kérdésben. Természetesen végsősoron a közgyűlés határoz a fegyelmi ügyekben is, vagyis a közgyűlés a Fegyelmi Bizottság határozatát megmásíthatja. A Lenin Tsz Fegyelmi Bizottsága igazságos ítéleteit, jó meglátásait éppen az bizonyítja, hogy határozataikat a közgyűlés eddig még mindig elfogadta.

Szociális- és Kulturális Bizottság. Feladata segíteni a tsz vezetőségét a szociális és kulturális feladatok megoldásában. A többi választott kollektív bizottsághoz hasonlóan munkájáért a közgyűlésnek tartozik felelősséggel. A tsz-ben az első évektől kezdve működik ez a bizottság is. Általában 5 fő volt a tagja, 1963-tól azonban a tagok létszámának nagymértékű növekedése miatt már 7.

A Szociális- és Kulturális Bizottság tevékenysége különösen 1961 óta lendült fel. A szociális és kulturális alap készpénzben áll rendelkezésre, amelynek felhasználására éves tervet készítenek. A rendelkezésre álló összeget — amely 1963-tól már a jövedelem 3%-a — a szociális-és kulturális igényeknek megfelelően arányosan osztják el, mégis elsősorban a betegségi-, szülési- és temetési segélyek kifizetését biztosítják, majd a rendkívüli segélyezést.

Javaslatuk alapján készítette a tsz azt a határozatot 1961-ben, hogy minden tag részére, aki 1 hónapnál tovább beteg, havi 700 Ft-t, szülőanyának pedig 1950 Ft-ot fizessenek (2 évi tagság után). Ha pedig valakit a tsz iskolára küld, annak napi 35 Ft-ot adnak arra az időre, ameddig a termelő munkából kiesik. 1963-tól pedig beteg-

ségi segélyt nem 30 nap, hanem már 8 nap után fizetnek. Ezenkívül házassági-, bevonulási segélyt adnak, és a fertőző betegségeknél 2 évre biztosítanak segélyt.

Az elaggott, munkaképtelen tagok száma is több száz fő a tsz-ben minden évben. Ezek fejadagjáról földjáradék keretében gondoskodik a tsz, és időközönként segélyt is ad a számukra.

Kulturális vonatkozású kiadásai főként: televíziók, rádiók, kultúrtermek fenntartása, hanglemezek, könyvek vásárlása, utazások térítése stb.

A szakember-utánpótlás érdekében évi 5000 Ft ösztöndíjalapot létesítenek 1962-től.

A sportcélokra történő ráfordítás elsősorban a labdarúgó csapat kiadásait fedezi.

A tsz pártszervezete. A tsz-nek megalakulása óta van pártszervezete, az első években azonban még csak néhány tagból állott e szervezet. A párttagok száma az évek folyamán fokozatosan emelkedett, bár az őrztagság létszámához viszonyítva elég alacsony.

Hosszabb időn át egy alapszervezete volt a tsz-nek, a területek növekedése révén azonban újabb alapszervezetek létrehozása vált szükségessé, különösen az egymástól távolfekvő területi sajátosságok miatt. Így pl. 1964-ben a 3 üzemegységben külön pártalapszervezet működik.

Néhány év óta az alapszervezeteken belül ágazatokra szervezett pártcsoportokat hoztak létre. Így minden alapszervezeten belül általában 3 pártcsoport működik: a növénytermelés, az állattenyésztés és a segédüzemek pártcsoportja. A párttagok megoszlása az egyes üzemágak és munkaszervezeti csoportok között nem arányos. Így például előfordul, hogy egy bizonyos munkacsoportban egyetlen párttag sincs, a másik munkacsoportban pedig pl. három is, bár a pártszervezet vezetői évek óta törekszenek az arányosabb elosztás megvalósítására. A pártszervezet, a párttagok azonban így is átfogják a tsz egész gazdálkodását.

A tsz pártszervezet feladata: a tsz politikai munkájának irányítása, s ezzel párhuzamosan a tsz gazdasági vezetésének a segítése, valamint a tsz-ben működő tömegszervezetek munkájának irányítása és összefogása.

Politikai munkáját illetően felvilágosító és szervező munkával harcol a pártszervezet a párt politikájának megvalósításáért. Ennek érdekében szerveznek rendszeresen szabadpártnapokat, a téli időszakokban pedig a politikai továbbképzések különböző formáit és fokozatait, amelyekben pártonkívüliek is részt vesznek.

A politikai feladatok szervezésén túl a tsz pártszervezete rendszeresen foglalkozik a gazdasági vezetés kérdéseivel is, a legmesszebbmenőkig igyekszik a gazdasági feladatok megoldásában segíteni, mozgósítani az embereket e feladatok megoldása érdekében. E célt szolgálta az 1962. évben szervezett munkaverseny is, amely a szocialista üzem cím elnyeréséért folyt. E versenyben a tsz országos versenyben az ötödik, a megyei versenyben az első helyre került.

A KISZ-szervezetnek is jelentős szerepe van a lendületes gazdasági és a fokozottabb politikai munka kibontakoztatásában, a KISZ-tagok száma azonban elég kevés. Jelenleg 3 alapszervezet működik a három üzemegység területén.

KISZ ifjúsági munkacsoportok már évek óta működnek a tsz-ben mind a növénytermelés és állattenyésztés, mind segédüzemi tevékenység körében. E munkacsoportok komoly termelési feladatok elvégzését vállalták és végzik, s a KISZ-fiatalok kiveszik a részüket a társadalmi munkák végzéséből is.

A téli időszakban KISZ-oktatásban vesz részt a fiatalok nagyrésze, s kultúr-csoportjaik is működnek.

A tsz futbalcsapatát is a KISZ szervezte meg, amely általában közepes eredménnyel szerepel az üzemi bajnokságokon.

Tevékenységük tehát többirányú, munkájuk javítása a szervezet tagjainak még fokozottabb aktivizálásával és a taglétszám növelésével érhető el.

A *Nőtanács*nak is jelentős szerepe van a tsz életében, hiszen a tagok közel 50%-a nő. A Nőtanács elsősorban a nők problémáival foglalkozik. A termelőmunkával kapcsolatos kérdések mellett komoly felvilágosító munkát végez a nők körében. Évenként sok sikeres kulturális rendezvény is dícséri tevékenységüket. Színonvonalas rendezvények kapcsán teszik emlékezetessé a nőnapot, gyermeknapot, stb. de más alkalmi rendezvényeken is igyekeznek kellemes időtöltést biztosítani a tsz tagjainak. Különféle hasznos tanfolyamok, pl. szabás-varrás tanfolyam szervezésével a nők téli hasznos foglalkoztatását igyekeznek előmozdítani. Tevékenységük igen pozitívan értékelhető.

2. Az üzemvezetés. Szervezete és feladatai

Míg a kollektív vezetés „szervei általában a gazdálkodás vitelének fő kérdéseit szabják meg, „az üzemvezetés — mint szakvezetés — a közös gazdálkodás mindennapi termelő tevékenységét”² irányítja. Az üzemvezetés a kollektív vezetés határozatainak végrehajtó szervezete, a közös gazdálkodás mindennapi tevékenységét illetően.

Az üzemvezetés szervezete általában a függetlenített — vagy részben függetlenített, illetve vezető munkájuk után bizonyos külön javadalmazásban, általában munkaegységjöváírásban részesülő — vezetőket foglalja magában.

„Az üzemvezetés szervezetebe tartoznak: az elnök, elnökhelyettes, főmezőgazdász, mezőgazdászok, a főkönyvelő, az üzemegységvezetők, a brigádvezetők, munkacsapatvezetők, a műhely — és gépcsoport —, stb. vezetők.”³

Ha a mindennapi életben egy adott tsz vezetéséről beszélünk, akkor általában ezekre az emberekre gondolunk, s valóban, a tsz mindennapi munkáját a nevezett vezetők irányítják, természetesen a kollektív vezetőszervek határozatai alapján.

„Az *elnök* a tsz felelős vezetője és törvényes képviselője. . . fő feladata a közgyűlés és vezetőség határozatainak végrehajtása és ellenőrzése.”⁴ Az elnök feladata — az általános elvek mellett — a különböző időszakokban különbözőképp jelentkezett. Természetesen az első évek voltak a legnehezebbek. Ekkor még szinte minden — a közös gazdálkodást illető — tapasztalat nélkül kellett a vezetés nehéz feladatát ellátni, így érthető, hogy kezdetben inkább ösztönös, mint tudatos volt a gazdálkodás ügyeinek intézése. Az első évben csupán a gépállomástól egy kihelyezett agronómus segítette az elnök munkáját a szakmai, gazdasági kérdésekben, adminisztrációs munkákban pedig egy könyvelő, de az sem volt különösebben járatos a pénzügyi dolgok kezelésében. 1958 után már könnyebbé vált az elnök feladata, mivel ez időtől főmezőgazdászt alkalmazott a tsz, s ezenkívül két könyvelő és két brigádvezető is segítette munkáját. A legnagyobb segítséget a főmezőgazdász jelentette, ugyanis így a fő irányítás nehéz feladata már megoszlott. 1959-ben a főállattenyésztői státusz betöltése újabb segítséget jelentett az elnök számára. A termelés két fő területe — a növénytermelés és az állattenyésztés — így külön-külön

² Enese László, Losonczy Mihály, Tóth Tibor: Üzemszervezési módszerek a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezetben. Mezőgazdasági Kiadó Bp., 1963. 76. oldal.

³ A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve. Akad. Kiadó Bp., 1960., 352. oldal.

⁴ Uo.: 352. oldal.

is felelős vezetőt kapott. 1960-tól pedig — az elnökhelyettes beiktatásától — feladata specializálódott. Elnök és elnökhelyettes egyéni ismereteik, gyakorlatuk és érdeklődésük alapján a gazdálkodás különböző feladatait megosztották. Így 1960-tól a gazdálkodás általános irányításán és ellenőrzésén túl fő feladata az állattenyésztés helyzetének állandó figyelemmel kísérése — a szakvezetők bevonásával — az irányítása, ellenőrzése, valamint a gazdaság képviselője más szervek felé. Az elnök a tsz megalakulása, 1955 óta vezetője a Lenin Tsz-nek. Vezetésre való rátermettsége, irányító képessége, a gazdálkodás áttekintésének képessége, jóindulata, igazságossága s közel egy évtizedes vezetői tapasztalata döntő tényező mind a tagság, mind pedig a vezetés munkájának eredményességében.

Az *elnökhelyettes* „az elnök első munkatársa”.⁵ Az elnökhelyettesre általában mindaz vonatkozik — munkáját illetően —, ami az elnökre. Az elnök távollétében teljes joggal irányítja a gazdálkodást.

Az elnök és elnökhelyettes között a kapcsolat igen jó, egymás véleményének kikérése nélkül semmiben sem határoznak. A Lenin Tsz elnökhelyettesének a már vázolt, az elnök helyettesítését illető munkáján túl külön feladata a növénytermelés, a segéd- és melléküzemágak tevékenysége, és az áruértékesítés állandó figyelemmel kísérése, irányítása és ellenőrzése.

Főmezőgazdája 1958-óta van a termelőszövetkezetnek. A mezőgazdászok száma a gazdálkodás növekedésével párhuzamosan növekedett. 1958-ban 1, 1959-ben 2, 1960-ban 4, 1961-ben 4, 1962-ben 4, 1963-ban 7, 1964-ben 6 mezőgazdász volt, illetve van a tsz-nek.

Mint a számadatok is mutatják, a tsz figyelmet fordít arra, hogy a tsz-gazdálkodást jól képzett, megfelelő gyakorlati tapasztalattal rendelkező szakemberek segítsék, hiszen ők tehetnek legtöbbet a korszerű gazdaság megteremtéséért, s a tsz gazdasági adottságaiban rejlő lehetőségek kihasználásáért, s ezen keresztül az egyre jövedelmezőbb nagyüzemi gazdálkodás megszilárdításáért. Nem a tsz vezetőségén, hanem elsősorban a mezőgazdasági szakemberhiányon múltott, hogy éveken át területükhöz képest viszonylag kevés volt a szakemberek száma a tsz-ben. Növénytermesztési *főmezőgazdája* 1958 óta van a tsz-nek. Az ő feladata a növénytermelés szakmai irányítása, s hosszú időn keresztül ezt egyedül oldotta meg, pedig a Lenin Tsz sajátos adottságaiból következően az igen nehéz feladat. (Nagy terület, a területek nagymértékű szétszórtsága, a belterjes kultúrák magas termelési aránya, stb. miatt.) A súlyos objektív nehézségeket azonban ellensúlyozták és ellensúlyozzák a főmezőgazdász kiváló személyi és vezetői tulajdonságai. Így mindenekelőtt a magasfokú szakmai ismeret, nagy gyakorlati tapasztalat, a gazdálkodás egészének áttekintő képessége, széleskörű üzemtani és termelési-technikai ismeretek, a gazdaság szinte minden ágában megfelelő jártasság, jó szervező készség, kellő határozottság és következetesség, s általában: az a nagy hivatásteret, amely valóban szinte minden nehézséget le tud küzdeni. 1964-ig a főmezőgazdász feladata volt a növénytermelés szakmai irányítása mellett a fogatok és gépek közvetlen központi irányítása is.

1963-tól a növénytermelés munkáját egy kertészmérnök és egy üzemgazdász segíti.

A *kertészmérnök* feladata a növénytermelés és az öntözéses kertészet munkájának irányítása.

⁵ Stenczinger László: Az Úttörő Termelőszövetkezet és a közös gazdálkodás szervezése Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1959., 40. oldal.

Az *üzemgazdász* a statisztikai adatszolgáltató munkákat végzi, segíti a tsz-t a gazdálkodás megszervezésében, a munkaszervezet kialakításában, a munkafeladatok szervezésében, stb.

Főállattenyésztője 1959 óta van a gazdaságnak. Feladata az állattenyésztés szakmai irányítása. Nagyon megnehezíti munkáját, hogy az állattenyésztő telepek egymástól távol, 3 központ (Kiszombor, Rákos, Makó) köré csoportosítva helyezkednek el, s hogy az állattenyésztés általában, objektív adottságaiban kisüzemi szintű. Beosztott mezőgazdász az állattenyésztés területén nem dolgozik.

A *főkönyvelő* feladata a számvitel, pénz- és hiteligazdálkodás, valamint az adminisztrációs munkák irányítása. Számbaveszi a közös vagyonban történt minden változást. Elszámoltatja a közös vagyon kezelőit. Dokumentumokkal rögzíti a gazdálkodás menetét, eredményeit, hibáit, vizsgálja a jövedelmezőségét. Így a főkönyvelő — a segítségére beosztott könyvelők segítségével — bármikor be tud számolni számszakilag is a gazdaság egészéről, a vagyoni és pénzügyi helyzet alakulásáról, s minden, a közös gazdálkodást illető alapvető kérdésről.

A főkönyvelőt munkájában 1960-ig 1, 1960-tól 3 beosztott könyvelő segíti.

Mind a főkönyvelő, mind a beosztott könyvelők, de az egész adminisztrációs munka is természetesen az évek folyamán nagy fejlődésen ment át. A kezdeti évek kevésbé pontos írásos rögzítő munkáját mindinkább pontos, egyező adatok rendszere váltja fel, különösen 1960, a kettőskönyvelés bevezetése óta.

A gépcsoport-vezető *gépészmérnök*, a géppark gépeinek karbantartási és javítási munkáit irányítja.

Az építészeti szakvezetője az *építészmérnök*, az építkezések és épületkarbantartások szakirányítását végzi.

1963 óta van revizora és jogásza is a tsz-nek.

A *revizor* feladata a tsz. valamennyi gazdálkodási ügykörét illető ellenőrző tevékenység.

A *jogász* jogi vonatkozású kérdésekben irányítja és képviseli a termelőszövetkezetet.

Üzemegység-vezetők 1964 óta vannak a Lenin Tsz gazdaságában, mivel az üzemegységrendszer csak 1964-ben vezették be. Az üzemegységek élén mezőgazdasági szakképesítéssel nem rendelkező, de nagy termelési tapasztalattal és gyakorlatlal rendelkező emberek állnak, akik korábban több éven át brigádvezetői minőségben dolgoztak. Az üzemegységvezetők a tsz elnöke, illetve elnökhelyettese, valamint a közös gazdaság vezető szakembereinek irányítása nyomán vezetik területük gazdálkodását, s felelősséggel tartoznak üzemegységük keretébe tartozó minden, a közös gazdaságot érintő kérdést illetően. Munkájukat a zombori és rákosi üzemegységnél egy-egy beosztott agronómus segíti. A *brigádvezetők* a tsz alapvető munkaszervezeti egységeinek, az állandó brigádoknak a vezetői, naponként irányítják és ellenőrzik a brigádtagok közvetlen termelő munkáját. A brigádvezető brigádjával állandóan együtt van, irányít, ellenőriz. Naponként átveszi a munkacsapatoktól — minőségileg és mennyiségileg — az elvégzett munkákat. A brigád munkájáról rendszeresen beszámol a vezetőségnek. Összekötő a tagság és a vezetőség között. Szervező munkáján, felkészültségén, szaktudásán, előrelátásán, lendületességén igen sok múlik. A Lenin Tsz-ben 1960-tól a növénytermelésben, a makói legnagyobb brigádnál 2 brigádvezetőt alkalmaztak, majd 1962-ben számuk 4-re emelkedett, mivel a munkák megfelelő irányítása és ellenőrzése adott nagy brigádlétszám mellett (600) szükségessé tette több függetlenített brigádvezető beállítását.

Hogy a vázolt nagy felelősséggel járó feladatokat a brigádvezetők megvalósíthassák, ismereteiket állandóan gyarapítaniuk kell.

A munkacsapat-vezetők feladata a tsz legkisebb munkaszervezeti egységeinek, a munkacsapatoknak az irányítása. A brigádvezető utasítása alapján szervezik, irányítják és ellenőrzik a csapat tagjainak munkáját. A csapat teljesítményének elsődleges számbavétele is az ő feladatuk. A munkacsapat-vezető a csapat legmunkásabb, letehetségesebb tagja, akinek tudását társai is elismerik és megbecsülik. Munkacsapatvezetők a Lenin Tsz-ben csak a növénytermelésben vannak, ugyanis az állattenyésztésben csak egy évben szerveztek munkacsapatokat.

A vezetők munkájáról — a részleteken túl — általában is csak elismeréssel lehet szólni. Jó képességűek, magas szakmai ismeretűek, széles látókörűek, jó szervező képességűek, képesek a gazdálkodás áttekintésére, s bár igen nagyok a rájuk bízott feladatok, képesek annak — eddigi munkájuk alapján már bizonyítottan — megoldására. Minden problémát megbeszélnek, megvitatnak. Világosan látják a feladatokat, helyesen mérik fel a szükségleteket, s mindig megtalálják a legcélravezetőbb módot a termelés feltételeinek biztosítására, amely pedig ilyen nagy gazdaság esetében nem könnyű. Kellő határozottság, gyors cselekvőkészség és következetesség, munkaszeretet, gondos irányítás, rendszeres ellenőrzés jellemzi még a Lenin Tsz vezetőit. Kapcsolatuk a dolgozókkal jó, bár ily nagy gazdaság esetében a személyes találkozás a központi irányítókkal egyre ritkább.

A vezetés nagy erőssége a vezetők tehetségén, rátermettségén túl, annak állandósága. A főbb függetlenített vezetőkben — pl. elnök, elnökhelyettes, főmezőgazdász, főállattenyésztő, főkönyvelő — szinte egyáltalán nem volt változás.

A vezetés szinte minden tekintetben pozitív volta a Lenin Tsz gazdálkodásának egyik fő erőssége.

3. Az üzemvezetés módszere

Az üzemvezetés módszereinek alapja a Lenin Tsz-ben a *vezetői munkaterületek* határozott *elkülönítése*. Pontosán meghatározzák, hogy kinek mi a feladata, s ki-kik gazdája saját területének. A gazdaság mindennapi vezetési feladatait — legmagasabb szinten — az elnök az elnökhelyetttel osztja meg az előző fejezetben vázoltak szerint, s ugyanígy a különböző szakembereknek és alacsonyabb beosztású vezetőknek is megvannak a maguk speciális feladatai, így egymást keresztező utasítások szinte ki vannak zárva.

Fontos elv még, hogy a különböző szintű vezetők a közbeesők megkerülésével nem intézkedhetnek. Pl. sem az elnök, sem az elnökhelyettes nem adhat közvetlen utasítást a munkacsapat-vezetőknek, vagy pl. a főmezőgazdász az üzemegység-vezetők megkerülésével a brigádvezetőknek, az előbbi ugyanis a brigádvezető, az utóbbi pedig az üzemegység-vezető hatásköre. E rendszer betartásának a tsz életében igen nagy jelentősége van, ugyanis biztosítja az egyértelmű vezetést, s ezen keresztül a munka rendjét. Az üzemvezetés módszerei azonban leginkább a termelőmunka folyamatos irányításában bontakoznak ki. A Lenin Tsz-ben nagy gonddal és hozzáértéssel szervezik a mindennapi termelőmunkát.

A munkairányítás hosszabb vagy rövidebb időre szólhat, s ennek alapján általában heti, illetve napi munkairányításról beszélhetünk.

A növénytermelésben mindkét munkairányítási módot alkalmazták és alkalmazzák a Lenin Tsz-ben. *Heti munkairányítást* általában hét végén tartanak a felelős vezetők. Elnök, elnökhelyettes, főmezőgazdász és a brigádvezetők — a mezőgazdász szakirányítása mellett — megbeszélik és értékelik a végzett munkát, majd meghatározzák a következő hét munkafeladatait. A munkafeladatok meghatározása vonatkozik a tagok növényápolási munkáira és a gépek és fogatok munkafeladatainak meghatározására egyaránt. A brigádvezetők ezután a feladatokat ismertetik a

munkacsapatvezetőkkel, azok pedig a tagokkal. Így a tagok már a hét elején tájékozva vannak a heti teendőkről.

Napi munkairányítás is volt és van a Lenin Tsz növénytermelésében. A napi munkairányítás a főmezőgazdász és a brigádvezetők naponkénti találkozásán, és a feladatoknak a napokra történő lebontásán alapszik. Lényege az, hogy minden tag már előző nap este tudja, hogy másnap hol fog dolgozni, s ha gépkocsival történik a szállítás, hol kell gyülekezni, milyen munkaeszközt kell hozni, stb.

A növénytermelés munkáinak időszakában minden nap találkoztak és találkoznak a brigádvezetők a főagronómuossal este, de munkaidőben általában délután is.

1964-től az üzemegységrendszer bevezetésétől is van mind heti, mind napi munkairányítás, és ez tulajdonképpen csak annyiban változott, hogy a brigádvezetők most nem közvetlenül a főmezőgazdásztól, hanem közvetve, az üzemegységvezetőtől kapják a heti és napi munkafadataikat.

Az állattenyésztésben általában csak heti munkairányítás van. Minden hét első napján megbeszélik az adott hét legfőbb feladatait, az elmúlt hét problémáit, stb. Itt ugyanis a feladatok hosszabb időre adóttak. A feladatokat a továbbiakban a brigádvezetők közlik brigádjuk tagjaival. A heti munkairányítás mellett azonban a brigádvezetők szinte naponként találkoznak a főállattenyésztővel, ugyanis vagy az keresi fel őket munkahelyükön, vagy a brigádvezetők jönnek be este a központi irodába.

Az üzemvezetés módszerének jó vagy rossz volta a munkák összehangoltságában is jelentősen megmutatkozik.

A *munkák összehangolása* két irányú feladatot jelent.

1. Össze kell hangolni a munkát az egyes brigádok, ezen belül a munkacsapatok között. Ezt a Lenin tsz-ben a brigádok és munkacsapatok közötti teljes együttműködés és kísézés rendszerével oldják meg. Így soha sem fordul elő, hogy egyik brigád pl. még alig időszerű munkát végez, míg a másik brigád nagyon sürgető munkájával sem boldogul.

2. Meg kell oldani a kézi, gépi és fogatos munkák megfelelő kapcsolódását. Ezt a Lenin Tsz-ben mindig úgy igyekeztek megoldani, hogy egyiknek se kelljen a másikra várakoznia, s ugyanakkor törekedtek a gépek gyalogos munkaerővel történő maximális ellátottságára, hogy ezáltal azokat jobban kihasználják.

A vezetés módszerei közül végül meg kell említeni a *folyamatos ellenőrzés módszerét*, amely több szinten, többszörösen és naponként valósul meg.

Elsőfokon a munkacsapat-vezetők, majd brigádvezetők, ezután az üzemegység-vezetők, főagronómus, végül a megfelelő felelős vezető, elnök vagy elnökhelyettes ellenőrzi a munkákat. Ha kifogás merül fel, ezt azonnal a helyszínen közlik az illetékesekkel.

Az ellenőrzés közvetett, de bevált módszere az, hogy a brigádvezetők — 1960 óta — minden nap ún. napijelentéseket adnak le, amelyek tartalmazzák a munkában részt vevők számát és az elvégzett munkákat.

II. Üzemi- és munkaszervezet

1. Üzemi- és munkaszervezet 1955-től 1963-ig

A Lenin Tsz üzemi- és munkaszervezetének alapjait az 1955-től 1963-ig terjedő időszakban a termelés fő ágazataira — növénytermelés, állattenyésztés, segéd- és melléküzemágak — szervezett állandó termelőbrigádok képezték. Ez esetben a

gazdálkodás alapvető szervezési és termelési egységei az állandó termelő brigádok. A fő termelési ágak szerint kialakított üzemi szervezet a szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint⁶ a termelőszövetkezetek megalakulásának általában első időszakában használható különösen eredményesen, mert „ez a gazdálkodás egyszerű tagolását”⁷ adja, és „megfelel a közös gazdálkodás irányításában még nem gyakorlott vezetés feltételeinek is”⁸.

Ezt a szervezeti felépítést a szakirodalom — szintén egyöntetűen — „a kisebb területű, . . . valamint a nagyobb új”⁹ tsz-ek számára tartja elsősorban alkalmazhatónak,⁷ s hogy ez valóban így van, azt a Lenin Tsz szervezeti felépítési tapasztalatai is bizonyítják. A Lenin Tsz mindkét minőségben alkalmazta ezt a szervezeti formát, e őször, a kezdeti években mint kisebb területű tsz, később pedig mint állandóan növekvő „új, nagyobb” területű tsz. Ez a termelés fő ágazataira szervezett üzemi szervezet éveken át megfelelőnek, jónak bizonyult, azonban a tsz területének nagyarányú megnövekedése, különösen pedig területeinek egymástól távol fekvő és egymástól teljesen elkülönült volta az utóbbi években már nagyon megnehezítette a közös gazdaság áttekintését, s mindez arra figyelmeztette a tsz vezetőségét, hogy ez a szervezeti forma már nem alkalmas feladata betöltésére.

Így került sor az 1964. évvel a korábban alkalmazott üzemi- és munkaszervezet átalakítására, a brigádszervezetről az üzemegység-szervezetre, amely a gazdálkodás szervezésének már egy magasabb formája.

A küzdelmes és problémákban is gazdag fejlődés útját az alábbiakban részletesen ismertetem.

Mivel a Lenin Tsz üzemi-és munkaszervezete az évek egymásutánjában szinte szakadatlanul — alapvonalát megtartva bár, de változott, ezért az évek egymásutánjában évenként ismertetem a fejlődés vonalát. Ha nem sokban is, ha csak egy-két vonásban, illetve kísérletben is, de mindegyik év hozott bizonyos változást, s ezeknek az éveknek a tapasztalata alakította ki és szilárdította meg a Lenin Tsz üzemi- és munkaszervezeti alapformáit, s a kísérletek, próbálkozások sikeres vagy sikertelen volta így, az évenkénti fejlődés vonalában mérhető le leginkább.

a) A növénytermelés munkaszervezete

Mintegy 4 éven át a Lenin Tsz gazdálkodásában szinte teljesen szántóföldi növénytermelés folyt, így természetesen munkaszervezetet is csak ezen ágazatra kellett tervezni. A többi üzemág tevékenysége, ezzel egyidejűleg munkaszervezete is csak a későbbi időkben jelentkezik a maga speciális vonatkozásában, jellegzetességeivel.

Mint a Lenin Tsz egész üzemi- és munkaszervezetében, úgy a növénytermelésben is az állandó, azonban taglétszámukban mindig növekvő brigádok, s ezeken belül a munkacapatok képezték a termelőmunka fő szervezési formáit 1964-ig.

A kezdeti években azonban tulajdonképpen még nem volt szükség különösebb munkaszervezet kialakítására. Kis területen, kevés taggal kezdték meg működésüket. S bár már az első évben, 1955 őszén létrehozták azokat a szervezeti egységeket — egy brigád 3—4 munkacapat —, amelyek ha kezdetleges fokon is, de magukba hordták későbbi szervezeti felépítésük csíráit, ezek tulajdonképpen inkább csak elméletileg léteztek. Elnököt és még néhány függetlenített vezetőt is választottak az

⁶ A már idézett művek.

⁷ A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 368. oldal.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

első évben, de ez a vezetői tisztség, illetve vezetői tisztségek ez időben még nem jelentettek tulajdonképpen függetlenítést, ugyanis a fő cél a közös munka volt: azaz minél nagyobb erőfeszítéssel és igyekezettel dolgozni a tulajdonukat képező közös földön. Amikor a koraőszi esős idő beállta miatt a gépállomás a vetési munkálatok egy részét már nem tudta elvégezni, a tagok — az elvileg meglévő munkaszervezeti formákat félretéve — egy emberként valamennyien kézzel vetették a kölesönként vetőmagot, s valóban, ez a munkaszervezeti formákat is áttörő erős emberi összefogás volt a kezdeti időszakban a Lenin Tsz legnagyobb ereje. Így az első évben — az elvben meglévő szervezeti formák ellenére sem volt más a tsz, mintegy meghatározott földterületen a termelés munkáit közösen végző emberek csoportja, akik minden nagyüzemi tapasztalat nélkül szövetkeztek abban a reményben, hogy jobb életet teremtenek. *1956-ban* fokozatosan növekedett a tsz tagjainak a száma. Bővítették előző évi munkaszervezetüket, elsősorban újabb munkacsapatokkal, így 1956. őszéig 6 munkacsapat dolgozott 1 brigádon belül, 4 női- és 2 férfimunkacsapat.

Sem területfelosztás, sem más speciális szervezési forma nem volt ez évben, a brigádevezető beosztotta a munkacsapatokat egymás mellett, s így dolgoztak. 1956-ban kevés volt a földterület, a tagok sokszor munka nélkül voltak, s más tsz-ekbe is elmentek dolgozni a Lenin-, illetve akkor még Haladás nevű Tsz munkaegységfizetése értékének ellenében.

A kezdeti sikő, de mégis fejlődésnek indult tsz eredményeit 1956 ősze nemcsak gazdaságilag, de szervezeti tekintetben is erősen megtörte, s a törés nyomán a tsz-ben munkaszervezeti tekintetben is erős visszaesést jelentett az 1956/57-es év.

A termelőszövetkezet ekkor I. típusú tszes szervezete módjára művelte a rendelkezésre álló földterületet, s ez a művelési forma az 1955-ös első gazdasági év munkaszervezési formáihoz képest is erős visszaesést jelentett. A taglétszám arányában egyenlően szétosztották a földeket, s ki-ki a maga földterületén külön gazdálkodott, a közös munka előző évi gazdasági tapasztalata azonban ez évben már éreztette hatását, ha kezdeti formában is, nevezetesen: az emberek kisebb csoportjainak összefogásában a fontosabb munkát illetően. Kétten, hárman, de gyakran négyen is „összefogtak”, s egymást kisegítve végezték el a növényápolás fontosabb munkálatait.

*1957 ősze*vel ismét III. típusú tsz-szé alakultak, de ez év őszen még nem került sor különösebb üzemi- és munkaszervezet kialakítására, mivel az őszi betakarítást ki-ki az előző évben kiosztott földterületen egyénileg végezte el, s a tulajdonképpeni közös munkák így csak a vetési munkálatokra korlátozódtak, ezt pedig éppúgy, mint megalakulásuk — 1955 — évében, együttes erővel, munkaszervezeti formák alkalmazása nélkül végezték el.

1958. Az első gazdasági év tapasztalatlansága, a második év visszaesése után ez az év volt az első, amely alaposabb újakezdést jelentett.

A termelőszövetkezet az 1958. évvel mind taglétszámban, mind pedig földterületben erőteljes fejlődésnek indult. A tagok létszáma év végére 150-re, a földterület pedig közel 800 kh-ra emelkedett. Ilyen körülmények közepette már szükségessé vált bizonyos munkaszervezet kialakítása.

A munkaszervezet kialakítását ez évben, de az ezt követő években is a tagok települési viszonyai határozták meg. A Lenin — akkor még Haladás nevű — Tsz földterülete és tagsága 1958-ban két, egymástól meglehetősen távol fekvő helyen. Makón és Kiszomboron települt, s ez a körülmény a brigádok szervezésének lehetőségét eleve meghatározta.

Két brigádot szerveztek egy-egy brigádevezető irányítása alatt, egyiket Makón, a másikat Kiszomboron fekvő földterületeik megművelésére. A két brigád külön-

böző létszámú, a makói kb. 90, a zombori kb. 60 főt számláló. A belépett tagok földterületeinek különböző, egymástól távol elhelyezkedő volta így sajátos helyzetet teremtett, amelyekhez a munkaszervezet kialakítását is alkalmazni kellett. Mind a földterület, mind a tagok kb. 2:1 arányban (Makó nagyobb arányszámával) osztottak meg, s a nagy távolság miatt így nem lehetett az egyes brigádok számára azonos területi és művelési feltételeket teremteni, hanem mindegyik brigád a maga földterületén, a maga sajátos, egymástól eltérő feltételei között gazdálkodott.

A munkaszervezési mód azonban mindkét helyen azonos volt. A brigádok és munkacsapatok szervezésénél figyelembe vették a tagok önkéntes jelentkezését a munkacsapatokba, lakóhelyüket, rátermettségüket, szakképzettségüket, tapasztalatukat, vagyis azt, hogy egyéni gazdálkodásuk idején milyen munkában szereztek különösebb jártasságot. Ezt a szervezési elvet később is megtartották, s az önkéntesség jelentőségére legjobb példa, hogy ha újabb tag jelentkezik felvételre, jelentkezésével egyidőben már azt is bejelenti, hogy kinek a munkacsapatában szeretne dolgozni, bár még fel sem vették.

A brigádok vegyes brigádok voltak, s ezeken belül mindkét helyen külön férfi és külön női munkacsapatokat alakítottak. A munkacsapatok létszáma is azonos volt, általában 10—12.

A munkaszervezést 1958-ban részben brigádkeretekben, részben tagonkénti területfelosztással oldották meg. A tagonkénti területfelosztást csak a belterjes kultúrák tekintetében alkalmazták, de itt is munkacsapat-keretben, s ezen belül egyéni területvállalás alapján. Egy-egy munkacsapat a rá jutó területrészt egy táblában, egy helyen kapta meg, ellentétben más országos hírű tsz-ekkel, mint pl. a barcsi Vörös Csillag Tsz, amelyben a tagok a brigád területen belül nem egy táblában kapták meg a rájuk jutó területrészt, hanem minden táblából kaptak egy arányos részt. Így a munkafeltételek a tagok számára szinte teljesen azonosak voltak, másrészt így lényegében közös brigádmunkát végezhettek az egyéni területfelosztás ellenére is. A tagok itt az egyéni területre is közös gyülekezőhelyről együttesen mentek ki, illetve együtt szállították ki őket. Kétségtelen, hogy ez egy kidolgozottabb munkaszervezési mód. Az egyenlő feltételeket a Lenin Tsz-ben úgy igyekeztek biztosítani, hogy pl. ha egy munkacsapat belterjes kultúrát jobb, közelebbi helyen kapott, akkor más növényfélésegből viszont kedvezőtlenebb feltételűt adtak neki. A munkahelyre történő kiszállítás sem volt még megszervezve ez évben a Lenin Tsz-nél, általában ki-ki munkacsapatától függetlenül maga végezte az egyéni felosztású területen a szükséges munkákat. A betakarítást azonban közösen végezték. A külterjes növényfélések megmunkálása is közös volt.

1959-ben ismét 2 brigád volt, egy Makón, egy pedig Kiszomboron. Az aránytalanság — a fejlődés sajátos körülményeiből adódóan — tovább nőtt a két brigád között, a makóinak 200, a zomborinak továbbra is 60 tagja volt.

A fejlődés tendenciája tehát a Lenin Tsz-nél a belépések nyomán nem újabb brigádok szervezése, hanem a meglévő létszámának és területének fokozatos növelése, hogy így a belépők könnyebben azonosulhassanak a már ott kialakult kollektívával, könnyebben átvehessék azok munkastílusát.

1959-ben a Lenin Tsz munkaszervezete egy lépéssel előbb haladt, megszüntették az egyéni területfelosztást a belterjes kultúrákra is, s ehelyett a munkacsapatonkénti területfelosztást alkalmazták.

1960. Az 1960-as felfejlesztés mind a makói brigád (kb. 280 fő), mind a zombori növénytermesztő brigád (kb. 250 fő) taglétszámát erősen megnövelte. A makói területen új munkaszervezési móddal kísérleteztek ez évben. A belterjes kultúrákat két brigád között osztották meg, maximálisan törekedve ezek azonos munkafel-

tételeinek megteremtésére. Így pl. a két brigád létszáma azonos volt, (130—140), mindkettőnek 2 brigádvezetője volt, a munkacapatok száma is azonos volt a brigádon belül, stb. Egyenlő feladatok elvégzésére tehát egyenlő erők álltak rendelkezésre. Ilyen jellegű munkaszervezettel ért el kitűnő eredményeket a makói Úttörő Tsz hosszú időn keresztül 4 brigád viszonylatában, a Lenin Tsz-nél azonban ez a munkaszervezési mód nem volt eredményes. Helytelen, egymás kárának örülő, egészségtelen versengés alakult ki a két brigád tagjai és vezetői között, amely egyre inkább fokozódott, s a tagok ideges hangulata, állandó felhangoltsága ily módon veszélyeztette a tsz egységét. Személyi ellentétek is mélyítették a meglévő nehézségeket, úgyhogy a munkaszervezés ilyen módját a Lenin Tsz-ben ezután soha sem alkalmazták.

Kiszomboron egy brigád volt, s ez sikeresen birkózott meg az adott évi rendkívüli nehézségekkel, ugyanis a fölfejlesztés révén nagyon sok különböző helyen levő kis parcellát is meg kellett művelniök, amely rendkívül megosztotta a munkaerőt, azonban a parcellákat is egy-egy munkacapat közös munkával művelte meg.

1961—64-ig — kisebb változtatások mellett — a növénytermelés szervezeti és munkaszervezeti felépítése tulajdonképpen azonos volt. Ekkorra alakult ki az az irányítási és munkaszervezési rendszer, amelyet ezután mindvégig alkalmaztak.

1961-ben Makón a két brigádra alapozott munkaszervezési módot felszámolták, egy nagy, központilag irányított brigádot hoztak létre itt is. A brigád létszáma kb. 600 fő, Kiszomboron továbbra is 250 fős növénytermesztő brigád volt, s ez évben egy újabb, távolabb levő terület is csatlakozott a Lenin Tsz-hez, Bogárzó. A brigádlétszám itt 50. A brigádok létszáma — mint láthatjuk — a területi adottságokból következőleg nagyon eltérő, a munkaszervezési elv azonban most is azonos.

Területenként (Makó, Kiszombor, Bogárzó) egy-egy nagy vegyes, központilag — a főagronómus által — irányított brigádot hoztak létre. Egy-egy nagy vegyes brigád külön női- és külön férfi-brigádokra tagolódott, s ezeken belül szintén külön a nőknél és külön a férfiaknál munkacapatokat szerveztek.

A munkacapatok között csak a belterjes kultúrákat osztották fel. Minden táblát annyi részre osztottak, ahány női munkacapat volt, s ezután sorshúzás alapján döntötték el, hogy melyik munkacapat hol dolgozik. Területet tehát csak a női munkacapatnak osztottak és osztanak ki, a férfi munkacapatoknak nincs terület kiosztva. A férfibrigád a nehezebb munkákban segít a női brigádnak, kiszolgálja azokat a nehezebb munkákat illetően, ezenkívül a nagyobb fizikai erőt igénylő kapálást, aratást és betakarítást végzik. Nők ilyen munkákat viszont általában nem végeznek. Természetesen ha a férfi munkaerőt nehezebb munkán nem tudják foglalkoztatni, akkor ezek is a női munkacapatok mellett a soronlevő munkákat végzik.

A munkacapatok gyakran kisegítik egymást, addig nem mennek át másik táblába, míg egy adott helyen a munkák nincsenek befejezve. Ilyenkor a kisegítő munkacapat a földterület ellenkező végén áll be a területbe.

Általában mindegyik brigád a maga területén végzi a növénytermelési munkákat, de adott esetben egy-egy sürgősen elvégzendő növényápolási vagy betakarítási munka elvégzésére a nagy távolságok ellenére is átviszik, átszállítják az embereket. Pl. előfordult, hogy Rákosról is vittek át embereket Kiszomborra, vagy fordítva. Természetesen az volt a cél mindig, hogy lehetőség szerint minél kevesebbet szállítsák az embereket, hiszen a szállítások növelik az üzemi költségeket, de ha szükséges volt, a termés sikere érdekében ezt is megtették. Általában Makóról szállították az embereket — a szükségleteknek megfelelően —, ugyanis a hely központi fekvése miatt ez volt a legcélszerűbb, ezenkívül itt mutatkozott leginkább munkaerőfelesleg.

A területenkénti egy brigádrendszer a Lenin Tsz gyakorlatában jól bevált, ezt

a munkaszervezési módot alkalmazták a leírt formában 1961-től, s az üzemegységrendszer közvetlen munkaszervezési elve is ezen alapul.

A területek felosztása egy-egy helyen több brigád között nehezebbé tette volna a gazdálkodás áttekintését az egyébként is — éppen a területi széttagoltság, sőt szétaprózottság miatt — nagy nehézségekkel küzdő termelőszövetkezeti vezetők számára, s a területek szétmérése a különböző brigádok között a 18 község határában, a közel 100 birtoktagban fekvő termelőszövetkezeti területen, ez nagyon sok többletmunkát is jelentett volna.

1962. Szintén 3 nagy vegyes brigád volt, közel azonos létszámmal, mint 1961-ben, s a munkák szervezése is ugyanolyan, mint az előző évben, változás csupán a brigádvezetők számában és a munkacsapatok létszámában volt.

1962-ben ugyanis — a tagsággal egyetértésben — ahol arra szükség volt, így Makón és Kiszomboron növelték a brigádvezetők számát. Makón 2 helyett 4, Kiszomboron 1 helyett 2 brigádvezető dolgozott ezután.

Másik változás 1962-ben, hogy növelték a munkacsapatok létszámát az eddigi 10—14 főről általában 20—22-re. Így a munkacsapatvezetők is nagyobb részt vállaltak a felelősségből, s ez a brigádvezetők munkáját is segítette.

1963-ban újabb terület-és létszámnövekedés mutatkozott. Új területként Klárafalva jelentkezik, a korábbi helyeken viszont a létszám bővül, így az azonos munkavégzési feladatok mellett szükségessé vált a vezetők számának növelése. Így az egyes — Makótól távolabb fekvő területekhez — területfelelősöket osztottak be. A területfelelősök rendszere tulajdonképpen átmenetet képez az üzemi- és munkaszervezetben a brigádrendszerről az üzemegységrendszerre, amelyet éppen a következő évben, 1964-ben szerveztek meg.

Az 1963. év egyben a termelés különböző ágazataira szervezett brigádrendszer teljes kialakulását és csúcspontját is jelenti a Lenin tsz.-ben. (Az 1963. évi üzemi és munkaszervezetet a mellékelt kimutatás szemlélteti.)

Gépi- és fogatmunkák szervezése

1961-ig a fogatokat a növénytermelő brigádokhoz osztották be, tehát nem voltak külön fogatosbrigádok, 1961-től azonban különválasztották a fogatosokat a növénytermelő brigádtól, s külön fogatosbrigádokat szerveztek, természetesen a növénytermesztő brigádok kiszolgálására.

A gépek és szállítóeszközök azonban egészen 1964-ig központi kezelésben voltak, s azokat a főmezőgazdász irányította, összehangolva a munkákat a növénytermesztő brigád munkáival.

A zöldségtermelés munkaszervezete

Öntözéses zöldségtermelés 1959 óta van a Lenin Tsz gazdaságában, így munkaszervezetéről is ezidőtől beszélhetünk. Általában 14—20 ember dolgozott a zöldségtermelésben. Ezek egyes években külön brigádot, más években viszont csak munkacsapatot alkottak, a gyakorlat azonban azt bizonyította, hogy mivel kevés a létszám, ezen a területen elegendő csak munkacsapatot szervezni e munkák végzésére.

1962-ig a főmezőgazdászhoz tartozott ezen munkák irányítása is, 1962 óta kertészmérnök irányítja az itt dolgozó egy munkacsapat munkáját. A munkacsapatvezető tőle kapja az irányítást, amelyet azután a munkacsapat tagjaival együttesen végrehajtanak. A munkacsapatvezető nem függetlenítt.

A szőlő- és gyümölcsstermelés kisebb jelentőségű a Lenin Tsz-ben. Az itt dolgozók létszáma 16—20 általában, indokoltabb tehát itt is a munkacsapatszervezet kialakítása. A munkacsapatvezető nem függetlenített itt. A gyümölcsstermelést is 1962 óta kertészmérnök irányítja. A munkaszervezési elv azonos a zöldségtermesztésnél elmondottakkal.

*

A növénytermelés munkaszervezete termelőtevékenységét — mint láttuk — a Lenin Tsz-ben a területenkénti egy növénytermelő brigárendszerre építették. Minden évben annyi szántóföldi növénytermelő brigádjuk volt — kivéve 1960-ban a makói területet —, ahány nagyobb, viszonylag jól központosítható terület tartozott a tsz-hez. Így pl. 1958-ig csak Makón volt földterülete a tsz-nek, s csak egy növénytermelő brigád volt Makón. 1958 és 1960 között Makón és Kiszomboron voltak földterületei, így két növénytermelő brigád volt, mindegyik területen egy-egy. 1961-től 1963-ig Makón, Kiszomboron és Bogárzón volt földterülete a tsz-nek, s így 3 növénytermelő brigád volt, 1963-ban pedig Klárafalva csatlakozásával négyre emelkedett a szántóföldi brigádok száma.

A brigádok létszáma a különböző adottságok következtében igen eltérő volt, pl. 1963-ban 70 és 620 voltak a szélső határok. Az új belépők mindig az adott terület brigádjához csatlakoztak, tehát a területenkénti egy brigád létszáma és területe az évek egymásutánjában fokozatosan növekedett. Így lett a makói brigád 1955. évi 40—45-ös létszámából 1963-ra 620-, a zombori 1958. évi 60-as brigádlétszámából pedig 1963-ra 180. Ez a fejlődési mód a Lenin Tsz-ben — tekintve a területek nagymértékű széttagoltságát — helyesebb volt, mintha az új belépőkből új brigádokat szerveztek volna, vagy ha a régi brigádokat időről-időre átszervezték volna.

A brigádvezetők száma is — a terület, illetve brigádlétszámtól függően — különböző volt. 1963-ban a szélső határok 1—4 etekintetben.

Alapvető sajátossága a Lenin tsz növénytermelés munkaszervezetének az is, hogy a brigádterületek nem voltak szigorúan kötöttek, ugyanis a különböző területek munkaerőellátása is erősen eltérő volt, pl. Rákoson munkaerőhiány, Makón munkaerőfelesleg mutatkozott, így az embereket szükség szerint a feladatoknak megfelelően „mozgatták”.

Az azonos feltételek megteremtése korlátozott és sajátos volt, ugyanis a különböző, egymástól távol fekvő területek adottságai különbözők voltak. Ezt a közel arányos vetésterületek kialakításával, illetve az előző bekezdésben jelzett munkaszervezési móddal igyekeztek kiegyenlíteni.

Jellemző még — a fővonalak megtartása mellett — a munkaszervezési módok változó volta szinte évenként. Így pl. 1958 az egyéni területfelosztás, 1960 az egy területen több brigád szervezési kísérletének éve, 1961-től viszont a kollektív művelési mód a jellemző.

Az ismertetett változásokat a Lenin Tsz vezetőinek szüntelen próbálkozása, jobbat akarása hívta életre, s ezek egy állandó fejlődési folyamatnak a részei, s amint időben távolodunk, úgy e fejlődés vonala mind magasabbra ível.

b) Az állattenyésztés munkaszervezete

Az állattenyésztők termelőmunkája sok tekintetben különbözik a növénytermelők munkájától, mégis az állattenyésztésben dolgozók munkaszervezete alapjaiban hasonló a növénytermelés munkaszervezetéhez, az alapvető hasonlóság mellett

azonban sajátos eltéréseket is mutat. A Lenin Tsz állattenyésztése munkaszervezetének alakulását szintén időrendben mutatom be.

A Lenin Tsz-ben az állattenyésztés területén dolgoztak már 1955-től, de a néhány állatgondozó éveken át nem alkotott külön brigádot. 1959-ben Kiszomboron már 11—12 fő dolgozott az állattenyésztésben, de még mindig a növénytermelő brigádvezetők felügyelete alatt dolgoztak.

Az első különálló állattenyésztő brigádot 1960-ban szervezték. Ez évben 2 állattenyésztő brigád létesült: Makón egy 16 fővel, és Kiszomboron egy 13 fővel, egy-egy brigádvezető vezetésével.

A létszám mindkét helyen igen alacsony, tulajdonképpen csak egy-egy munkacsapatnak megfelelő, az állatállomány számára szükséges férőhelyek egymástól meglehetősen távol eső volta azonban két külön brigád szervezését tette indokolttá. A Lenin Tsz-ben tehát az állattenyésztő brigádokat is a területi adottságok, az állatok területi elhelyezkedése alapján alakították ki. Az állattenyésztésben vegyes állattenyésztő brigádok voltak és vannak, azaz az első évtől kezdve mindegyik helyen nemcsak egy bizonyos állatfajt, hanem általában többféle állatot tartottak. Ezt szintén az adottságok, a rendelkezésre álló épületek — mint objektív adottságok — határozzák meg.

A vegyes állattenyésztő brigádok állatfajonként és hasznosítási irányonként külön kezelték és kezelik az állatokat, s lehetőség szerint külön is helyezik el azokat egy épületen belül is, legalább külön csoportban, s így a jelzett szempontok szerint a munkaszervezés is elkülönült. A brigádokon belül 1960-ban a kis létszám miatt munkacsapatokat nem szerveztek.

Az egy gondozóra bízott állatok száma fajonként, hasznosítási irányonként különböző. Az épületek technikai felszereltségi színvonala etekintetben nem jelent különbözőséget, mivel általában régi, korszerűtlen felszereltségű istállókban történik az állatok nevelése. A tehenészetben pl. 12—14 tehenet lát el egy gondozó kézfőjéssel, általában a legkezdetibb időszakból, az itatásos borjúnevelésnél 30—40, anyakocáknál 35—40, sertéshizlaldákban 150—200 állatot.

1961-ben továbbra is 2 brigád volt az állattenyésztésben, Makón és Kiszomboron is egy, csupán létszámban volt jelentősebb növekedés. Mindkét helyen általában kétszeresére nőtt az állattenyésztő brigádok száma, s ez évben istállónként munkacsapatokat is szerveztek a brigádokon belül.

A munkák menete egyébként ez évben is azonos volt az előző évivel, azzal a különbséggel, hogy ez évben a brigádvezetőkön túl, állatfajonként még külön egy szakvezetőt is állítottak be, aki a különböző, egymástól sokszor 10—20 km-re levő, de azonos állatfajú állatoknak a gondozását irányította. Ezt a szervezési formát „szakosítás”-nak nevezték. Az öt állatfaj mindegyikének volt egy szakirányítója. A főállattenyésztő maga is az egyik legjelentősebb állatfaj, a szarvasmarhatenyésztés közvetlen irányítója volt, az általános kötelezettségei és feladatai mellett. Ez a szakosítási rendszer azonban nem vált be a Lenin Tsz-ben. A szakirányítók szüntelenül jártak egyik helyről a másikra, a területi brigádvezetőknek külön-külön kellett azok irányítását fogadni, s a sok munka nem járt különösebb eredménnyel. A következő évtől, 1962-től éppen ezért megszüntették ezt az ún. „szakosított” rendszert.

1962-ben tovább növekedett az állatállomány létszáma, úgyhogy mind Makón, mind pedig Kiszomboron a meglévő egy-egy brigád számát kétfőre kellett felemelni. A brigád együttes létszáma 100 körül volt. Mivel mindkét helyen a két állattenyésztőtelep egymástól meglehetősen távol volt, ezért kellett külön brigádokat létrehozni. A brigádok létszáma azonban igen alacsony, s éppen ezért ez év őszétől a munka-

csapatokat megszüntették. A brigádvezetők közvetlenül irányították és ellenőrizték a gondjaikra és felügyeletükre bízott 20—25 ember munkáját, s így a közvetlen felügyelet révén még világosabban tudták látni a problémákat.

A megszünt munkacsoportok helyébe az egyik zombori brigádnál ott, ahol azonos beosztásban több ember, pl. 5—6 dolgozott együtt, felelősöket, ahol pedig különböző beosztású emberek dolgoztak, ott istállófelelősöket állítottak be. Ezek a felelősök semmilyen plusz munkadíjazásban nem részesültek, de felelősséggel tartoznak a brigádvezetőknek, sőt egyes esetekben bizonyos adminisztrációs munkákat is elvégeznek, pl. a tej átadásának írásbeli munkái, stb.

A zombori telep kivételével azonban a felelősök rendszere nem működik. A többi helyeken — mint a brigádvezetők mondták — mindenki a maga munkájáért felel, hiszen azonos beosztásban gyakran csak 2—3 ember dolgozik, s ez nagyon kevés.

1963-ban tovább növekedett az állattenyésztő brigádok száma 5-re. Kettő Makón, kettő Kiszomboron és egy Klárafalván működik. Működési elvük azonos az előzőekben elmondottakkal. Fejlődés ez évben — bár korábban is történtek ez irányban kísérletek — különösen abban mutatkozik, hogy lehetőség szerint bizonyos fokú specializálásra törekedtek az egyes állattenyésztő telepek munkáját illetően. Az irányítás menete is egészen kialakult és gördülékeny lett 1963-ra.

Az állattenyésztő brigádok takarmányellátása 1960-tól mindvégig azonos rendszerű. A különböző területeken az állattenyésztő brigádok mindegyikének saját takarmányellátása van. Mindegyik állattenyésztő területen — az állatok létszámától függően — néhány fogat és megfelelő számú fogatos végzi a takarmányok beszállítását az istállóhoz, s az alom behordása is az ő feladatuk. A trágya kihordását is kezdetben ők végezték, később — az adott körülményektől függően — egyes helyeken az állatgondozók, ismét másutt az udvaros, stb. a telepen mindig rendelkezésre álló egy ló- vagy számárfogat segítségével.

A takarmányosokhoz tartoznak még a takarmányelőkészítők is, akik az adott utasítás szerint keverik a rendelkezésre álló takarmányt, és végzik a takarmány előkészítésével kapcsolatos összes munkákat.

A takarmányosok -- létszámuk alacsony volta miatt — sohasem képeztek külön munkacsoportot.

A munkákat minden állattenyésztőtelepen kezdettől kezdve meghatározott munkarend szerint végzik, amelyeket a helyi körülményeknek megfelelően alakítottak ki. A gyakorlatban kialakult napi munkarend általában csak a téli és nyári időszakokban tér el némiképp. A brigádvezetők mind a takarmányfelhasználás, mind a különböző munkák végzését rendszeresen ellenőrzik.

c) A segédüzemek munkaszervezete

A segédüzemeket a Lenin Tsz-ben központilag irányítják, tevékenységük közvetlenül az elnökhelyetteshez tartozik.

A segédüzemek egyes csoportjainak felelősei — így a gépcsoportvezető, műhelyek és darálók vezetői és az építőbrigád vezetője — rendszeresen tartanak megbeszélést az elnökhelyettesrel, közösen megbeszélik a feladatokat, a munkák elvégzésének sorrendjét bizonyos időszakra, s az egyes részfelelősök azután a hozzájuk tartozó emberekkel gondoskodnak a munkák elvégzéséről, vagyis a szakmunkák irányítói és szervezői a maguk munkaterületének. Az elnökhelyettes tehát az egyes szakvezetőkön keresztül irányítja a segédüzemág munkáját. Az egyes szakvezetők munkái után bizonyos munkaegységjövőrészben részesülnek.

Az építőbrigádon belül munkacsapatok is vannak, s ez a felosztás lehetővé teszi, hogy az építőbrigád különböző munkacsapatai egy időben több helyen is végezzenek munkát.

A napi munkairányítás közvetlenül az egyes szakágak felelőseinek a feladata, a felmerülő problémák megoldásában azonban végső soron az elnökhelyettes dönt.

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Lenin Tsz vázolt — ágazati brigádszervezetre alapult üzemi-és munkaszervezete, amelyet mintegy 8 éven át alkalmaztak, a bemutatott viszonyok között jól bevált. A terület igen nagymértékű megnövekedése és rendkívüli széttagoltsága (3 központi terület körül) azonban az utóbbi években sürgetőleg követelte ezen üzemi szervezet átalakítását, ugyanis az óriási terület teljes központi irányítása nagyon megnehezítette a kevés szakvezető munkáját, ellenőrző tevékenységét. Minden nagyobb, de részkérdések irányítása is túlzottan megosztotta a vezetés figyelmét, felaprózta tevékenységüket. Szükségessé vált tehát a vezetés szervezetét a megnövekedett feladatokhoz igazítani, azaz a feladatok megosztásával megkönnyíteni a munkák szakszerű irányítását és ellenőrzését. Ez az igény már 1963-ban is megmutatkozott, megvalósítására azonban csak 1964-ben, az üzemegységrendszerre történő átszervezéssel került sor, ez azonban nem jelent merőben új üzemi-és munkaszervezést, mivel az üzemegységeken belül megtartották a korábban használt és jól bevált munkaszervezési módokat.

2. Üzemi- és munkaszervezet 1964-től

A Lenin Tsz jelenlegi üzemi szervezete üzemegységekre, s ezeken belül az ágazatokra szervezett állandó termelőbrigádokra épül.

Az üzemegységek élén üzemegységvezetők állnak, akik mindhárman nagy gyakorlattal és hozzáértéssel rendelkező emberek. Melléjük van beosztva — a makói üzemegység kivételével — egy-egy mezőgazdász, akik bár még nem rendelkeznek az üzemegységvezetőkhez hasonló nagy tapasztalattal és gyakorlattal, de az elméleti kérdésekben járatosabbak, így kölcsönösen segíteni tudják egymást.

Az üzemegységvezetők munkáját tehát a központi irányítás mellett a beosztott agronómusok és a brigádvezetők segítik.

Az üzemegységek nem önállóak, — de külön termelési tervük van —, s nem is szakosítottak. Egymáshoz közel azonos arányú és összetételű termelést folytatnak. Némi specializációt azonban — a természeti adottságok következtében — mégis mutatnak az egyes üzemegységek. Így pl. az egész fokhagyma-vetésterület a zombori üzemegységben van, mivel a talajadottságok itt a legkedvezőbbek e növény termelése számára, viszont a nevezett fokhagymaterület arányosan fel van osztva a 3 üzemegység között a nagyobb, egy üzemegységet érintő munkacsúcsok elkerülése, és az arányos foglalkoztatás érdekében. Vagy pl. a petrezselyem termelése Makón koncentrált, — szintén a talajadottságok miatt —, a cukorrépa pedig Kiszomboron, munka szempontból azonban a két növény megmunkálása közel azonos feltételt teremt. Általában maximálisan törekedtek a munkaigényes növények, ill. munkák azonos elosztására, vagyis arra, hogy az emberek foglalkoztatása azonos legyen.

Az üzemegységek területéhez csak a szántóföldi növénytermelés és bizonyos segédüzemi tevékenység van felosztva, így pl. a gépek, fogatok, s az ezeket ellátó műhelyek és egyszerűbb gépjavító tevékenység.

A szőlő- és gyümölcsstermelés és az öntözéses kertészet központi irányítás alatt közvetlenül a kertészmérnökhöz tartozik.

Az állattenyésztés is — bár a 3 üzemegység területén vannak a telepei — központilag irányított, a főállattenyésztőhöz tartozik.

A segédüzemek egyes tevékenysége az üzemegységekhez kapcsolt, más tevékenységük viszont az elnökhelyetteshez kapcsolódóan központilag irányított. Így a gépjavítás, építészeti és a darálók egy része központi kezelésben van. (Az 1964. évi üzemi- és munkaszervezetet a mellékelt kimutatás szemlélteti.)

Makói üzemegység

Vezetője nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező, korábban már éveken át brigádvezetőként dolgozott. Beosztott mezőgazdász a makói üzemegységnél nem dolgozik.

Az üzemegységen belüli munkaszervezet a következő: 1 szántóföldi növénytermesztő brigád dolgozik az egész területen, 2 függetlenített brigádvezetője van. Létszáma: 530, brigádterülete: 2902 kh. szántó. 1 gépi és fogatos brigád a szántóföldi növénytermelő brigádhoz tartozik. 1 függetlenített brigádvezetője van. Létszáma: 46.

A gépesítésnél dolgozók száma: 23.

A rendelkezésre álló gépállomány: 12 db erőgép (traktor), 10 db szállítójármű, 4 db tehergépkocsi és 6 db szállító Zetor. (A Tsz gépparkját és fogatait ui. felosztották arányosan a 3 üzemegység között). A fogatosok száma: 23, a fogatok száma: 18.

Az üzemegységhez tartozik még egy segédüzemi tevékenységet végző, különböző munkafeladatokat ellátó kisebb csoport is, akiknek a feladata a területen adódó — hagyományos munkaeszközöket és fogatokat illető — javítási munkák elvégzése.

Körzeti szerelő a makói üzemegység területén nincs, mivel a központi gépjavító az üzemegység területén van.

Kiszombori üzemegység

Az üzemegység-vezető mellett itt van egy beosztott mezőgazdász.

Az üzemegységen belüli munkaszervezet itt azonos felépítésű a makói üzemegységével. 1 szántóföldi növénytermelő brigád dolgozik itt is. Létszáma: 235, területe: 2890 kh szántó. A terület kb. azonos nagyságú, mint a makói üzemegység területe, a növénytermelő brigádlétszámban azonban nagy a különbség, a makói brigád létszáma majdnem kétszerese a zombori brigád létszámának.

1 gépi és fogatos brigád itt is működik. Létszáma: 46. A gépcsoportban 22 fő dolgozik. Gépállományuk: 10 traktor és az ezekhez tartozó munkagépek, 7 szállítójármű, 1 tehergépkocsi és 6 szállító Zetor.

A segédüzemi tevékenység keretében itt 1 körzeti szerelő, 1 kovács és 1 bognár dolgozik.

Rákosi üzemegység

Az üzemegység-vezető mellett itt is dolgozik beosztott agronómus.

A munkaszervezet itt is a már ismertetett két üzemegységével azonos felépítésű.

1 szántóföldi növénytermelő brigád van, létszáma: 277, területe: 3079 kh szántó. Mint láthatjuk, az üzemegység területe itt a legnagyobb, viszont a munkaerő-ellátottság itt a legkisebb, ui. a megjelölt brigádlétszámból csak mintegy 100 fő rákosi illetőségű, a többi, 177 fő a makói területről van állandó jelleggel kihelyezve. 1 gépi és fogatos brigád működik itt is, létszámuk: 38. A gépesítésnél dolgozók száma: 20. Gépállományuk: 10 traktor és az ezekhez tartozó munkagépek, 8 szállítójármű,

3 tehergépkocsi és 5 szállító Zetor. A szállító járművek száma a makói terület után itt a legnagyobb, ui. ez az üzemegység esik legtávolabb a központi helyektől.

A segédüzemi tevékenység itt is megtalálható, 1 körzeti szerelő, 2 kovács és 1 daráló működése nyomán.

A brigádok tagolódása munkacsapatokra, a munkák szervezése és a munkák végzésének módja a növénytermelő brigádoknál azonos a brigádszervezeten alapuló üzemi- és munkaszervezettel már elmondottakkal. A gépi és fogatos brigádok is hasonló elvek szerint működnek, csupán ezek irányításában van eltérés az előző üzemi- és munkaszervezethez viszonyítva. A fogatokat és talajgépeket ui. brigádfővezetők, a szállításokat viszont az üzemegységvezetők közvetlenül irányítják.

A szőlő- és gyümölcsstermelés és az öntözéses kertészet központi irányítás alatt van, a zombori üzemegység beosztott agrónómusa, a kertészmérnök irányítja. A létszám és területi adatok, s a munkaszervezés módja is azonos a korábbi — 1964 előtti — üzemi- és munkaszervezettel kapcsolatban elmondottakkal, így e területen nincs változás.

Az állattenyésztésben is mind a létszám és területi adatok, mind a munkaszervezés és irányítás azonos a korábbi üzemi- és munkaszervezettel elmondottakkal.

A szőlő- és gyümölcsstermelést, az öntözéses kertészet és az állattenyésztés tevékenységét tehát nem osztották meg az üzemegységek között.

A segédüzemek tevékenysége az üzemegységrendszerre történő áttéréssel bizonyos kettősséget mutat. Tevékenységük egyrészt ui. — mint azt már láttuk — megosztották az üzemegységek között, más tevékenységük viszont központi irányításban maradt.

Az adminisztrációs munkákat a főkönyvelő irányítja. Közvetlen beosztottjai: a könyvelésben 5 fő, a bérszámfejtésnél 7 fő, 6 adminisztrátor és 1 pénztáros. A központi könyvelés és adminisztráció tehát 1964-ben 19 főből áll, de 1963-ban is azonos volt az e területen dolgozók száma.

Az üzemegységek elszámolási és adminisztrációs teendőit is a központi könyvelés végzi. A könyvelést és az adminisztrációs munkák végzését tehát szintén központi kezelésben hagyták, tevékenységüket nem osztották meg az egyes üzemegységek között.

A Lenin Tsz utóbbi, üzemegységekre tagolódo üzemi és munkaszervezete magasabb szintű a korábban alkalmazott ágazatokra, s azokon belül brigádszervezetre épített üzemi- és munkaszervezettel, s az utóbbi jobban meg is felel a tsz adott fejlődési követelményeinek. Ennek továbbfejlesztése és tökéletesítése, az üzemegységek fokozatos szakosítása, az önelszámoló rendszer kialakítása, stb. a későbbiekben az üzemvezetés további fontos feladata, s hogy ezek megvalósítása lehetséges a Lenin Tsz viszonylatában, arra eddigi eredményeik biztosítékul szolgálnak.

Die Betrieb- und Arbeitsorganisation in der Lenin-Produktionsgenossenschaft von Makó

Die Betriebs- und Arbeitsorganisation in den Produktionsgenossenschaften umfasst den Aufbau des Lenkens der Produktion, die Gliederung der gemeinsamen Produktion innerhalb des Betriebes, und die Organisation der Arbeit der Mitglieder.

I. Die Leitung

Die Leitung der Produktionsgenossenschaften ist die kollektive Leitung, was in der Form der Betriebsleitung verwirklicht wird. Während die Organe der kollektiven Leitung die Hauptprobleme der Wirtschaftsführung bestimmen, lenkt die Betriebsleitung — als Fachleitung — die alltägliche Produktionstätigkeit der gemeinsamen Wirtschaft.

II. Betriebs- und Arbeitsorganisation

1. Betriebs- und Arbeitsorganisation zwischen 1955—1964.

Die Grundlagen der Betriebs- und Arbeitsorganisation bildeten zwischen 1955—64 in der Lenin-Produktionsgenossenschaft die für die Hauptproduktionszweige — Pflanzenproduktion, Viehzucht, Hilfs- und Nebenbetriebszweige — organisierten ständigen Produktionsbrigaden.

Die Arbeitsorganisation in der Pflanzenproduktion: Die Brigaden wurden mit Rücksicht auf die Wohnverhältnisse der Mitglieder und auf die Lagerung der Bodenstücke organisiert. Auf den einzelnen Ansiedlungen war je eine Brigade tätig mit Standzahlen von 60—620 Köpfen, die Bodenflächen und die Voraussetzungen des Anbaues waren somit verschiedenartig. Jede Brigade gliederte sich in besondere weibliche und besondere männliche Brigaden, und innerhalb dieser waren Arbeitergruppen tätig (die Standzahl dieser waren 10—12 Köpfe). Die maschinellen und Gespanssarbeiten wurden in Harmonie mit der Arbeit der Brigaden für die Pflanzenproduktion von der Zentralstelle aus geleitet.

Die Arbeitsorganisation der Viehzucht: Die Organisation der Brigaden wurde auch hier durch die Gegebenheiten des Gebietes bestimmt. Es waren hier die Brigaden für die gemischte Viehzucht tätig, und je nach Vieharten und nach der Richtung der Verwertung wurden die Tiere abgesondert versorgt. Die Standzahl der Brigade machte 20—30 Köpfe aus. Arbeitsgruppen waren innerhalb dieser Brigade nicht tätig.

Die Arbeitsorganisation der Hilfs- und Nebenbetriebe: Sie war auf kleinzahlige Brigaden aufgebaut.

II. Betriebs- und Arbeitsorganisation seit 1964

Die Betriebs- und Arbeitsorganisation ist seit 1964 auf Betriebseinheiten, und innerhalb dieser auf die Produktionszweige organisierte ständige Produktionsbrigaden aufgebaut. Die Betriebseinheiten sind nicht fachlich gegliedert, aber auch in den Verrechnungen sind sie nicht selbständig, aber sie verfügen über eigene Produktionspläne. Den Betriebseinheiten gehört nur die Pflanzenproduktion auf den Ackerfeldern und bestimmte Aufgaben der Nebenbetriebe an. Die Brigaden der Pflanzenproduktion arbeiten in den einzelnen Betriebseinheiten in derselben Arbeitsordnung wie in der Arbeitsorganisation vor 1964. Die Viehzucht wird von der Zentrale aus geleitet.

Ogleich diese in Betriebseinheiten sich gliedernde Arbeitsorganisation der Lenin-Produktionsgenossenschaft ihrem heutigen Entwicklungsgrad gut entspricht, bildet ihre weitere Vervollkommnung durch die allmähliche fachliche Ausbildung der Betriebseinheiten, durch die Einführung des Selbstverrechnungssystems usw. in der Zukunft weitere wichtige Aufgaben für die Produktionsgenossenschaft.

Vera Köpösi

1919 ÉVI URADALMI BÉREZÉSEK A PALLAVICINI HITBIZOMÁNYBAN

A Tanácsköztársaság ideje alatt számos rendelet jelent meg a földmunkából élők sorsának megjavítására és ezek a rendelkezések a proletárdiktatúra parasztpolitikájából következtek. Rendezték a különböző munkanemek járandóságait, a mezőgazdasági napszámbérekét, az aratási időszak és a szőlőmunkások béreit.¹ Az emelések rámutatnak a kormányzatot átható gondolatokra: szociális igazságot kell szorgáltatni az elnyomottaknak, s arra kell törekedni, hogy a proletárdiktatúra érdekeinek védelmezőivé legyenek az addig legelnyomottabb és legnagyobb számú földmunkás osztály tagjai. A proletárdiktatúra állama épp az életszínvonal-emeléssel bizonyítja be, hogy a proletárok államáról van szó, ez a társadalmi rend és állam tud nekik jobb életet biztosítani és nem az elnyomók. A béremelések és a munkaviszony-rendezések egy része már a diktatúra kezdeti időszakában megkezdődött s az ilyen intézkedések jellemzik a Tanácsköztársaság egész időszakát.

Kétségtelen, hogy a béremeléseknek igen nagy a jelentősége, de a tartós megnyeréshez nem ez az út vezetett. Ez a mód csak kezdet lehetett. Legfontosabb a földosztás volt, és csak ezután következett a szocializálás és a termelőszövetkezetek alakítása.²

Hiteles adataink vannak, amelyek a Pallaviciniek mindszent—algyői hitbizományi uradalmában (az uradalom egy bérbeadott részében), a bérgazdaság szegődményeseinek kifizetett járandóságait tüntetik fel. Hogyan keletkeztek ezek a jegyzékek? A Tanácsköztársaság leverése után az uralkodó osztály mindent megtorolt. Olyan szervezet hoztak létre, amelyek a „leszámolást” végrehajtották. Ilyen volt a Földművelésügyi Minisztérium irányításával létrehozott Központi Lebonyolító Bizottság és annak vidéki szervei, a Kerületi Lebonyolító Bizottságok. Ezt a szervezet állították fel Szegeden is. A „lebonyolító bizottságoknak” az volt a feladatuk, hogy a Tanácsköztársaság ideje alatt szocializált birtokok, ipari és kereskedelmi vállalatok és üzemek el nem intézett ügyeit, az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően „bonyolítsák le”. A tőkésék kárait meg kellett téríteni, amelyet a birtokok és üzemek köztulajdonba vételével „elszenvedtek”. A lebonyolító bizottságok végeredményben az elszámolásokat hajtották végre azon az alapon, hogy a földbirtok szocializálása nem volt törvényes, és a Vörös Hadseregnek, a főváros ellátatlanjainak a proletárdiktatúra szervei által történt szállítások és juttatások a tőkésék veszteségszám-

¹ Lásd: Földművelésügyi Népbiztosság, 40., 41., 55. FN sz. rendeleteit és a Népgazdasági Tanács 28 sz. rendeletét a Tanácsköztársaság (Hivatalos Lap) 35., 55., 60. számában. 1919. május 6., 15., június 5. A mezőgazdasági kollektív szerződésekre lásd Szemere Vera: A munkás-paraszt szövetség egyes kérdései 1919-ben. Párttörténeti Közlemények V. 1959. 30—31.

² Szuhay Miklós: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez, Századok, 1959. 93. évf. 480. Továbbá: Csonka Rózsa: A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikájának néhány jellemvonása Párttörténeti Közlemények, V. 1959. 56.

láját terhelték. E károkért a tulajdonosnak jóvátétel jár, s akik a kiutalásért felelősek voltak, — függetlenül attól, hogy a Tanácsköztársaság kormányának rendeleteit hajtották végre, — felelősségre vonandók, a károk megtérítendők.

E rendelkezések értelmében jelentették be a tömörkény—péteri gazdaság bérlői Lengyel Sándor és Ötvös Oszkár azokat a károkat, amelyeket azért szenvedtek, mert magasabb bért, konvenciót fizettek bérletük területén a szegődményeseknek, mint a tanácsköztársasági rendelet előtt. Ugyanakkor bejelentették azokat a veszteségeket is, amelyek a csanyteleki és mindszei direktorium részéről érték őket azzal, hogy a bérgazdaság földjeit a falusi nincstelének részére kisbérletek formájában kiadták. A tömörkény—péteri birtok 1868-ban került a Pallaviciniek mindszei—algyői hitbizományához és azzal összefüggő egészet képezett. Azért vásárolták meg, mert ennek a birtokrésznek a megszerzése jó befektetés, és könnyen hozzáférhető a hitbizomány területéhez.³ A birtoktestet egészében bérbeadás útján hasznosította a hitbizományt kezelő jószágkormányosság. Az első háború időszaka alatt és még utána is, Lengyel Sándor és Ötvös Oszkár sövényházi tőkésék bérelték. A birtok három körzetre oszlik: péteri, tömörkényi és újmajori körzetre. A péteri Pest megyében van és a félegyházi járáshoz tartozik, a tömörkényi és újmajori Csongrád megye Tiszán inneni járása területén van, Tömörkény községtől 5 km távolságra.⁴ Az újmajori gazdaság pedig a tömörkényi gazdaságtól, a földút mentén 3 km-re van.

Ismerjük Kiskundorozsma község előljáróságának 1921-ben készített jelentését a proletárdiktatúra időszakában szocializált hitbizomány területéről.

Ezek szerint a birtok összes területe: 52 633 kh, ebből szocializálva volt 12 420 kh, bérletként kezeltek ezen felül 14 139 kh-t.

Nem volt szocializálva a birtoknak az a területe, amely a demarkációs vonaltól Szeged felé esett, tehát ahova a Tanácsköztársaság államhatalmi intézkedései nem terjedtek ki, s ez 26 073 kh volt.⁵

A birtok épületeinek leírását 1920-ból és 1936-ból ismerjük, a majorok épületeinek alaprajzaival és műszaki leírásával.⁶ Az épületek egy része ma is változatlanul megvan. Az alaprajzok a szobák méreteit is feltüntetik. E rajzok és a műszaki leírások birtokában megismerjük a majorokat, az újmajori, a tömörkényi és a péteri gazdaságot. Ma is élnek, akiknek felmenői 1919-ben, mint szegődményesek állottak a szocializált gazdaság szolgálatában. A tömörkényi majorban van az iskola és a tanítói lak. Odajártak az újmajori és a péteri uradalomból a cselédek gyermekei. A cselédlakások alaprajzaiból kitűnik, hogy a 6—12 lakást magában foglaló, hosszú, téglalap alakú cselédlakásban a szobák 5×5 métereseek, s ezekhez csatlakoznak a 3×5 m-es konyhák. Több lakószobának a konyhája közös, s a lakásokban több százan éltek összezsúfolva. A Tanácsköztársaság idejéből származó adataink a keresőket tüntetik fel, azokból leszámítva néhány gyerekbembert, bojtárt, vagy kanászt. A három major 10 cselédházában legalább 350-en éltek. A zsúfoltság természetesen az egészségügyi viszonyokat súlyosbította. Még 1936-ban is majoronként 1—1 kút van, s ebből ittak mind az emberek, mind az állatok.

³ Szegedi Állami Levéltár, (SZÁL), Szegedi Törvényszék iratai, A Pallaviciniek mindszei—algyői hitbizományi uradalmának iratai, 2 cs.

⁴ SZÁL. Szegedi Lebonyolító Bizottság 2/1920. sz. Lengyel és Ötvös főbérlok beadványa 1919. december 21.

⁵ Uo. Kiskundorozsma községi előljáróság hatósági bizonyítványa. SZÁL. Szegedi Lebonyolító Bizottság 2/1920 sz.

⁶ A majorok épületeinek és értékének leírását lásd a 3. alatt idézett iratokban a 747—756 oldalakon. Az 1936. évi leírás a SZÁL, Pallaviciniek mindszei—algyői hitbizományi uradalmi irataiban: A gazdasági épületek részletes előbecslése 1936. IV. Bérleti épületek, 1—103 old.

A lakásviszonyokon és az egészségügyi helyzeten a Tanácsköztársaság rövid fennállásának ideje alatt változtatni nem lehetett. Ezt a helyzetet a Tanácsköztársaság a múltból örökölte. A viszonyokat az 1944. évi felszabadulás változtatta meg. Az uradalmi szegődményesek helyzetén éppen a magasabb bérek segítettek, s ez volt az első és gyors segítség. A szegődményeseknek kifizetett bérösszeg és természetbeniek jegyzéke csak a Csongrád megyei szocializált birtokok egy kis töredékére vonatkozik, éspedig az 5185 kh. területű tömörkény—péteri gazdaságra. Így lehetett a többi szocializált gazdaságban is, nemcsak Csongrád megyében, de az egész országban. Tudjuk, hogy az uradalmi szegődményesek javadalmazása a Horthy-korszakban pl. uradalmanként elég változatos. A napszámbérek Csongrád megyében voltak a szélsőségesebbek.⁷ A mezőgazdasági munkásviszonyok nem általánosíthatók országosan, mert az egyes vidékeken más más volt a termékenység és a mezőgazdaság jövedelmezősége. Éppen ezért, mindezek a napszámbérekben és a keresetekben is kifejezésre jutnak. Bizonyos, hogy a szegődményesek helyzete viszonylag kedvezőbb, szemben a falusi nincstelenekkel, napszámosokkal, akiknek állandó elfoglaltságuk sem a Tanácsköztársaság előtt, sem utána, egész a felszabadulásig nem volt biztosítva.

Hiteles adataink a magasabb bérezésről szólnak. A jegyzékek közlésével a korabeli viszonyokat széleskörűen lehet tanulmányozni. Az alábbiakban néhány jellemző adattal birtokrészenként csak a pénzben kifizetett bérekre és a természetbeniekre utalunk.⁸ A jegyzékek az uradalmakban vezetett könyvek alapján készültek.

A péteri majorban 29 szegődményes dolgozik a proletárdiktatúra időszaka alatt, pénzértékre számítva 108 388 koronát kaptak, a proletárdiktatúra előtt kifizetett 38 155 koronával szemben. Ebből megállapítható, hogy közel 2/3 résszel több volt a jövedelmük a Tanácsköztársaság időszaka alatt, mint azt megelőzőleg. A szegődményeseknek kifizetett bérek és a természetbeniek jegyzékei ezt a helyzetet egyénekenként is bizonyítják. Itt csak arra utalunk, hogy készpénzben (ebben a majorban) a 29 szegődményes 15 600 koronát kapott, szemben a korábban ugyanazon időszakra kifizetett 5040 koronával. Ha a pénz vásárló értékének romlására is gondolunk, az emelkedés számottevő.

A természetbeniekben juttatott többlet jelentette akkor a fontosabbat. A kenyérgabonában egy-egy szegődményes 100 kg-mal több búzát és 172 kg-mal több árpat kapott. 172 kg rozssal szemben csak 100 kg-ot kaptak, vagyis 310 kg-mal kevesebbet. Azzal kárpótolták őket, hogy 1 hold földdel több volt a járandóságuk. Ennek jelentősége akkor is szembetűnő, ha arra gondolunk, hogy korábban 140 kg. tengerit is kaptak. A Tanácsköztársaság ideje alatt ezen a birtokrészen tengerit nem adtak, de sokkal többet termelhetek az egy hold többletföldön. Mindezekon felül 160 kh-at a szegődményeseknek tengeri alá adtak bérbe, mégpedig felesbe. Korábban és később is a tengeri föld harmados volt. Lényeges még, hogy a fejenként 25 kg babot, 12,5 kg szalonnát, 7 kg sót kaptak a proletárdiktatúra időszaka alatt, amiről korábban egyáltalán nem volt szó. Ezeknek az élelmiszereknek a jelentősége a háború végén igen nagy és valóban áldozatot jelentett a kormányzattól. Megjegyezzük, hogy ez időben a szalonnajuttatás különösen sokat számított, mert a sertéshízlalást az illetményföld és a tengeri földbérlet bőségesen lehetővé tette.

⁷ Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése. Budapest 1927. 159—161.

⁸ Dolgozatunkban a Pallaviciniek mindszent—algyői hitbizományi uradalmából a Lengyel Sándor és Ötvös Oszkár által bérelt tömörkény—péteri bér gazdaság és a péteri és újmajori majorokban a szegődményeseknek kifizetett bérek és természetbeniek jegyzékeit közöljük. A proletárdiktatúra alatt szocializált bér gazdaság tömörkényi majorja fizetési jegyzékének közlésétől eltekintettünk. A fizetési jegyzékek a Szegedi Állami Levéltárban a Szegedi Lebonyolító Bizottság irataiban a 2/1920 találhatóak.

A tömörkényi majorban, a szocializált birtokon 57 szegődményes dolgozott. Itt volt az 5185 holdas birtok központja, a műhely, a malom, s a magtárak. A főgépész 750 koronát kapott a korábbi 600 koronával szemben, a 3 gépkezelő pedig 350—350 koronát, megelőzően 100—120-at. 11 kocsisnak és 22 béresnek fejenként 250 korona volt a járandóságuk, az addigi 75 korona készpénzilletmény helyett. Ugyanezt kapták a kanászok és gulyások is. A természetbeniek is emelkedést jelentettek. Minden szegődményes egyformán 8 q árpát, és 3 kh 400 □-öl földet kapott. Korábban nagy különbség volt a gépészek és a nagy többség (a kocsisok, béresek, gulyások, csőszök) járandóságai között. Ebben a gazdaságban is kaptak illetményföldet. Nincs adatunk arról, hogy ezenkívül még bérletük is lett volna. A tanácskormány ideje alatt itt sem adtak tengerit és rozst, viszont 8 q búzát kaptak a korábbi 360 kg helyett és 300 kg árpát a 128 kg helyett. Itt is megkapták a 25 kg szalonát, 14 kg sót, és 12,5 kg főzeléket, a gépészeknek még 7 kg petróleum járt. Az 57 szegődményes 158 029 korona értéket kapott, s a proletárdiktatúra előtt ez a jövedelem 115 443 korona volt. A szocializálás alatt a többletjövedelem 764 korona fejenkénti átlagnak felel meg.

A gazdaság újmajori körzetében 28 szegődményes dolgozott, akik kizárólag béresek, kocsisok, kanászok juhászok és csőszök. Mindannyian 1000 korona fizetést kaptak, az addigi 300 korona helyett. Az összes juttatás 116 896 koronának felelt meg, a korábbi 64 011 koronával szemben, ami 52 885 korona többletjövedelemnek felel meg.

A fejenkénti összes jövedelem pénzértékre átszámítva, uradalmanként a következő: a tömörkényi uradalomban: 2719 korona, az újmajori uradalomban: 1888 korona, a péteri uradalomban: 3738 korona.

A 3 majorból álló gazdaságban, majoronként a *béresek járandóságait* ismer-tetjük.

	kész- pénz k.	búza kg	rozs kg	árpa kg	tengeri kg	tengeri föld kh.	vetemény □-öl	egyéb
Újmajor:	300	720	820	256	280	1	600	—
Péteri:	500	700	100	300	—	2200 □-öl	—	25 kg szalonna 14 kg só 25 kg bab
Tömörkény:	250	800	—	300	—	3400 □-öl	—	25 kg szalonna 14 kg só 12,5 kg főzelék

A különbségeket az egyes gazdaságok viszonyai indokolták, vagy az illetményföldek minősége. A bérezést igazságosnak kell elismernünk, mert emelték a korábban jóval kevesebb bért kapott szegődményesek béreit. Kevesebbet a korábban is jobban javadalmazott műszaki személyzet bérén emeltek. Például a tömörkényi majorban Pálnoki Lajos főgépésznek 750 K-t fizetett ki a szocializált birtok pénztárosa, korábban 600 K-t kapott. Tehát 25%-kal többet. Ugyanakkor Dombi Lajos igazkocsisnak a korábbi 75 K helyett 250 K-t fizettek, az emelkedés az igazkocsisok esetében 233%.

Az iratokból kitűnik, hogy pl. a péteri körzet szegődményeseinek *tejpénzt* is fizettek. A 9 szegődményes fejenként 500 K 40 fillért, összesen 4603 K 60 fillért kapott a szocializált gazdaságtól.⁹

⁹ SZÁL. Szegedi Kerületi Lebonyolító Bizottság iratai, 2/1920. sz. 1919. december 17. A Péteri körzet. Kimutatás a kommün által okozott károkról.

A kártérítésért folyamodó bérlők, a tisztjeik által a proletárdiktatúra alatt kifizetett béreket és juttatásokat pénzértékké is átszámolták.¹⁰ Búzából és árpából kétféle minőségűt adtak szegődményeseiknek. A kifizetett bérösszeg természetbeni értékét is ismerjük, mert a körzetben, ahol 29 szegődményes szolgált, a magtáros és a két csósz, valamint a „faragó”, (bognár) évi 600 K-t kapott, a többiek (24-en) 500 K-t, a kovács pedig valamennyiük között a legmagasabbat, 1200 K-t. A 600 K-ért 10 q másod, vagy 3 q első osztályú búzát lehetett vásárolni.

Az adatokból azt látjuk, hogy sem korábban, sem később, a felszabadulásig, senki sem tett annyit az uradalmi szegődményesekért, mint a proletárdiktatúra. A proletárdiktatúra bár sokat tett a dolgozókért, gyökeresen még sem oldotta meg a munkás-paraszt szövetség érdekében a soron következő feladatot, a földosztást. Azon az úton haladtak, hogy a diktatúra 3—4 hónapja alatt szerzett tapasztalatokat értékesítsék. De tény az is, hogy a földosztást bizonyos korlátok között lehetővé tették. Ebből pedig joggal következtetjük, hogy rövidesen felismerték volna a helyes utat és megértették és alkalmazták volna az oroszországi tapasztalatokat. Ha az imperialista támadás be nem következik, az elkövetett hibákat bizonyosan kijavítják és az más fordulatot adott volna a dolgok menetének.

A földosztás elmaradása elsősorban a szegényparasztiságból és az agrárproletariátus egy részéből váltott ki csalódást. Ugyanakkor az is igaz, hogy a cselédség jelentős része szívesen vállalta a szövetkezeti gazdálkodást. Adott időszakban ezeknek a rétegeknek a helyzetén egyedül a földosztás segített volna, mert a nagybirtokok akkori gazdálkodási színvonala mellett nem tudtak nagyobb tömegeket megfelelő munkával ellátni. A Tanácsköztársaság vezetői viszont kezdettől fogva felismerték e rétegek rendkívül nehéz helyzetét és megpróbálták ellensúlyozni a földosztás elmaradását. Földosztás helyett tehát a mezőgazdaságban dolgozó munkások anyagi helyzetén javítottak, a napszámbérek és a szocializált nagybirtokok szegődményeseinek béreit emelték fel.

A felemelt munkabéreket nemcsak a szocializált nagybirtokokon, hanem a nagygazdáknál és a középparasztoknál dolgozók is megkapták.

A Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete és az ezt kiegészítő utasítások kifejezetten tiltották a nagybirtokok felosztását és a Tanácsköztársaság vezetői akkor lelkesen arról tárgyaltak, hogy ezt „sikerült megakadályozni”. A nagy nyomásnak engedve viszont kiadták azt a rendelkezést, amely kivételes esetben — ha a földmunkásokat másképpen nem lehetett megnyugtatni — engedélyezi néhány hold kiosztását. A kiosztott földterület családonként nem haladhatja meg az öt magyar hold szántót és az egy magyar hold rétet. Csonka Rózsa tanulmányában a tények és adatok alapján megállapítja, hogy ahol a helyi direktóriumok, munkás- és paraszt-tanácsok és a megyei vezetők jól és együtt működtek, ott elég jelentős számú agrár-proletárt és szegényparasztot juttattak földhöz. Ezzel a lehetőséggel kevés helyen éltek. Ugyanakkor szinte minden községben osztottak házhelyeket és kerti földet. A kiosztott föld mennyisége általában nem haladta meg családonként az egy holdat. Munkások és tisztviselők is kaphattak földet, de 400 □-nél nem többet. Idevonatkozó összesítések Csonkának sem állottak rendelkezésére, de megemlíti, hogy helyi anyagot és adatokat igen sokat találtak.¹¹

*

¹⁰ Lásd az I. és a II. sz. melléleteket.

¹¹ Csonka i. m. 59. old.

1919. január végétől Csongrád megyében általános a mozgolódás. A földosztó bizottságok a kormány rendelkezéseinek megfelelően február közepén alakultak meg. A megyét 7 körzetre osztották: Sövényháza, Pusztamérges, és Öttömös; Kiskundorozsma és Horgos; Csongrád és Magyartés; Szentés; Szegvár és Fábiánsebestyén; Derekegyháza és Nagymágozs; Szeged és környéke voltak a körzetek székhelyei. A szegedi városi tanács és vezetői, ill. a tanácsstagok nem lelkesedtek a földosztásért. A város vezetői azt mondták, hogy amíg radikális polgári és jobboldali szociáldemokrata koalíciós kormány kezében van az irányítás, a földbirtokreform Szegeden nem idéz elő mélyreható változásokat. Az új esztendő küszöbén Búza Barna földművelésügyi miniszternél azzal érveltek a szegediek küldöttei, Dettre János kormánybiztos és Somogyi Szilveszter polgármester, hogy a város 41 422 kh területű földjét 7465 család bérli, akik közül a többség (4702 család) 1—10 holdas hosszújárátú bérleten él. Itt tehát nincs szükség földosztásra, hiszen a kormánynak is éppen az a célja, hogy ehhez hasonló gazdálkodást általánosítson.¹² Amint tudjuk, a proletárdiktatúra kikiáltása után Szegeden csak néhány napig voltak érvényben a tanácskormány rendeletei. A francia szuronyok árnyékában szervezkedő ellenforradalmi kormánynak esze ágában sem volt egy még polgári értelemben is vett földreform-rendeletet kiadni.

A megye községei lakosságának és az uradalmak cselédségének mozgolódásai és a föld birtokbavételére irányuló törekvései a kormányzat tudomására jutottak. Ezért hívta fel a Földművelésügyi Minisztérium március elején Jócsák kormánybiztos, hogy figyelmébe ajánlja a megye területén, elsősorban a Pallavicini-birtokon, a mintagazdaságok, tehenészetek és ehhez hasonló nagyobb birtoktestek kímélését.¹³ Ez a birtok ennek megfelelően szocializálás alá került és felénél valamivel nagyobb területet bérletbe adtak.

Csongrád megyében — jóllehet komolyak voltak a földosztási előkészületek —, nem tudunk földosztásról. Úgy véljük, a Tiszántúli részeken erre nem kerülhetett sor, mert a román megszállás ígen korán, már április közepén bekövetkezett. A megye Tiszáninneni területének nagy részén a Pallavicini-hitbizomány terült el, más része pedig Szeged városé volt. A Pallaviciniek hitbizományának közel felét szocializálták és a szegődményeseken a felemelt juttatások útján segítettek. Ennek sorában jelentékeny helyet foglalt el a bérbeadás. Ennek mértékét a szocializált birtok újmajori, péteri és tömörkényi körzeteiből ismerjük. A közölt jegyzékekből kitűnik, hogy az újmajori körzetben a kommün előtt általában 1 hold kukoricaföldet és 600 □-öl veteményföldet adtak. A kommün alatt 2 holdra emelték fel a kukoricaföldet és 200 □-öltre csökkentették a veteményföldet. Mégis lényeges volt az emelés, mert korábban 1200 □-öles magyar holdban adták ki az 1 holdat, viszont a proletárdiktatúra alatt 1600 □-öles katasztrális holdban mérték ki a 2 holdat. Ami azt jelenti, hogy 1800 □-ölnyi területet kaptak korábban és 3400 □-ölet a Tanácsköztársaság ideje alatt. Tehát közel megegyeszer annyit adtak használatba, bérletfizetés nélkül. A péteri körzetben 3400 □-ölet (2 kh. 200 □-öl) adtak a proletárdiktatúra ideje alatt a szegődményeseknek és 1800 □-ölet a proletárdiktatúra előtt. Tehát annyit, mint az újmajori körzetben. A tömörkényi körzetben némileg eltérő volt a helyzet. A proletárdiktatúra előtt 2400 □-ölet adtak és 140 kb tengerit egy-egy szegődményesnek, a tanács hatalom ideje alatt 1000 □-ölettel többet, azaz 3400 □-ölet, annyit mint a másik két körzetben, viszont tengerit nem adtak.

¹² Oltvai Ferenc: A szocializált birtokok Csongrád megyében, 1919. április—augusztus. Levéltári Közlemények XXIX. 1959. 337. l.

¹³ Uo. 140. l.

A földjuttatás másik formája az volt, hogy a nagybirtok bizonyos részeit bérbeadták. A szocializált Pallavicini-hitbizománynak több mint felét így hasznosították. Az így hasznosított 14 139 kh terület bérbeadásának részleteit, a felosztási arányt és a térítést nem ismerjük. Bizonyos, hogy azt az uradalomba ékelt és a körülötte levő községek, Sándorfalva, Sövényháza, Kistelek, Csanytelek, Tömörkény, Mindszent nincstelenjei művelték, mert már januárban is ők követelték a lehangosabban a birtok felosztását.¹⁴ A tömörkényi direktórium 1200 kh szántót, 300 kh legelőt, a csanyteleki direktórium 40 kh-t, a mindszentiek ugyanennyit haszonbéreltek. A péteri körzetben 160 kh-t adtak bérletbe. Erről a bérbeadásról tudjuk, hogy feles művelésre adták ki a földet és ezt 1920-ban mint veszteséget számítják fel a magyar államnak az egykori és többször idézett főbérnök, Lengyel és Ökrös azzal az indoklással, hogy a proletárdiktatúra előtt és leverése után is harmadában volt szokás a földet kiadni.¹⁵

Nincs adatunk, hogy a szegedi határnak a Tanácsköztársaság területére eső részén osztottak földet. A Tanácsköztársaság államhatalmi jogait gyakorló Szegedi Külvárosi Direktórium irataiban ennek nyoma sincs. Annál inkább a bérbeadásnak. Az elhagyott birtokokat összeírták. Olyan szegedi tehetős egyénekről volt szó, akiknek a városban is volt házuk és nem akartak a Tanácsköztársaság magyarországi területén maradni, mert azzal szemben éppen ellenséges érzülettel viseltettek. Az ilyen tulajdonosok birtokaiból, vagy városi bérleteiből bérleteket alakítottak és a szatymazi és a felsőtanyai szegénységnek adták bérbe.¹⁶

A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának leglényegesebb része az volt, hogy termelőszövetkezeteket szervezzenek. A Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete értelmében — Varga Jenő adatai szerint és amelyről Csonka tájékoztat —, 7 millió kat. holdat szocializáltak. Magántulajdonban mintegy 6,3 millió kat. hold maradt, tehát az ország akkori területének több mint 50%-án nagyüzemi termelés folyt. Mint ismeretes, már a polgári demokratikus forradalom után megindult a földfoglalási, ill. a termelőszövetkezet-alakítási mozgalom. Termelőszövetkezetek alakításáról 1919 februárjában tudunk Biharban, márciusban Somogyban, Pest megyében, Fejérben és Vasban. Csongrád megyében ezideig nem akadtunk szövetkezetek alakításának nyomára. Nem volna meglepő, ha a megye Tisza-jobbparti részén ilyen előfordult volna.

Oltvai Ferenc

¹⁴ Uo. 137—140 l.

¹⁵ SZÁL, Szegedi Lebonyolító Bizottság 2/1920.

¹⁶ SZÁL, Szegedi Direktórium iratai, pénztári naplók 1919.

MUNKÁCSY HONFOGLALÁS-A SZEGEDEN

Munkácsy Mihály születésének 120. évfordulója 1964-ben volt. Ez alkalomra szánt írásunkban felidézzük egykori szegedi tartózkodásának eseményeit és azt, hogyan került a Honfoglalás c. nagy színvázlata Szegedre. Munkácsynak Szegedhez való kapcsolata jóval túlhaladta az általános érdeklődés és a hivatalos, szerződésbeli összeköttetésének kereteit. Számára Szeged nem csupán „megrendelőt” jelentett, hanem érzelmileg őszintén meghatotta az a művészet iránti páratlan áldozatkészség, amellyel e vidéki magyar város a honalapítást megörökítő, s az országházba szánt művének hasonló változatát kívánta vele elkészíttetni. Munkácsy 1891 októberében járt Szegeden. Ekkor szerzett élményeihez és kutatómunkájához kötődik életművének két jelentős alkotása: a Honfoglalás alakjainak megformálása és az e művét követő szocialista hatású képének, a Sztrájk-nak koncepcionális kialakítása.

Munkácsyval Szeged közönsége 1882 márciusában „találkozott” először. E képletes ismerkedés úgy történt, hogy egy budapesti műkereskedő az itteni régi Hungária szállóban szobát bérelt ki és ebben mutatta be Munkácsy Búsuló betyár c. festményét. A kiállított mű sikere nemcsak a tárlat meghosszabbítására ösztönözte a kereskedőt, hanem, hogy megszerezze és emellett bemutassa a mester Krisztus Pilátus előtt c. alkotásának „fénynyomatú képét” is. A Szegedről—Vásárhelyre vitt — alig egy hétnél tovább tartó — alkalmi tárlatnak több mint 1600 látogatója volt.¹

Munkácsy és a szegediek másodszori „valóságos” találkozása, kilenc évvel később, 1891 őszén történt. Ezúttal azonban az élelmes fővárosi üzletember nélkül, személyesen jött el hozzánk. Mielőtt a látogatásával kapcsolatos eseményekre rátérnénk, meg kell emlékeznünk egy epizódról, amely Munkácsy 1890 októberi magyarországi útjához kötődik. A feleségével hazatérő mester többek között egy aradi szoborleplezési ünnepségen vett részt és neje, nővére, valamint rokona, Koós Ede társaságában megtekintette az ott rendezett képkiallítást is. Az Aradon időző Munkácsyt két szegedi művészjelölt, Kiss Sándor és Tóth Molnár Ferenc keresték fel, és bemutatták festményeiket. A mester kivált Tóth Molnár munkáit tartotta figyelemre méltónak, akit arra biztatott, hogy képeztesse magát tovább.² Az aradi tartózkodás alkalmából a Szegedi Napló megemlíti, hogy Szolnokon, amíg a vonat állott, az átutazó művész a pályaudvaron egy báránybőr-süveges magyar parasztot látott. A különös alakú süveg annyira megtetszett neki, hogy azt gazdájától, a jó vásárnak örvendő paraszttól, három forintért megvette.³ Minden bizonnyal ez is egyike volt azoknak a ruházati kellékeknek, melyekből Munkácsy a Honfoglaláshoz szorgos buzgalommal oly sokat gyűjtött össze.

¹ Szegedi Híradó (továbbiakban: Sz H) 1892. márc. 17—22.

² Szegedi Napló (továbbiakban: Sz N) 1890. okt. 6—7.

³ Sz N 1890. okt. 13.

1890 decemberére Munkácsy a Honfoglalás kompozícióját több rajzon és kisebb színvázlaton keresztül véglegesen kialakította. Mielőtt nagy festményéhez hozzákezdett volna, egész sereg adatot és korabeli tárgyat gyűjtött egybe, hogy a honfoglaláskori magyar, szláv viselet és fegyverzetre vonatkozó régészeti dokumentumok alapján hitelesen ábrázolja szereplőit. Neves budapesti archaeológusoktól, történészek-től kért és kapott ez ügyben szakmai támogatást, Itt említjük meg Kacziány Ödön szegedi festőművésszel való kapcsolatát is. Munkácsynak tudomására jutott, hogy az Erdélyből származó Kacziány, az ott élő székelyekről rajzokat, tanulmányokat készített. Munkácsy levélben kérte Kacziányt, hogy engedje át neki e tanulmányfejeket. De megbízta azzal is, hogy a szegedi múzeumban őrzött honfoglaláskori leleteket — kengyelvasakat és zablákat — rajzolja le számára. Kacziány Munkácsy kívánságát szívesen teljesítette, sőt még néhány helybeli, alsóvárosi parasztról készített vázlatát is elküldte a neves mesternek.

Az itthonról kapott régészeti, néprajzi és egyéb adatok azonban nem elégítették ki a művészt. 1891 áprilisában az a hír járta, hogy Munkácsy „... szeptemberben Magyarországra utazik, mint mondja, egy kis magyar levegővel akarja inspiráltatni magát a munkához. Terve különben a Tisza mellékéről tiszta magyar típusú modelleket vinni Párisba.”⁵ Valóban, ez év őszén, október első napjaiban — miután a nagy történelmi kép megfestéséhez Neuilly-ben külön műtermet építtetett — hazai tanulmányútra indult. Előbb Budapesten töltött bizonyos időt, majd Szentesre látogatott, ahol rokonánál, Zsilinszky Mihály akkori főispánnál szállt meg. Innen utazgatott ki egy vele érkező Ecsy nevű fényképésszel „modellszerzésre”, a környékbeli falvak parasztjai közé.⁶ De a vendéglátó városban, Szentesen is talált olyan rég itt élő alföldi parasztokat, akikről az egyik akkori helyi lap így ír: „Világhírű festőművész, hazánk fia, a vármegyeháza udvarán pénteken és szombaton számos, leginkább a munkásosztályhoz tartozó egyénről vett egyes, kisebb és nagyobb csoportú felvételeket. Itt többek között modellül szolgált a nagy művésznak egy 87 éves öregember is, aki ősi szokás szerint még ma is befonva viseli hosszúra növesztett haját.”⁷ A mester szentesi tartózkodásához kapcsolódik az is, hogy Jósza Lászlót, egy általa tehetségesnek tartott itteni kezdő festőt, közbenjárására a Benczur-mesteriskolába állami ösztöndíjas növendékként felvették.⁸ Munkácsy Szentesről, a szomszédos Csongrádra és Szegvárra utazott, ahol bár csak rövid időt töltött, mégis sikerült az őt érdeklőkről fényképet készítenie.

Munkácsy úgy gondolta, hogy Csongrád megyei útja során pár napra Szegedre is ellátogat és felkeresi itteni rokonait. Érkezését a Tisza-parti városban október 12-re várták. Az állomáshoz vezető utcákon lelkes tömeg hullámozott, de a művész, közbejött elfoglaltsága miatt ekkor nem érkezett meg.⁹ Csak tizenhárom nappal később, erdélyi útja után, október 25-én lett Szeged vendége. Amikor a délutáni gyorsvonat a pályaudvarra berobogott, hatalmas éljenzéssel fogadták. Munkácsy és az őt hivatalosan kísérő Tisza Lajos az utolsó kocsiban ültek. Velük jött Szegedre Ivánkovits János és Novák József helyi országgyűlési képviselők társaságában Mikszáth Kálmán is.

Tisza Lajost a város polgármestere köszöntötte, Munkácsyt pedig rokonai, Kelemen István ügyvéd és Reök Iván főmérnök fogadták, akik az ünnepélyes aktus után családi körükbe vitték.¹⁰ A késő délutáni órákban sétálgattak a Stefánia-park-

¹ Sz N 1891. jan. 27.

⁵ Sz N 1891. áprl. 28.

⁶ Sz N 1891. okt. 10.

⁷ Sz N 1891. okt. 13.

⁸ Sz N 1891. okt. 29.

⁹ Sz N 1891. okt. 13.

¹⁰ Sz N 1891. okt. 25.

ban, majd az új Kaszinóba mentek, ahol Munkácsy megtekintette — a már említett szegedi művésznövendék —, Tóth Molnár Ferenc ide készült képét, arról elismerőleg nyilatkozott, s a tanulmányait Münchenben folytatni kívánó fiatalembernek megígérte, hogy pártfogolja.¹¹ Este, a színházban, a vendégek tiszteletére díszelőadást tartottak. Előadás után a mestert az utcán várakozó szegedi ifjúság lelkesen megéljenezte, amit ő kalaplevéve köszönt meg. Végül is az érkezés napját, a Reökcsalád által rendezett vacsora zárta le.

Abb. 2. kép. Munkácsy Mihály és Tisza Lajos

Korábban írt dolgozatunkban már rámutattunk, hogy Munkácsy szegedi tartózkodásának művészettörténeti szempontból jelentős volt az itteni színházi látogatása. Említettük, hogy a helyi társulat előadásában nézte végig Szigligeti Ede és Balázs Sándor „A sztrájk” c. népszínművét, amely nagy hatással volt rá. Tetszésének azzal adott kifejezést, hogy a felvonás szünetében a színpadon felkereste és üdvözölte a kitűnően játszó együttest.¹² Minden bizonnyal állíthatjuk, hogy a színdarab hatása alatt festette meg négy év múlva, 1895-ben munkásmozgalmi témájú művét, a Sztrájk-ot.¹³ Ebből a valószínűnek látszó gondolatból indult ki Katona Imre, aki a Művészet 1962 augusztusi számában megjelent cikkében elemző módon foglalkozott a magyar sztrájkábrázolások genetikai és megjelenítésbeli összefüggéseivel. Az általunk közölt, de addig figyelemre nem méltatott alapvető felismerésű adat alapján bebizonyította, hogy Munkácsy Sztrájk-jának keletkezési alapmotívumai, valóban a művész által Szegeden látott Szigligeti—Balázs-féle színműben kereshetők.

¹¹ Sz N, Sz H 1891. okt. 25.

¹² Sz H 1891. okt. 27

¹³ Szelesi Zoltán: Adatok Szeged XIX. századi képzőművészetéhez. — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1957. Szeged, 1957. 196.

Katona szerint „... bizonyos, hogy a darab különös erővel ragadta meg Munkácsyt és lenyűgöző hatása alól még évek múltán sem tudott szabadulni. . . . Hogy mennyire a darab hatása alá került, arról a kép első pillanatra szembetűnő teatrális hatása is tanúskodik. . . . A hely, ahol a kép cselekménye zajlik: szabályos színpad, díszletekkel. Az alakok a történet, a dráma szereplői. Ezt a benyomást csak megerősíti a kompozíció és a darab rendezőpéldányának összevetése. . . . A helyszínrajz szerint a színtér háttérének jobb oldali részén, 'kék zárt szoba' található.

Abb. 3. kép. A Szeged-felsőtanyai központ ünnepségén résztvevő legények

ugyanúgy, mint Munkácsy képén. A kocsmahelység berendezése is pontosan meg-
egyezik a képen ábrázolt helyiséggel: a rendezőpéldányon feltüntetett 'kisebb asz-
tal' ugyanúgy megtalálható a képen, mint a vázlatrajzra berajzolt nagyobb asztal
a körülötte elhelyezett nyolc székkal. Maga az ábrázolt jelenet is számos egyezést
mutat a dráma különböző jeleneteivel. A nagyobb asztalon álló patetikus moz-
dulatú agitátor minden bizonnyal a darab Anselm-je, aki a drámában erős németes
akcentussal beszél és igyekszik társait rávenni arra, hogy lépjenek sztrájkba. . . . Mun-

Munkácsy Mihály: A Honfoglalás nagy színvázata

Honfoglalás. Munkácsy Mihály
festménye /1893/. Ország-
ház. Az Elnöki Tanács el-
nökének fogadóterme.

kácsy, ha szerepeltet is olyanokat, akik csak a dráma későbbi jelenetében lépnek fel, az első felvonás változás előtti, utolsó jelenetét ábrázolja, amikor a betóduló munkások véglegesen elhatározzák, hogy mindnyájan sztrájkba lépnek, ha a gyáros nem teljesíti követeléseiket. . . Alig hihető, hogy Munkácsy — akit közben a Honfoglalás c. képének alkotása foglalkoztatott — évek múltán is ennyire pontosan emlékezett volna az 1891 októberében Szegeden látott drámára, annak szereplőire, díszleteire és jelmezeire. . . Éppen ezért feltételezhető, hogy Munkácsy különböző segédeszközök segítségével tudta megőrizni és felidézni emlékeit a darabról. Gondolhatnánk arra is, hogy friss benyomásairól vázlatokat készített, de valószínűbb ennél, hogy rendezőpéldány, vagy fényképfelvételek alapján rekonstruálta később a drámát és szereplőit”.¹⁴

Abb. 4. kép. A Szeged-felsőtanai központ ünnepségén résztvevő lányok

Katona Imre cikkéből hosszabban idéztünk, mert szükségesnek tartottuk, hogy a Sztrájk koncepciójának eredetét az ő kutatásai nyomán részletesen ismertessük. Bár apróságnak látszik, de nem valószínű, hogy Munkácsy a díszletekről és a

¹⁴ Katona Imre: Munkácsy „Sztrájk”-ja — Művészet, 1962. augusztus III. évf. 8. sz. 8—10. E témával foglalkozik még Katona Imre: „Munkácsy Sztrájk-jának La Malou-i vázlata” c. dolgozata. — Művészettörténeti Értesítő, 1964. 4. sz. 279—283.

neki érdekesebb jelenetekről, előadás közben rögtönzött vázlatokat készített. Az eseményről szóló akkori újságbeszámoló szerint a művész mélyen a páholy belsejébe húzódott és innen figyelte az előadást.¹⁵ Persze ez azzal is magyarázható, hogy a közönség ünneplése elől vonult vissza. Az is tény, hogy a hivatalos személyek, élükön Tisza Lajossal nem az ő páholyában ültek, tehát figyelmét nem kellett megosztania s érdeklődését a látottaknak szentelhette. Katona felhozza, hogy „... Mun-

Abb. 5. kép. Barna János öreg juhász (modell)

kácsy szegedi látogatása, az ünnepeken való részvétele, valamint esti színházi látogatásai — melyek során a Balázs-drámát is végignézte — általában ismeretesek, hiszen nemcsak a két tekintélyes szegedi napilap, — a Szegedi Napló és a Szegedi Híradó — közölt róluk terjedelmes tudósítást, hanem a pesti napi- és hetilapok is. Hogy e tényre a kutatók mégsem figyeltek fel mindeddig, többek között annak is tulajdonítható, hogy Munkácsy munkástárgyú képeinek — köztük a Sztrájknak — keletkezését a művész franciaországi munkásmozgalmi kapcsolataival bebizonyítottak vélték, s nem gondoltak arra, hogy a közvetlen indítékot egy Szegeden látott magyar népszínműtől, Balázs darabjából merítette.”¹⁶

¹⁵ Sz H 1891. okt. 27.

¹⁶ Katona I.: i. m.

1891. október 26-án, míg Munkácsy Szegeden tartózkodott, két jelentékeny „közalkotás”: a Felsőtanyai Központ és a Belvárosi Kaszinó avatóünnepsége is megtörtént. Mindkettő nevezetes esemény volt. Az utóbbi az urak, az előbbi a parasztok számára. Ezzel a szegedi tanyavilágban félszázados törekvés valósult meg. A létrehozott ún. „Kultúr-központ”, a város külterületein lakó pusztaiaknak az iskolán kívül, az egészségügyi ellátás és a közbiztonság helyi megszervezését jelentette, ugyanakkor templomot és temetőt is kaptak a környékbeliek. A török uralom alatt elnéptelenedett s kietlenné vált szegedvidéki pusztaságok csak lassan települtek újra, s az egykori „kapitányságok” század végére felszaporodott népe örömmel fogadta a kulturáltabb életkörülmények megteremtését.

Abb. 6. kép. Szeles Olga (modell)

A Felsőtanyai Központ átadási ünnepségére Szegedről különvonat vitte a városi vendégeket, élükön Tisza Lajossal és Munkácsyval. A vonat a balástyai őrháznál állt meg, ahol az érkezőket, az előkelőségeket és tisztviselőket lovasbandérium, és a tanyák idesereglő népe fogadta. A társaság ezután kocsikon, dobpergés és trombitaszó mellett, a félóránnyira levő központi telepre hajtatott. Itt mintegy 8—10 ezres tömeg fogadta és üdvözölte őket. A hivatalos épületek átadása és az új kápolna felszentelése után, megkezdődött a városiak és a tanyaiak ebédeltáncos egybekötött közös szórakozása. Munkácsy itt ismert meg néhány olyan idevaló parasztot, akik a Honfoglalás népi alakjainak modelljei lehetnek.¹⁷ Erről a kedélyes kirándulásról később, Munkácsy halálakor írt Mikszáth Kálmán cikket. Élvezetes tárcájában olvashatjuk, hogy „... ki volt adva a rendelet a pusztai kapitányoknak, hogy ami jóképű férfinép vagyon köröskörül, két mérföldnyire a báránycímerű város tanyájától, az mind ott legyen, de az öregje is. . . Össze sereglettek a férfiak. Gyönyörű típusok akadtak: ős arcok, szőrrel benőve egészen a szemig, csontos, körteképzű kunok, laposfejű tatárok, keresztbe vágott szemmel, nyomott,

¹⁷ Sz N 1891. okt. 27.

pogácsaképzű besenyők, széles, girbe-gurba fiziognómiájú, zömök termetű magyarok, apró, mélyen bentülő szemekkel. . . A fotografus ott volt velük s rögtön lekapta, amelyik megtetszett a nagy művészek.”¹⁸

A szép számban összegyűlt parasztfiatalisággal, a vidáman táncoló legényekkel és lányokkal Munkácsy hosszasan elbeszélgetett. Érdeklődéssel kérdezgette őket szokásaikról és népviseletükről. A tanyaiak közül különösen Barna János, öreg juhász tetszett meg neki, akiről több felvételt csináltatott. Ugyanekkor lefényképeztetett néhány legény- és leánycsoportot, akiknek képeit a Vasárnapi Újság is lekötözte. Az országosan népszerű lap a felsőközponti ünnepséget hosszú cikkben méltatta s befejező soraiban hangsúlyozza, hogy „. . . kiválóbban érdekessé válik ez ünnepély az által, hogy épp ott folyt le, hol már ezer év előtt Pusztaszeren, a vezérek vérszerződésekor a magyar tábor tanyázhatott.”¹⁹

Munkácsy hazai tanulmányútjának az volt a célja, hogy készülő történelmi képéhez, a Honfoglalás-hoz felkutassa Árpád népének utódait. Híres orosz kortársa, Rjepin is, a Zaporozszi kozákok megfestése előtt Ukrajnába látogatott el, hogy kiválassza alkotása elhithető erejű hőseinek modelljeit, a kozákok századokon át ott élő leszármazottjaiból.

„A tanyai kultur-központ felszentelése” után, az este visszatért városi társaság, a Szegedi Belvárosi Kaszinó új otthont avató ünnepségén vett részt. Itt ismerkedett meg Munkácsy Szeles Olgával, a fiatal, mongolos arcú szegedi lánnyal, akit lerajzolt és fényképet kért tőle. Később ő lett a Honfoglalás egyik nőalakja, az a vezéri sátor előtt álló asszony, aki gyermekét a magasba tartja. Munkácsy századvégi modellje 1965-ben, kilencvenkét éves korában hunyt el. Özv. Kopasz Istvánnének felejtetetlen emlék maradt a nagy festővel való találkozása.²⁰

A Belvárosi Kaszinó díszvacsoráján Munkácsy is felszólalt: „. . . Nekem, mondánapokig kellett utaznom Párisból a pusztákra, hogy ihletet szerezzek. De a pusztákról a civilizáció központjába mindössze egy félórát, mert Szeged igazán kulturális középpont.”²¹ Befejezésül megköszönte „. . . azon kedves fogadtatást, melybe a őt, a művészet szerény ápolóját részesíti Szeged, melynek boldogságot kíván.”²² Ha a korabeli helyi lapok Munkácsyval kapcsolatos híradásait gondosan figyelemmel kísérjük, akkor meg kell említenünk azt a kis epizódot is, amikor a mester szegedi rokonai és Tisza gróf társaságában felkereste Letzter és Keglovich neves fényképész-műtermét a városban. Itt róla és kísérőiről felvételeket csináltatott. Az újság azt írja, hogy ez „. . . annál följegyzésre méltóbb, mivel a nagy művész — a saját mondása szerint — nagyon ritkán adta rá fejét arra, hogy lefotografáltassa magát. Kévé arc képe is van forgalomban. Jobbára azok is másolatok, mint ezt ma megje-

¹⁸ Mikszáth Kálmán: Férfinezőben, Sz N 1900. máj. 5.

¹⁹ Kovács János: A szegedi tanyák ünnepe, Vasárnapi Újság, 1891. 47. sz. 768—771. — Munkácsy egykori felsőtanyai látogatása ma is él a balástyai nép emlékezetében. Jól kifejezi ezt, hogy a község új iskoláját a nagy magyar festőről nevezték el. Dél-Magyarország, 1964. nov. 28.

²⁰ Az esetet özv. Kopasz Istvánné — Kopasz Márta szegedi grafikumművésznő édesanyjának — közléséből tudjuk. Leánykori neve — Szeles Olga — szerepel a Szegedi Belvárosi Kaszinó avatóestjén résztvevő nők felsorolásában. — Sz N 1891. okt. 27. Munkácsy egykori modelljét meginterjuvolta a Nők Lapja. — Galsai Pongrác: Lány a sátor előtt. Nők lapja, 1965. 2. sz. 5.

²¹ Sz H 1900. máj. 4.

²² Sz N 1891. okt. 27. — Talán feltűnőnek hat, hogy Munkácsy pár mondatos köszönő-sorait két — időben egymástól jóval később megjelenő — újságból idéztük. Erre nemcsak az értelemyszerűség készítetett bennünket, hanem, hogy ennek kapcsán megemlítsük azt is, hogy e kis ünnepi beszédet állítólag Mikszáth sugallmazta Munkácsynak, aki teljesen indiszponálva érezte magát ekkor a legkisebb szereplésre is. Egyébként Mikszáth szerint (lásd az i. m.) Munkácsyn az idegbetegség kezdeti jelei már megmutatkoztak.

Abb. 7. kép. Árpád vezér

gyezte.”²³ Az ekkor készült felvételek egyikét: Munkácsy és Tisza Lajos közös mellképét a Vasárnapi Újság közölte le.²⁴

Munkácsy ihletetadó benyomásokkal 1891. október 27-én utazott vissza Buda-

²³ Sz N 1891. okt. 27.

²⁴ Vasárnapi Újság, 1891. 47. sz. 769.

pestre. A mester örömmel beszélt szegedi tartózkodásáról és megígérte, hogy más-
kor is ellátogat Szegedre.²⁵

Úgy véljük, hogy Munkácsy Szegeden emberi és művészi szempontból egyaránt
értékes benyomásokat szerzett. Gondoljunk csak adatgyűjtő tevékenységére: meg-
tekintette a szegedi múzeum régészeti gyűjteményének honfoglaláskori leleteit, nép-
rajzi vonatkozású tárgyi emlékeket gyűjtött össze. Megismerte az Alföld e részé-
nek jellegzetes táji arculatát, antropológiai vizsgálódást végzett a környék nép-
típusairól, de megismerhette a dél-magyarországi pásztorok, halászok és földműve-
sek hagyományokat őrző gondolkodásmódját is. Munkácsy hazai tanulmányútja
— ezen belül a szegedi, csongrád megyei tartózkodása — bármilyen rövid volt, de
élményei inspiratív, feltöltő hatásúnak mondható. Nagyban segítette ez őt a Hon-
foglalás részleteiben való megoldásához és képének végleges kialakításához.

Munkácsy szegedi kapcsolataival és a Honfoglalás nagy színvázlatának ide-
kerülési körülményeivel foglalkozó írásunkban nem térünk ki a festmény kompozi-
cionális kialakítására, sem mondanivalójának eszmei, tartalmi elemzésére, annak
ellenére, hogy érdekes és fontos a mű alkotófolyamatának vizsgálata. Kimerítően
és világosan ismerjük ezt Végvári Lajos Munkácsy-monográfiájából,²⁶ és Bényi
László Honfoglalás-ról írott, adatokban és megállapításokban egyaránt gazdag
cikkéből.²⁷ A mi célunk, hogy bemutassuk mindazt, ami Munkácsyval, szóban forgó
képével és Szegeddel párhuzamosan kimutatható.

Magyarországi tanulmányútjáról Munkácsy 1891 október végén tért vissza
Párizsba, „... s októbertől ápriliséig egyfolytában dolgozva a kép kartonját és vég-
leges tervét elkészítette.”²⁸ E nagyméretű szénvázlata később Szegedre került. Kar-
tonja alapján kezdett terjedelmes vásznának megfestéséhez, ezért ennek jelentősé-
gére ki kell térnünk.

Tulajdonképpen e kompozíciós szénrajzán²⁹ sikerült eddigi elképzeléseit össze-
foglalnia. Művének tartalmi és formai vonatkozásai ezen kristályosodtak ki. Az ed-
digi kisebb színvázlatain csak a témát alakította, s figurái jelzésszerűen voltak ábrá-
zálva. Nagy szénvázlatán viszont az alakokat jellegzetes típusokká fejlesztette.
Ezzel egyidejűleg képének tömegeit szerkezetileg csoportosította, így a megjeleníté-
s hatásosabbá és nagyszabásúbbá vált. A szénvázlat felépítésileg általában egyez-
zik a befejezett festménnyel, némi eltérés azonban megfigyelhető közöttük. Például a
háttérben levő kisebb alakok száma jóval kevesebb. Az Árpád mögötti elő-
kelőségek társasága sem oly tömörszerűen zárt hatású, mint a festményen. A szén-
rajzon a vezéri-sátor helyett egy domb magaslik, és ennek tetején — eléggé halványan
— álló, vagy lovon ülő harcosokat s néhány fatörzset látni. A festmény bal oldalán,
a tömeg mögött, hiányzik egy magasló fa, amelyre viszont a kompozíció kiegyen-
súlyozottsága miatt szükség volna. Szerkezetileg és eszmeileg eléggé lényeges, hogy
a szláv hódolók köréből hiányzik az Árpád előtt mélyen meghajló, karjait szétártó
követ alakja. Megfigyelhető, hogy ennek az alaknak pontos elhelyezése, — vagy
éppen mellőzése — Munkácsynak sok gondot okozott, mert felvázolását két helyen
is eredménytelenül kísérte meg. Összbenyomásként megállapíthatjuk, hogy a sze-
gedi nagy szénvázlat levegősebb, áttekinthetőbb, ennél fogva nyugodtabb hatású.

²⁵ Sz N 1891. okt. 27. — Sz H 1900. máj. 4.

²⁶ Végváry Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. Bp. 1958. 231—238.

²⁷ Bényi László: A „Honfoglalás” a Múcsarnokban. Szabad Művészet 1952. 9. sz. 410—413.

²⁸ Végvári L.: i. m. 233.

²⁹ „Honfoglalás”. Nagy kompozíciós vázlat. Párizs, 1892. Szénrajz, papírlapokon, melyek egymáshoz vannak illesztve és vászonra ragasztva. 196×600 cm. Jelzés nélkül. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Adomány, 1897. M. M-nétől. Ltsz.: 50.548.1.

Abb. 8. kép. Részlet a szegedi nagy színvázlatról

mint az erről készült, de elrészletezett, stafázsszerű alakokkal, fegyverekkel, zászlókkal stb zsúfolttá tett befejezett alkotás.

Mint tudjuk, Munkácsy megfeszített erővel dolgozott a Honfoglalás-on, me-

lyet végül is egyre súlyosbodó betegségével küszködve, 1893 tavaszán fejezték le. Utolsó ecsetvonások előtti művéről a szegedi lapok is hírt adtak.³⁰ A festmény méltató sorokon kívül azonban hangot kapott az az ellentét is, mely a kép felső házi ülésteremben való elhelyezése miatt Tisza Lajos és az Országgház tervezője Steindl Imre között támadt.³¹ A vitát a helyi újságok is a két ember esztétikai nézeteltéréseivel magyarázták, pedig emögött politikai tendencia volt. A kész képet 189 májusában a párizsi Szalonban bemutatta, amiről Rákosi Jenő küldött haza tudósítást. Helyi vonatkozásban a Honfoglalás-t — ennek Budapestre kerülésekor — Bartos Fülöp méltatta, aki nemcsak a Szegedi Híradó-ban megjelent cikkében hanem a Dugonics Társaságban tartott előadása alkalmával is részletesen elemezte és hangsúlyozta a festmény eszmei és művészi érdemeit.³² Munkácsy alkotását azonban mind a francia, mind a hazai kritika általában elmarasztalta. A bírálat politikai vonatkozásban túlzottan sovínisztának tartotta a honfoglaló magyarok és a behódoló szlávok közti magasabb, illetve alacsonyabb faji, szellemi megkülönböztetés hangsúlyozását. Művészileg pedig azt a törekvést kifogásolták, hogy a nagyméretű történelmi képet, nem a tőle várt módon oldotta meg, hanem azon az impresszionizmus eredményeit igyekezett, és pedig sikertelenül alkalmazni. Festményével a mester maga is elégedetlen volt: „... helyes megoldást kereső türelmetlenségében még nagy művének kiállítása alatt készítette el azt a vázlatot, amely a szegedi múzeumba került.”³³

Ha alaposabban tanulmányozzuk a Honfoglalás-t, megállapíthatjuk, hogy a Szegedre került nagy színvázlaton Munkácsy sikeresebben valósította meg elképzeléseit, mint a véglegesnek szánt parlamenti képen. Ezzel kapcsolatban utalunk a művész idevágó megnyilatkozására, valamint monográfiájának, Végvári Lajosnak véleményére.

1893 júniusában Munkácsy egyik levelében ezt írja: „La Malou-ból visszatérve a nagy vázlaton megtettem minden változtatást, és pedig azt hiszem igen előnyösen, amit már a nagy képen is konstatáltam, mert a szemle után rögtön átvittem az atelierbe (megjegyzendő, hogy midőn az atelierben abban a világításban melyben készült, megláttam, egy pillanatra kételkedtem, hogy vajjon érdemes-e hozzányúlni, de midőn az átdolgozott vázlatot mellé állítottam, mindjárt meggyőződtem róla, hogy igazam van). Rögtön hozzá is fogtam és néhány nap alatt, úgyszólván az egész képet áthangoltam, de az irtóztató hőség miatt abba kellett hagynom.”³⁴ Munkácsy 1893 decemberéig, képének szignálásáig mindent elkövetett, hogy a főművének tekintett alkotásán a szükséges változtatásokat megtegye, azonban időközben elhatalmasodó idegbaja miatt a Honfoglalás-on lényeges korrekciókat mégsem volt képes végrehajtani.

„Honfoglalás — Végvári szerint — nem sokban tér el a szegedi vázlattól, amely maga is tekintélyes méretű.”³⁵ A lényeges különbség a két változat között az, hogy a nagyméretűn a természeti részek, a tájképi elemek nagyobb hangsúlyt kapnak, s ennek következtében a kolorit élénkebbé vált. . . Munkácsy inkább a részletekben gazdagította a festményt; növelte a figurák számát, nagy gonddal ábrázolta az öltözeteket és az eszközöket. Lényeges a változás az Árpád környezetének arctípu-

³⁰ Sz. H. 1893. márc. 3.

³¹ Sz. H., Sz. N. 1893. márc. 23.

³² Sz. H. 1894. febr. 28. és márc. 25.

³³ Bényi L.: i. m. 413.

³⁴ Farkas Zoltán: Munkácsy Mihály válogatott levelei. Bp. 1952. 185.

³⁵ „Honfoglalás” Nagy színvázlat. Párizs, 1892–93. Olajfestmény, vászon, 216×625,5 cm. Jelzés nélkül. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Vétel, 1895. 21 000 Ft. M. M-től. Ltsz.: 50.549.1.

Abb. 9. kép. Részlet a szegedi nagy színvázlatról

sainál. A szegedi változaton, típuskutató körútja alkalmával készített fotografiák eredményeit használta fel, a budapestin egykorú magyar arisztokraták és közéleti személyiségek arcvonásait is megörökítette. Ez a változtatás túlságosan nagy engedmény volt, mert míg a szegedi változaton a környezet figurái, éppen általánosított jellegüknél fogva, nem vetélkednek Árpád alakjával, addig a budapesti képen ez a szerencsésebb összhatás a portrészzerű egyénítés következtében feloldódik s meg-

szünteti a figyelem koncentrációját a főalakra. Aminek további kompozíciós ki-
hatása is van, — a bal oldal tömege nem képes kiegyensúlyozni a jobb oldalt. A kom-
pozíció másik hibája a túlságosan sok alak. . . olyannyira, hogy a közepén álló kö-
veteket legszívesebben elhagyná a néző.”³⁶

*

Az alábbiakban a Honfoglalás nagy olajvázlatának és szénvázlatának Szegedre
kerüléséről emlékezünk meg.

A múlt század végén, a gazdasági élet fellendülésével, a szegedi városi tanács
neves mestereket foglalkoztatott, hogy a helyi képzőművészeti kultúrát és a meg-
alapítandó új képtár anyagát gazdagítsa. 1885-ben Benczur Gyulával festette meg
Tisza Lajos és Tisza Kálmán arcképeit. Az ezredévi ünnepségekre készülő város
Vágó Pál hatalmas méretű szegedi árvízképén kívül négy, egész alakos festményt
rendelt meg. Az így létrejött portrék (Ferraris Artur: „Széchenyi István gróf”,
Roskovics Ignác: „Kossuth Lajos”, László Fülöp: „Deák Ferenc” és Pataky László:
„gróf Andrássy Gyula”) később a szegedi múzeum tulajdonába kerültek. Mun-
kácsy Honfoglalás c. képe nagy szénvázlatának megszerzése is a szegedi „Kultúrpalota”
szépművészeti gyűjteményének fejlesztése érdekében történt.

Reizner János szegedi könyvtár és múzeumigazgató, a Somogyi-könyvtár Bi-
zottság 1895. október 10-i ülésén azt javasolta, hogy a város vásárolja meg Mun-
kácsy Honfoglalás-ának nagyméretű olajvázlatát. Reizner lelkesen indokolta, hogy
„. . . e kép megszerzésében Szegedet egy városnak sem szabad felülmúlnia. Ha a
képet kidolgoztattam, a hozzátartozó többi kisebb vázlatlaltal együtt megszerezhet-
nök, képzőművészeti csarnokunk oly kiváló színvonalra emelkednek, amit más eset-
ben soha, talán sohasem érhetnénk el.”³⁷ Reizner indítványát a városi hatóság el-
fogadta, s a közgyűlés, döntő szótöbbséggel elhatározta, hogy a Honfoglalás nagy
szénvázlatáért 25 000 Ft tiszteletdíjat fizet.³⁸ Vásárlási szándékáról a tanács értesít-
tette a mestert, aki levélben közölte, hogy a város feltételeinek megfelelően, haj-
landó átengedni a jelzett vázlatot.³⁹ December vége felé a belügyminiszter is jóvá-
hagyta a kép megvásárlására vonatkozó közgyűlési határozatot, s ugyanakkor né-
hány tanácsbelinek elutasította a megvétel elleni felterjesztését.⁴⁰ 1896. februárjában

³⁶ Végvári L.: i. m. 237.

³⁷ Sz N 1895. okt. 13.

³⁸ Sz H 1895. nov. 22.

³⁹ Munkácsy alábbi levelének szövegét (melyben értesíti a szegedi törvényhatósági bizott-
ságot, hogy hajlandó átengedni a Honfoglalás vázlatát) elsőként az 1950-ben, a Szegedi Múzeum-
ban rendezett képzőművészeti kiállítás katalógusa közölte.

„Vonatkozással Szeged szabad királyi város köztörvényhatósági bizottsága mellékelt hatá-
rozatára, mely szerint elhatározta azt, hogy Honfoglalás című képemnek birtokomban és tulaj-
donomban lévő nagyobb méretű vázlatát (maquette) általam kidolgoztatni s a fenti közgyűlési
határozatban kitett összegért és törlesztési mód mellett képtára számára örökáron tulajdonául
megszerzi; ezennel a saját részemről kijelentem, miszerint a jelzett vázlatot a fenti közgyűlési hatá-
rozatban kitett általános feltételek alatt kidolgozni s azt Szeged város tulajdonába bocsátani és
ez értelemben a részletes feltételek megállapítása végett magamat a város tanácsával — annak
felhívására — érintkezésbe tenni kész vagyok.”

Páris, 1895. december

Munkácsy Mihály

Mint tanúk:

Eugene Jettel.

Karl Eugen Schmidt.

⁴⁰ Sz N 1895. dec. 22.

Abb. 10. kép. Részlet a szegedi nagy színvázlatról

meztörtént a város és Munkácsy közötti megállapodás. Az egyik itteni napilap szerint Munkácsyt „... Szeged áldozatkészsége művészete iránt rendkívül meghattotta, elannyira, hogy a mester ki is jelenti, miszerint a vázlatot nagy gonddal át fogja festeni és jóval értékesebbé teszi.”⁴¹ Ennek megfelelően Munkácsy a városhoz in-

⁴¹ Sz N 1896. jan. 1.

tézett levelében ⁴² kötelezte magát, hogy a Honfoglalás nagy színvázlatát kidolgozza és az érte felajánlott 43.330/89 korona tiszteletdíjat elfogadja, s a képet 1897. május 1-én Szegednek átadja. A vásárlás pénzértéke vidéki viszonylatban szokatlanul nagy volt, így a Tisza-menti város példamutató művészetpártolása joggal váltotta ki a budapesti sajtó — helyileg nyugtázott — elismerését.⁴³

A szegedi tulajdonba került Honfoglalás-vázlatot a helyi közönség nagy érdeklődéssel várta. A festménnyel ezidőben sűrűn foglalkoznak a szegedi újságok, de a képet egyelőre csak néhány befentes, hivatalos személy tekinthette meg. A Honfoglalás színvázlata ugyanis ideiglenesen Budapesten, a Múcsarnokban volt elhelyezve, ahol annak átdolgozásáig Munkácsy megbízásából Telepy Károly őrizte.⁴⁴ A szegediek nehezen várták, amikor az új kultúrpalota dísztermében kiállításra kerül a művész impozáns alkotása. Viszont a kép szerződés szerinti — 1897. május 1-i — átadása egyre késett. A mester felesége levélben értesítette a tanácsot, hogy Munkácsyt közbejött betegsége megakadályozta a Honfoglalás átfestésében, és hogy azt a tervezett időpontra befejezze. De megígérte, hogy amint férje jobban lesz, a városnak tett ígéretét teljesíteni fogja.⁴⁵

Munkácsy felépülésére azonban sajnos egyre kevesebb remény volt. Betegsége súlyosbodott s a művész ideggyógyintézetbe került. Erre való tekintettel a város közgyűlése úgy döntött, hogy befejezetlenül is hajlandó a vázlatot átvenni, és a kikötött vételárat sem csonkítja. Határozatát közölte Munkácsynéval, aki Telepy Károlyt felkérte, hogy a festményt szállíttassa Szegedre és a városnak adja át.⁴⁶ 1897 júniusában érkezett meg a fahengerre felgöngyölt alkotás, melyet 25 000 Ft értékű biztosítás mellett, ideiglenesen a városi titkos levéltárban helyeztek el.⁴⁷ Nem sokkal később átvitték a Kultúrpalotába, ahol Telepy a nagy vásznat ráámára feszítette, s megtisztogatta. A kiállításra kész Honfoglalás-t a múzeum dísztermében.

⁴² Munkácsy alábbi levelét a Szegedi Állami Levéltár, a tanácsi iratok: 21.932/1901. sz. alatt őrzi.

„Tekintetes h. Polgármester Úr!

Hivatkozással f. évi február hó 24-én kelt nagybecsű levelére van szerencsém kinyilatkoztatni, hogy az abban foglalt megbízást elfogadom, ennek kapcsán:

1. Kötelezem magamat, hogy a Szegeden épülő közművelődési palota számára a birtokomban lévő az állandó Országház számára festett, Árpád honfoglalása' című képnek általam festett nagy vázlatát (maquette), melynek mérete ráma nélkül, hosszában: 625,5 cm, magasságban: 216 cm, kidolgozom, s azt Szeged város birtokába és tulajdonába bocsájtom.
2. Kötelezem magamat, hogy ezen kidolgozott képet ráma nélkül, de felfeszítve, 1897-ik évi május hó 1-én, magam vagy megbízottam közvetítésével Szegednek átadom.
3. Az ezen festményért, a Szeged város által felajánlott, s részemre biztosított 43.330 Korona és 89 fillér művészi tiszteletdíjnak megállapítását elfogadom, valamint azon feltételt is, hogy a tiszteletdíj egyharmada 1898-ik év január hó első felében, második harmada 1899-ik évi január hó első felében, harmadik harmada pedig 1900-ik évi január hó első felében lesz kifizetendő.

Midőn erről tekintetességedet, mint a város meghatalmazottját értesitem, fogadja kiváló tiszteletem megnyilvánulását.”

Páris. 1896. február 27.

Munkácsy Mihály

Előttünk:

T. Kádár Gábor és
Dr. Malonyai Dezső

⁴³ Sz N 1895. nov. 23—24.

⁴⁴ Sz H 1896. febr. 16.

⁴⁵ Sz H 1896. dec. 6.

⁴⁶ Sz N 1897. ápr. 27.

⁴⁷ Sz N 1897. jan. 6.

Abb. 11. kép. Részlet a szegedi nagy színvázlatról

vasárnap délelőttönként mutatták be a szegedi közönségnek.⁴⁸ A következő évben, 1898 nyarán, Szegedre került a Honfoglalás nagy kompozíciós színvázlata is, amelyet Munkácsyné, a be nem fejezett olajvázlat „kiegészítéseként” a városnak adományozott. A festmény tanulmány-alakjait ábrázoló kartonlapok három ládában

⁴⁸ Sz N 1897. júl. 8.

érkeztek Párizsból.⁴⁹ A rajzok megfelelő összeillesztése és vászonra ragasztása után, közel olyan jelentős méretűvé (196×600 cm) alakult a szénvázlat, mint a kultúrpalotában levő terjedelmes Honfoglalás-kép.

Említettük, hogy a Honfoglalás nagy szénvázlatának megvásárlási terve nem váltott ki egyhangú helyeslést Szegeden a tanácsbeliek részéről. A kép megszerzését a közgyűlés tagságának mintegy háromnegyed része javasolta, a többiek viszont ellene szavaztak. E kettősség jól kifejeződött a szegedi képtár kultúrpalotában való megrendezésekor, amikor — többek közt — a Munkácsyné által ajándékba kapott szénrajz sorsa felett kellett döntenie. „Az egyik szegedi tanácsúr még a százforintos képrámát is sajnálta ettől a kartonra rajzolt hatalmas szénvázlattól, — mely szerinte — kirívna ama becses társaságból, ahol az a kitűnő Andrassy-kép is függeni fog. Össze kell tekeresebe göngyölni s aki tanulni akar róla valamit, az előkeresi azt majd a lomtárból is.”⁵⁰ Voltaképpen Szegeden is a Honfoglalás pozitív eszméiségét nem helyeslő sovíniszta történet szemlélet hallatta hangját, úgy, mint Budapesten, ahol nem akarták elhelyezni a Honfoglalást az eredetileg tervezett parlamenti ülésteremben. Viszont az ilyen szemléletet a népi erejű érdeklődés teljesen elsöpörte. A Tisza-parti város lakosságának, a Szeged-környéki tanyavilág múzeumba zárándokló parasztságának vasárnapjait, az Árpád honalapítását ábrázoló kép ismételt megtekintése tette igazán ünneppé.

Munkácsy és Szeged kapcsolatait továbbra is a helyi sajtóban tudjuk nyomon követni. Apró hírekben tájékozódhatunk a Honfoglalás részletfizetéseiről,⁵¹ vagy olyan gondokról, amelyek a nagyméretű festmény keretének csináltatásával voltak kapcsolatban.⁵² A milleniumi ünnepek fáradalmait pihenő századvégi csöndeséget csak az ilyen „kisügyek” zavarták meg. De a kilencszázas évek fordulója ismét országos, de ezúttal gyászos eseménnyel kezdődött. Munkácsy Mihály 1900. május 1-én elhunyt. Halála a hazai berkek álmos közönyét is felbolygatta. A szinte népi hőssé vált, legenda pályájú magyar festő tragikus elhunytá iránti közös fájdalom érzésben eggyé forrasztotta a nemzetet. Az általános részvétből, amellyel Munkácsyt eltemették, Szeged is kivette a részét. Rendkívüli tanácsülésben intézkedtek, hogyan rójják le a nagy halottat megillető kegyeletet.⁵³ A város közönsége nevében a tanácsi szervek, a Dugonics Társaság és a Szegedi Képzőművészeti Egyesület képviselői helyezték el koszorúikat Munkácsy budapesti ravatalán. Itthon pedig, a kultúrpalota előtt, fekete zászló lobogott és a temetés idején megkondukt a városháza harangja, hogy így is kifejezést nyerjen Szeged lakosságának a mester iránti gyásza.

Munkácsy halála óta — ahogy Szegeden mondani szokás — sok víz folyt le a Tiszán. Az eltelt évek alatt hosszabb-rövidebb cikkek idézték fel a művész itt tartózkodásának napjait és a Honfoglalás megszerzésének történetét. Ezek az írások, köztük Mikszáthé, azt bizonyítják, hogy Munkácsy emlékezete mind a mai napig élő maradt a szegedi nép körében. Erősítették e kapcsolatot olyan esetek is, mint egy-egy Munkácsy-festmény (Felszolgáló lány és A főpap c. alkotásainak) idekerü-

⁴⁹ Sz N 1898. szept. 8.

⁵⁰ Sz N 1899. márc. 3.

⁵¹ Itt kell megemlítenünk, hogy a Honfoglalás nagy szénvázlatának megvételi összegét, az 1895 novemberében tartott Szeged városi közgyűlés 25 000 Ft-ban állapította meg. Ezzel szemben a Szegedi Napló 1899. jan. 25-i számában a vásárlási összeg 21 000 Ft-ra csökkent, melyet a tanács három egyenlő részletben (7000 Ft) utalt ki Munkácsynak. Valószínűleg a képráma csináltatási költségét vonhatták le.

⁵² Sz H 1899. febr. 19.

⁵³ Sz H 1900. máj. 6.

lése,⁵⁴ de legfőként a lenyűgöző Honfoglalás pompás szín- és szénvázlatai. E nagyméretű műveit nemcsak a helybeli, de az ország más tájain élő emberek is megcsodálták és elismerték Munkácsy géniusának művészi teremtő erejét, a képen ábrázolt néptömegek történelemalakító jelentőségének kifejezését.

*

Bevezetőnkben jeleztük, hogy Munkácsy és Szegeddel kapcsolatos emlékező írásunkat, a nagy magyar festő születése 120. évfordulójának tiszteletére szántuk. Igyekeztünk feltárni Tisza-menti városunk és Munkácsy Mihály emberi-művészi vonatkozásait. Különös tekintettel figyeltük jelentős alkotásán, a Honfoglalás-on levő — dél-alföldi néphez kötődő — emberábrázolások eredetét. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy nem ez a tanulmány fűjja le először az eltelt félévszázad porát Munkácsy történelmi képéről, hanem az a tizenöt évvel ezelőtt létrehozott kiállítás, amelyet 1950 nyarán a szegedi múzeumban rendeztek meg. Nyilván nem vonunk le semmit felszabadulás utáni tárlataink egyik legkimagaslóbbikának, az 1952-ben rendezett és százezres tömegeket megmozgató Munkácsy-kiállításnak értékéből, ha azt állítjuk, hogy a Honfoglalás sok-sok év utáni „hivatalos felfedezése”, vagy ha tesszük, „művészetpolitikai rehabilitálása”, valójában nem a Múcsarnokban, hanem ezt megelőzően, két évvel, a Móra Ferenc Múzeumban történt. Munkácsy Mihály halálának 50. évfordulója alkalmából a szegedi múzeum egyik különtermében mutatták be a Honfoglalás nagy szín- és szénvázlatát, valamint azokat a felkutatott és első ízben nyilvánosságra kerülő studiumokat, melyeket a mester e művéhez készített. A sikeres tárlat nemcsak a Honfoglalás tartalmi és formai alakulásának nyomkövetésében segítette a nézőket, hanem az ott elhelyezett fényképek, újságcikkek és könyvek is a mű teljesebb megértését és élvezését szolgálták.⁵⁵

Befejezőül mi is elmondhatjuk, amit fél száz évvel ezelőtt az egyik helyi lap névtelen cikkírója érzelmetől fűtve vallott: „Az a vázlat, amely ma a kultúrpalotánk ékessége, sok tekintetben szebb, jobb az Országházba került nagy képnél, műtörténeti jelentősége pedig igazán páratlan. Bármennyire vergődésébe került is ez az alkotás Munkácsynak, bármennyire elősegítette is azt a szomorú katasztrófát, amely csodaszép Múzsáját örökre megölte: mégis drága és kedves marad e kép nekünk, mert hiszen ki tudná be a gyermeknek bűnül, hogy születése az anyja halálába került. Gazdagodhatik még a szegedi képtár számtalan műalkotással, ennél a képnél értékesebb kincset soha se találhat.”⁵⁶

Szelesi Zoltán

MUNKÁCSY „LANDNAHME” IN SZEGED

Mihály Munkácsy, dieser am Ende des vorigen Jahrhunderts in Paris lebende grosse ungarische Maler reiste im Oktober 1891 nach Ungarn, um zu seinem in Vorbereitung befindlichen neuen historischen Gemälde, „Landnahme” Studien zu verfertigen und Daten zu sammeln. Im Laufe seiner Rundreise im Lande suchte er auch Szeged auf. Munkácsy erwarb in der Stadt am Theissufer Eindrücke, die für ihn sowohl in menschlicher als auch in künstlerischer Hinsicht wertvoll waren.

⁵⁴ „Felszolgáló lány”. Olajfestmény, fa 55×36 cm. Jelzés: Jobbra lent: „Munkácsy”. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Vétel, 1900. — 4000 K. — Ltsz.: 50.683.1.

„A főpap”. Olajfestmény, vászon, fatáblára húzva. 67×32,5 cm. Jelzés: jobbra lent: „M”. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Adományozta: Brummer József, Párizs, 1911. — Ltsz.: 50.133.1.

⁵⁵ Képzőművészeti Kiállítás. 1950. Szeged, Múzeum. Katalógus. Bev.: Bényi László. Szöveg: Végyvári Lajos. — Athenaeum Ny. Bp. 6.

⁵⁶ Piktör: A mi képünk. (A Honfoglalás-vázlatok a kultúrpalotában.) — Sz N 1914. ápr. 12.

Er besichtigte die Funde aus der Landnahmezeit in der archäologischen Sammlung des Szegeder Museums, auch sammelte er sachliche Denkmäler von volkskundlicher Beziehung. Er hat hier das charakteristische landschaftliche Antlitz dieses Teiles des Alföld kennen gelernt, hat auch anthropologische Untersuchungen über die Volkstypen der Umgebung betrieben, aber er hat auch die Traditionen bewahrende Denkweise der süngarischen Hirten, Fischer und Bauern kennen lernen können. Wie kurz auch immer Munkácsys Studienreise in der Heimat — und innerhalb dieser sein Aufenthalt in Szeged — gewesen sein mag, es lässt sich doch behaupten, dass seine Erlebnisse von inspirativer, anfüllender Bedeutung auf ihn waren. Erheblich wurde er durch diese in der Lösung der Details des „Landnahme“ und in der endgültigen Ausbildung seines Gemäldes gefördert.

In unserem früher verfassten Aufsatz, der im Jahrbuch von 1957 des Móra Ferenc Museums erschienen ist, haben wir darauf schon hingewiesen, dass Munkácsys Theaterbesuch während seines Szegeder Aufenthaltes von kunsthistorischer Hinsicht besonders bedeutungsvoll war. Wir haben erwähnt, dass er in der Aufführung des hiesigen Theaterensembles das Volksstück „A sztrájk“ (‘der Streik’) von Ede Szigligeti und Sándor Balázs besichtigte, das von grosser Wirkung auf ihn war. Mit voller Gewissheit können wir behaupten, dass er nach vier Jahren, im Jahre 1895 sein Werk mit einem Thema aus der Arbeiterbewegung „Der Streik“ auf Antrieb dieses Theaterstückes malte. Von diesem wahrscheinlich scheinenden Gedanken ist auch Imre Katona ausgegangen, der sich in der Augustnummer von 1962 der Zeitschrift „Művészet“ auf analysierende Weise mit den Zusammenhängen der ungarischen Streikdarstellungen in bezug auf Genetik und Vergegenwärtigung befasste. Auf Grund des von uns veröffentlichten, aber bis dahin unbeachtet gelassenen Datums von grundlegender Erkenntnis hat er nachgewiesen, dass die Grundmotive der Entstehung von Munkácsys „Streik“ tatsächlich in dem Balázs-Szigligetischen Theaterstück, das der Künstler in Szeged gesehen hatte, zu suchen sind.

Mihály Munkácsy reiste nach einem Aufenthalt von einigen Tagen mit inspirierenden Eindrücken aus unserer Alföldstadt ab, und nach Beendigung seiner ungarländischen Studienreise kehrte er nach Paris zurück. In Neuilly liess er ein eigenes Atelier zum Malen des umfangreichen „Landnahme“ bauen. Zuerst fertigte er das Karton des Gemäldes — das später nach Szeged gelangte — eine Kohlezeichnungskomposition von gleichfalls beträchtlicher Grösse. Auf Grund dieses Werkes begann er die Ausführung seiner auf Leinwand gemalten Schöpfung, die er ringend mit seiner immer schwerer werdenden Krankheit im Frühjahr 1893 zum Abschluss brachte. Das fertige Gemälde wurde von ihm im Mai desselben Jahres im Pariser Salon vorgeführt. Seine Schöpfung wurde sowohl von der französischen als auch von der ungarländischen Kritik im allgemeinen schlecht aufgenommen. Mit seinem Gemälde war auch der Meister selbst unzufrieden: „... die richtige Lösung suchend fertigte er in seiner Ungeduld noch während der Ausstellung seines grossen Werkes jene Skizze, die in das Szegeder Museum gelangte“. Wenn wir sein Gemälde „Die Landnahme“ gründlicher studieren, so können wir feststellen, dass Munkácsy seine Vorstellungen auf seiner nach Szeged gekommenen grossen farbigen Skizze erfolgreicher verwirklichte, als auf seinem als endgültig gedachten im Parlament von Budapest befindlichen Gemälde.

János Reizner, Direktor der Szegeder Bibliothek und des Museums machte im Oktober 1895 den Vorschlag, dass die Stadt die grossangelegte Ölskizze von Munkácsys „Landnahme“ käuflich erwerben möge. Der Antrag wurde von dem Rat mit Beschluss angenommen und von der Kaufabsicht wurde der Meister benachrichtigt, der brieflich mitteilte, dass er geneigt ist, die ausgearbeitete Farbskizze des „Landnahme“ gegen den von der Stadt angebotenen Kaufpreis von 43.330/89 Kronen der Stadt zu überlassen. Der Geldwert des Kaufes war in provinzieller Relation ungewöhnlich hoch, so dass das beispielgebende Kunstmäzenatentum der Theisstadt mit vollem Recht die Anerkennung der Budapester Presse auslöste. Munkácsy konnte sein Vorhaben, die nach Szeged gelangte Skizze seines berühmten historischen Gemäldes ausgearbeitet zum Abschluss zu bringen, wegen seiner inzwischen aufgetretenen Krankheit und dann wegen seines Todes nicht mehr verwirklichen. Die Leitung der Stadt brachte doch die Entscheidung, dass sie geneigt sei, die Skizze auch unvollendet zu übernehmen und auch den ausbedungenen Kaufpreis nicht zu verkürzen. Dieser Beschluss wurde auch der Wittve des Künstlers mitgeteilt, die das Gemälde im Juni 1897 nach Szeged versenden liess. Das imposante Werk wurde in der Galerie des neuen Kulturpalastes der Stadt aufgestellt.

Seit Munkácsys Tod vor mehr als halbem Jahrhundert liessen mehrere kürzere und längere Aufsätze die Tage des Aufenthaltes des Künstlers in unserer Stadt und die Geschichte der Erwerbung des „Landnahme“ aufleben. Alle diese Schriften können uns bezeugen, dass die Erinnerung an Munkácsy im Kreise des Volkes von Szeged bis auf den heutigen Tag lebendig geblieben ist. Diese Beziehung wurde noch gestärkt durch Fälle, wie die Erwerbung je eines Munkácsy-Gemäldes, aber vor allem durch die prächtigen farbigen und Kohleskizzen des bestrickenden „Landnahme“. Diese umfangreichen Werke des Künstlers wurden nicht nur durch die Hiesigen, sondern auch durch Leute aus anderen Gegenden des Landes bewundert und die künstlerische Schaffenskraft des Munkácsyschen Genius anerkannt, desgleichen der Ausdruck der geschichtsbildenden Wichtigkeit der auf dem Gemälde dargestellten Volksmassen.

Diese Gedenkschrift über die Beziehungen Munkácsys und der Stadt Szeged sei von uns zu Ehren der 120 jährigen Wiederkehr der Geburt des grossen ungarischen Malers gewidmet. Wir trachteten die menschlich-künstlerischen Beziehungen Mihály Munkácsys zu unserer Stadt aufzudecken. Mit besonderem Interesse beobachteten wir die Herkunft jener an das Volk des Südalpföld sich knüpfenden Menschendarstellungen, die man auf seiner bedeutungsvollen Schöpfung „Landnahme“ schauen kann. Es soll aber bemerkt sein, dass nicht diese Studie den Staub des vergangenen halben Jahrhunderts von dem historischen Gemälde Munkácsys zuerst abgeblasen hat, sondern die vor 15 Jahren veranstaltete Ausstellung, die im Sommer 1950 in Szeged arrangiert wurde. Bei der 50. Wiederkehr von Mihály Munkácsys Tod wurde nicht nur die grosse Farbe- und Kohleskizze des „Landnahme“ in einem Sondersaal des Szegeder Museums vorgeführt, sondern auch jene aufgestöberten und bei erster Gelegenheit vor das Publikum gelangten Studien, die von dem Meister zu diesem Werk verfertigt worden waren. Diese gelungene Kunstaussstellung half den Zuschauern nicht nur die Spuren der inhaltlichen und formalen Ausbildung des „Landnahme“ zu verfolgen, sondern die dort ausgestellten Photographien, Zeitungsartikel und Bücher dienten auch zum volleren Verständnis und Geniessen des Werkes.

An den grossen „Landnahme“-Skizzen ergötzen sich auch heute viele einheimische und ausländische Kunstaussstellungbesucher in dem Szegeder Museum.

Zoltán Szelesi

A SZEGEDI EKLEKTIKA

A múlt század óta egyre fokozódó érdeklődéssel fordul az európai ember elmúlt korok művészetének emlékei felé. A barokk utáni európai művészet, a neoklasszicizmus az ókori görög és római szellemben fogant gondolati és kifejezési formák megismétlésére és aktuális tartalmakkal való megtöltésére törekedett. Törekvései közben mind szélesebb látószöggel és mind szélesebb körben terjesztette el a történelem iránti érdeklődést. A felnövő romantika a középkori művészet korszakai, főleg a gótika megismerésére ösztönzött, majd a század második felében, a széles skálában kibomló historizáló művészeti irányzatok idején közel kerül az európai ember az ókor, a középkor és az újkor szinte valamennyi művészeti stílusához, és az illető korok megértéséhez. Századunk elején — talán éppen a szecesszió szabadabb felfogásának eredményeként — a művészettörténeti érdeklődés végre pozitív formában öleli fel az eddig megvetett barokk kort is. A „modern” művészet térhódításával lehetetlennek tűnő szecesszióról is az elmúlt néhány évtized folyamán kezdett megváltozni a véleményünk, s a legutóbbi évek azok, amelyekben érdeklődésünk a múlt század második felének művészeti kifejezéseit is vizsgálja, s nem kizárólag azért, hogy többé-kevésbé alapos vizsgálatok után ismét teljes elítéléssel nyilatkozzék az eklektika koráról.

A magyarországi művészet története, különösen pedig ennek építészettörténeti része szempontjából különös fontosságú az eklektika korszaka. A magyar városok jelentős hányadának képét éppen e korszak alakította ki, s ebben a vonatkozásában a XIX. sz. második feléről alkotott nézeteink kiegészítésének szükségessége szorosan összefonódik a modern művészettörténeti irodalom újabb törekvéseivel. A múlt századdal foglalkozó korábbi irodalomban nem jelentkezett világosan az a tény, hogy a vizsgált század kultúrájának jelenségei éppenúgy folyamatos és következetes láncolatot képeznek, mint a régebbi korok stilisztikai jelenségeinek egymásutánja. A barokk után következő klasszicizmus feltűnését még magyarázta a régebbi művészettörténet, de a klasszicizmus és romantika, romantika és eklektika összefüggéseinek felderítésére már nem vállalkozott szívesen, mert e korszakok nemcsak formailag tűntek érdektelennek, hanem a vizsgáló korhoz időben, érzelmileg egyaránt túl közel estek. Alaposan gátolta a múlt század második felének felderítését az az elfogultság is, amely századunkban a „másolás” ellen irányul. A XX. sz. első harmadának embere, mert a művészeti formák újjáalkotásának, a múlttól elszakadásnak bűvöletében élt, nem akart különbséget tenni a múlt századi művészet egyes korszakainak „másolásai” között. Századunk második harmadának kezdetétől jelentősen finomodtak nézeteink a másolást, az utánérzést illetően. A mindenáron való újítások korának lehiggadásával fel kell ismernünk, hogy számtalan szál köti gondolkodásunkat, alkotásainkat a múlt századhoz. Friss rokonszenvvel fordítja a múlt század második felére érdeklődésünket felismerésünk, hogy a XX. sz. művé-

szetében nagy erővel ható romantikus vonások vannak, sőt, meglepetéssel kell tapasztalnunk, hogy — feltehetően a történelemtudomány eredményeinek kihatásaképpen — szinte „divatossá” vált a múlt század második fele.

Felébredt rokonszenvünkkel azonban nincsen arányban ismereteink mennyisége. Annak ellenére, hogy az eklektika sok alkotására kiterjesztett műemléki védelem már magától értetődő, az eklektikus építézet helyét nem látjuk megnyugtatóan kijelölve a XIX. sz. művészetének egészében.

A hiányok pótlására — természetesen más területek mellett — feltételenül szükséges a szegedi eklektika vizsgálatának megindítása. A magyarországi művészet-történet anyagában Szeged — Budapest múlt századvégi kiépítésével — szinte egyértelműen „az eklektika”, s a kettő közül feltételenül a szegedi a rokonszenvesebbnek mondható eklektika.

Nem célunk, hogy akár az egyetemes, akár a szegedi eklektika kérdéseiben csak részben is végleges megoldásokat adjunk, vagy teljes részletességű leírással szolgáljunk. De megkísérelünk az eddigi eredményeknek megfelelő, összefüggő képet adni úgy a szegedi eklektikáról, hogy kitűnjék kapcsolata a kor magyarországi és európai művészetével is.

I. A magyarországi eklektika

Tekintettel az adatszerű feldolgozások nagy hiányára, a magyarországi eklektika értékelését itt csak igen vázlatosan kísérelhetem meg. Mielőtt rátérnék jellemzőire, meg kell kissé néznünk azt az európai művészetet is, melynek része volt a kor magyar művészete. Rövid végkövetkeztésekben egyesítve a múlt századi művészet összefüggéseinek, az eklektika keletkezésének magyarzatait, az alábbiakat kell jelen tanulmány alapjaként lerögzítenem:

1. *Klasszicizmus-romantika-eklektika*

A XIX. sz. valóságának két nagy művészeti kifejeződési köre, a klasszicizmus és a romantizmus együttesen szolgáltatták a század művészetének további fejlődéséhez az alapokat. A klasszicizmus fegyelmezett archaizálása adta meg a század művészetében a pontosságra, körülhatároltságra való törekvést, s a klasszicizmus mélyítette el a történelem *valósága* iránti érdeklődést is. A klasszicizmus nagyon hamar beléütközik a saját maga által állított korlátokba — ugyanakkor képes igen maradandó konvenciók megalkotására is: mint például korunkig elható esztetikai elvei. A romantika történetiszemlélete eredetileg a klasszicizmuséval azonos, amennyiben a klasszikus ókor határain túl, de megegyező módszerekkel érdeklődik az első időkben. Érett korszakában inkább Novalis óhaja jellemző rá: „Die Welt ist kein Traum, aber sie soll und wird vielleicht einen werden...”

Az a váz, amelyre a század művészeti gondolkodása felépül, alapjában klasszicizáló ugyan, de attól egyre inkább eltér, amennyiben érdeklődésének tárgyát nemcsak megváltoztathatatlan, hanem szabadon átalakított formákban is érvényessé kívánja tenni korára nézve. A klasszicizmus és romantika világgépének egymást kiegészítő volta éppen majd az eklektika formájában létrejövő szintézisükben lesz teljesen nyilvánvaló.

2. *Szabad válogatás a gondolatokban és formákban*

Az eklektikára jellemző szabad formai válogatás kulcsát a romantikus elvagyakozásban találjuk. A romantika elvagyakozása egyaránt elvonatkoztat a való

élettől s az annak jelenségeiből összeállítható elméleti világréptől, s valahol a kettő között rendezkedik be. E kezdet után már csak az a parányi térség érdekli, amelyben a gondolat, a művészet úgy mozoghat, hogy egyik komplexumot sem érintheti. Ez a térség, éppen csekély értelme folytán, úgy tűnik a romantika művészetének, mintha végtelen, titokzatos lenne. Lényegtelen, hogy honnan s hová vágyakozott, a lényeges mozzanat csak maga az elvágyakozás volt. Elvágyakozások során megismert és megkívánt történeti karkifejeződések pedig nem maradnak zárt eszkézként átvehető állományok. Hiszen a válogatás alapját nem a reneszansz vagy a klasszicizmus átélésének tudományos hitelessége jelenti, hanem egy megnevezhetetlen vágyakozás a változatos, a rejtélyes, az elmúlt és távoli iránt a kezdetben, majd e vágy megszokása s üres gyakorlata a kései eklektika idején.

3. Az eklektika társadalma

Az európai s így a magyarországi eklektika építészetének formai alakulására a társadalom következő jellemzői hatnak közvetlenül: *Ünnepélyesség és formalitások*. Bármely történelmi korszak megszilárdult társadalmi rendszerét nézzük, észre kell vennünk, hogy megjelenik a kor egy állapotában a kor jellem-ideáljának kódexszerű megfogalmazása és az embereknek egymásról alkotható véleményeinek „normagyűjteménye”. Gondoljunk a lovagra, a humanistára, a condottiere-re, az udvari emberre, a barokk uralkodóra, arisztokratára, iparosra majd a preromantika földművesére, a reformerre, a szentszövetségi biedermeier polgárra, a forradalmárra stb., ezek az összefoglaló elnevezések nemcsak társadalmi jelenségeket, hanem már az illető korokban felismert normákat, pózokat is fednek. A XIX. században — a romantikus személyiség rövid egyeduralma után — az a magabiztos, ünnepélyes viselkedésmód gyökeresedett meg, amelynek összetevői a romantikus személyiség individualizmusa, a szentszövetségi Európa polgárának megbízhatósága, egyszerűsége, családi érzése; a klasszicizmustól örökölt formaszereket, s a győztes társadalmi osztály kényelmi igényei. A hatvanas évektől legáltalánosabb az ünnepélyesség és jelentős mértékű humortalanság, mely utóbbi a heves *realitás-hűséggel* a művészet-szemléletet szinte napjainkig hatóan elnyomoritotta. *A műveltség, mint a művészet alapja*. A művészet középponti szervezőjének szerepét — ami a klasszicista ókor— jelenkor kapcsolat, a romantikus elvágyakozás és forradalmi szándék volt a század első felében — az ötvenes évek végétől egyértelműen átveszi a polgárok társadalmának tömegizlése. A tömegizlés, mint művészeti principium a *műveltség* követelményében jut kifejezésre. Ebben van az eklektika művészetének egyik nagy belső ellentmondása. A művelődés mindenkori célja a világ megismerése. A XIX. sz. második felében pedig éppen a műveltség különös megjelenése a társadalom széles tömegeit akadályozza meg a megismerésben. E jelenséget úgy kell értenünk, hogy a művelődésnek az a része, amely a művészetre vonatkozik, a klasszicista-romantikus módszerek megrögződése miatt a múltra korlátozódik. A művészet témaválasztását; a művészeti megismerést nem az aktuális világ felé táruuló figyelem határozza meg, hanem az egyetemes történet lexikális anyaga.

4. Az eklektika: szintézis

Ha az eklektika jellemzőit végülis mint axiómát fogalmazzuk meg, az a következőképpen hangzik: az eklektikus művészet elméletében és formai állományában a XVIII. sz. harmadik harmadától párhuzamosan fejlődő művészeti világrépek eredője. A klasszicizmus méltóságteljes történetiségét és tudományos hitelesség-igényét a romantika szabad történelmi érdeklődésével és gátlástalan adaptációjával egyesítette.

A szükséges elméleti kitérés után lássuk a magyarországi eklektika alapvető jellemzőit.

5. *A magyar eklektika sokarcúsága*

A kiegyezést követő két évtized, de főként az 1880 utáni évek rendkívüli méretekben megindult magyar építkezése nemzetközi megoldásokat mutat. E megállapítás különösen Budapest építészetére vonatkozik; s oka idegen származású, iskolázottságú, vagy egyenesen idegenből meghívott építészek megbízása, majd az egyes építészeti divatok gyors feltűnése és feledésbe merülése. Nemzetközi megoldások alatt azt kell értenünk, hogy Magyarország nagyobb városaiban egyidőben megjelenik az inkább Ausztriára jellemző (s a német eklektikához tartozó) neo-reneszansz, a francia hatáson alapuló francia—németalföldi stílus (az iparművészetben kedvelt elnevezéssel hibásan sokszor „alt-deutsch”-nak is nevezték), majd a bécsi neo-barokk és neo-rokokó; aztán a neo-román és neo-gótika is. Ugyan Európa más nagyvárosaiban is némileg keverten jelentkeznek az eklektika helyileg köthető, „nemzeti” irányzatai, Magyarország esetében mégis különös kevertséggel kell számolnunk.

6. *Korai eklektikánk értéke, eredete*

A koraeklektika és több irányzatú későeklektika között egyrésről, a nagyvárosi monumentális és a kisvárosi, konzervatív eklektika között másrésről felismert különbségek Magyarországon jelentősek. Koraeklektikánk rokonszenves mivolta — különösen vidéken — abból fakad, hogy hosszú ideig szervesen átfedésben van a magyar építészettörténet klasszicizmusa, romantikája és korai eklektikus törekvése.

A provinciális magyar koraeklektika formai eszközeit közvetlenül a kései klasszicizmusból és a leegyszerűsített romantikából teremti meg. E megállapítás igazsága közvetlenül összehasonlításokkal ellenőrizhető, a szegedi korai eklektikából is találunk rá igazoló adatokat, amelyekre a megfelelő helyeken rá fogok mutatni. Éppen az eklektikának a romantikával való formai kapcsolata miatt szükséges a magyar romantikáról kissé bővebben megemlékeznünk.

A romantika korai megjelenésének felismerése, a preromantika művészetének ismerete ma már lehetetlenné teszi a romantikának konvencionális besorolását időben a klasszicizmus mögé.¹ A magyar romantika a felületes szemlélőnek mégis úgy tűnik, hogy rendhagyó módon csak a klasszicizmus után, s a szabadságharc leverése utáni helyzetből érthetően tűnik fel. Akkor, amikor Európa késői romantikus megnyilvánulásai már távol voltak a harmincas évek egészséges szellemétől. E látszatokra alapuló szemléletet megdönti azonban biztos tudomásunk arról, hogy amiként másutt Európában, úgy nálunk is komponense a romantizáló szemlélet az 1820 utáni irodalomnak, zenének, képzőművészetnek, sőt, az építészetnek is. Az európai romantika a század első felében egyaránt tartalmazza a nemzeti mozgalmak előre mutató szellemiségét és a szentimentális—romantikus passzívítást, szerelenséget, individualizmust. Ezzel szemben az 1850-es évek magyar romantikája egyértelműen pozitív történelmi szerepet tölt be, mert a jogos nemzeti ellenállás gondolata hívja életre, s tartja ébren egészen addig, amíg a kiegyezés utáni kapitalisztikus változás és a szellemi elzártság feloldódása el nem söpri. De a kisvárosi építészetben ezután is megmaradnak kompozíciós módszereinek és formai állományának hatóerői.

¹ A kérdésnek a további irodalom számára alapvető tárgyalását ld. Zádor Anna: Pollack Mihály, Budapest 1960. c. művének „Bevezetés”-ében.

II. A szegedi eklektika²

A Szeged történetébe az 1879. évi árvízzel kerülő erős cezura a város építészetét is két részre tagolja. Nemcsak a város szerkezetének megváltozása, az újonnan felépült lakóházaknak és középületeknek eklektikus összessége az, amely a régi Szege-

I. Dáni u. 1. sz., Korda—Dáni-ház (Vedres István)

² Az európai historizmus kronológiája a következő: klasszicizmus: (1770 (1800—1840)1850) romantika: (1770 k. (1830—1860) 1875), klasszicizáló koraeklektika: (1840 (1860—1875) 1885), több irányzatú (neo-reneszánsz, neo-román, neo-gót, neo-barokk): (1870 (1875—1890) 1910), lehangyatlott eklektika: 1890—1915.

A szegedi eklektika forrásaira vonatkozóan a következőket kell megjegyeznem. A Szegedi Állami Levéltár (SZÁL) tervtári anyaga jelentős segítséget jelentett munkámban. Azonban tudva, hogy Bálint S. és Nagy Z.—Papp—Börtsök munkájának megírása idejében ez nem volt teljes, abban reménykedtem, hogy most már számos akkor megoldhatatlan kérdésre fény derül. Sajnos reményem túlzott volt. A Szépítő Bizottmánynak, majd a Kir. Biztosságnak ugyanis korántsem nyújtották be valamennyi építkezés tervét, ill. ezek elkeveredtek az idők folyamán. A meglévő anyag sem használható minden vonatkozásban, mert 1880-ig a terveken az utcánév mellett a kataszteri telekszámot (a régi házsámozást) tüntették fel. E számokkal az esetek jelentős részében a mai házsám nem azonosítható, mert a város legkorábbi, meglévő telektérképe 1887-ből való, s már az 1883-as állapothoz képest is átszámozást tüntet fel.

det újjal cseréli fel. Az építkezések stílusa is más az eklektikán belül az árvíz előtt és az árvíz után. Noha az árvíz előtt működő építészek szerepe a katasztrófa után sem szűnik meg, hiszen tevékenységüket az újjáépítéskor is folytatják — munkájuk elvész a királyi biztosság építészének monumentális törekvésű, „modernebb” munkájában. A város rekonstrukciójának első éveiben felépült házak már az érett nemzetközi eklektika nyelvét honosítják meg, amelyben a víz előtti szegedi építészek nem voltak otthonosak, az 1885 utáni időkben pedig az eklektika minden tekintetben hanyatlásnak indult. E tanulmány kereteibe főként az 1860-tól 1879-ig terjedő két évtized alkotásait illeszttem be, fontosságuk és az árvíz választóvonalá miatt.

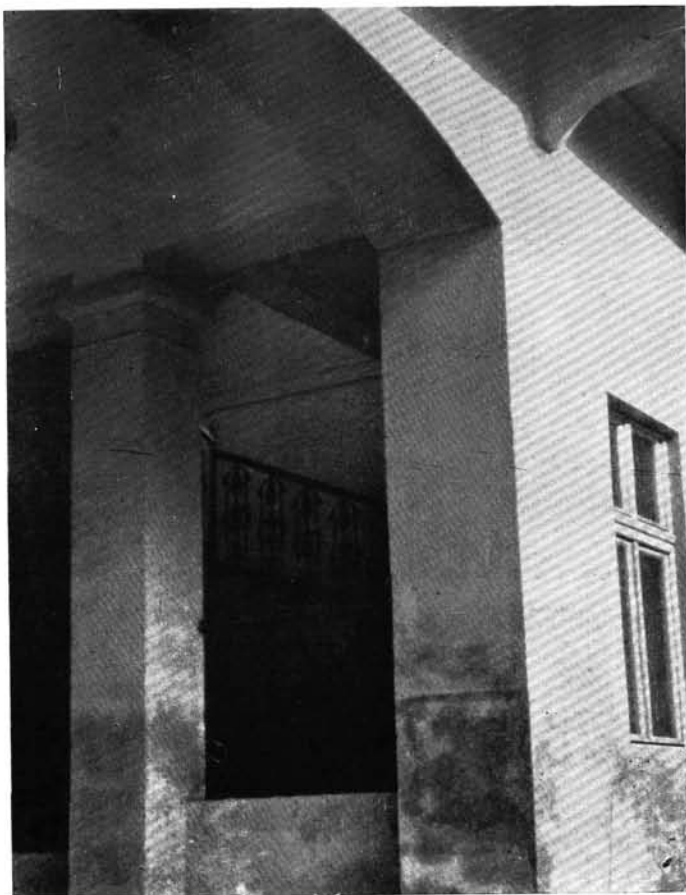
1. Az alapok

Szeged 1830 körül készült, Joó János féle vedutáján tekintélyes város terül el a Tisza mentén. Alszeged—Palánk—Felsőváros hármás középkori települése magasra emelkedő barokk tornyokkal, gazdagon beépített utcákkal jelenik meg e képen. Kirajzolódik a falusias, de sűrű alsóvárosi település, középpontjában a ferencesek templomával; a Szent Dömötör templom s a város szellemi centruma: az oskolák; tőlük nyugatra felnyílik a hatalmas Búzapiac; a Palánk magas beépítése a kései barokk és a reformkor polgári fellendülését mutatja. A Vár és a városháza közötti tér egyre kevésbé emlékeztet stratégiai célú pusztaságra: a budai országút irányában fejlődő Rókus kórházával s elegáns kis templomával pedig már-már egyenrangúnak tűnik a házakkal teliszúfoltnak látszó Felsővárossal. A Tiszán büszkén lobogó zászlajú hombár-hajók, gabonaszállító bögös vízijárművek horgonyoznak, a Szent Dömötör templommal egy vonalban pedig a tiszai vízimalmok. A különben szerény veduta nemcsak a tárgyi részleteket mutatja pontosan, visszaadja a reformkori Szeged szinte teljes, belső egészét is. Érezteti azt a serény tevékenységet, melynek révén Szeged 1879-ben már 5723 házzal bír, jelentős köz- és magánvagyonnal rendelkező város. A szegedi reformkor gazdasági fellendülését a Szegeden mindenkor legfontosabb fekvési adottságokban, a városnak és polgárainak nagykiterjedésű földbirtokaiban, bérleteiben, az ősidőktől gazdag állattenyésztésben, a Vedres István tevékenysége nyomán korszerűsödő gazdálkodási módszerekben, s nem utolsósorban a szegedi iparosok munkájában, kereskedésében kell, mint okozókban, feltételekben felfedeznünk.³ Mindezen tényezők együttes eredményeként s a régebbi alapokon Szeged városképi összetevőit tekintve Pozsony, Sopron, Eger, Buda, Pest, Pécs mögött közvetlenül, Veszprém, Szombathely, Miskolc, Debrecen mellett és előtt helyezkedik el a reformkorban.

XIX. századi építészetének alakulásában döntő tényező Vedres István művészeti munkássága. Az építészeti tevékenységének kezdeteit tekintve klasszicizáló-későbarokk, Fellneri nyomokon haladó Vedres (ld. 1799—1805-ben épült Tanácsházát) az 1810-es évektől kezdve az európai korai klasszicizmus leghaladóbb eszközeivel dolgozik. Ez időtől megépült alkotásai nemcsak korabeli városképi jelentőségük miatt működtek közre a későbbi szegedi városi lakóház szintmagasságainak, nyílásritmusának, iparművészeti felszerelésének normaalkotásában, stílusuknak magával ragadó dinamizmusa is képessé tette őket hagyomány-alkotásra. Vedres művészetének legfontosabb jellemzője az, hogy épületeinek homlokzatán a korabeli legjobb alkotások között is ritka tisztasággal tűnik fel az épület szerkezeti, tektonikai lényegének jelzése. A lebontott piarista iskola, és a Korda—Dáni palota homlokzatának lizénái és falpillérei, párkányai és szemöldökei az épület fizikai mivoltának lényegi statikai alapjait, a szerkezeti elemeknek s a bennük lezajló erőtérnek össze-

³ E helyen a szegedi ipar-, kereskedelem-, és gazdálkodástörténeti anyagot nem tárgyaljuk.

függését matematikai szigorúsággal és szobrászi kifejezőerővel mutatják meg. Ami Vedresnél a klasszicizáló építészet legnagyobbjaihoz fűző (s egy Ledoux szelleméig felérő) művészi képesség megvalósítása, az a későbbi szegedi építészetben már csak a plasztikai értékek kedvelése — mégis fontos a szegedi építészet szemléletmódjának folytonosságában. (1. kép)⁴

2. Somogyi u. 20. sz., Bagáry-ház,
lépcsőházi részlet (Hoffer Károly)

A Vedres-korszakot követő, 1830 utáni két évtizedben a polgári reformkor száraz, mérsékelt irányzatához, Hild pesti bérházainak stílusához közelednek a szegedi építkezések. A Kárász-palota (1845), Rieger-ház (1840 körül), Grün Orbán-ház (homlokzata 1840 körül), Peternelly-raktárház (1835 körül), Bábaház (1840 körül) alaprajzi megoldásai a klasszicizmus fejlett városi lakóházát mutatják, homlokza-

⁴ Pl. Maros-u. 32. sz., Zrínyi u. 5. sz., Maros u. 39/a., Lenin krt. 14. sz. stb., igen sokat hozhatunk fel példának a Béke, Jósika, Gogo! utca provinciális hangú építkezéseiből. Természetesen e továbbélés nemcsak és főként Vedresnek köszönhető.

ruk pedig azokat az országosan elterjedt egyszerű ablakkeretezéseket, szemöldök-, öv- és főpárkányokat, toszkán lizénákat, melyek feltehetően már ebben az időben átmennek az Alsóváros és Felsőváros, a környező falvak népi alapvetésű építkezéseinek formatárába. A népi építészetbe ekkor belekerülő klasszicizáló formák továbbélése egészen a század végéig kimutatható ma is álló házakon s a Szépművészeti Bizottmányhoz, majd a Királyi Biztosság Építészeti Osztályához benyújtott egyszerű pallérterveken.⁵

A középmagyar lakóháztípushoz tartozó, többévszázados fejlődés során kialakult háromszatátú pitvaros-konyhás, többnyire eresz nélküli szegedi városi parasztház a XIX. sz. folyamán alig változik. Úgy alaprajzi megoldását, mint homlokzati beosztását, funkcionális és díszítő elemeit tekintve nyugodtan állíthatjuk, hogy a század második felének városi parasztháza a korábbi típust őrízze meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a hetvenes évek, majd az árvíz utáni idők építési fellendülésében milyen fokozott szerepet kaptak az alsóvárosi és felsővárosi kőművesmesterek, pallérok, akik gondosan megőrizték a klasszicizmus elemeit, sőt az egyes elemek (párkányok, lizénafejezetek, stb.) rajzi mintáit s vakolatból való képzésüknek munkaszerszámaikat (párkányhúzó profil) is, az építészeti hagyomány képződésének fontos bizonyító anyagát kell felismernünk Szeged egyszerűbb építkezéseiben is.

A szabadságharc bukása utáni magyar helyzetkép sötét színei a kor Szegedjére is jellemzőek. A gazdálkodást nemcsak a szabadságharc erőikifejtése merítette ki, károsan befolyásolta a terror intézkedéseinek rosszindulata is, a város vezetésének elfogult korlátoltsága, de az állományok pusztulása, a termelők, birtokosok kényeszerű vagy önkéntes távozása is. A Bach-korszak ideje — az 1854-et követő néhány évben — némi fellendülést hozott. A város jövedelme 30 000 forint évi kamatértékű államkölcson, majd a Kistelek és Tápé fejében kapott 94 000 forint összegű tőke révén megnövekedett,⁶ és ily módon lehetővé vált a városfejlesztés munkájának folytatása is. Ebben az időben (1856) kezdődött meg a Vár és Tanácsház közötti, városképileg oly jelentős terület rendezése, fásítása.⁷ 1854-ben a szegedi magyar, német és szerb kereskedők újjászervezik a Lloyd-egyesületet, az annakidején még Széchenyi ösztönzésére alkotott kereskedelmi érdekszövetséget. A Szeged—Csongrádi Takarékpénztár, a tudatos kapitalizmus egyik első jele is a gazdasági fellendülést szolgálta. A még az előző évben (1857) megépített és a pest—szegedi vasútvonallal a délvidéki szállításokba kapcsolódó vasúti híd, valamint az ekkor igen élénk és nagyvolumenű szegedi búzapiac egyrészt a városi vagyon növekedése, másrészt a polgári gazdagodás révén szolgálta a terek és utcák rendezésének, magánépítkezéseknek, gyáralapításoknak folyamatát. Ekkor épült a rókusí csontlisztgyár, a Jordán- és a „Kiviteli”-gőzmalom.⁸ Tanulmányunk szempontjából különösen értékes az a városi szabályrendelet, amely az építkezésekkel kapcsolatos utcavonalkitűzési, anyaghasználati, szintmagassági, helységhelméleti, tűzbiztonsági, esztétikai stb. kérdésekben intézkedik.⁹ A rendelet a század eklektikus városépítészeti elveinek megjelenése, s a klasszicista városképzés elveinek következetes továbbéléséről tanúskodik. Az ötvenes évektől egyre sűrűbben hangzik fel az általános városrendezés igénye, olyanszerű átmeneti, racionalizmusra törekvő formákban, mint amilyeneket Bainville József

⁵ Ld. III. fej. Függelék.

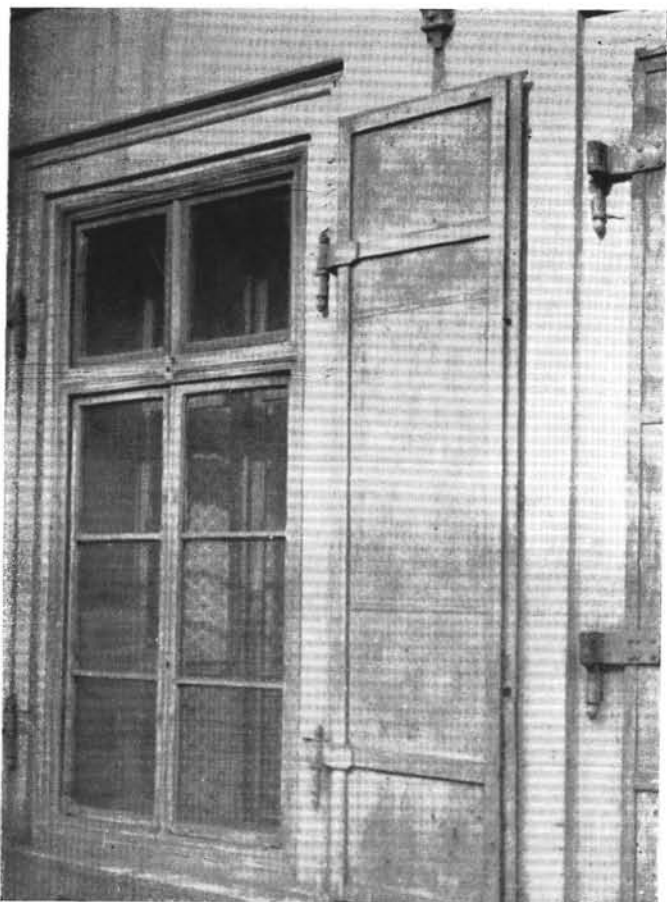
⁶ Reizner János: Szeged története, II. (A XVIII. sz. végétől az 1879. évi árvízig). Szeged, 1899. 202. és köv. old.

⁷ Reizner i. m. 202. old., Czimer Károly: A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829—1929). Szeged, 1929. 33. old.

⁸ Reizner i. m. 203. és köv. old.

⁹ Reizner i. m. 236. old.

1850-ben készült terve rögzít.¹⁰ Bainville terve sokban előképe a rekonstrukció terveinek¹¹ — amit könnyen érthetőnek találunk az azonos városrendezési adottságok és a kor városépítési elveinek alapján. Ezeknek az elveknek köszönhető, hogy nyilvános kertek is létesülnek a városban a romantikus Etelka-erdő, Vedres kulturált természetszeretete után immár főként szórakozási és higiéniai indokolással (Komló-kert, a rókusai „Hétpacsirta” kertje,¹² a felsővárosi „Kiskaszinó” kertje a „Kisséta”-utcában, a Szeged—Csongrádi Takarékpénztár kertje,¹³ a méreteiben legnagyobb újszegedi „Népkert”), amelyek közrejátszottak abban, hogy a barokk időkben kissé túlszűföldött város egészségesebb térszéméletet szerezzen.¹⁴

3. Kelemen u. 2. sz., Scheinberger-ház, földszinti részlet

¹⁰ Szeged helyzetterve — Situationsplan von Segedin. (1850). Walzel F. könyomata, Pest 1852.

¹¹ Nagy Zoltán—Papp Imre, munkatárs Bórtsök László: Szeged. Budapest, 1960. 98. old.

¹² Czimer i. m. 33. old.

¹³ Czimer i. m. 111. old.

¹⁴ A kertekről bővebben: Czimer i. m. 254. old.

Ezután, egészen a kiegyezésig ismét nehezebb gazdasági évek következtek. Az építkezések száma kisebb, jelentős erőket szüntet meg a rossz termés, a megnövekedett, nehéz árvízvédelmi munka. 1863—64—65 különösen nehéz évek. A szegedi iskolák szaporítására vonatkozó kérvényből a város kultúrhelyzete is igen sötét színekben tűnik elő. A kiegyezés ismét fellendülést hoz, az 1867-től a hetvenes évek közepéig tartó gazdagabb korszak alkotása a városi terek és utcák rendezése (1872—73-ban 27 utca és tér rendezése történt meg¹⁵), a fogyasztási adó megváltásából eredő jövedelemből épített városi Bérház és sok magánépítkezés. A reáliskola, az árvaház, a fásítások, a gyárak, malmok, a Klauzál- és Széchenyi-tér közötti tömb beépítése, országos terménykiállítás rendezése a kiegyezés utáni kapitalisztikus fellendülés szegedi eredményei városépítészeti, gazdasági, szociális, művészi téren, a jó országos átlagnak megfelelő színvonalon. Azonban az 1867-es árvíz után egyre növekvő súllyal nehezedik a városra az a tény, hogy az állandóan fokozódó kiadások, munkák sem elegendők a város árvízvédelmére. A kezdeményező és építőkedv, a kulturális alapítások terén érthető ellankadás nyilvánul meg, míg a megjósolt módon valóban be nem következik az 1879-es árvízkatasztrófa.

2. *A szegedi romantizmus és korai eklektika építészettörténeti képe*

A szegedi romantikában való könnyebb tájékozódás érdekében meg kell említenem, hogy már a század második és harmadik évtizedében feltűnnek az angol romantikával kapcsolatos művészeti jelenségek Magyarországon. Feltűnésük nem csak az egyébként annyira természetes belső fejlődésnek, a klasszicizmusból kibomló romantikus történetiségnek köszönhető — e belső fejlődés nyomai inkább irodalmunkra korlátozódnak. A romantika stílusjegyeinek beépülése építészetünkbe és iparművészetünkbe a külföld művészetével való kapcsolatokról ered. Angliát gyakran felkereső főuraink; az angol művészeti kiadványok népszerűsége egy szűkebb körben: az angolkisasszonyok tanítórendje stb. révén a magyar iparművészetben, kertépítésben, lakberendezésben, sőt, ezek feudális kisugárzásaképpen nyugatmagyarországi falvaink népi építészetében is szinte összefüggő romantikus stílusréteg figyelhető meg.¹⁶ E korai jelek talajába kerül később a nemzeti ellenállás gondolatában kiteljesedő magyar romantikának az az ága, amely jellegzetesen angolos megoldásokat mutat. Főként a XIV. századi angol gótika formaelemeit alkalmazza, valamely igen csekély mértékben módosított klasszicizáló homlokzati váz kitöltésére. Sopron századközepi építészetében számos ilyen alkotással találkozunk,¹⁷ Szegeden ritka tisztasággal vonultatja fel az említett formákat a Zsótér-kuria és a Mayer Ferdinánd számára épített ún. Feketeház. Az előbbi a hatvanas évek elején épült, s mesterét talán a jó képességű Kováts István szegedi építőmesterben is sejthetjük, noha az akkortájt már jelentős kulturális hatású Zsótér-család összekötései miatt pesti mesterre, vagy angol metszetek alapján készült, helyi adaptációjú tervre is gondolhatunk. Utóbbi 1857-ben épült, az igen tehetséges pesti Gerster Károly tervei után.

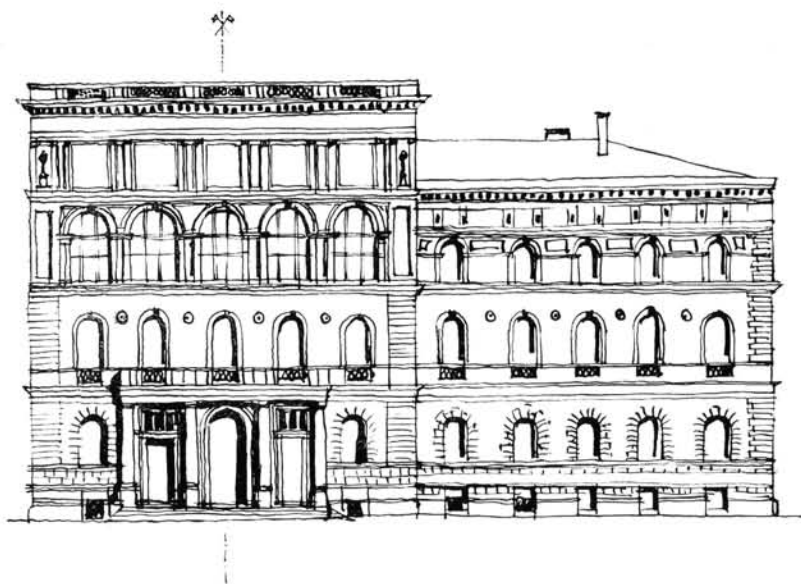
Fenti két épület a magyar romantikának azt az ágát képviseli, amely egészében véve leginkább egybeesik az európai romantikáról alkotott fogalmainkkal. „Stílus-tiszta” alkalmazkodása az átvett gótikus formákhoz világosan mutatja eredetét:

¹⁵ Reizner i. m. 259. old.

¹⁶ Így jelenik meg évszámmal is ellátott népi klasszicizáló házakon 1820—1830 között a Bala-tonfelvidék számos helyén a romantikus iparművészet több eleme.

¹⁷ Pl. Széchenyi-tér 19., Handler Ferdinánd (1856).

a XVIII.—XIX. századi Angliát. Stílus tisztasága nem csak a formai jegyeket illetően veendő figyelembe, hanem azért is, mert a kultúrtörténet komplex romantika-fogalmának építészeti megfelelője szinte kizárólagosan ez a formavilág: a romantika gondolköréhez eredetileg ez a középkor-kép adódott. Ahol e formavilágtól komolyabb eltérés látható, ott már a kultúrtörténeti kategória belső módosulását is fel kell ismernünk. Így értékelendő a magyar romantikus építészet második ága is,

4. Dugonics tér, Reáliskola (ma Közp. Egyetemi ép., Szkalniczky A.)

amely előfordulásának méreteiben az előbbi túlszárnyalja, s a szegedi romantika szempontjából is jelentősebb. E második romantikus építészettörténeti forma nem kapcsolódik már oly szorosan egyes stílusformákhoz — pl. angol vagy német gótikus elemekhez — hanem az előtte volt klasszicizmus elemeinek romantikus tehát kötetlenül komponáló módszerrel előállított módosításait vonultatja fel. Amíg tehát az előző ághoz példának idézett Zsótér-kúria nem szakad ugyan el egy régebbi homlokzati ritmusképlettől, de alaposan módosítja azt; addig ez a második ág egyenesen a régi ritmusképletet használja fel, s e klasszicizáló nyílásritmusban olyan formaelemeket alkalmaz, melyeknek romantikus eredete csak közelebbi megfigyelés során tűnik elő. A szegedi romantika zömében e stíluság emlékeiből áll, s felvonultatja szinte valamennyi lehetséges formáját. A klasszicizmusból való kiindulás első állomása a Dugonics-tér 3. sz. Vajda-ház, ahol a klasszicizáló formák romantikus módosítását az emeleti ablakszemöldök állókonzolja, kettős mélyítésű parapettükre, de leginkább a magas állókonzolos főpárkány jelzi. A konzolos ablakszemöldök előfordulása a klasszicizmusban — noha nem tartozik a leggyakoribb formák közé — megszokott,¹⁸ azonban a romantikus módosulás eltér a görög jón mintakép óta azonos volutába tékeredett akantusz-levéltől, hogy szabadon feldiszíthesse azt, mint

¹⁸ Ld. a berlini kései klasszicizmus (1840—60) pl. a Linien-Strasse-épületeit.

a szegedi Eisenstätter-ház emeleti ablakszemöldökeinél látható.¹⁹ Ugyancsak tágabb értelmezést nyer a parapet-mező, amelybe — visszaidézve a barokk tektonikus megfontolását; hogy e terület terheletlen, tehát ornamentálisan díszíthető — domborművű motívumok kerülnek. E díszítmények — mint az Eisenstätter-házon vagy a Kárász-u. 7. sz. háznál — moreszk-gótikus élményeket idéznek fel. Az állókonzolsoros csonka főpárkány a korábbi időkben nem terjedt el, feltűnése a klasszicizmus nyugalmaival és korrektségével szemben már a mély árnyékhatások, gazdagon plasztikus ritmusok előállításának romantikus igényét tükrözi. Amennyiben az ablakszemöldök konzolocskáit a történeti stílusok értelmében stílus tiszták voltak, a főpárkány konzoljai klasszikus előkép híján, protoreneszansz,²⁰ reneszansz és barokk megoldások alapján készültek már. Közeli romantikus rokonságukat a Zsótér-kúria párkányában és az Eisenstätter-házon is szereplő íves mérmű-sor góttizálásában kell keresnünk.

E második romantikus stíluscsoport határai nagyjából a Vajda-ház kötött megoldásaitól a Kárász-u. 9. sz. homlokzatképzésének szabadon modellált klasszicizmusáig terjednek. Lényegében az első két stíluscsoport mutációjának tekinthető a harmadik: alaprajzi, homlokzatkomponálási szempontból egyiktől sem különbözik; meghatározó részletformáit illetően pedig a kettő közötti átmenetnek tekinthető. A klasszicizmus elveihez való kötődését jelöli egyszerűsége; elhagyja úgy a kései klasszicizmusnak, mint az ebből keletkező romantizmusnak szemöldökeit, párkányait. Helyettük igen szűkszavúan mindössze egy-egy romantizáló eredetű díszítményt alkalmaz, amint a Hajnóczy-utca 1/b. sz. Balassa-ház emeleti ablakosorának szemöldökpárkányai mutatják. Az ablakszemöldökként alkalmazott, konzolokra támaszkodó kísérő pálcatag eredetileg angol gótikus elem, a kései decorated-style alkotása (pl. Warwick Castle), Ybl Miklós már 1845-ben alkalmazza a főtí templom tornyának 1., 2., 3. emeleti ablakainál, s később is szinte valamennyi romantikus tervénél.

A csoport stílusjegyei szemléletesen bizonyítják azoknak a kötöttségeknek erejét a század második felének építészetében, amelyek a különböző historizáló irányzatok egyidejűségével következnek be, s nagyfokú bizonytalanságot, bátortalanságot, óvatosságot idéznek elő. Ugyanakkor a harmadik csoport stilisztikai jegyeinek egyszerűsége, díszítő jellege a romantikus építészeti szemléletnek utolsó állomását is jelenti: amelyben az egyes tektonikai elemek ornamentalsé, stílusjelöléssé, mintegy az építmény hovatarozásának, szándékának címkéjévé lesznek. Ilyen értelemben kétségtelenül a tisztázatlan együttélésnek betudható dekadencia mérhető rajta. Azonban szerepében pozitív vonást is találhatunk. Ugyanis tovább őrizte a magyar városképekre jellemző nyugalom és homlokzati tisztaság követelményét a korai eklektika számára.

Noha szorosan véve szegedi példája nincs, tárgyalásunk értelmetlen lenne a magyar romantika legfontosabb csoportjának említése nélkül. Az európai építészettörténet romantikájának eredményeit korai észak-itáliai reneszansz formákkal és moreszk ornamentumokkal ötvöző romantikus irányvonal vezet a legtöretlenebbül az eklektika reneszansz érdeklődéséhez. Az európai eklektika építészetének megalkotói — így a magyar eklektika legnagyobb alakja, Ybl Miklós is — művészi pályájuk jelentős szakaszában foglalkoztak ennek az iránynak csiszolásával. A század első felének mesterei, Soane, Schinkel, majd Semper, Klenze alkotásai között már szép számmal ta-

¹⁹ Ennél is gyakoribb az angol gótikus perpendicular style hasábos konzoljának átvétele. Ilyen a Zsótér-kúria párkányának konzolsora.

²⁰ Siena, a Dóm főpárkányzata.

lálunk romantizáló-reneszansz-moreszk épületeket.²¹ Pollack Mihálynak 1840-ben a Josephinum épületéhez készített tervei is tartalmazták már ennek a stílusterék-
vésnek jeleit. Az irodájában kezdő Ybl első munkáiban teljes határozottsággal lép
elő az akkor Európaszerte növekvő irányzat; így az ikervári (Pollack Ágostonnal
közös tervezett) Batthyány-kastélyban, de még ez előtt a főteli templom—iskola—plé-
bánia együttesben is. A későbbiekben majd Feszl Vigadója képez e téren bizonyos
továbbhaladást, de a stílus alapelemeinek és szándékának legtisztább kifejeződése
a bécsi Ludwig Förster pesti, Dohány-utcai zsinagógája (1854—59).

5. Részlet a Kiss Dávid-ház homlokzatáról

Az európai korai eklektika formai elemeinek, stílusjegyeinek közvetlen kifej-
lődése éppen ezzel a romantikus irányzattal hozható a legszorosabb kapcsolatba.
Nagyjából megfelelően az európai, főként osztrák és német fejlődési folyamatnak, de

²¹ Soane egy vázlatja: „templomok különböző stílusokban” (Zádor Anna id. műve, 9. kép);
Schinkel: Bauakademie, Berlin; Semper: Zsinagóga Drezdában. Vagy tiszta román eklektika:
Voit: Neue Pinakothek, München.

sokszor annak elébe is vágva, Ybl Miklós művészi pályája a főteli templomtól, tehát 1845-től szemléletesen mutatja a stílus kiforrását. Főbb állomásai az Unger-ház (1851—52), a Nemzeti Lovarda (1857—58), majd a már „reneszansz”-nak aposztrofált Budai Takarékpénztár (1860), a Geist- és a Ganz-ház (1863—64), a régi képviselőház s környezetében a Festetich György-, Károlyi Alajos-paloták (1865, ill. 1862, 1863—64), a Ganz-mauzóleum a Kerepesi temetőben (1868) és a margit-szigeti Margit-fürdő (1869).²²

Ybl művészetének fejlődése természetesen a legmagasabb európai színvonalat, s mondhatnók a stílus *megalkotásának* folyamatát jelenti, s hatását — bármennyire nagy is egyébként Ybl hatása, tekintélye akkor — nem tudjuk kimutatni közvetlenül, egyidőben az egész magyarországi építészetben. Azok az évszámok, amelyeket Ybl első tudatosan neoreneszansz ihletésű alkotásaival összeköthetünk (1860 s köv. évek), a magyar építkezések átlagának szempontjából még a fent ismertetett három romantikus stíluscsoport érett éveit. Erejük teljében dolgoznak a romantika mesterei, Feszli, Gerster, Mátyás Hugó, Wieser Ferenc, Kassalik Ferenc, Kauser — vagy Szegeden Hoffer, Heszlényi, Kovács István stb. Ugyanakkor, amikor ezek az építések a kiegészítés körüli időkben fel-fellendülő polgári lakóházépítkezések megtervezése során a nemzet művészeti hangulatának engedve, kénytelenek voltak ragaszkodni a romantika elsődleges formáihoz, s legfeljebb a romantikán belüli stílushiggadás útjára léphettek, addig Ybl állandó kapcsolatban áll az európai építészet egészének kérdéseivel, s módjában van egy-egy nagyobb jelentőségű, stílusfordulót jelentő építkezés előtt külföldi tanulmányutat is tenni. Arról nem is beszélve, hogy Ybl megbízói korántsem annyira megkötött szemléletűek, mint kisebb pályatársaié.

A romantikán belüli, szinte észrevétlen eklektizálódási folyamat szegedi emlékeken keresztül is bemutatható. E változást nyugodtan nevezhetjük észrevétlennek, hiszen ha csak a műemléki táblák szövegét nézzük az illető esetekben, már kitűnik, meghatározásuk bizonytalan, hol mint romantikus, hol mint eklektikus emlékek szerepelnek. És folyamatnak, nem pedig fejlődésnek kell neveznünk, tekintettel arra, hogy valamilyen pontosan leírható, megnevezhető végeredményig nem jutott el a fővárosi kifejelett eklektikus stílus időközbeni térhódítása miatt.

A stilisztikai változás, ahogyan — főként a „második csoport”-beli — romantikából eklektizáló építészet lesz, valójában nem egyéb, mint fokozatos egyszerűsítés és egyes elemek kicserélése. A klasszicizmustól örökölt egyszerű alaprajzi és tömegképzési megoldásokban változás nem jelentkezik, a homlokzatok ritmizálásában is — szemben a gazdagabb, angolos romantikus alkotások bonyolult képleteivel — feltűnő higgadság uralkodik. A városi lakóház megjelenítésében az a funkcionális logika érvényesül, amelyet a magyar barokk polgári lakóházon tanulmányozhatunk: a kapu, az ablaknyílások, a rizalittengelyek elhelyezésében az alaprajz tartalma érvényesül, nem pedig valamely kastélyépítészeti megoldás erőszakolása, mint a nagyromantikában annyiszor; vagy nem egy palotahomlokzatnak adaptálása bérházra, mint a későbbi eklektikában majd.

A nagy egész egyszerűsödése mellett a homlokzat egyes elemei is jelentősen leegyszerűsödnek. Eltűnik a gazdag állókonzolos főpárkány, erőteljes ritmikájával; az ívsoros fő- és övpárkányok; az ablakkeretések profiljai sematizálódnak (3. kép, Scheinberger-ház földszinti ablaka), megfogynak, majd teljesen eltűnnek a mérművek, a moreszk parapetbetétek, aztán valamennyi ornamentum, hogy helyüket átvegyék a tükrös mélyítésű, bizonytalan eredetű lizénák és párkányfrizek, az egy-

²² Ybl Ervin: Ybl Miklós. Budapest, 1956.

szerű prizmás-hasábos konzolokra támaszkodó szerényen s mindinkább klasszikusan profilált ablakzemöldökök, parapettükrök, a vakolatba karcolt kváderezések.

A folyamat természetesen nem egyéb, mint a romantika szellemétől való elfordulásnak óvatos, a művészi középpontok aktivitásától távoleső megvalósulása. Előjelének megállapítása nehéz feladat. A neoreneszansz vele egyidejű kialakulására

6. Klauzál tér, részlet a Kereskedelmi és Iparbank és az „új Zsótér-ház” homlokzatáról

jellemző erős forrongáshoz, elvi harchoz és heves kereséshez képest fáradt, szegényes és dekadens. Egy nagyon szerény formai állományon belül játszódik le, alig ismer valamivel többet annál, mint amit már a kései klasszicizmus ismert. Jellemzi az is, hogy az esetek nagy többségében idősebb romantikus mesterek alkotása, akik ugyan megérték a nagy eklektikus forrongást, meg is értették annak szükségszerűségét — mégsem tehettek eleget teljesen kívánságainak.

Ilyenképpen tehát hanyatlónak, záró fázisnak kell tekintenünk. Azonban értékeléséhez az is szorosan hozzátartozik, hogy nem csak a nagyművészet tudatos romantika-eklektika folyamata képez elvi és stílári egységet klasszicizmustól a neo-

reneszanszig; a provinciális kisépítéssel vele elvileg, kultúrtörténetileg összefüggve csak formailag jelentősen különbözve *ugyanazt* az utat járta. Egyúttal azt is bemutatva, hogy a stíluskészlet egészen csekély módosításával hogyan gazdálkodik stílusfordulók esetében a provinciális művészet.

Az általános érvényű megállapítások után nézzük meg közelebbről a legkorábbi szegedi eklektika emlékeit.

3. A szegedi korai eklektika emlékanyaga

A Feketeház²³ építésének évével, tehát 1857-tel megkezdődő szegedi építészeti romanticizmus alkotásai, építőiket tekintve, szoros összefüggésben állanak a későbbi eklektizáló folyamattal. Kováts István, Hoffer Károly, Heszler (Heszlényi) József, Árleth Ferenc, Bainville József tevékenységének jelentős része a század ötvenes-hatvanas éveit jellemző, egyszerűbb formanyelvű mérsékelt romantikus építészethez kapcsolódik. A korabeli Szeged kulturális életében is komoly szerepet vivő Kováts István építőmester munkásságára kezdeti nagy hatással a Feketeház volt, melynek kivitelezője. Ugyan mint kőműveslegény a negyvenes években vándorútja során Bécsben, Berlinben és Münchenben is megfordult,²⁴ ezeknek az utaknak valószínű romantikus élményeit nem tudjuk közvetlenül kimutatni. A Gerster-féle épület angol romantikájának hatása nyilvánul meg, nemannyira a kompozícióban, mint inkább a részletképzésben, a ma már jellegtelenné torzított Lemle-ház (Dóm tér 3. sz.)²⁵ és a Törökfej-ház (Kossuth Lajos sugárút 17. sz.) esetében. Neki tulajdoníthatjuk a Somogyi u. 11. sz. Mészáros-ház akkor Pacher W. Rudolf számára készített, a már az eklektizálódó folyamat kezdetéhez illően egyszerűsített tervét (1860).²⁶ Részletképzési hasonlóságok alapján hihetőleg köze van a Scheinberger-ház (Kelemen u. 2. sz.) terveihez, valamint a már erősen eklektizáló Kálvária u. (ma Tolbuhin sugárút) 12. sz. házhoz is. Itt a nyílásokat a könyöklőpárkányról emelkedő, szabadon alakított fejezetekkel ellátott féloszlopocskák s azokra ültetett, egyéni képzésű szemöldökök keretezik. A ritkakonzolos párkányzat fölött pedig a középrizalitban hármastagolású, bábos ill. tömör attika helyezkedik el.²⁷ Szerepe az eklektizáló irányzat szempontjából azonban korántsem jelentős. Ezt bizonyítja az ugyancsak neki tulajdonítható Rainer-ház, amely igen későn, 1873-ban épült és a Feketeház angol gótikus elemeit — ugyan egyszerűsített formában, ívek nélküli, armirozott rizalitokkal ellátott homlokzaton — de romantikus szellemben ismétli meg.²⁸

Tevékenységének kezdetétől (Szegeden kimutatható 1856-tól) egészen utolsó ismert épületéig (Czinner Fáni háza, 1885) a romantika legszerényebb, éppen ezért az eklektizáló átértékelésre legalkalmasabb eszközeivel dolgozik Hoffer Károly. Az építészeti jelentéktelenebb rendező pályaudvar²⁹ után ő építi a már említ-

²³ Érdekes megemlíteni, hogy az építető Mayer Ferdinánd leányát Ybl Miklós fia vette feleségül. (Czimer i. m. 205. old.)

²⁴ Kováts István: Egy szegedi ön-életírása. Kézirat a Szegedi Somogyi Könyvtárban; valamint Czimer i. m. 203. old., Bálint S. és Nagy Z. id. művei ezek nyomán. (Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest, 1959.)

²⁵ Bálint S. i. m. 105. old.

²⁶ Czimer i. m. 203., Bálint S. i. m. 105. old.

²⁷ Nagy Z. i. m. 264. old. 189. kép (műemlékjellegű).

²⁸ A Tükör u. 15., Kazinczy utcára néző homlokzatú ház tervei 7616.1873 sz. alatt a SZÁL tervtárban, aláírás nélkül. Az árvíz valószínűleg megkímélte, helyén azonban ma a kiskörút legészakibb szakaszának úttestje van.

²⁹ Heszler (Heszlényi) Józseffel közösen. Bálint S. i. m. 105. old.

tett Eisenstätter-házat (1870). A felsővárosi „Kiskaszinó” épületét is neki tulajdonítja Bálint Sándor.³⁰ A századunkban lebontott, Kistisza és Kisséta utcák közötti tömbben állott épület Hoffer stílusában kissé szokatlan motívumokat vonultat fel. Hoffer az angol gótika ismeretének nyomán kialakult, főként egyenes záródású nyílászerekkel, mérműves párkányokkal, attikafalak, lizénák nélkül, a párkányok

7. A Juhász Gyula u. részlete a Clarisseummal

fríztagját tárcsás mélyítéssel ellátva szeretett tervezni. Az önmagában nagyon érdekes 11 tengelyes homlokzatú felsővárosi épület attikával kiemelt, 2—1—2 tengelyes középrizalittal, saroklizénákkal s félköríves tükörrel megemelt ablakai fölött egyenes szemöldökkel épült. Ez utóbbi klasszicizáló motívum is átment ugyanis a romantikába (Pán Józsefnél, ifj. Zitterbarthnál, Yblnél is gyakori), majd a korai eklektikába, mint a „Kiskaszinó” is mutatja. Hogy Hoffer tervezte volna, annak ellene mond akkori munkáinak elűtő modora — de mellette szól az a tény, hogy munkássága stilisztikai következetességét illetően mégis egyenetlennek mondható. Az árvíz előtti tervei között az Eisenstätter-ház, a stíluskritikai érvek alapján ugyan csak neki tulajdonítható Várnay-ház (Kárász u. 9. sz., 1870) romantikája mellett már megjelenik a Bagáry-ház (v. Hoffer-ház, Somogyi-u. 20. sz., 1870 k.) eklektizáló hangja is; az árvíz után ismét visszatér a korábbi romantikus irányzathoz.³¹

A Bagáry-háznál érdemes kissé hosszabban időznünk. A klasszicizmus-romantika-korai eklektika egy épületen belüli harmonikus ötvöződésének kitűnő példája. A Zrínyi—Somogyi—Toldy utcákra három homlokzattal tekintő, négyszögű klasszicizáló udvart körülzáró épület mintaszerű utcaképe-komponáltsága nemesen

³⁰ I. m. 105. old.

³¹ Hoffer árvíz utáni romantikus háza: Gerle Antal háza, Kiskörút 344. sz. (ma Lenin krt. 71, emeletrépitéssel eltorzítva — 1880—81-ből). Itt is a Bagáry-ház földszinti ablakmegoldása szerepel. (SZÁL. 19709.1881 sz. terv). Czinner Fáni háza, Feketesas u. 345. sz. (Gutenberg u. 8. sz. 1885-ből, SZÁL. 22312.1885 sz. terv). Hoffer stílusához közel áll s valószínűleg még az árvíz előtt épült a Kálvária utca, mai Tolbuhin sugárút 8. sz. ház, melynek romantikus ivoros párkányát toszkán lizénák hordják; valamint a még árvíz előtti Zrínyi utca 3. sz. emeletes lakóház.

ritmizált, enyhe sarokrizalitokkal ellátott homlokzatainak köszönhető. Ezek a földszint mélyített tükörbe helyezett ablakaival, a kapu lapos szegmensívével, a sarkok tükörmélyítéses, párkánygolyvázással záródó lizénáival, a főpárkány tárcsás tükörmélyítéseivel³² még a romantikát idézik, de a kiemelt falsávba helyezett, kis konzolok során ülő egyenes szemöldökpárkánnyal ellátott emeleti rizalitablakok,³³ a homlokzatok finom bekarcolt kváderezése és a szintek közötti kéttagú lapos párkány már az indirekt korai eklektika eredményeit idézik. De eltekintve az egyes stilisztikai jegyek sokszor árnyalatnyi érveitől, melyek révén hol inkább a romantika, hol inkább az eklektika körébe kell sorolnunk őket, maga az épület elemeinek együttese, összhatása az, amely — különösen ha a szemközti Feketeházzal hasonlítjuk össze — egy újabb művészi felfogás érlelődését jelzi. Ha szerényebb eszközökkel is. (2. kép).

Mint már említettem, Hoffer pályája stilisztikai szempontból egyenetlen. A ma pontosan ismert adatok szerint sok romantizáló terv között egy határozottabban is eklektizáló tervet készít még az árvíz után Lábdí Antal számára³⁴ (I. Feketesas utca 320. sz.) 1880-ban. Itt a Bagáry-házhoz hasonló finom tagozatok között az ablakok fölött állókonzolokra helyezett háromszögű és szegmensívű timpanon-szemöldökök vannak.

De a Hoffer-féle tapogatózó, nagyonis indirekt eklektizáló építészettel egyidejűleg, a Bagáry-ház építése körüli években jelentősebb tervek kivitelezéséhez is hozzákezdenek Szegeden.

4. A szegedi eklektika második korszaka

1870-től — amikor a Bérház épülete a Széchenyi-téren³⁵ felépült — nemcsak lezártnak kell tekintenünk Szegeden a romantikus építészet korszakát, hanem az előző fejezetben tárgyalt indirekt eklektika kifejlődésében is választóvonalal kell számolnunk. A pesti Wegman Gyula és Scherrer Adolf terveinek alapján megépült városi Bérház most már közvetlenül, érettebb formában telepíti be Szegedre az újszerű izlésre valló formákat. Az épület toszkán pilaszterekkel tagolt földszintje, rusztikás armírozású emeletei, szerényen keretezett klasszicizáló ablakai, a rizaliton belül is ikerablakkal hangsúlyozott középtengelye révén, lapos tetőszékével és a középrizalit hangsúlyos attikájával még a klasszicizmussal szorosan rokon eklektika világát idézi. Homlokzatának elemei nem árulkodnak a reneszansz olyan mélységű tanulmányozásáról, mint amilyen ekkor már Európaszerte megnyilvánult. Formái nem is nevezhetőek szorosan ve.t eklektikusoknak, hiszen a kései klasszicizmusnak (főként német és osztrák) alkotásaiban mind fellelhetők. Berlinben egész utcasorok kései klasszicista építésze így fest (Sophien-, Linien-, Grosse Hamburgerstrasse) az 1840—65 közötti években. Mégis, a szegedi romantikából egyszerűsítések során, kevés valóságos formai élményből alakulató indirekt eklektikához képest egészen újszerű művészetet képviselt a Bérház. A városnak ez a nagyjelentőségű építkezése nemcsak az ezekben az években lendületet kapott városrendezési és fejlesztési munkálatok első, irányt mutató cselekedete, hanem a további magánépítkezések stílusára nézve is elhatározó erejű.

³² A venetói kései gótika kedvelt párkány- és lizénamotívumának a historizmusban gyakori átvétele.

³³ Az ablakszemöldök hasonló megoldásával találkozunk a Hild féle „régí Hungária Szálló” épületén (Oskola u. 20. sz.) Az épület a legkésőbbi klasszicista épületek egyike Magyarországon. A vértelen klasszicista homlokzaton az ablakszemöldök szervesen lebeg a nyílás fölött.

³⁴ SZÁL. 18875.1881. sz. terv.

³⁵ A térnek 1860. máj. 15. óta ez a neve, ugyancsak ettől az időtől nevezik a Szt. György u. belső szakaszát Dugonics utcának. (Czimer i. m. 97. old.)

Wegman és Scherrer nem tartoztak koruk jelentősebb építészei közé. Finom konzervatívizmussal megtervezett épületük éppen csak kedvező nyitánya annak a most már sokkal fejlettebb alkotásokat felvonultató sorozatnak, melyet az ugyan-csak meghívott építészek tervei alapján megépített reáliskola, Kiss Dávid-ház, Aigner- és Zsótér-házak, Kereskedelmi és Iparibank-épület jelentenek. Az árvíz előtti szegedi építészeti eklektika második fázisának egyre erősebben kirajzolódó vonalát közvetlenül ezek az építkezések, s közvetve a belőlük táplálkozó s hatásukat a régebbi eklektizáló alapokba olvasztó egyszerűbb lakóházépítkezések mutatják.

8. Juhász Gyula u. 22. (jellegzetes utcakép a hatvanas évek végéről)

A „nemzeti polgári iskola” néven 1846-ban megnyílt szegedi reáliskola a hatvanas évekre annyira felfejlődött, hogy önálló s a nagyobb igényeket is kielégíteni képes épületének megalkotására kellett gondolni.³⁶ 1870 februárjában az építkezés céljára a Klauzál és Széchenyi terek között később kialakult telektömb egy részét jelölték ki. Modern kapitalisztikus gondolkodásmódról téve tanúságot, a városi közgyűlés az iskolaépület földszintjére bolthelyiségeket tervezett. Nem sokkal később, szemben a korábbi elhatározással a Búza tér keleti végét jelölték ki és felkérték „Diescher építészt”³⁷ a tervek elkészítésére. Diescher nevű építészt kettőt ismerünk a század második feléből. Diescher Antal 1865-ben a Sándor utcai régi képviselőház építésének szereplője, Szkalniczkyt, Yblt és őt kéri fel tervek készítésére. Mint tudjuk, a zártkörű pályázatot Ybl nyeri meg. Dieschernek 400 frt. jutalomdíjat szavaznak meg, s a nagysürgősségű építkezés tervezéséhez meghívottakból építészbizottság alakulván, a kivitelezéskor közreműködését igénybe veszik.³⁸

³⁶ A reáliskola történetére, így építésére nézve is: Reizner János: Szeged története III. (Egyházak és hitfelekezetek, . . .) Szeged 1900. 325—333. old.

³⁷ Reizner i. m. 329. old., hibásan Discher-nek írja.

³⁸ Ybl Ervin i. m. 159. old.

Diescher József építőmester a Feszli-féle pesti Vigadó, az Akadémia, az Akadémia Bérházának építőmestere, majd 1867-ben a lipótvárosi templom, ma Szent István bazilika kupolaépítésénél egy szakértő-bizottság tagja volt.³⁹ A bécsi parlament 1864-ben meghívásos alapon lebonyolítandó tervpályázatához a magyar helytartótanácsból is kértek információkat. Ez többek között Yblt, Szkalniczyt és Dieschert ajánlja, de Diescher Józsefnél hozzá teszi, hogy: „... ügyes építész, bár inkább vállalkozó...”⁴⁰ A két Diescher közül Antal megbízása valószínűbb a szegedi reáliskola tervezésével, tekintettel arra, hogy a régi képviselőház építkezése során a reáliskolával foglalkozó Eötvös figyelmét felhívhatta magára — bár a sokkal tekintélyesebb Diescher József megbízása sem lehet valószínűtlen. A reáliskola további építéstörténetében egyébként sem lényeges e kérdés, csak annyiban volt említésre méltó, amennyiben a szegediek igényességére vetett fényt. Ugyanis Eötvös József 1871. febr. 2.-án meghalt, s a várostól egyszer már megsüregtetett tervek Szegedre nem érkezhettek meg. Helyettük a közoktatásügyi minisztérium 1871. július 11-i leírata arról értesíti a várost, hogy a tervezéssel Szkalniczy Antalt bízta meg.⁴¹ A tervek elkészülvén, a kellő anyagi fedezet birtokában Árleth Ferenc szegedi vállalkozó⁴² 1872. április 8-án megkezdte a munkát, s még ez év november 23.-ra az épület el is készült.

Szkalniczy Antal személyében a század második felének jelentős építésze képződött el a reáliskola terveit. Az eklektikus építészet klasszikusabb, hidegebb szellemű ágának művelője volt Szkalniczy. 1850-től 1860-ig tartózkodott franciaországi és angliai tanulmányúton⁴³ s ennek megfelelően hazatérése után első tervével (debreceni színházépület, 1861–65) romantikus ihletettségről számol be. De nem sokkal ez után, remek alkalmazkodóképességéről adva tanúságot, a Tudományos Akadémia épületének pályázatán már szigorú, klasszicizáló jellegű neoreneszánsz tervvel szerepel. (1861, a pályázaton nem meghívásra, hanem önszántából vesz részt.)⁴⁴ Ezek voltak azok az évek, — 1855–65 között — amikor a reneszánsz felé hajló művészetben mellékvonalként, de széles körben és nagy hatással egy hellenizáló áramlat keletkezett. Az áramlat eredetét nem nehéz felfedeznünk a kései német és francia klasszicizmusnak romantikát át- és túlélő hagyományában, vagy a romantikával szembeszegülő, realista történeties alapú művészeti mozgalomban, melynek kötődését a kor polgári szemléletéhez már az 1./3. fejezetben említettem. A két indíték egybefonódásából keletkezik a század második felének akadémizmusa.

Az akadémizmus a polgári művészetszemléletnek a romantikus történeti érdeklődéstől indított, de szűkös realizmusához aztán tűzön-vízen át ragaszkodó hivatalos irányzata. Európának szinte valamennyi művészeti központjára jellemző ebben az időben. Visszahúzó szerepe leginkább a festészet és szobrászat kényszerítő befolyásolásában van, de kiterjed az építészet területére is. A képzőművészet terén nemcsak a fejlődést bénítja meg hosszú idők, de (Alma-Tadema Delaroche, Ary Scheffer, Laurens, Piloty, Makart, von Werner, Benczur stb. tevékenységének nyomán) a legközvetlenebb alapokat teremti meg a művészeti giccshez, s nagyban

³⁹ Ybl Ervin i. m. 34., 42., 131. és 133. old.

⁴⁰ OL 5391/1864 eln. X. csomag. Diescher J. tervezi egyébként a monumentális, de kissé érdektelen romantikus Luther-udvart Pesten (Rákóczi út 57/a—b, 1857—67).

⁴¹ Reizner i. m. 329—331. old.

⁴² Árleth Ferenc sok szegedi építkezés vállalkozója, de tervezési munkájáról is tudunk. Így: Árvaház (Reizner i. m. 201. old.; romantikus). Nagy Olajos Sándor jelentéktlenebb háza (Kápolna utca) és Molnár Márton szebb eklektikus háza (Boldogasszony sugárút 18. sz. ma Április 4 útja — SZÁL. 18497.1880 ill. 19003.1880 sz. terv). Nem azonosítható terve Halász I. számára: Sztháromság utca 953 sz.

⁴³ Vasárnapi Újság 1860. 45. szám.

⁴⁴ Ybl Ervin i. m. 36. old.

okozója a művészeti közízlés szörnyű lehanyatlásának.⁴⁵ Szerepe korántsem ennyire káros az építészetben — éppen a kapitalizmus gyors tömeges építkezési igénye tette lehetővé azt a stilisztikai merevséget és klasszikus precizitást, amit az akadémizmus a képzőművészetben megkövetelt. Olyan mélységekbe nem hullhatott miatta a polgári építészet, mint a művészet más ágai — hiszen az építészeti akadémizmus a legrosszabb esetben sem jelenthetett többet, mint konok ragaszkodást egy oszloprend arányaihoz. Mindenesetre le kell szögeznünk, hogy az „akadémizmus” címszó alatti, jól ismert művészeti korszakhoz és formavilághoz a század második

9. Jósika u. 37. sz., mintakönyvek alapján készült, barokkos hatású homlokzat részlete

felének elején még egyszer fellépő és *eklektikus módszerű* klasszicizmus, neo-hellenizmus tartozik. (Az akadémikus művészet egyes ágainak egyöntetűségét nem látja világosan Alpatow, amikor így ír: „Die Zusammenfassung des Studiums der Architektur, der Bildhauerkunst und der Malerei in den Akademien konnte einen Zu-

⁴⁵ Török László: A művészeti giccs keletkezése, kéziratban.

sammenarbeit nicht gewährleisten; nach Verlassen der Akademie gingen die Wege der Architekten und der Künstler auseinander.“)⁴⁶

Az akadémiizmus szerepét nemcsak Szkalniczky miatt kell belátnunk. A hetvenes évek szegedi építészetében ezen túlmenően is jelentkezik majd. Már a Stüler Frigyes-féle Akadémia-épület nagy hatásának tudható be,⁴⁷ hogy az Ybli reneszansz érdeklődés kapcsolatba kerül, sok magyar építész munkájában jól kivehető módon, a hellenizáló eklektikával. E kapcsolatnak két formája alakul ki. Az egyik közvetett, s mint Szkalniczky-nál is, a reneszansz formaelemeinek szűkszavú, szabatos, redukáló kezelésében nyilvánul meg. A másik, mint látni fogjuk, lényegében el is veti a reneszansz eszközeit, ez a szoroson vehető építészeti akadémiizmus.

Szkalniczky 1865-ben terveket készít a régi képviselőházhoz is, majd — már szegedi terve után — Koch H. társaságában, terveit egyúttal kivitelezve is, megtervezi a Petőfi Sándor utcai Posta és Táviráda épületet (1873), a Sugár (ma Népköztársaság) út 48. és 49., az Oktogon (ma November 7. tér) 3. és 4. sz. bérpalotákat (1872—73), majd az Egyetemi Könyvtár palotáját (1873—76). Úgy tűnik, hogy munkásságának legkiemelkedőbb pontja az Egyetemi Könyvtár mellett éppen a szegedi reáliskola. Az olasz quattrocento egyes elemeinek (így rusztikával, ill. egyszerű záróköves profillal kísért ablaknyílásoknak, felhasználásával tervezi meg a monumentális hatású épületet, amely összhatásában mégis inkább a hellenizáló ízű német és osztrák alkotásokhoz áll közel (4. kép). Ennek oka nemcsak a pilaszteres tagolású, toszkán bejárat-keretezés, az alig plasztikus homlokzatformálás vagy a korrekt párkányok — hanem az erősen kiülő középrizalit magas, jellegzetes tetőépítménye is. Nem nehéz felismernünk, hogy az épület tömegformálásának mintaképe a Stüler Frigyes tervei nyomán felépült pesti Tudományos Akadémia palotája volt. Szkalniczky az Akadémia arány-képletének átvételére törekedett, noha nagyobb módosításokat is iktatott a mintakép koncepciójába. Az alacsonyabb — itt is, ott is földszint és két emeletes — horizontális tömegbe vertikális hangsúllyal vág bele a nagy kiülése miatt keresztirányúnak tűnő, mély bejáratú ívekkel is hangsúlyozott, mindkét esetben öttengelyes és szintben kiemelt középrizalit.⁴⁸ Az Akadémiára utal Szegeden a sarkok armírozása, a félköríves záródású ablakok kizárólagossága, a rizalit második- és tetőemeletének kettőzött pilaszterei (melyek az Akadémia háromnegyedoszlopainak egyszerűsítései), a kiemelt rizalitet koronázó bábos attikafal is. De az előképtől eltér Szkalniczky, amikor elhagyja az oldalszárnyak pilasztertagolását, az igényeknek megfelelően a reprezentatív szintet s az azt jelző ablakokat egy emelettel feljebb helyezi. Azok kialakítását a kettőzött oszlopok lizénákkal való felcserélése révén tovább egyszerűsíti — ami végülis a Magyar Tudományos Akadémia s a Reáliskola közötti „rangkülönbség”-ből is ered. Mindent összevetve, mégsem beszélhetünk pusztán utánézésről, vagy esetleg még tovább menve egy kompozíció lemásolásából keletkező épületről. A reáliskola épülete nemcsak hasonlít Stüler Akadémiájához. Attól el is tér, amennyiben már egy határozottabb rokonszenvet mutat a hellenizáló akadémiizmus felé,⁴⁹ amelyhez pedig azelőtt Stülernek is igen aktív köze volt.

⁴⁶ Michael W. Alpatow: Geschichte der Kunst II. (Die Kunst der Renaissance und der Neuzeit). Dresden, 1964. 430. old.

⁴⁷ Az Akadémia tervei mellett Stüler egyéb munkái is ismertté váltak ekkor.

⁴⁸ Stüler eredetileg kiülő, árkádós kocsialáhajtót tervezett, ennek nyoma a szegedi megoldás is.

⁴⁹ E hellenizáló érdeklődés legbiztosabb jelei éppen az ablaktalan tetőépítmény és a portikus oldalbejáratainak formája.

Korántsem ennyire könnyű feladat a kor másik jelentős szegedi építkezésének, a Széchenyi tér—Kárász utca—Klauzál tér közötti telektömbre épített Kiss Dávid-háznak kapcsolatait meghatározni. Még építésének pontos idejét sem ismerjük. Csak annyi bizonyos, hogy 1872-ben már teljesen készen állott.⁵⁰ Építtetője, Kiss

10. Hajnóczy u. 9. sz., az első eklektizáló törekvések emléke

Dávid, a szegedi polgári kapitalisztikus fejlődés egyik legnagyobb alakja, aki 1820 körül telepedett le a városban — s a kor ideálját beteljesítve — szegény munkából lett gazdag ember. Több jótékony alapítvány létesítője⁵¹ — életéről, tevékenységéről nem sokat tudunk azonban.⁵² Vagyonának méreteiről fogalmat ad Reizner, amikor

⁵⁰ Ezt a Széchenyi tér déli oldaláról 1872 nyarán készült vízfestmény tanúsítja. Itt a többi építkezéseknek még nyoma sincs.

⁵¹ Naivan, kevés használható adattal ír róla Krikkay Gusztáv: Szegedi fényképek. Szeged, 1889. Az általa közölt 1824-es letelepedésnek ellentmond a tény, hogy Kiss D. már 1822-ben tagja a szabadalmazott kereskedő-céhnek Szegeden.

⁵² Főgimnáziumi és egyetemi ösztöndíjalapítványairól Reizner i. m. 338. old., a kereskedelmi testületben elfoglalt állásáról uo. 499. old., mint a Kereskedelmi és Iparbank elnökéről 519. old.

az 1876-os árvízküzdelemmel kapcsolatban így említi: „...a pénz azonban újólag elfogyott és majdnem kétségbeejtőleg hatott, hogy az anyagi erők híján a védelem utolsó perceiben kell a városnak elbukni... Kiss Dávid... azt a meglepő kijelentést tette, hogy sose házaljanak, ad ő a város megmentésére annyit, amennyi csak kell, még pedig kamat nélkül. Értékpapirokban legott 40 000 frtot át is adott elzálogosításra...”⁵³

Nagyméretű bérpalotájának tervezésével állítólag bécsi építész bizott meg.⁵⁴ A magyarországi eklektika átlagától valóban elüt, s dacára helyenkénti apró bizonytalanságainak, a szegedi eklektika egyik legremekebb, egyedien ízes és elegáns alkotása, s mint ilyen, feltétlenül magasabbra értékelendő, mint jelenlegi „városképi jelentőségű műemlék” besorolása.

A korabeli magyar építészek munkájától tehát, amint a szóhagyomány is kifejezi, eléggé különbözik. Nem sorolható be abba az áramlatba, amelyet az Ybl nyomán már ez időben kitaposott úton haladó építészek járnak neoreneszansz alkotásaikkal. Már megkezdődött a Sugár-út, a Nagykörút s egyáltalában Pest nagyobb mértékű kiépítése, s az ebben munkálkodó Schmahl, Petschacher, Láng, Rauscher, Feszty, Freund, Unger, mondhatnók egyöntetűen, az érett olasz reneszansz formáival gazdálkodik. Épületeikre a monumentalitást, változatosságot, sőt, feltűnést kereső manír jellemző. Közülük egyikhez sem áll közel a Kiss Dávid-ház tervezője. Nem hozható egészen közeli kapcsolatba a legnagyobbal, Ybl Miklóssal sem, bár stílusában rokonságot fedezhetünk fel Ybl legkorábbi eklektikus épületeinek egyikével-másikával. Így az 1863–64-ben épített, azóta elpusztult Kálvin-téri Geist-házzal, valamint az ugyanekkor épült s szintén megsemmisült Ganz Ábrahám-házzal a Széchenyi-rakparton.⁵⁵ A különösen a Geist-házzal fennálló rokonság magyarázata azonban kézenfekvő. Yblnek ezek a tervei művészetének abban a periódusában készültek, amikor a romantikával teljesen szakítani készült, s főként Theophil Hansen (1813–1891) bécsi Heinrich’s-Hofjának, Képzőművészeti Akadémiájának, Reichstag-épületének hatására a kiutat a görög építészet szellemében keresi. Mint annyi más kortársa is. Hansennek a romantika szertelen gótikus formáitól szabadulni vágyó kortársai különös jelentőséget tulajdonítottak, sokan az ő művészetében látták meg a neoreneszansz felé vezető utat.⁵⁶ Nem látható be egészen tisztán, hogy valójában mekkora szerepe volt a neo-hellenizmusnak a neoreneszansz megalkotásában, s így a szó általános értelmében vett eklektika kialakításában. Tény, hogy azok a hellenizáló formaelemek, amelyeket Hansen, majd Stüler, Ybl vagy mások (a „neo-grèc” hívei Párisban, Persius, Strack, Knoblauch Berlinben) alkalmaznak, gyorsan keverednek reneszansz formákkal. A gyors keveredés folyamata magától értetődik, ha arra gondolunk, hogy a változatosra, plasztikusra törekvő akkori művészek a szabatos oszloprendek egyszerű újrafelfedezése maga a zord, lakóházak homlokzatának képzésére épp ezért alkalmatlan hellenizmustól való eltávolodást sugallta. Annál is inkább, mert a vágy, amely a hellenizmus megismerésére s formáinak alkalmazására ösztönözte, maga is romantikus, historizáló vágy volt, s hogy a gótizáló romantika ellen lépett fel, nem téveszthet meg

⁵³ Reizner i. m. 286–78. old.

⁵⁴ Bálint S. i. m. 109. old. Nagy Z. külön nem említi meg, az 1960. évi „Műemlékjegyzék” (OMF) VK jellel szerepelteti.

⁵⁵ Terveik fényképét ld. Ybl E. i. m. 53., 54., 55. kép.

⁵⁶ „An dem Heinrichshofe suchte er mit den decorativen Mitteln einer reicheren Renaissance einen Complex von mehreren städtischen Miethhäusern zu palastartiger Wirkung zu steigern... Durch die Paläste des Erzherzogs Wilhelm, der Barone Sina und Todesco, Epstein u. a. hat er bedeutenden Einfluss auf die Gestaltung des Privatbaues gewonnen.” (W. Lübke: Geschichte der Architektur II. Leipzig, 1875. 818. old.)

a jelenség elvi alapját illetően bennünket. Ilyenformán jól érthető Stüler útja a szabatosan neohellén berlini Neues Museum-tól a reneszansz ízű pesti Akadémiáig, s Ybl útja is a Geist-háztól a Margit-fürdőig. Többen (így Ybl Ervin is id. művében) a neo-hellenizmust teljesen visszahúzó irányzatnak tartják.⁵⁷ Amennyiben

11. Dugonics u. 26. sz., Járossy-ház

elítélése az akadémiával függ össze, nem is vitatható. De nem felejtkezhetünk meg arról sem, hogy a klasszicizmus a romantika alatt nem aludt ki, s így a neo-hellenizmus (különösen Poroszországban) nem alaptalan proposíció. Talán az is érdemének tudható be, hogy szabatosága révén igyekezett lehetetlenné tenni az ügyetlen, laikus formakezelést. Szelleme még az érett neoreneszansz alkotásaiban is

⁵⁷ „(Ybl) . . . érezte, hogy a hellenizmus dekoratív formákban, felszínesebb alakban, ismét új klasszicizmust eredményez, míg Semper neoreneszansza termékenyebb távlatokat nyit meg előtte. Az emeletes reneszansz paloták megújításában több lehetőséget látott, mint az antik peripteroszokban.” (34. old.).

működik néha — így magának Yblnek Várház-épületében is; különösen a belső udvarok architektúrájában.

Természetesen a Kiss Dávid-ház formanyelve nem tekinthető a neo-hellenizmus maradéktalan megjelenésének. A magyar ízlés nem kedvezett e stílus teljességének, legfeljebb olyan mértékben fogadta el, mint a Kiss Dávid-ház tömegkomponálása, homlokzatainak szerkezeti felépítése. E vonatkozásaiban utalhatjuk a bécsi (s kevésbé a berlini) neo-hellenizmus mérsékeltebb, nem akadémikus csoportjába. Így a világos tagolódás amelynek elve a négysaroktornyos reneszansz várkastélyhoz hasonlítható. A tetőépítményeik révén kiemelkedő rizalitok mintegy bástyákként zárják az épület egy-egy nézetét; s lehetővé teszik, hogy a nagy, egész telektömböt kitöltő épület ne keltse kaszárnya hatását. A két főhomlokzat — a Széchenyi- és a Klauzál-téri — a homlokzatok méltóságjeltebb megjelenése s nagyobb méreteiknek kedvezőbb tagolása érdekében kiemelt, háromtengelyes közép-
rizalitokkal is el van látva. A kétemeletes homlokzatok felépítése klasszikusan tiszta. Az erőteljesen rusztikázott földszintre kétemeletes pilaszterrend-váz logikus hálózata támaszkodik fel. Ez hordja a magas állókonzolokkal képzett, kellemes arányú s mély árnyékhatású főpárkányt. Az első emelet toszkán pilaszterei piederstáljuk felső szintje által meghatározott könyöklőpárkányon állanak. Az így kialakított, sávszerű parapetfríz díszítésének befoglaló formája a romantikus tárcsás séma; kitöltése azonban klasszikus akantusz-virágokkal történt. Az ablakok méretei a pilasztervázalal igen kellemes arányviszonyokat eredményeznek. Úgy az első, mint a második emelet ablaknyílásait felül füllel ellátott profil kíséri; az első emeleten — a rizalitokat kivéve — egyenes szemöldökkel, a második emeleten szemöldökök nélkül. Itt a szemöldök a főpárkány közelsége miatt kellemetlen lett volna. (5. kép).

A homlokzatokra egyaránt következetesen végigvitt hármas tagolódás jellemző. A háromszintes tömeg főmotívuma a hosszabb homlokzatokon (melyek jó látási viszonyokkal rendelkező terekre néznek) a háromtengelyes középrizalit. Ennek középtengelyét — s így hármas ritmusát is — külön hangsúlyozzák a kettőzött középső nyílások. Az oldalrizalitok hármas tagolódását a kettőzött ablak két oldalára helyezett kettős pilaszterállítás ill. pilaszter- és armírozás biztosítja. Mivel pontos homlokzati rajzok nem állottak rendelkezésemre, a homlokzat arányainak szerkesztését alaposabban nem vizsgálhattam meg. A fényképfelvételek s az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékének nagy méretarányú térfal-rajzai alapján is kitűnik azonban, hogy a hosszabb homlokzatok egészükben és részleteikben egyaránt aranymetszés-szerkesztés igénybevételével készültek. A történeti építészetben, így a reneszansz idejében, de napjainkban is Le Corbusier művészetében oly gyakran használt szerkesztési eljárás tehát a maga biztos esztetikumával a Kiss Dávid-ház rokonszenves megjelenésében is közrejátszik.

Az épület részletes elemzéséhez a következőket kell még megjegyeznünk. A tetőfelépítmények határozottan a neohellenizmus hatásáról beszélnek. Alacsony tetőszékük sziluettje — a sarkokon a görögös akroterionokkal — a német klasszicizmus kedvelt motívumára emlékeztet. A tetőépítmények falfelületének tagolása már a korai német eklektika világára utal.⁵⁸ Ugyanígy vagyunk az ablakok felül fülesre készített profilkeretezésével, amely tagozatról-tagozatra, méretről-méretre megegyezik egy német mintakönyv rajzával.⁵⁹ Ugyanebben a mintakönyvben a Kiss Dávid-

⁵⁸ Ld. például Albert Geul: *Das Aeussere der Wohngebaude . . .* (Zugleich II. Bd. der *Anlage der Wohngebaude*, 1864.). Stuttgart, 1874. 16—17. tábla.

⁵⁹ Geul i. m. 33. tábla 280. sz. rajz.

ház szinte valamennyi elemére egyenként rábukkanhatunk, anélkül, hogy szabadna azt a következtetést levonnunk, mely szerint a ház tervezője e könyv nyomán dolgozott volna. Mert hiába leljük fel Geul vagy valamelyik más mintakönyvszerző gyűjteményében egyes eklektikus épületeink sok, szinte valamennyi elemét — ez nem bizonyít többet, mint a már világos tényt: az eklektika formaállománya korlátozott és nemzetközi. A Kiss Dávid-ház motívumai is számtalan helyen szerepelnek még, anélkül azonban, hogy a Kiss Dávid-házzal teljesen egyező házakat is ismernénk. Tömegszervezésében az ebben a korban csak a legnagyobbakra jellemző tudatosság és nagyvonalú logika nyilvánul meg.

12. Lenin krt. 29. sz., a Molnár-ház részlete

A tervező személyére nézve a következő adottságokkal kell számolnunk. Az épület romantizáló elemeivel, finom de markáns plasztikájával, homlokzati vázának tiszta tektonikájával s klasszikus hangjával olyan mesterre enged következtetni, aki már a historizmus korábbi szakaszaiban, esetleg már a klasszicizmus végén, de minden bizonnyal a romantikában is jelentősebb tevékenységet fejtett ki. Azt a

megoldást el kell vetnünk, amely olyan iskolázatlanabb helyi vagy pesti mesterre gondol, aki bizonytalanul keveri a romantikus párkány- s parapetdíszeket a bejárat egyéni diadalív-kompozíciójával, a firenzei quattrocento tisztaságával ható pilasztervázzal. Ennek ellene mond a tömegalkotás, a homlokzatbontás nagyvonalú, aránszerkesztéses koncepciója. Ellene mond az elemek eleganciája s az alaprajz előnyei mellett az a tény is, hogy az épület változatos, kastélyszerű kompozíciója dacára sem igyekszik rendeltetését palástolni: bérházmivoltát eltagadni. Mindezt összevetve mesterének személyére nézve két megoldás áll előttünk. Amennyiben hihetünk a hagyománynak, s építészünk valóban bécsi, úgy a század harmadik negyedében működő érettebb mesterek, Semper, Hansen, Siccardsburg, van der Nüll; közelebről Heinrich Ferstel és a korán elhunyt s már magyarországi munkája miatt említett Ludwig Förster környezetében kell keresnünk. E tág körön belül közelebbi meghatározásig egyelőre tovább nem mehetünk. Az eklektika egyöntetűségében azok a stíluskritikai érvek, melyek épületünket Hansen vagy L. Förster egyes alkotásaival közelebbi kapcsolatba hozzák,⁶⁰ konkrétebb adatok híján nem lehetnek teljes értékűek.

A második lehetőség a Kiss Dávid-ház tervezőjét a kor magyar építészei között keresnünk. Ebben az esetben az Ybl-féle neo-hellenizmust is próbáló, reneszansz felé irányuló érdeklődésű építész jöhet valószínűen számításba, s mindenestre legalább olyan rangos képviselője a korai eklektikának, mint Szkalniczky vagy Weber Antal. Szkalniczky esetleges szerzősége mellett szólhat, hogy munkájával az ekkor már építkezésének tervével bizonnyal foglalkozó Kiss Dávidnak a Reáliskola révén alkalma nyílhatott megismerkedni. Érvként hangozhat az ismeretség ilyen indítéka mellett Kiss iskolamecenási tevékenysége is. Formailag a feltételezés mellett csak a Reáliskola s Kiss-ház azonos jellegű tetőzete s a hasonló rusztikázások, armírozások szólnának csupán. Szkalniczky egyéb alkotásaival sem sokkal több a kapcsolat; az 1873-ban épült (Bródy) Sándor-u. 2. sz. Fechtig-palota⁶¹ részletei (második emelet pilaszterhálója és füles keretézésű ablakai, állókonzolos főpárkánya) esetleg beilleszthetők egy reáliskola—Kiss Dávid-ház—Fechtig-palota fejlődési sorozatba. Hasonlóan kevés érv alapján merül fel egy másik magyar építész, Weber Antal szerzőségének gondolata. Weber pályafutása korábban kezdődik, mint Ybl Miklóse; 1889-ben bekövetkezett haláláig Weber Ybllel szoros kapcsolatban áll. Szakértő s tanácsadó a Feszl-féle Vigadó építkezésénél, majd közreműködik a Tudományos Akadémia palotájának kivitelezésében. Az Operaház építkezésekor Ybl Webert nevezi meg utódjaként „súlyos betegség vagy halál esetében”; majd szakértő a lipótvárosi bazilika kupolájának beomlásakor is.⁶² Művészetének elvi kapcsolata is nyilvánvaló Ybl Miklós művészetével, noha — eltekintve egy-egy kiváló munkájától, mint pl. a Bródy Sándor-u. 4. sz. Antal-palota — korántsem oly nagyléptékű mester, mint Ybl. E kapcsolat Weber s Ybl között a már említett formai Ybl-rokonság miatt említendő, mely a Kiss-ház egyes elemein feltűnik. Így a főpárkány konzoljai közötti plasztikus gyűrűk az Ybl-féle Vámház párkányainak ugyancsak rendhagyó rozettáihoz képezhetnek előzményt. — Weber és a Kiss Dávid-ház más utakon is kapcsolatba hozhatóak. Ugyanis Weber 1873-ban Ney Bélával (aki Ybl tanítványa és barátja volt; a Magyar Mérnök és Építész

⁶⁰ Pl. Förster bécsi, Kärtnering 5. sz. épületének sok részletével. (Épült 1862—63-ban a Hoyos-Sprinzenstein grófok számára, közölte: L. Tischler: Wiener Neubauten, Serie A, Wien 1891, 92—96. tábla).

⁶¹ Hatolmány Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. Műemlékvédelem, IV (1960) 3. sz., 153—162. old. 154. old.

⁶² Ybl E. i. m. 34., 76. old. stb.

Egylet titkára) együttesen megtervezi a Kereskedelmi és Iparbank Klauzál-téri palotáját.⁶³ Kiss Dávid ebben az időben (1867–76 között) a bank elnöke volt,⁶⁴ így e terv elkészülésének, ill. az építész kiválasztásának aktív szereplője. Feltételezhető lenne, hogy esetleg szorgalmazta annak az építésznek megbízását, aki már egyszer neki megelégedést szerzett. E feltételezés mellett szólhatna a Kiss Dávid-ház némi formai rokonsága is a sokkal színtelenebb banképülettel. Ilyen egyezés a sarokrizalitok azonos képlet alapján való kiképzése, a diadalívszerű bejáratok, az

13. Lenin krt. 23. sz., a homlokzat vázlata

ablakok füles keretezése, az ugyancsak kimutatható szerkesztettség. (6. kép.) A Kiss Dávid-ház korántsem áll azonban oly közel a hetvenes évektől egyre inkább elszaporodó neoreneszansz építkezésekhez, melyek egy-egy tervezési fogással, jól megválasztott motívummal még biztosítják városképeink harmóniáját, de már mindig egyformábbak lesznek — mint a Kereskedelmi és Iparbank. Precíz szárazságukra már nem érvényes Pevsnernek az a megállapítása, melyet a londoni British Museum épületével kapcsolatban olvashatunk, de a korai historizmus valamennyi átmeneti állapotára érvényesnek tekinthető: „Die Säulen mögen getreulich nach vor-

⁶³ SZÁL 7253.1873 sz. terv; Bálint S. i. m. 109. old. Vállalkozója Hoffer Károly volt.

⁶⁴ Reizner i. m. 509. old.

bildern des Antiken Athen kopiert sein, aber der kritische Beobachter erkennt dennoch, dass der architektonische Kern des Gebäudes, dass die Gliederung von Zentralem Portikus und vorspringendem Seitenflügeln einen Kompositionstypus vertritt, der nicht auf die hellenische Antike, sondern auf Palladio zurückgeht, und der uns während des Barock in zahlreichen Variationen begegnet ist.“⁶⁵

A kellemes megjelenésű Kereskedelmi és Iparbank mellett az árvíz előtti Szegeden még két olyan nagyobb építkezés volt, melyet itt meg kell említenünk. Ezek a Széchenyi és Klauzál terek közötti tömb megalkotásának lezárását jelentő „új Zsótér-ház” és Aigner József háza.⁶⁶ Építészek személyével ugyanúgy nem vagyunk tisztában, mint a Kiss Dávid-ház esetében. Annyi bizonyos, hogy két különböző személy, s hogy két különböző irányzat képviselői. Az „új Zsótér”-ház a Weber-Ney által képviselt klasszicizáló hangulatú neo-reneszansz irányzathoz áll közel, sőt, az sem elképzelhetetlen, hogy a két épület mesterei azonosak. — Az „új Zsótér”-ház építész a markánsan rusztikázott, nagyméretű s egyforma félköríves záródású nyílásokat soroló földszint fölé a sarkokon enyhe rizalittal tagolt, azonos kapcsolt ablak-elemekből álló sima homlokzatot tetvezett (6. kép). Maga az ablak-motívum nem egyedülálló, egymásra helyezett, az alsó szinten egyenes (teljes) párkánnyal, a második szinten timpanonnal koronázott ablakmegoldással már a hatvanas évek elején találkozunk, (így L. Förster már említett Hoyos-Sprinzenstein palotáján, ott azzal az eltéréssel, hogy az egyenes párkányzat végigfut a homlokzaton, s az ablak fölött erőteljes golyvázás révén emelkedik ki, sőt már Schinkelnél is, aki az Altes Museum hátsó homlokzatán hasonló módon foglalja össze a két szint ablakait). Az „új Zsótér”-házzal kapcsolatban általában a klasszicizmus továbbélését szokták emlegetni, mint a korai eklektika jellegzetességét. Ebben az esetben inkább a Förster-féle, tehát neo-hellén homlokzatalakítási módszeréről van szó, amelynél a homlokzat minden tagolását a súlyos, tömör faltesten sorosan ritmizált, pilaszterkeretezésű ablaknyílások biztosítják. Meg kell még említenünk, hogy a Zsótér-ház kapualja valóban klasszicista formákat mutat — mint ahogyan szinte kivétel nélkül valamennyi szegedi korai eklektikus ház kapualja és udvara a maga egyszerűségében a régi, bevált és funkcionális indokú (függőfolyosós udvar) klasszicista megoldást alkalmazza. Kivétel jóformán csak a Kiss Dávid-ház, amelynek nagy koncepciója és műgondja szép áthajtójában és karakteres udvarában is megnyilvánul. Mivel a Zsótér-ház pontos formálásával, szabatoságával a viszonylag korai időben — 1873—74 — aránylag ritka jelenségnek számít, feltétlenül képzett, minden bizonnyal pesti mesterre — vagy mesterekre — vall, azonban közelebbi meghatározásra nem vállalkozhatunk, tekintettel arra, hogy a hetvenes évek közepétől éppen ezek a formák a leggyakoribbak Pest építészetében.⁶⁷

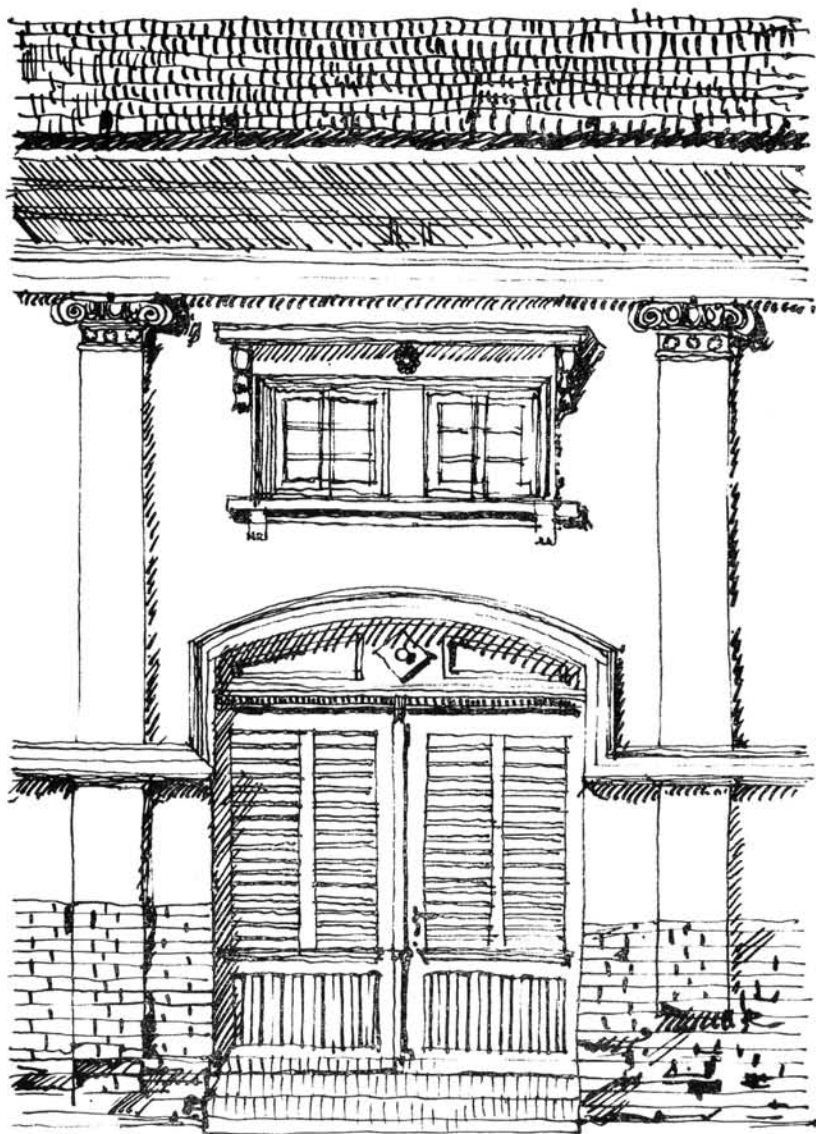
Míg a Zsótér-ház a kor leghaladóbb irányát képviseli Szegeden, még ha az átlagmegoldások felé mutatóan is, az Aigner-ház még határozottan korábbi korszakot idéz föl. Azt, amelyről már a Bérház építésével kapcsolatban megemlékezünk — vagyis kései romantikus nyomokon elinduló reneszánsz érdeklődésről tanúskodik. Tervezője ha nem is azonos Wegmannal vagy Scherrerrel, mindenesetre

⁶⁵ Nikolaus Pevsner: Europäische Architektur von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1957. 645. old.

⁶⁶ Nagyjából egy időben épülhetett fel a két ház, 1873 tavaszától. A banképület építkezése talán a nyáron indult, erre utal legalábbis a terven egy jegyzet Bainville kezétől: „... . ablak sorozatai magassága pedig az épülő félben levő Zsótér Andor és Aigner József házaikéval egybehangozóknak találtatván...” (Építési engedély kiadása előtti szemle?)

⁶⁷ Szépek a Zsótér-ház két kapubejáratának öntöttvas lemezekből készült kapuszárnyai, melyekhez hasonló Veszprémben is van, s a számtalan változatban látható öntöttvas korlátelemekekkel együtt a korai eklektika tömeg-műiparának fejlettségét mutatja.

hozzájuk nagyon közel áll. E megállapítást alátámasztja a mindkét épületen fellelhető kettőzött, félkörívvel záruló tengely-hangsúlyozó ablak, vagy a nagyon hasonló szegmensívű és háromszögű timpanonnal koronázott nyílások, a közép-

14. Juhász Gyula u. 22. sz., romantikus eklektizáló kapu

rizalit attikája stb. A Széchenyi tér és Klauzál tér közötti, a magyarországi eklektika szempontjából oly fontos épülecsoport esztetikus eleme, de az alkotó épületek között a legkorábbi eklektikus stádium szellemét őrzi.

A hatvanas-hetvenes években nagyobb polgári fejlődésnek indult alsóváros-palánki Szentháromság, Lengyel, Boldogasszony; palánki Kálvária, Korona, Laudon; felsővárosi Dugonics, Zárda, Szent György, Kistisza; rókusi Szappanfőző, Sőház-utcák, Budai Országút földszintes, korai eklektikus házainak építőit név szerint csak az esetek kis hányadában ismerjük. (7–8. kép.) Javarészüknél tervei nem találhatók meg a Szegedi Állami Levéltár tervtári anyagában. Maguk az épületek is nagyrészt elpusztultak az árvíz idején. Ezért csupán töredékes ismertetése lehetséges annak a széles körű romantikus-eklektikus lakóházépítkezésnek, mely a barokk-klasszicista L-alaprajz nyomain elindulva, kialakítja a városnegyedek ma is élő városképét. (15. kép.) A házak megrendelői iparos-polgárok, tisztviselők, tervezői építőmesterek, kőművesmesterek, s csak ritkán s főként az árvíz után építészmérnökök.

A több, főként árvíz utáni tervével ismert Kovács Józsefet Czimer is említi idézett munkájában, mégpedig „az akkori irodalmi viszonyok között feltűnő szép nagy könyvtára” miatt.⁶⁸ Ismerve Czimer megbízhatatlan adatait, bizonyosra vehető, hogy az itt Hofflerrel együtt, később azonban sehohsem említett Kovács Józsefet Kovács Istvánnal téveszti össze, akiről más forrásból is tudjuk, hogy szép könyvtára volt.⁶⁹ — Számunkra érdekes tervét 1874-ben készíti Rákosi (Krebsz) Nándor számára.⁷⁰ Rákosi Nándor Alsó-Tisza-part 386. sz. háza azonos azzal az 1929-ben lebontott tímárházzal, melyet minden Szegeddel foglalkozó munka megemlít.⁷¹ A barokk-kori, emeletes⁷² tímárház észak felé eső kaputengelyét kellett Kovács Józsefnek a megrendelő tehetséges, később eltűnt festő fia számára⁷³ műteremmel kiegészíteni. A tímárház barokk formáinak hatására — s bizonyosan a külföldön, főként Olaszországban sokszor megfordult festő biztatására — Kovács neobarokk formákat alkalmaz a tetőterasszal ellátott, egytengelyes, toronyszerű homlokzaton. A neobarokk-eklektikának első, szerény megjelenése Szegeden e terv, s mint ilyen, méltó figyelmünkre. Barokkos, felül hangsúlyos füllel ellátott keretelésű ablakait számos épületnél utánozzák a későbbiekben.⁷⁴ Kovács József az árvíz utáni újjáépítés során is sok épület tervét készíti el. Tervei jó építész érzékről tanúskodnak, de a széles átlag fölül sohasem emelkednek.⁷⁵

A szegedi korai eklektika legszebb emléke a Széchenyi és Klauzál tér nagyépítészete mellett kétségtelenül a hetvenes évek elején épült Járossy-ház.⁷⁶ (11. kép.) Arányainak kiegyensúlyozottságából sokat veszített az időközbeni bontások, alakítások, az árvíz utáni tereprendezés okozta járdaszint mélyülés miatt. Értéke mindezek ellenére vitán felül áll. Nem tudunk szabadulni attól az érzéstől, hogy homlokzatának szépségét főként klasszicizáló későbarokk emlékekre való visszautalása okozza. Földszintjének pilaszterszerűen megerősített rusztikázása, faloszlopokra állított erkélye a kapu fölött, a középtengely erkélyajtájának barokk timpanonja,

⁶⁸ 115. old.

⁶⁹ Kovács Józsefet sem Bálint Sándor, sem Nagy Z. nem említi.

⁷⁰ SZÁL. 4354.1874. sz. terv, 1874 március 10.-i kelettel.

⁷¹ Bálint S. i. m. 56. kép, Nagy Z. i. m. 87–88. old. 45. kép.

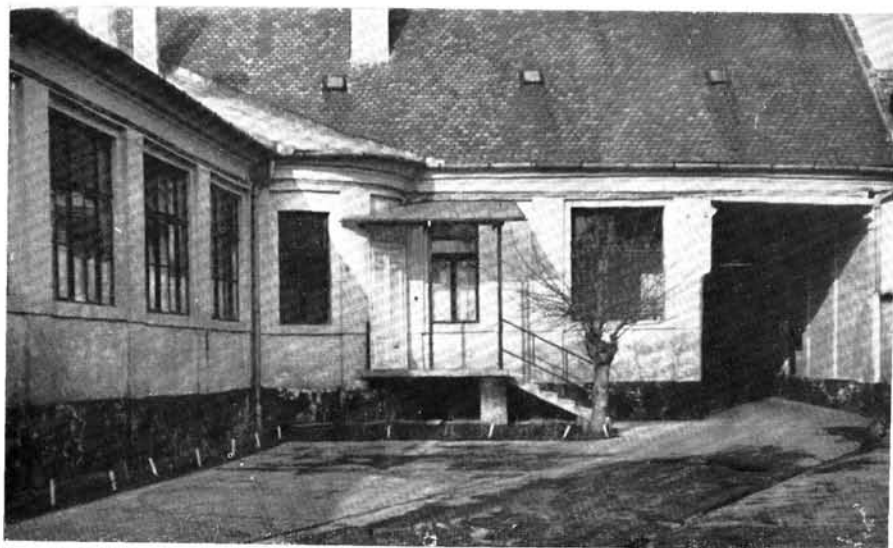
⁷² 1874-ben már inkább magasföldszintes, hihetőleg feltöltődés miatt, mert a korábbi ábrázolásokon egyértelműen emeletes.

⁷³ Czimer i. m. 115., Reizner i. m. 407. old.

⁷⁴ Különösen egy Móra János nevű, ügyes építőmester, aki sok ház tervét készítette a hetvenes években (pl. Eördögh F. ügyvéd háza, Sztháromság-u. 964. sz., SZÁL. 17750.1874 sz. terv.)

⁷⁵ Gál Ferenc háza, Teleki-u. 4. sz., SZÁL. 9255.1877. Pálffy S. háza, Kálvária-u. 1. sz., SZÁL. 13442.1880. Bakay Nándor háza, Londoni-krt. 2. SZÁL. 7947.1880 és 21881.1884 sz. terv. Utóbbi kettő vakolt s vakolatlan (mázás) téglafelületek váltakozásával tervezett homlokzattal.

⁷⁶ Dugonics-utca 26. sz.

15. Tolbuhin sugárút 12. sz., jellegzetes udvari architektúra (a fedett feljáró újabb)

16. Petőfi Sándor sugárút 19. sz., egyszerű eklektikus polgárház

az ablakok közötti faltestek fölött megkettőzött állókonzolok a főpárkányban, a rizalit szélének szorosan egymás mellé állított lizénái, a 3—1—1—1—3 homlokzati ritmus mind a kései magyar barokk palotaépítéssel jellegzetességei. Bizonyosra vehető, hogy az épület tervezésébe semmiféle tudatos neobarokk-eklektikus szándék nem játszott bele, hiszen a homlokzat részletelemei kései romantikus jellegűek. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy egy régebben itt álló, faltestében felhasznált klasszicizáló későbarokk ház adottságaival kellett a tervezőnek számolnia — vagy egy ilyen ház emlékére való hivatkozást kívánt a megrendelő.

A Gogoly (egykori Rigó) utca 20. sz. Farkas-, és 22. sz. Zákány-házat az irodalom tévesen mint „romantikus” alkotást nevezi meg.⁷⁷ Mindkettő a neohellén irányzatnak a szegedi eklektikába érkezett hatásait mutatja. Építészeik személye valószínűleg azonos, közelebbi meghatározása adatok hiányában azonban nem lehetséges. A sokkal érleltebb emeletes Zákány-ház füzéres párkánya, szabatos felépítésű ablakkeretezései a kor valamelyik közkeletű építészeti mintakönyvének s esetleg a Kiss Dávid-háznak ismeretéről, lelkiismeretes tanulmányozásáról árulkodnak.

Részleteit, egyes axisait tekintve vonzóan érdekes, de hidegebb formai érdeklődést tanúsít a Fellegi-ház.⁷⁸ A bizonytalankodó örömet mutatja a számára újszerű formák halmozása, vagy az olyan félreértések, mint az emeleti pilaszterek aránytalanul nagy fejezete, a kettős ablakok hatalmas szemöldökdiszítése. A maga naivitásával az épület számíthat azoknak érdeklődésére, akik az eklektikát csak provinciális torzulásaiban tartják elfogadhatónak. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a Fellegi-ház és társai kellőképpen meg nem értett formaelemei nem annyira a népi építkezésben, mint az elburjánzó kispolgári későeklektikában fejtenek ki hatást.⁷⁹

Befejezésül meg kell emlékeznünk néhány árvíz után épült, de szorosan az árvíz előtti eklektikához tartozó épületről.

A romantika és korai eklektika formáinak zamatos keveredése teszi érdekessé Kalmár Imre Laudon utca 969. sz. (ma Mikszáth Kálmán utca 13. sz.) házát.⁸⁰ A tervet Jankovits István építőmester írta alá, valószínűleg ő maga készítette is. Jankovits-csal egyenlőre ezen kívül csak egy tervet hozhatunk kapcsolatba, amely azt bizonyítja, hogy már az árvíz előtt is Szegeden dolgozott, s a Hoffer-féle irányzathoz tartozott.⁸¹ A Kalmár-ház romantikus szerkezetű homlokzata az eklektika elemeinek — lábazat, nyíláskeret, övpárkány, faloszlop, attika — használatával, de teljesen romantikus szellemben készült. Például az emelet vékony faloszlopai úgy támaszkodnak konzolokra, s tartják a golyvázott párkányt s attikát, ahogyan a romantika faloszlopaitól megszoktuk. Jankovits romantizáló terve érthetővé teszi, hogy mennyire erős szálakkal kötődött a szegedi iparos-polgári megrendelők egy része az egyszerűbb romantikus formákhoz. Amint ezt a Bécsi és Londoni körút, s az alsóváros számos utcájának árvíz utáni építészete is tükrözi.

⁷⁷ Nagy Z. i. m. 227—228. old., Műemlékjegyzék (OMF) 1960. 158. old.

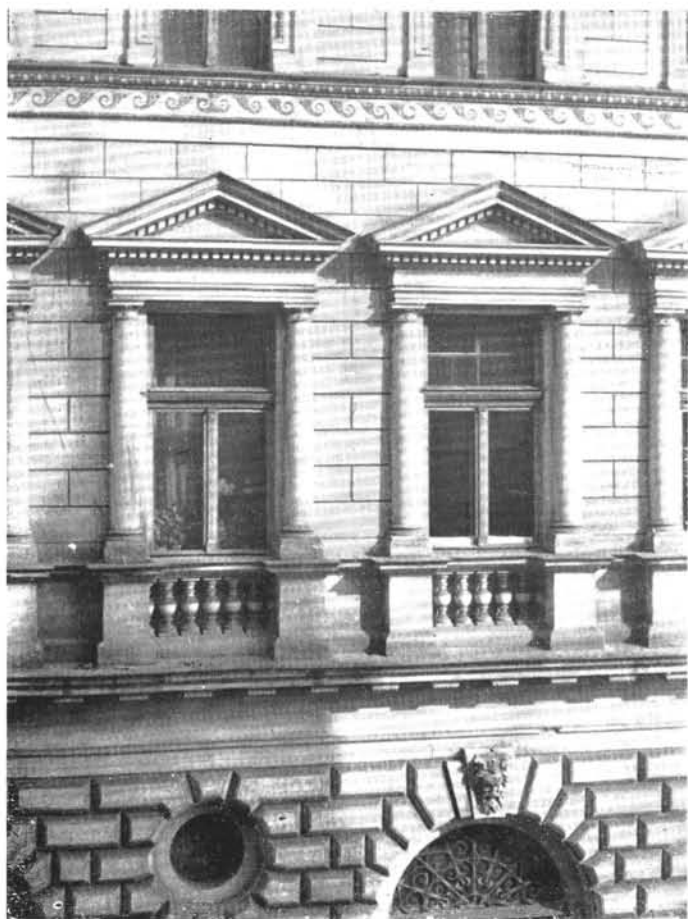
⁷⁸ Zrínyi-u. 5. sz., Nagy Z. i. m. 266. old. 191. kép, Műeml. j. 160. old.

⁷⁹ „A stílusjegyeket felvevő népi-építészeti hagyomány rendkívül erős szövedékű: csak a maga logikájába illő formákkal hajlandó gazdagodni. A szoros funkcionális logika — amely a művészet legbensőbb rétegeihez tartozik — ... adja a népi építészeti egyik legfontosabb sajátosságát: a nagyművészetből érkező rapszodikus értesüléseit képes rendszerre tenni, s nem engedí a népi építészeti a nagyépítészeti romlottságába befutni...” (Fejes György—Török László: Az építészeti eszközei. Kéziratban).

⁸⁰ SZÁL. 18185. 1880. sz. terv.

⁸¹ SZÁL. 9464.1875. sz. terv, „Maróczy József háza Rókuson, Terézia- és Mihály-utcák sarkán levő 850. sz. telken, készítette Jankovits András ipar építész”. (Ma Pulcz-u.-Terézia-u. sarak.)

A Tisza Lajos - (ma Lenin-) körút árvíz utáni kiépítésében is gyakran találunk olyan emeletes polgári bér-lakóházakkal, melyek a már az árvíz előtt is Szegeden tevékenykedett idősebb építészek munkájáról tanúskodnak. A sok korai, romantizáló, helyenként klasszicizáló elemeket is megőrző épület közül a legszebbek a Lenin-körút 29. sz. Molnár-ház⁸² s a vele szomszédos Fodor-utca 1. sz. épület,

17. Dózsa György u. 2. sz., az akadémikus izü építészet emléke

valamint a Lenin körút 23. sz. kétemeletes lakóház. Az első kettő a Fellegi-házhoz hasonló modorban készült, kisebb tektonikai félreértésekkel, de annál jobbak. Elképzelhető, hogy a Fellegi, Molnár, és Fodor u. 1. sz. házak tervezője azonos. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az utóbbi kettőt egy építész tervezte. Bálint Sándor szerint (idézett művében 164. old.) a Molnár-ház Hoffer Károly alkotása. Adatának eredetét nem közli, mindenesetre érdekes lenne, hogy Hoffer egyidőben tervezze a

⁸² Nagy Z. i. m. 240. old., 166. kép. Műemlékjegyzék (OMF) 1960 169. old. (Hibásan 1890 körül épültként feltüntetve.)

Molnár- és Lábdi-házat. — Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a különben a Bérház hatásáról beszélő Fodor-ház az árvíz előtt épült volna. Ez topográfiai lehetőség, s ezt igazolná a ház lábazata is, mely utólag készültnek látszik, s oly módon, ahogyan a Királyi Biztosság a városrendezés során a megmaradt épületeknél előírta.

A Lenin körút 23. sz. ház feltűnően emlékeztet a Weber—Ney-féle Kereskedelmi és Iparbankra, valamint a Zsótér-házra. Úgy tűnik, hogy a motívumok azonosságának elbírálásakor tovább is mehetünk, mint az eklektika elemeire jellemző azonosság megállapítása, s esetleg mesterazonosságra is gondolhatunk. (13. kép.)

*

Az árvíz előtti szegedi eklektikát teljes egészében, összefüggéseinek teljességében itt nem ismertethetem. A tárgyalt alkotások esetében azonban éppúgy, mint az elméleti bevezetésben, lehetőség szerint felvázoltam az eklektika kérdéseinek legfontosabb vonásait. Nem térhettem ki azonban az Alsóváros, Felsőváros, Rókus egyszerű építkezéseibe szivárgó, érdekes változatokat eredményező romantikára, eklektikára; az itt működő építőmesterek, kőművesmesterek munkájának a provinciális építészet története szempontjából bizonytalán ígéretes megrajzolására. Az adott terjedelemben a szegedi eklektika második szakaszának, a rekonstrukció építészeti beillesztése is lehetetlennek bizonyult. Mindezeket az adósságokat remélhetőleg további tanulmányok törlesztik majd. Ezekben sor kerülhet talán a szegedi XIX. századi építészet környékbeli kisugárzásainak felmérésére is.

— A helyszűke miatt részletesebben nem ismertethető épületeket s stíluskérdéseiket egy-egy illusztráció beillesztésével helyeztem tanulmányom kereteibe. (9., 14., 17., 18. kép.) Az elvi megállapításokat alátámasztó, de külön nem említett épületek csoportosítva a következők:

Indirekt (romantizáló) eklektika. Dugonics utca 19. sz. „Tóth Mihály Háza”: Scheinberger-ház, Kelemen utca 2. sz. — építész a Mészáros-házéval azonos (Kovács István?); Kossuth utca 13. sz. Clarisseum-óvoda. (Hoffer Károly?) (7. kép.); Tukacs-ház, Szentháromság u. 877 (ma Hunyadi János sugárút) („Zsirosy J. építész, (SZÁL 5311.1875. sz. terv); Bozsó-ház, Szentháromság utca 39. sz. (SZÁL 3439.1874. sz. terv); Molnár J. háza, Szentháromság u. 46. sz. („Mint Szak Értő Móra János Építész általl”, SZÁL 486.1874 sz. terv); Tóth Dömötör háza, Felsőv. Timár utca 950. sz. („Ádok István építész”, SZÁL 14489.1874 sz. terv); Lichtenberger Mór háza, Kálvária utca 620. (ma Tolbuhin sugárút) (a Szezemsky-ház átépítése, SZÁL 7353.1875 sz. terv); Molnár A. háza, Laudon utca 966 (ma Mikszáth Kálmán u. 19. sz., Ádok István, SZÁL 13066.1875 sz. terv).

Romantika-eklektika keveredése. Korona utca 9. sz. (ma Hajnóczy u., 1870 körül); Polgár u. 5., (ma Gogoly utca); Maros utca 41 sz. (Árok utca sarok).

Mintakönyvek hatása. (A Fellegi-ház közeli rokonsága). Petőfi Sándor sugárút 11., 13., 29. sz. házak, valamint az árvízutáni rekonstrukció építkezéseinek jelentős hányada, különösen a Pusztaszeri, Osztrovszky utca stb. építkezései. (14., 16. kép.)

Az Alsó- és Felsőváros népi jellegű építkezéseibe szivárgó klasszicista és eklektizáló motívumokra nézve kiváló példákat közöl Bálint Sándor „Szeged városa” c. művében (romantizáló szemöldök, klasszicizáló lizénák: 88. kép) valamint Nagy Zoltán (Szeged, 56., 132., 137., 138., 139., 140., 141. sz. képek). Figyelemre méltó még: Alacs György cukrász házána terve, Liliom utca 921. sz., aláírta „Gárgyán

János építő” (SZÁL 3343.1872 sz. alatt); valamint Móra János, Ádok István stb. kőművesmesterek, „építészek, építők” számos, itt nem részletezhető terve a SZÁL tervtári anyagában.

18. Bolyai János u. 9. sz., az akadémizmus hatása az egyszerűbb építkezésekre

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest, 1959.
 Bánát Istvánné—Kiss Józsefné: Újkori építészettörténeti ábraanyag. (Soksz. tkv.) Budapest, 1961.
 Brausewetter, A.: Das Bauformenbuch, I. Leipzig, 1895.
 Christ, Yvan: Projets et divagations de Claude-Nicolas Ledoux. Paris, 1961.
 Czimer Károly: A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története 1829—1929. Szeged, 1929.
 Fejes György—Török László: Az építészet eszközei. (Kézirat.)
 Gerő László szerk.: Magyar építészet. Budapest, 1954.
 Geul, Albert: Das Aeussere der Wohngebäude . . . Stuttgart, 1874.
 Hatolkay Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. Műemlékvédelem IV. (1960) 3.

- Kováts István: Egy szegény pórfiú ön-életírása. Szeged, 1885. (Kézirat a Szegedi Somogyi Könyvtárban).
- Krikkay Gusztáv: Szegedi fényképek. Szeged, 1889.
- Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora. Szeged, 1901.
- Lübke, Wilhelm: Geschichte der Architektur I—II. 5. Aufl. Leipzig, 1875.
- Mebes, Paul: Um 1800. München, 1918.
- Műemlékjegyzék. (OMF), Budapest, 1960.
- Nagy Zoltán: Vedres István művészeti munkássága. Budapest, 1956.
- Nagy Zoltán—Papp Imre, munkatárs Bórtsök László: Szeged. Budapest, 1960.
- Pevsner, Nikolaus: Europäische Architektur von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1957.
- Pogány Frigyes, munkatársak Balázs Éva és Szentkirályi Zoltán: Terek és utcák művészete. Bp., 1960.
- Reizner János: Szeged története II. (A XVIII. sz. végétől az 1879. évi árvízig). Szeged, 1899.
- Reizner János: Szeged története III. (Egyházak és hitfelekezetek, . . .). Szeged, 1900.
- Reizner János: Szeged története IV. (Oklevéltár, név- és tárgymutató). Szeged, 1900.
- Török László: A művészeti giccs keletkezése. (Kézirat).
- Vargha László: Klasszicista jelleg a Nagykunság építészetében. Művészettört. Ért. 1954, 81—92. old.
- Ybl Ervin: Ybl Miklós. Budapest, 1956.
- Zádor Anna—Rados Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Budapest, 1943.
- Zádor Anna: Pollack Mihály. 1773—1855. Budapest, 1960.

Török László

DIE SZEGEDER EKLEKTIK

In der Baugeschichte Ungarns, in unseren Städtebildern macht sich die Periode des Historismus mit grossem Gewicht bemerkbar. Nebst dem eklektischen Ausbau von Budapest ist es die Eklektik in Szeged dasjenige Gebiet, das für die Forschung wichtige Ergebnisse verspricht. Die in grossen Maszstäben bauende Eklektik bietet für mehr als nur stylkritische Untersuchungen Möglichkeit. Diese Arbeit kann natürlich nur die Vermessung des Materials, seine datenmässige stylkritische Untersuchung sein.

Diese Studie will auf dem Gebiet der Bautätigkeit in Szeged die Denkmäler der vor sich gehenden Loslösung von der Romantik und die des frühen Eklektizismus untersuchen. Diese Periode hat in Szeged von der Mitte der 1850-er Jahre bis 1879 gedauert. Für ihre Anfänge sind die an die lokale Herrschaft der klassizistischen Formen sich immer mehr anschmiegenden Bestrebungen einer romantischen Form charakteristisch. Nach dem im ersten Drittel des Jahrhunderts herrschenden Vedres-Styl nimmt der Szegeder Klassizismus eine sehr trockene und nüchterne Form an, und diesem kalten Geschmack gleicht sich die Bautätigkeit des romantischen Geschmackes, immer mehr an. Die Klassisierung geht fast unmerklich, mit gelindem Übergang am Ende der 60-er Jahre in die Eklektisierung über. Die Anfangsstation dieses Vorganges, die aber für das spätere eine wesentlich charakteristische Bedeutung hat, bildet, das von Károly Hoffer gebaute Bagáry-Haus. Neben den Grossmeistern ist auch die Wirksamkeit der kleinen Meister mit mittel-mässigen Fähigkeiten sehr bedeutungsvoll.

Seit 1870 ist die Szegeder Romantik abgeschlossen. In diesem Jahr wurde auf dem Széchenyi-Platz das sog. „Miethaus“ gebaut. Mit dieser Baute und mit den Gebäuden der Realschule, des sog. Kiss Dávid-Hauses, der Handels- und Gewerbebank, des Zsótér-Hauses, des Aigner-Hauses werden in Szeged alle Ergebnisse und alle Probleme des früheklektischen Styles aufgeworfen. Ihre Baumeister (Wegman, Scherrer, Szkalniczky, Ney) gehören zu dem guten Durchschnitt der europäischen „Grossbaumeister“ dieses Zeitalters. Der unbekannte Baumeister des Kiss-Dávid-Hauses bietet uns mit seinem Werk eine Möglichkeit, fast alle formalen Probleme der Ausbildung des Eklektizismus kennenzulernen.

Mit den Grossbauten sind die kleineren, in grösserer Zahl erscheinenden Denkmäler der bürgerlichen Bautätigkeit gleichwertig, diese reichen ganz bis zum Gebiet der Wechselbeziehungen mit den völkischen Traditionen hinunter. Mit der Vorführung einiger sehr interessanten bürgerlichen Bauten wurde auch mit der Aufzählung und Gruppierung der Denkmäler der völkischen Bauten begonnen. Diese sind hauptsächlich mit Rücksicht auf die späteren Untersuchungen wichtig.

Die Besprechung der Szegeder Eklektik schliesst mit 1879, dem Jahr der grossen Szegeder Überschwemmung.

László Török

A TISZA MENTI KÖVESGÁTAK ZUZMÓCÖNÓZISAI

A kutatás története

A Tisza felső-, középső- és alsó folyásának Tiszabecstől Titelig, tehát az északi országhatártól a torkolatig terjedő szakaszán 1928 és 1964 között végzett lichenológiai vizsgálataim során — az epifiton cönózisos tanulmányozásán kívül — felmértem a kőlétesítmények zuzmótársulásait is. Behatóbban azonban csak 1957 óta, tehát a Tisza mente élővilága rendszeres kutatásának megindulása után vizsgáltam a folyópart és az árterületek epilith zuzmócönózisait. Ezeknek a cönózisosoknak a tanulmányozására részben az a körülmény ösztönzött, hogy terméskőzetből vagy műköből álló aljzat a megvizsgált alföldi területen ritka, részben az, hogy a Tiszakutató Bizottság által szervezett rendszeres kutatás megszervezése előtt a Tisza árterületéről kőlakó zuzmók csak szórványosan (ANTOS, 1930: 5 faj; GALLÉ, 1930: 3 faj, 1939: 45 faj), zuzmócönózisos pedig alig voltak ismeretesek (GALLÉ, 1930: *Verrucarietum nigrescentis* sub *Placodietum murorum* Szegedről, 1935: *Caloplacetum citrinae* Csókáról, 1939: *Caloplacetum murorum*, *Caloplacetum decipiens*, *Verrucarietum nigrescentis* Szegedről.)

Az említett irodalmi adatok alapjául szolgáló kutatások inkább florisztikai és statisztikai irányúak voltak, a környezeti viszonyok vizsgálatára csak részben terjedtek ki. Mostani kutatásaimat éppen ezért a kőlakó zuzmócönózisos megjelenését erőteljesen befolyásoló ökológiai tényezők felmérése mellett végeztem.

A vizsgálat módszerei

Az epilith zuzmócönózisos vizsgálata alkalmával tekintettel voltam florisztikai összetételükre, termőhelyük földrajzi fekvésére, mikroklimatikus viszonyaira, a cönózisos környezeti igényeire és szukcesszió viszonyaikra.

Cönológiai felvételeimet négyzetes módszerrel, két négyzetdeciméteres (=400 cm²) kvadrátok alkalmazásával készítettem. A dominancia (=D) értékek megállapítására ez alkalommal is a BRAUN—BLANQUET—FREY által ajánlott hatos skálát (+—5) alkalmaztam. A helyszíni felvételezés alkalmával kapott nyers táblázatok értékelése során csoportosítottam az osztály-, sorozat- és csoport-karakterfajokat, megállapítottam a növekedési (=élet) formákat¹, továbbá az egyes társulások genusmutatóját és homogenitását.

A zuzmókön kívül tekintettel voltam a cönózisosokra jellemző mohokra és virágos növényekre is.

A mikroklimatikus vizsgálatok alkalmával megmértem a kőes aljzat felmelegedését, nedvességviszonyait, expozícióját, dőlését, megvizsgáltam az aljzat felső rétegének összetételét és korát.

¹ End=endolith típusú, Ex=exolith típusú, Cl=Cladonia típusú, Pa=Parmelia típusú, Pl=Placodium típusú, Sk=poros kérgű, Us=Usnea típusú zuzmó.

A hőmérsékletméréshez egyszerű thermométert, kémiai kísérleteknél használt bothőmérőt, a párolgás mérésére 7 cm átmérőjű, Schleicher-Schüll 2043/b sz. kromatográf papirossal felszerelt Piche-féle párolgásmérőket, az expozíció és dőlés meghatározására bányászkompaszt használtam. A fényviszonyok, a besugárzás mértékének megállapítását a fényképezéshez használt „Werralux” fotométerrel végeztem, amelynek gyakorlati skáláját „lux”-egységekre számítottam át.

Ezeknek a vizsgálatoknak az elvégzésére azért volt szükség, mert az egyes kőlakó zumótársulások megjelenését a különböző mikroklimatikus, edafikus és biotikus tényezők együttesen határozzák meg.

A környezeti tényezők hatása a kőlakó cönózisok kialakulására

A cönózisok kialakulására és bennük a különböző zuzmófajok megjelenésére a fénytényező játszik döntő szerepet. A magas besugárzás-értékek hatással vannak a zuzmótelepek felső kérgének vastagságára, a kéreg színének sötétebb festődésére. bizonyos zuzmófajok szaporodására, a sötétebb színezetű változatok színének sötétedése következtében az egész cönózis színének mélyülésére és a szukcesszióviszonyokra is.

A kőlakó cönózisok kialakulására az aljzat és a levegő nedvességtartalma is nagy hatással van. A cönózisok vízháztartása az esőből, a hóból, a harmat- és köd-képződésből származó csapadékmennyiséggel függ össze.

A Tisza menti kőlakó zuzmócönózisokat a kiszáradást jól vagy közepesen tűrő, xerofil és mezofil fajok alkotják. Minél szárazabb az aljzat, annál lassabban halad a kőzetfelületen a teljes, a tipikus cönózisok kialakulása, gyakran csak fragmentumok jelennek meg.

Az expozíció és a felület dőlése a mikroklimát erőteljesen módosítja. A kövesgátak és műépítmények meredeken lejtős felületeiről a csapadék gyorsan lefolyik s az ilyen felületek — minden expozícióban — gyorsan száradnak. Az ilyen száraz foltokon úgyszólván „steril-felületek” alakulhatnak ki és már igen nehezen regisztrálható eltérések is nagy különbségeket okozhatnak a cönózisok összetételében, fajgazdagságában. Bizonyítón támasztják alá ezt a megállapítást a tiszaroffi nyugati expozíciójú téglaburkolású gát és a tiszafüredi andezitburkolású hídfő ugyan-csak nyugati expozíciójú felületei, ahol közvetlenül egymás mellett levő kőzetpáasz-tákon egészen eltérő zuzmóbevonat jelenik meg. Mindkét lelőhely előtt — 8 m, illetve Tiszafüreden 20 m távolságban — dús lombosított nyárfák állnak, amelyeknek beárnyalása a forró délutáni órákban megakadályozza a kőzetfelület túlzott felmelegedését és kiszáradását.

Megfigyelésemet a következő mérési adatok is alátámasztják. A tiszafüredi hídfő nyílt helyzetben, szabadon álló andezit felületének felmelegedése 1960. július 14-én, déli 12 és 14 óra között, teljes napsütésnél 42—45 C^o-ig terjedt, az elpárolgás — 1 cm magasságban a kőzetfelület felett mérve — 4,7 cm³ volt. Ugyan-ebben az időben a beárnyékolt felületen, diffúz fényben a hőmérséklet 30—37 C között ingadozott, az elpárolgás pedig, ugyancsak 1 cm magasságban a zuzmótelepek felett mérve, 2 óra alatt csak 3,9 cm³ volt. A 12 óra alatt mért egész napi elpárolgás mennyisége 8—20 óra között a napsütötte felületen 18 cm³, a beárnyalt felületen csak 15,5 cm³ volt, tehát napsütéses, derűs napokon a nedvességvesztés a beárnyalt felületeken majdnem egyharmaddal csökkent. Természetesen hasonló arányban csökken a kiszáradás mértéke a beárnyalt felületeken csapadék-képződés után is.

A levegő hőmérséklete árnyékban, a mérések időpontjában 29—30 C^o között váltakozott. A megvilágítás értéke a nyílt helyzetű kőzetfelületeken, 2 m ta-

lajsztint feletti magasságban a fénymérőt az aljzat helyezve: 5500—6000 lux, a beárnyalt felületen: 1100 lux. A kőzetfelületről visszaverődő fény ugyanilyen viszonyok között 300—400, illetőleg 100—120 lux volt.

A lassabban száradó, időszakosan árnyékolt felületek vastag mohagyeppei megfelelő nedvességet tartalékolnak a közójük és felületükre települő zuzmók, a *Parmelietum conspersae* állomány nagyobb nedvességigényű tagjai számára.

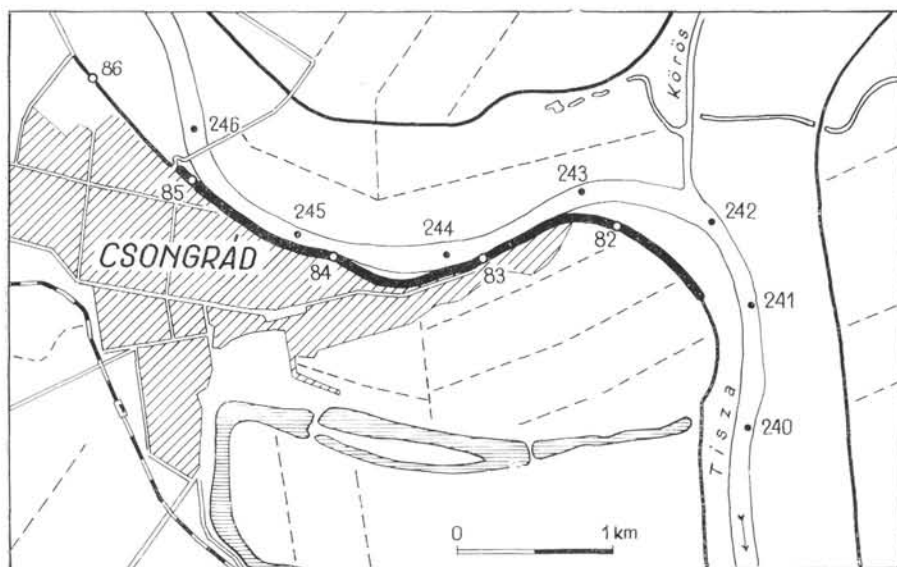

Abb. 1. ábra. A csongrádi Tisza szakasz vázlata (A vastagon húzott vonal a kövezett gátat, a töltésre írott számok a töltéskorona magasságát, a meder melletti számok a folyam kilométereket jelzik)

A biotikus tényezők közül a kőlakó zuzmócönózisokra nézve a termőhelyeken velük együtt nőtt magvas növények, mint konkurrensok jöhetnek tekintetbe. Az alföldi kövestöltéseken azonban ilyen irányú hatásuk nem túlzottan jelentős, mert a virágos növények sehol sem alkotnak összeboruló, ernyőző felületeket s mert a védőtöltések kövei közül, a folyó mentén csaknem mindenütt, rendszeresen eltávolítják ezeket a növényeket.

Ugyancsak a biotikus eredetű tényezők között említhető a madarak ürülékével és az emlősök anyagcseretermékeivel kapcsolatosan a kőfelületre jutott nitrogéntartalmú vegyületek befolyásoló hatása. Kifejezetten ornitokoprofil fajok a Tisza menti kőlakó zuzmók között nem fordulnak elő, de a madárlátogatta és az emberi települések közelében levő burkolatokon a nitrofil, koniofil és szinantróp fajok megjelenése a *Caloplacetum citrinae*, *Caloplacetum murorum* és a *Lecanoretum albomarginatae* zuzmócönózisokban jól megfigyelhető.

A csongrádi kövegát cönológiai viszonyainak elemzése

A 240—250 folyamkilométer között húzódó, tehát a Tisza középső folyása mentén elterülő csongrádi gát földrajzi fekvés és ökológiai tényezők tekintetében középhelyet foglal el a Tisza mentén létesített keményburkolású védőtöltések között.

A már ismertetett vizsgálati módszerek alkalmazásával és az említett mikroklímatis tényezők figyelembevételével — helyzeténél fogva — alaposabban megvizsgáltam a gát cönológiai viszonyait. Az itt végzett vizsgálatok és eredmények típusuk más alföldi kőburkolású védőgátakra is.

Csongrád városa az északi szélesség 20° — $20^{\circ}30'$ és a keleti hosszúság $46^{\circ}30'$ — 47° -a között terül el. A Tisza parti vízmércé Adria feletti \emptyset pontjának magassága 76,85 m. A cement- és részben téglaburkolású árvízvédelmi védőfal a város északi, a Tiszára néző partján N. és N.E. expozícióban 4116 m (4,1 km) hosszúságban a 241,4 és 245,5 folyókilométer közötti szakaszon húzódik. (Vö. Abb. 1. ábra.)

A védőfallal ellátott töltés koronamagassága 87,6 m az Adria szintje felett, 10,8 m a vízmércé „0” pontja felett és a felszín alakulásához alkalmazkodva 2,40—6,20 m között váltakozik a talajszint felett. A kőburkolat dőlése 45° (= 1:1) észak, illetőleg északkelet felé; a medertől való távolsága 100—120 m között váltakozik, a védőfalon tehát — a Tisza menti többi kövesgátakhoz hasonlóan — a folyó közvetlen hatása érvényesül. A védőgát cementburkolata beocsini cementből készült, a téglák nagy méretű, $30 \times 14 \times 7$ cm nagyságú, sárgára égetett falazótéglák. A védőfal hozzávetőlegesen 85 éves, építését az 1880-as évek közepén végezték, a munkálatok több éven át folytak.

Cönológiai felvételeimet a védőgát város melletti részének északi expozíciójú cementburkolatán, illetőleg a város alatti részén, az ún. „Tabány” melletti északkeleti fekvésű, téglaburkolású szakaszán készítettem. Részletfelvételeket több éven keresztül az egész védőfalon végeztem.

A kb. 245-ös folyókilométernek megfelelő, téglaburkolatú szakasz, amely a meder szélétől kb. 100 méternyire húzódik N. N. E. expozíciójú s itt, a többi szakaszokhoz mérten kissé meredekebb, 41° -os dőlésű. Erős napsütés a szakaszt kitettségénél fogva nem éri, az erős felmelegedést ezenkívül a part mellé 3 sorban ültetett fűzfa és 8 sorban, körülbelül 60 m szélességben ültetett nyárfaliget befolyásolja, amely a gáthoz olyan közel van, hogy azt időnként árnyékolja.

A gát ezen a szakaszon hármass tagolású. Alsó és felső egyharmadában, peremtéglából készült, hullámtörő szegély húzódik végig rajta. Az alsó szintet, röviddel a téglaburkolás után, cementhabarccsal fedték. Ez a felület a rátelepült zuzmótársulás szintónusa következtében sötét, a felső, csupasz felületű téglákkal fedett rész sárgásszürke tónusú. Az alsó sötétebb színű cementfelületen *Verrucarietum nigrescentis*, a középső, inkább sárga tónusú szinten *Caloplacetum murorum*, a legfelső, inkább szürkés tónusú szinten *Lecanoretum albomarginatae* társulások megtelepülését állapítottam meg.

Virágos növények az alsó, egybefüggően cementhabarccsal burkolt felületen nincsenek, csak a cementréteg repedéseiben települnek meg szálanként a ruderalis flóra tagjai, egyes fűfélék, pl. *Avena fatua*, *Hordeum murinum*; *Aristolochia clematitidis*, *Convolvulus arvensis*, *Cichorium intybus*, *Daucus carota*, *Echinops vulgaris*, s legalul *Rubus caesius*. A gátra tehát az artéri vegetáció egyes tagjai is felhatolnak. A felső két szakaszon a téglákközötti menetekbe talajrézecskek tapadtak. A „fugák” erősen füvesek, főleg *Avena fatua* és *Hordeum murinum* nő rajtuk s csak elvétve akad 1—2 szál a már felsorolt kétszikű növényekből. A mohok közül elsősorban *Bryum argenteumot* figyeltem meg s tavaszidőben, a nyirkosabb felületeken itt-ott kevés *Funaria hygrometrica*-t is láttam.

A keményburkolatot a tűző déli nap felülről éri. A reggeli, kb. 10—11 óráig a délelőtti és a későbbi, délutáni órákban árnyékol. (Vö. 2. sz. ábra.)

1958. július 27-én, egész napon át derűs, nagyon ritkán egy-egy gomolyfelhő által felhőzött égbolt mellett párolgásmérőket helyeztem el a téglaburkolat árnyalt

és napsütötte szakaszán. Mindkét szakaszon, egymástól 1—1 m távolságban elhelyezett párolgásmérők adataiból középértéket számítottam és ezeket az adatokat vettem fel az alábbi táblázatba. A méréseket reggel 8 órától esti 20 óráig végeztem. A leolvasások óránként történtek.

*Napi párolgásmenet és a hőmérséklet változása 1958. VIII. 27-én
a csongrádi gát keményburkolású védőfalán*

A mérések időpontja órákban	Párolgatás cm ³ -ben	Hőmérséklet C°-ban	Párolgatás cm ³ -ben	Hőmérséklet C°-ban	A levegő hőmérséklete árnyékban C°-ban
	napsütötte téglafelületen		árnyékolt téglafelületen		
8—9	0,6	21	0,1	19	25
9—10	2,2	24	0,5	20	26,3
10—11	4,0	26	2,0	21	26,8
11—12	4,7	28	2,8	21	27,1
12—13	6,0	29	4,4	22	27,5
13—14	7,5	31	6,0	22	28,2
14—15	9,6	31	7,8	22	28,2
15—16	10,8	31	9,0	22	28,1
16—17	11,6	31	10,1	22	27,8
17—18	12,5	30	11,0	21	27,4
18—19	13,3	29	11,7	20	26,2
19—20	14,5	27	12,3	19	24,3

A méréseknek négyzetméterekre átszámított adataiból megállapítható, hogy 1 m²-nyi felületről, 12 óra alatt, nyári meleg napon, derült égbolt mellett a nem árnyékolt felületekről 386,9 cm³, az árnyékolt vagy időszakosan árnyékolt felületekről, ugyanennyi idő alatt csak 325,9 cm³ az elpárolgás mértéke. A napsütötte téglafelületek tehát, azonos idő alatt kerekén 16%-kal többet párolgatnak, mint az időszakosan árnyékolt felületek. A csapadékszegény Alföldön, az esőtlen, száraz nyári hónapokban a vízvesztés oly nagymértékű, hogy azt csak a szárazságot legjobban tűrő fajokból álló cönózisosok képesek elviselni.

A megvilágítás adatai a csongrádi gáton
(A maximális megvilágítás értéke luxokban (=lx) déli 13 és 14 óra között,
a legnagyobb felmelegedés és legerősebb elpárolgás idején)

	Rácső fényben	Visszavert fényben	
		fehér lapról	a téglafelületről
		20 cm távolságról	
a napsütötte téglafelületen	6000 lx	2000 lx	350 lx
az árnyékolt téglafelületen	1000 lx	550 lx	120 lx

A fénytényező vizsgálata azt mutatja, hogy a napsütötte felületeken, a déli órákban 6000 lux-nyi a felületre eső fény mennyiség, ugyanebben az időpontban az időszakos árnyékolt felületeken csak ennek az egyhatoda, tehát kerekítve 1000 lux. Más aljzatokon, így pl. fatörzseken, sziklafelületeken, erdők talaján végzett összehasonlító vizsgálataim azt mutatják, hogy erősen árnyékolt felületeken 80—100 lux

értéken alul zuzmóvegetáció már nem képes kialakulni. Ilyen sötét felületeken moszatok is gyéren találhatók. A zuzmó testében élő moszatokat még a felső kéreg festékanyaga is árnyékolja, így azok a fotoszintézis folytatására már nem képesek. Ilyen sötét felületeken csak gombák, tehát heterotróf táplálkozású növények képesek megtelepedni. A 6000 luxnak megfelelő maximális fényérték a fotoszintézis számára megfelelő fényenergia mennyiséget jelent, a vele egyidőben mért 31 C°-os

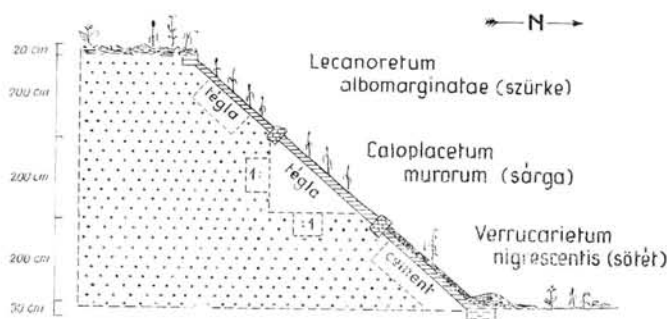

Abb. 2. ábra. A csongrádi védögát szelvénye (Gallé L. rajza)

hőmérséklet azonban 5–6 C°-kal meghaladja a fotoszintézis számára optimális hőmérsékletet, s bizonyos mértékben már gátló tényezőként szerepel. A szinoptikusan vizsgált környezeti tényezők azt eredményezik, hogy az Alföld középső és déli részén, tehát a Tisza középső és alsó folyása mellett épített kövesgátakon csak a szárazságtűrő, javarészt igénytelen, kéregtelepű fajokból álló zuzmócönózisok képesek megtelepedni. Ott, ahol a mikroklimatikus tényezők szerencsés összhangja lehetővé teszi, így pl. a tiszafüredi hídfő biotit-amphibol-andezit burkolatán, a szukcesszió-menet nem áll meg a szárazságtűrő társulásoknál, hanem továbbhaladva a montán elemeket tartalmazó *Parmelietum conspersae* ombrophil cönozissá fejlődik ki.

Az ismertetett mikroklimatikus viszonyok mellett a csongrádi gát cementhárcs- és téglaburkolású védőfalán három zuzmótársulást figyeltem meg. Az alsó szinten, kb. 2 m magasságig, tehát az alsó hullámtörő peremig, a sötét tónusú *Verrucarietum nigrescentis* társulás uralkodik. A középső szintet, a következő kétméteres sávon a sárga színtónusú *Caloplacetum murorum* foglalja el, míg a legfelső szinten a felső hullámtörőperem és a töltés-korona között a szürke színhatású *Lecanoretum albomarginatae* zuzmócönózis a dominans.

A bevonatok természetesen nem egységesegek, kisebb-nagyobb foltokban jelennek meg. Fajgazdagságukat, minőségi összetételüket a felső két szakaszon a téglasorok között nőtt virágos növények árnyékolása is befolyásolja. Egyes, dúsabban benőtt helyeken a zuzmó-moha társulás a virágosak mohaszintjének tűnik.

Cönológiai rész

A Tisza mentén előforduló kőlakó és talajlakó zuzmótársulások beosztása a következő:

EPIPETRETEA LICHENOSA Klem.

Rhizocarpetalia Klem.

Parmelion saxatilis Klem.

1. *Parmelietum conspersae* Klem.

Xeroverrucarietalia Hadač

Verrucarion muralis Gallé

2. *Verrucarietum nigrescentis* (Kaiser) Gallé

Caloplacion pyraceae Klem.

3. *Aspicilietum calcareae* (Du Rietz) Klem.

Caloplacion decipientis Klem.

4. *Caloplacetum murorum* (Du Rietz) Kaiser

5. *Caloplacetum citrinae* (Gallé) Beschel

6. *Lecanoretum albomarginatae* (Kaiser) Gallé

7. *Physcietum teretiusculae* Hilitz.

EPIGAEETEA LICHENOSA Klem.

Epigaeetalia Klem.

8. *Endocarpetum pusilli* Gallé

Amint a felsorolásból kitűnik, a Tisza folyásának felső-, középső- és alsó szakasza mentén nyolc különböző kőlakó, illetőleg talaj (löss) lakó zuzmócönózis fordul elő. A hét kifejezetten kőlakó társulás közül hat a HADAČ által 1948-ban elnevezett Xeroverrucarietalia sorozatba tartozik. Valamennyien mésztartalmú aljzattal kedvelő, kifejezetten basifil zuzmócönózisok, erős fényigénnyel és nagy szárazságtűréssel. Valamennyien a tipikus epilith társulások kontinentális, a pusztai környezetben legtöbbször fragmentálisan megjelenő változatai.

A felsorolt zuzmótársulások lelőhelyeit térkép-vázlatban tüntettem fel. A lelőhelyek mellett körökbe írt számok az egyes cönózisokat jelzik. A vázlatban feljegyeztem még a zuzmótársulások aljzatait (andezit, beton, cement, téglák stb.), illetőleg a lelőhelyeknek az Adria szintje feletti magasságát is. (Vö. 3. számú ábra.)

1. PARMELIETUM CONSPERSAE Klem.

Éf		D	K/62
	Karakterfajok:		
Pa	<i>Parmelia conspersa</i>	1—4	V
Pa	— <i>glomellifera</i>	1—3	IV
Pa	— <i>isidiata</i>	+—1	III
	Csoportkarakterfajok:		
Pa	<i>Parmelia saxatilis</i>	+—3	IV
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	<i>Lecidea carpathica</i>	+—1	IV
Ex	— <i>rupicola</i>	+—3	III
Ex	<i>Aspicilia cinerea</i>	+—2	III
Ex	<i>Lecanora campestris</i>	+—1	III
Ex	<i>Lecidea crustulata</i>	+—1	II

Éf		D	K/62
Ex	Acarospora veronensis	+—1	II
Pa	Parmelia omphalodes	+—1	II
Pa	Physcia caesia	+—1	II
Pa	— vainioi	+—1	I
Cl	Cladonia coniocraea	+—1	I
Ex	Acarospora versicolor	+—1	I
Ex	— fuscata	+	I
	Osztálykarakterfajok:		
Pl	Lecanora (Squam.) muralis	+—2	IV
Ex	Candelariella vitellina	+—1	IV
Pl	Lecanora (Squam.) albomarginata	+—1	III

Csak egy felvételben előforduló kísérők: *a) Zuzmók.* Ex *Acarospora rufescens* +, Ex *Aspicilia caesiocinerea* +—1, Ex *Asp. gibbosula* +, Ex *Asp. hoffmannii* +, Ex *Aps. reticulata* var. *amnotropha* +, Sk *Bacidia umbrina* +, Us *Evernia prunastri* +—1, Pl *Lecanora* (Squam.) *subcircinata* +, Ex *Lecidea fuscoatra* +, Cl *Cladonia fimbriata* +—1, Pa *Parmelia furfuracea* +—1, Pa *Parm. physodes* +—1, Pa *Parm. pulla* +—1, Ex *Pertusaria amara* +, Pa *Physcia caesia* +—1, Ra *Ramalina pollinaria* +, Ex *Sarcogyne* (Biat.) *pruinosa* +, Pa *Xanthoria parietina* +—1, Ex *Verrucaria acrotella* +. *b) Mohok.* M *Hypnum cupressiforme* +—1, M *Grimmia pulvinata* +—1, M *Rhacomitrium canescens* +—1. Összfajszám 19 (közéérték: 10). — Homogenitás: 1,9 — Genusmutató: 42%. Biológiai spektrum: Ex 46, Pa 36, Pl 12, Cl 6%.

Előfordulás: I. TOKAJ, kőbánya, andezit. — II. TISZAFÜRED, hídfő, andezit.² Ökológiai viszonyok: Fotofil, ombrofil és acidofil társulás, amely magas felmelegedést és kevés nitrogéntartalmat tűr.

Fejlődésment: *Lecideetum carpathicae* — *Aspicilietum cinerea* — *Parmelietum conspersaeae*.

2. VERRUCARIETUM NIGRESCENTIS (Kaiser) Gallé

Éf		D	K/22
	Karakterfajok:		
Ex	<i>Verrucaria nigrescens</i>	+—4	V
End	<i>Staurothele catalepta</i>	+—1	IV
	Csoportkarakterfaj:		
End	<i>Verrucaria muralis</i>	+—3	IV
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	<i>Lecanora dispersa</i>	+—2	IV
Ex	— <i>albescens</i>	+—1	III
Ex	<i>Candelariella aurella</i>	+—1	II
Ex	<i>Lecanora campestris</i>	+—1	II
End	<i>Verrucaria calciseda</i>	+—1	II
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+—1	II
	Osztálykarakterfajok:		
Pl	<i>Lecanora</i> (Squam.) <i>albomarginata</i>	+—4	IV
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+—1	III

² Tiszafüredi anyagom egy részének szíves revideálását FÓRISS F. ny. gimn. tanárnak (Miskolc) köszönöm. A mohok meghatározásáért Dr. BOROS ÁDÁM (Budapest) professzor urat illeti hálás köszönet.

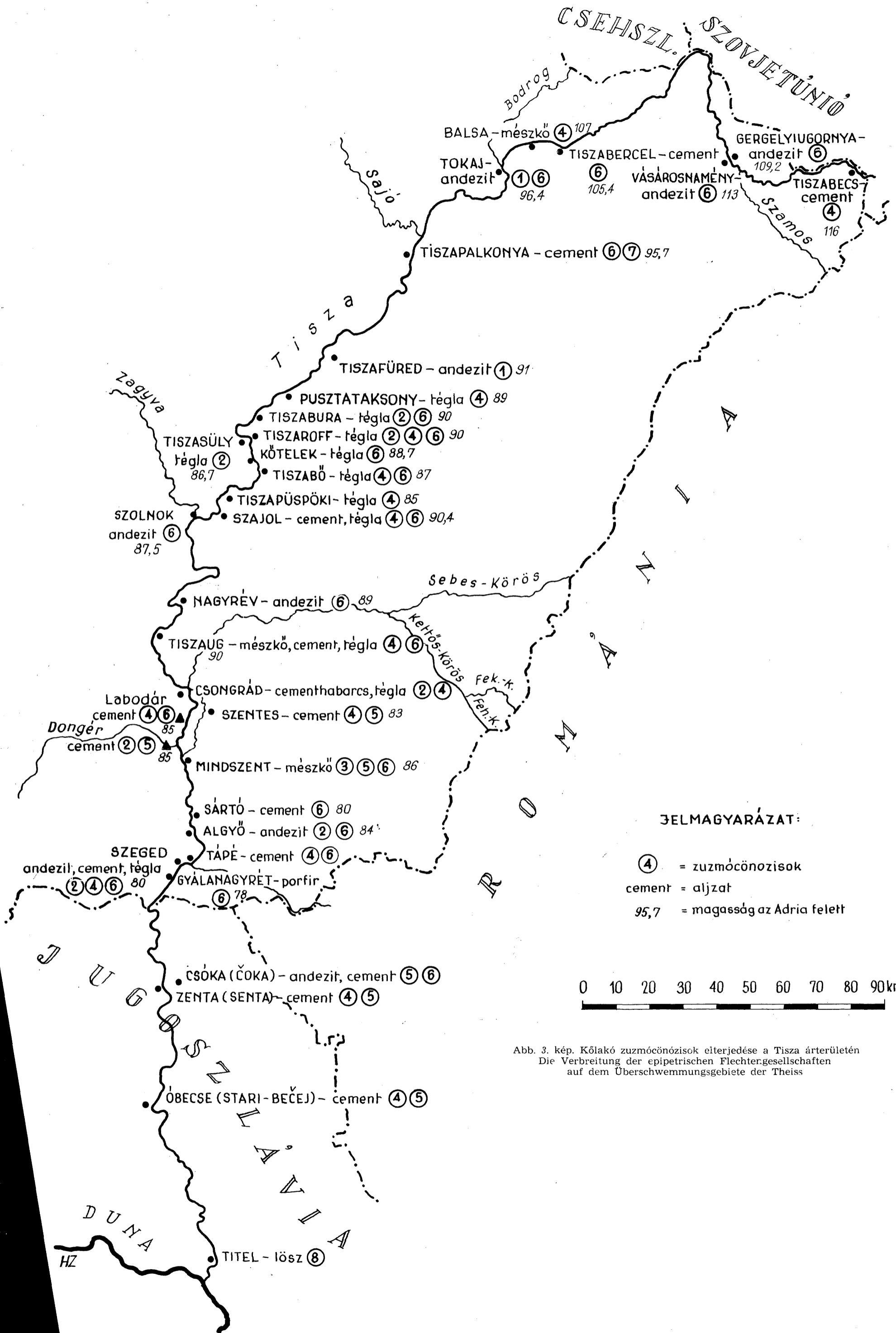
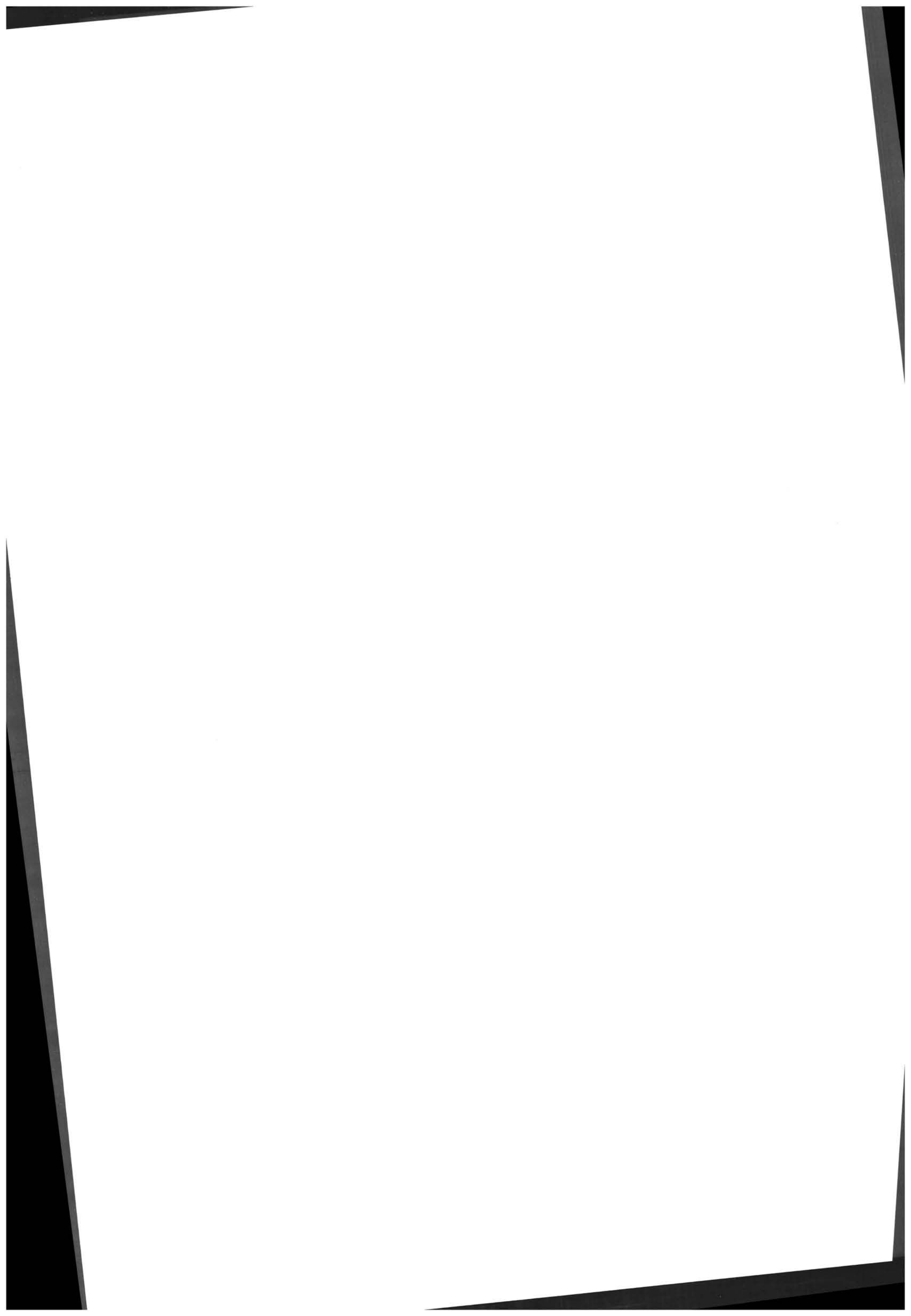

Abb. 3. kép. Kőlakó zuzmócönózisok elterjedése a Tisza árterületén
 Die Verbreitung der epipetrischen Flechtengesellschaften
 auf dem Überschwemmungsgebiete der Theiss

Csak egy felvételen előforduló kísérők: Sk Caloplaca citrina +—1, Cal. (Gasp.) decipiens +, Cal. (Blast.) teicholyta +—1, Ex Lecania erysibe +, Ex Lecidea crustulata +, Pa Physcia ascendens +, Pa Ph. nigricans +, Pa Ph. orbicularis +, Pa Ph. sciastra +.

Összfajszám: 11 (közép: 7) — Homogenitás: 1,8. — Genusmutató: 54%

Biológiai spektrum: Ex 64, End 27, Pl 9%.

Előfordulás: II. TISZABURA — téгла. TISZAROFF — téгла. — TISZASÜLY — téгла. — CSONGRÁD — cementburkolat, téгла. — DONGÉR — zsilip, beton. — ALGYŐ — andezit (fragm.) — III. SZEGED — cement és téglaburkolat.

Ökológiai viszonyok: Fotofil, termofil, xerofil és basifil társulás, elsősorban mésztartalmú talajokon.

Fejlődésment: Pionir társulás mészközeteken. Először megjelenő fajok Verrucaria muralis — Verr. nigrescens — Staurothele catalepta.

3. ASPICILIETUM CALCAREAE (Du Rietz) Klement

Éf		D	K/11
	Karakterfajok:		
Ex	Aspicilia calcarea	+—4	V
Pl	Lecanora subcircinata	+—2	III
Pl	Caloplaca (Blast.) teicholyta	+—2	II
	Csoportkarakterfajok:		
Ex	Sarcogyne pruinosa	+—1	IV
Ex	Caloplaca pyracea	+—2	III
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	Verrucaria nigrescens	+—2	V
Ex	Lecanora albescens	+—1	III
Ex	— crenulata	+—1	II
	Osztálykarakterfajok:		
Pl	Lecanora (Squam.) albomarginata	+—2	IV
Ex	— campestris	+—1	II

Egy felvételen előforduló kísérők: Pl Caloplaca decipiens +, Ex Cal. festiva +, Pl Cal. murorum +—1, Ex Candelariella aurella +, Pl Endocarpon pallidum +—1, Ex Lecanora dispersa +—1, End Verrucaria calciseda +, Ex Verr. muralis +—1. Összfajszám: 10 (középtérték 6). — Homogenitás: 1,7. — Genusmutató: 50%. — Biológiai spektrum: Ex 70, Pl 30%.

Előfordulás: II. MINDSZENT, Kurca-torkolat — Mészkefelületen.

Ökológiai viszonyok: Fénykedvelő, hő- és szárazságtűrő, mészlakó.

Fejlődésment: A cönózis, amint ezt az exolith fajok magas, 70%-os értéke mutatja, nem fejlődött túl a kéregtelepű állapotban. Ezt bizonyítja a kísérő fajok összetétele is. A cönózis megjelenését a Verrucaria genushoz tartozó fajok (V. calciseda, V. muralis, V. nigrescens) előzik meg. Továbbfejlődése a Lecanoretum albomarginatae felé mutat. Ezt bizonyítja a néhány Pl típusú faj (30%) megjelenése is. Egyébként az alföldi mészkőleletésítmények felületén pionir társulás.

Eltérések: A Tisza menti társulás, mint kontinentális típusú cönózis, lényegesen kevesebb fajjal, töredékesen jelenik meg, mint más közép-európai vagy a hazánál északibb földrajzi fekvésű lelőhelyeken. Így hiányzik az általam megfigyelt társulásból a Thelidium decipiens, Rinodina bischoffii, Biatora immersa, Protoblastenia

rupestris, Buellia epipolia. A kísérő fajok között szereplő Lecanora dispersa-t a Lec. crenulata helyettesíti, a karakterfaj mellett azonban rendszeresen megjelenik a Lecanora subcircinata és a Caloplaca teicholyta. Az utóbbi minden Tisza menti mésztartalmú aljzaton előfordul.

4. CALOPLACETUM MURORUM (Du Rietz) Kaiser

Éf		D	K/87
	Karakterfajok:		
Pl	Caloplaca (Gasp.) murorum	1—4	V
Pl	Lecanora albescens	+—3	III
Ex	Lecania erysibe	+—1	II
	Csoportkarakterfajok:		
Pl	Caloplaca (Gasp.) decipiens	+—4	IV
Pa	Xanthoria aureola	+—1	I
Ex	Rinodina bischoffii	+	I
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	Lecanora dispersa	+—2	V
Ex	— crenulata	+—1	III
Ex	Verrucaria nigrescens	+—2	III
Ex	Candelariella aurella	+—1	III
Pa	Physcia sciastra	+—2	III
Ex	Caloplaca pyracea	+—1	II
End	Verrucaria calciseda	+	I
	Osztálykarakterfajok:		
Pl	Lecanora (Squam.) saxicola	1—4	IV
Pl	— albomarginata	+—1	I
Pa	Physcia caesia	+—2	III
Pa	— vainioi	+—1	I
Ex	Candelariella vitellina	+	I

Csak egy felvételben előforduló kísérők: a) *Zuzmók*. — Ex *Aspicilia calcarea* +—I, Ex *Caloplaca* (Blast.) *ferruginea* +, Pl. *Cal.* (Bl.) *teicholyta* +—1, Ex *Cal. cerina* +, Sk *Cal. citrina* +, Ex *Lecanora campestris* +—1, Ex *Lec. hageni* +, Ex *Lec. umbrina* +, Ex *Lecidea carpathica* +—1, Pa *Physcia ascendens* +—1, Pa *Ph. orbicularis* +—1, End *Staurothele catalepta* +—1, Pa *Physcia tenella* +—1, Pa *Xanthoria parietina* +—1. — b) *Mohok*. — M. *Bryum argenteum* 1, — c) *Virágos növények* (Tiszaroff, téglaburkolású gátfal fugáiban) *Polygonum aviculare*, *Reseda lutea*, *Ballota nigra*, *Crepis setosa*, *Daucus carota*, *Achillea setacea*, *Erigeron canadense*, *Festuca* sp., *Cerastium vulgatum*, *Chaenopodium album*.
Összfajszám 20 (középérték 9). — Homogenitás: 2,2. — Genusmutató: 40%. — Biológiai spektrum: Ex 40, Pa 30, Pl 25, End 5%.

Előfordulás: I. TISZABECS — cementfelületen. — BALSZA — mészkövön. — II. PUSZTATASKONY — téglaburkolaton. — TISZAROFF — téglaburkolaton. — TISZABÓ — téglaburkolaton. — TISZAPÜSPÖKI — téglaburkolaton és cementhabarcsón. — LABODÁR — cementfelületen. — SZAJOL — tégl- és cementfelületen. — TISZAUG — cement- és téglafelületen. — TÁPÉ — téglán és cementen. — III. SZEGED, cement- és téglaburkolaton. — ZENTA (Senta) — cementfelületen. — ÓBECSE (Stari Bečej) — cementburkolaton.

Ökológiai viszonyok: Fénykedvelő, szárazságtűrő és erősen nitrofil társulás. Az erős inszolációt (vö. Csongrád, 6000 lx) is elviseli, árnyékban nem fejlődik jól. Eltűri a biotikus hatásokat, társul apróbb mohokkal, virágos növényekkel; a szemétráhullás következtében keletkezett szennyeződést éppúgy elviseli, mint a ritkás madárürülékkel vagy emlős vizelettel való szennyezettséget. Telepei ilyenkor kissé rozsdaszínűre festődnek.

A kövesgátak gyakori zuzmócönózisa és ezért a vízügyi szakemberek kaparrással védekeznek az egyenletes zuzmótakaró kialakulása és a cement- vagy téglafelületet mállasztó hatása ellen. A lekaparás azonban sohasem lehet tökéletes és így a széttördelt zuzmótelepek fragmenálódás útján újulnak fel, szaporodnak tovább. Sokkal eredményesebb volna az ellenük való védekezésben vegyianyagok (olaj, kátrány, méz) alkalmazása. Fejlődésmenet: A Caloplacatum murorum a tisztamenti kőburkolatú töltések állandó társulása. A felületeken először aprótermésű Lecanora fajok, *L. dispersa*, *L. crenulata*, *Lecanora albescens*, illetőleg a sárgás *Candellariella aurella* és *C. vitellina* fajok jelennek meg, amelyek előkészítik a kőfelületek a Caloplacatum murorum társulás számára. A cönózis tagjai között, különösen a töltéskoronához közelebb eső, magasabb szintű felületeken *Lecanora* (*Squam.*) *albomarginata* és néhány kőlakó *Physcia* faj (*Ph. caesia* és *Ph. vainioi*) megjelenése és gyakorisága az osztálykarakterfajok között jelzi a cönózis optimális környezeti viszonyait és teljesebb kifejlődését.

5. CALOPLACETUM CITRINAE (Gallé) Beschel

Éf		D	K/20
	Karakterfaj:		
Sk	<i>Caloplaca citrina</i>	3—5	V
	Csoportkarakterfajok:		
Pl	<i>Caloplaca</i> (Gasp.) <i>decipiens</i>	1—3	II
Pl	— <i>murorum</i>	+—1	I
Pa	<i>Physcia orbicularis</i> f. <i>calicicola</i>	+—1	I
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+	I
Pl	— (<i>Blast.</i>) <i>teicholyta</i>	+	I
Ex	<i>Rinodia bischoffii</i>	+	I
	Osztálykarakterfajok:		
Pa	<i>Physcia caesia</i>	+	I
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+—1	I

Összfajszám: 9 (középtérték 6). — Homogenitás: 1,9 — Genusmutató: 44%. —
 Biológiai spektrum: Pl 33, Ex 33, Pa 22, Sk 12%.

Előfordulás: II. SZENTES — cementfelületen. — DONGÉR — a főcsatorna cement burkolatán. — MINDSZENT, Kurca-torkolat — mészkövön. — III. CSÓKA (Čoka) — cementfelületen. — ZENTA — a rakpart cementburkolatán. — ÓBECSE (Stari Bečej) — zsilip falának cement rézsűjén.

Ökológiai viszonyok: Erősen nitrogéntűrő, urophil társulás, fénykedvelő, szárazságtűrő fajokkal. Más alföldi lelőhelyeken különösen kőfalak cementhabarcsból készült burkolatán fordul elő.

Fejlődésmenet: Az asszociáció pionírfaja is rendszeren a Caloplaca citrina szokott lenni, amely néha úgyszólván az egész betonoszlop, beton határjelző kő, beton-talpatzat felületét burkolja (Kláralfalva, Sártó, Újszeged, Zenta stb.) és csak itt-ott található néhány, a társuláshoz tartozó elszórtan előforduló zuzmótelep. A fa-A falak, műépítmények alsó, s talajhoz közelebb eső szintjét kedveli.

6. LECANORETUM ALBOMARGINATAE (Kaiser) Gallé

Éf		D	K/20
	Karakterfajok:		
Pl	Lecanora (Squam.) albomarginata	+—5	V
Pl	— muralis	+—4	III
Pl	— albescens	+—4	III
	Csoportkarakterfajok:		
Pl	Caloplaca (Gasp.) decipiens	+—3	III
Pl	— murorum	+—1	I
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	Lecanora crenulata	+—3	III
Ex	— dispersa	+—3	III
Ex	Verrucaria nigrescens	+—3	III
Ex	Caloplaca pyracea	+—1	II
End	Verrucaria calciseda	+	I
Ex	Lecanora umbrina	+	+
Ex	— conferta	+—1	I
	Osztálykarakterfajok:		
Ex	Candelariella aurella	+—1	IV
Pa	Physcia caesia	+—2	II
Ex	Candelariella vitellina	+	I
Ex	— deflexa	+	+
Pa	Physcia vainioi	+	+

Egy felvételben előforduló kísérőfajok: An Physcia ascendens +—1, Pa Xanthoria parietina +.

Összfajszám: 19 (közéérték 7). — Homogenitás: 2, 3. — Genusmutató: 32%.
 Biológiai spektrum: Ex 48, Pl 27, Pa 15, An 5, End 5%.

Előfordulás: I. GERGELYUGORNYA — andezit. — VÁSÁROSNAMENY — andezit. — TISZABERCEL — cement. — TOKAJ — andezit. — II. TISZAPALKONYA, hídfeljáró — cement. — TISZABURA, kövestöltés — tégl. — TISZAROFF, kövestöltés — tégl. — KŐTELEK — tégl. — TISZABÓ, kövesgát — tégl. — TISZAPÜSPÖKI, kövestöltés — tégl. — SZAJOL — téglával burkolt töltésszakasz. — SZOLNOK, Alsótiszapart — andezit. (Locus classicus!) — NAGYRÉV, kövezett töltés — andezit. — TISZAUG, töltésfal — tégl. — LADOBÁR, zsilip — cement. — MINDSZENT, Kurca-zsilip — tégl. — SÁRTÓ beton. — ALGYÓ, Bezurszéki töltés — andezit. — TÁPÉ, Tisza-parti zsilip — cement. — III. SZEGED, Körtöltés és Tisza-part: Andezit és tégl. — GYÁLA — porfir. — CSÓKA (Čoka) — töltés andezitburkolata. — ZENTA (Senta) — betonfelületen.

Ökológiai viszonyok: Fénykedvelő, szárazságtűrő, acidofil vagy neutrofil, kevésbé nitrogéntűrő, a porosodást jól elviselő cönózis. Fejlődésmenet: Az aljzaton pionírfajokként a Lecanora dispersa, Lec. crenulata, Candelariella aurella, Lecanora albescens, később Caloplaca (Gasp.) decipiens jelennek meg. A 48%-ban előforduló exolith típusú fajok nagy száma még a kéregtelepű társulásra jellemző, de a 27%-ban megjelenő placodium típusú és a 15%-ban előforduló Pa típusú fajok jelenléte már a cönózis továbbfejlődésére utal. A cönózis inkább a magasabban fekvő töltésszinteket kedveli, a kövesgátaknál szívesen foglalja el a töltéskorona permkövezését is.

7. PHYSCIETUM TERETIUSCULAE Hilitz.

Éf		D	K/20
	Karakterfajok:		
Pa	Physcia teretiuscula	+—3	V
	Csoportkarakterfajok:		
Pl	Caloplaca decipiens	+—1	II
Pa	Physcia sciastra	+	I
Pa	— nigricans	+	I
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	Verrucaria nigrescens	+—3	IV
Ex	Caloplaca pyracea	+—1	II
End	Verrucaria calciseda	+	I
	Osztálykarakterfajok:		
Pl	Lecanora (Squam.) albomarginata	+—1	II
Pa	Physcia caesia	+—1	I
Ex	Candelariella vitellina	+—1	I
Pa	Physcia vainioi	+	I
	Kísérők (több felvételen):		
Ex	Lecanora albescens	+	I
Ex	— dispersa	+	I

Összfajszám: 13 (közép 10). — Homogenitás: 1,3. — Genusmutató: 46%
 Biológiai spektrum: Pa 38, Ex 38, Pl 16, End 8%.

Előfordulás: II. TISZAPALKONYA, hídfeljáró — cementlapokból készült burkolaton.

Ökológiai viszonyok: Fénykedvelő, szárazságtűrő, semleges vagy bázikus aljzaton kedvelő, nitrogéntűrő cönózis.

Fejlődésmenet: A társulást elszórtan jelentkező Lecanora dispersa, Candelariella vitellina, Caloplaca pyracea és Lecanora albescens telepek előzik meg. A borítátsfok közepes, a vizsgált terület százalékában kifejezve: 50%.

Megjegyzés: Ezt a cönózist 1925-ben Csehszlovákiából A. HILITZER írta le, majd Németország területéről 1946-ban O. KLEMENT ismertette. Magyarország területéről eddig ismeretlen volt. A hazai, kontinentális változat abban különbözik az említett közép-európai lelőhelyeken megfigyelt társulástól, hogy fajlistája rövidebb. Hiányzik a tiszapalkonyai lelőhelyen a Pa Xanthoria aureola, az Ex Caloplaca variabilis és az egész Tisza mentén elő sem forduló Um típusú Dermatocarpon minutum. A társulás hazai viszonylatban is további tanulmányozásra szorul.

8. ENDOCARPETUM PUSILLI Gallé

Éf		D	K/10
	Karakterfajok:		
Pl	Endocarpon pusillum	+—2	IV
Pl	— pallidum	+—1	IV
Pl	— sorediatum	+—1	II
	Csoportkarakterfajok:		
Pl	Lecidea (Psora) decipiens	+—1	IV
Pl	Caloplaca (Gasp.) decipiens	+—1	II
Pl	— arenaria	+—1	I
Sk	— incrustans	+—1	I
Ex	— aurantiaca	+—1	I
	Sorozatkarakterfajok:		
Ex	Lecanora crenulata argillicola	+—4	V
Ex	— dispersa	+—2	III
Ex	— albescens	+	I
Ex	Caloplaca pyracea	+—3	IV
Ex	— ferruginea	+	I
Co	Collema pulposum	+—1	I
Co	Leptogium lichenoides	+—1	I
	Osztálykarakterfajok:		
Ex	Candelariella aurella	+—3	IV
Pl	Lecanora (Squam.) albomarginata	+—1	II

Egy felvételben előforduló kísérők: a) Zuzmók. — Ex Caloplaca cerina +, Ex Cal. vitellinula +, Ex Candelariella deflexa +, Ex Cand. subdeflexa +, Ex Lecanora umbrina +, Pa Physcia tenella +, Pa Xanthoria parietina +. b) Mohok. — Aloina ericifolia +, Al. rigida +, M Bryum argenteum +, M Pterigoneurum pusillum .

Összfajszám: 17 (közéérték 10). — Homogenitás: 1,7. — Genus mutató: 41,1%. — Biológiai spektrum: Ex 41, Pl 41, Co 12, Sk 6%.

Előfordulás: TITEL — löszfalon. (Hasonló összetételben, de magasabb fajszámmal fordul elő eza társulás a tokaji Kopaszhegy löszfalain: Locus slassicus! A lelőhely azonban nem esik a Tisza mente területéhez.)

Ökológiai viszonyok: Fénykedvelő, mészkedvelő, szárazságtűrő társulás, amely közepes mértékű felmelegedést tűr el. A déli órákbana társulás felületén ráeső fényben mért fényértéke 2000—2500 lux, visszavert fényértéke 20 cm távolságban 1100—1500 lux.

Fejldésmenet: A lösz felületén az Endocarpetum pusilli társulás kifejlődése előtt csak Lecanora crenulata f. argillicola, illetőleg elszórt Endocarpon pusillum telepek jelennek meg. A társulás zárótársulás, amely csak mésszel erősen inkruztált löszfelületeken érheti el teljes kifejlődését.

Pars systematica

Enumeratio lichenum ad cursum superiorem, mediam et inferiorem fluminis Tibisci collectorum

Abbreviationes:

- I =Cursus superior fluvii Tibisci (ab fine sovietico-hungarica prope pagum „Tiszabecs”, usque ad regionem oppidi „Tokaj”).
II =Cursus medius fluminis Tibisci (ab territorii oppidi „Tokaj” usque ad ostium fluvii „Maros”, proxime ad urbe „Szeged”).
III =Cursus inferior fluvii Tibisci (ab ostium fluvii „Maros” usque ad ostium fluvii Tibisci prope pagum „Titel”).
And. =In superficie lapidis andesiticis.
Caem. =In caemento.
Calc. =In superficie lapidis calcariis.
Later. =In superficie aggeris latericiis.
Pr.opp. =Prope oppidum.
Pr.pag. =prope pagum.

VERRUCARIACEAE

Staurothele catalepta Blomb. et Forss. — I: TOKAJ Ad muros and. cataractae. — II: DONGÉR, ad muros caem. canali. CSONGRÁD, in aggere lapidosa ad caem. et later. TISZAROFF, ad later. TISZAUG, aditus pontis, caem.

Verrucaria acrotella Ach. — I: TOKAJ, ad muros and. cataractae.

V. calciseda DC. — I: BALSZA, caput pontis, and. — II: MINDSZENT, prope ostium canali „Kurca”, calc.—SZAJOL, cataracta, caem. — SZOLNOK, ad ripam inferiorem fluminis, and. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caem. — TISZAUG, in pila pontis, calc.

V. cataleptoides Nyl. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, caem.

V. muralis Ach. — II: MINDSZENT, prope ostium canali „Kurca”, calc. — TISZAUG, Calc. in pila pontis; in superficie ossis neolithicis et lateribus vetustis prope ripam fluvii.

V. nigrescens Pers. — I: In aggere lapidosa pr. pag. TISZABECS, caem. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia, later. et caem. — DONGÉR; ad muros caem. canali. — Pr. p. FELGYŐ, ad muros caem. cataractae prope „Vidreér”. — TISZABURA, in aggere latericia, later; and. iuxta ripam fluvii. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caem.—Mindszent, prope ostium canali „KURCA”, calc. — PUSZTATASKONY, later. — TISZAROFF, later. — SZAJOL, ad muros caem. cataractae. — TISZAUG, in pila pontis, calc. — III: ÓBECSE (Stari Bečej): In aggere lapidosa, caem.

V. rupestris Schrad. — TISZAUG, in superficie lateribus vetustis prope ripam fluvii.

DERMATOCARPACEAE

Endocarpon pallidum Ach. — I: Supra terram argillosam pr. opp. „TOKAJ”.

Endocarpon pusillum Hedw. — I: Ibidem — II: Supra terram argillosam in aggere lapidosa pr. opp. CSONGRÁD.

COLLEMACEAE

Collema crispum (Ach.) G. H. Web. — II: TISZAUG, supra terram argillosam, et in superficie lateribus vetustis prope ripam fluvii. — NAGYRÉV, supra terram argillosam. — VEZSENY, supra terram, in ass. Achilleeto Festucetum pseudovinae.

Leptogium lichenoides, (L.) A. Zahlbr. —

var. pulvinatum (Ach.) A. Zahlbr. — II: TISZABURA, later.

LECIDEACEAE

Lecidea carpathica (Körb.) Szat. — I: Prope opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and.

L. cinereoatra Ach. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: SZOLNOK, ad ripam inferiorem fluminis, and.

L. crustulata (Ach.) Spreng. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia. later. — TISZAFÜRED, caput pontis, and.

f. convexella (Vain.) A. Zahlbr. — II: SZOLNOK, ad ripam inferiorem fluminis, and. (Rev.: F. Főriss.)

L. fuscoatra (L.) Th. Fr. — II: TISZAFÜRED, caput pontis, and.

L. plana (Lahm.) Nyl. — I: Prope opp. TOKAJ, and.

Bacidia muscorum (Sw.) Arn. — SZEGED, in aggere latericia, supra muscos. —

B. umbrina (Ach.) Bausch. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TOKAJ, caput pontis, and.

CLADONIACEAE

Cladonia coniocraea Flk.

f. ceratodes Flk. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and., inter muscos.

f. odontata Flk. — Ibidem.

f. truncata Flk. — Ibidem.

Cl. fimbriata Hoffm.

f. conista (Ach.) Arn. — Ibidem.

f. exilis Hoffm. — Ibidem.

ACAROSPORACEAE

Biatorrella (Sarc.) pruinosa(Sm.) Mudd. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. pag. MINDSZENT, prope ostium canali „Kurca”, calc. — SZOLNOK: ad ripam inferiorem fluminis, caem.

Acarospora fuscata (Nyl.) Arn.

f. steinii (Kbr.) H. Magn. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and. (Rev.: F. Főriss.)

f. superfluens H. Magn. — II: Ibidem.

A. veronensis Mass. — II: TISZABURA, iuxta ripam fluvii, and. — TISZAFÜRED, caput pontis, and.

f. areolata H. Magn. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.

PERTUSARIACEAE

Pertusaria amara (Ach.) Nyl. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and. —
var. flotowiana (Flk.) Erichs. — II: Ibidem.

LECANORACEAE

Aspicilia caesiocinerea Nyl. II: SZOLNOK et TISZAFÜRED, and.

var. isidiata H. Mang. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and.

var. laevigata Nyl. f. obscurescens H. Magn. — II: Ibidem.

A. calcarea (L.) Körb. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, caem. — DONGÉR,
 ad muros caem. canali. — Pr. pag. MINDSZENT, ad ostium canali „KURCA”
 caem.

A. cinerea (L.) Sommert. — II: TISZABURA: iuxta ripam fluvii, and. — Pr. opp.
 TISZAFÜRED, in capite pontis, and.

A. gibbosula H. Magn. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜ-
 RED, and.

A. hoffmanni (Ach.) Müll. — Arg. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TI-
 SZAFÜRED, and., ad capitem pontis.

A. reticulata (Kremp.) Stein.

var. amnotropha (Hue) Szat. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis,
 and.

Lecania erysibe (Ach.) Mudd. — I: Prope opp. TOKAJ, and. et supra terram argillaceam. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia, later. — PUSZTATASKONY,
 later. — SZAJOL, later. — TISZABURA: in aggere fluvii, later et caem. — TISZA-
 ROFF: Later. — III: ÓBECSE (Stari Bečej), in aggere lapidosa, caem.

Lecanora albescens (DC.) Flk. — I: Pr. pag. TISZABECS, in aggere lapidosa flu-
 vium, caement. — II: Ubique in lapidibus andesiticis, calcariis, caementaceis supra
 aggeres lapidosas. — III: Pr. pag. GYÁLA—NAGYRÉT, ad lap. porphyricis. —
 ÓBECSE (Stari-Bečej), in aggere lapidosa, caem. — Zenta (Senta), ibidem.

f. montrosula (A. Zahlbr.) — II: CSONGRÁD, later, — et caem. — III: ÓBE-
 CSE (Stari Bečej), in aggere lapidosa, caem. — ZENTA (Senta), in superficiis caemen-
 taceis prope ripam fluvii.

f. muroroum (Mass.) A. Zahlbr. — CSONGRÁD, ad ripam inferiorem flu-
 minis, later.

L. (Squam.) albomarginata (Nyl.) Szat. — I: Pr. pag. TISZABECS, in aggere la-
 pidosa, caem. — TOKAJ, ad terram argillosam et ad lap. andesiticis. — II: Ubi-
 que in lapidibus andesiticis, calcariis et caementaceis supra aggeres lapidosas. —
 III: Pr. opp. SZEGED, and. ad ripam superiorem fluminis, in aggere lapidosa,
 later.

f. imbricata n. f. — Diagn.: Thallus sterilis, in medio laciniis dense imbricatis.

ter. innovatum n. ter. — Diagn.: Thallus simili modo sterilis, in medio — loco
 apotheciis — cum laciniis numerosis essurgentibus, infundibuliformis.

L. campestris (Schaer.) Hue. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia, later. — Pr.
 pag. MINDSZENT, pr. ostium canali „Kurca”, calc. — PUSZTATASKONY,
 later. — Pr. pag. SZAJOL, later. — Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and.
 — TISZAROFF, later. — TISZAUG, aditus pontis, caem. — III: ZENTA (Senta),
 in aggere lapidosa, caem.

L. conferta (Duby.) Grogn. — II: SZOLNOK, ad ripam inferiorem, and. — PUSZTATASKONY: later. — III: SZEGED, ad ripam superiorem, and.
L. crenulata (Dicks.) Nyl. — I — II — III: Ubique in aggeribus lapidosis prope ripam fluvii, and., later., caem., calc.
L. diffracta (Ach.) Oliv. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED caput pontis, and.
L. dispersa (Pers.) Ach. — I — II — III: Ubique in aggeribus lapidosis prope ripam fluvii, and., later., caem., calc., in associatione Lecanorae crenulatae.
L. muralis (Schreb.) Rabh. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: CSONGRÁD, later. — PUSZTATASKONY, later. — SZOLNOK, and. — TISZAFÜRED, caput pontis, and. — TISZAUG, later.
L. rupicola (L.) A. Zahlbr. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED caput pontis, and.
L. subintricata (Ach.) Oliv. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. p. MINDSZENT, ad ostium canalís „Kurca”, calc.
L. umbrina (Ehrh.) Mass. — I: Pr. opp. TOKAJ, ad terram argillaceam. — II: Pr. pag. NAGYRÉV, in lap. andesiticis iuxta ripam fl. TIBISCI. — Pr. pag. SZAJOL, in cataracta, caem. — SZOLNOK, ad lap. and., in aggere lapidosa inferiora. — PUSZTATASKONY, later. — TISZAUG, and. et later. — TISZAUG—KÓTELEK, and.

CANDELARIACEAE

Candelariella aurella (Hoffm.) A. Zahlbr. — I — II — III: Ubique in aggeribus lapidosis fluvii, ad lap. and., ad later. et in superficiis latericio-caementaceis.
 (var. aurella = planta typica)
f. effusa Hakul. — I: Pr. opp. TOKAJ, in superf. cataractae, lapidum andesiticorum factae.
f. minor Hakul. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, later.
C. roralliza (Nyl.) H. Magn. — II: CSONGRÁD, in ripam inferiorem fluvii, later.
C. deflexa (Nyl.) A. Zahlbr. — II: SZOLNOK, ad ripam inferiorem, and.
C. medians (Nyl.) A. L. Smith. — II: CSONGRÁD: In aggere lapidosa, later. et caem. — III: SZEGED, in aggere lapidosa, caem.
C. rosulans (Müll. — Arg.) A. Zahlbr. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, aditus pontis, caem.
C. vitellina (Ehrh.) Müll. — Arg. — I: Pr. p. TISZABAECS, in aggere lapidosa, caem. — Pr. opp. TOKAJ, ad terram argillosam et in lap. andesiticis. — II: SZOLNOK, prope ripam inferiorem, and. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caem. — TISZAUG, caput pontis, calc. — III: SZEGED, in aggere lapidosa, caem. — ZENTA (Senta), in aggere lapidosa, caem. — ÓBECSE (Stari Bečej), in aggere lapidosa, caementum.
f. granulosa Hakul. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, later.
var. prevostii (Duby) Hakul. — II: NAGYKÖRŰ, and. — SZOLNOK, and. — TISZAFÜRED, caput pontis, and.
var. unilocularis (ELENK.) A. Zahlbr. — III: Pr. opp. SZEGED, ad ripam superiorem fluvii, caem.

PARMELIACEAE

Parmelia conspersa (Ehrh.) Ach.
var. hypoclysta Hillm. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
var. isidiosula Hillm. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and.

- f. microphylla* Hillm. — II: Ibidem.
var. stenophylla Ach. — II: Ibidem.
P. furfuracea (L.) Ach.
var. rosulata Szat. et Gallé. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
P. glomellifera Nyl. — I: Ibidem. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput montis, and.
P. isidiata (Anzi) Gyeln. — II: Ibidem.
P. omphalodes (L.) Ach.
var. discordans Magn. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
P. physodes (L.) Ach.
var. labrosa Ach. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
P. pulla Hillm. (Syn.: *P. proluxa* [Ach.] Malbr.)
f. corrugata DT. et Sarnth. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
var. delisei Nyl. (Syn. *P. proluxa* var. *delisei* Nyl.) — I: Ibidem.
P. saxatilis (L.) Ach.
f. munda (Schaer.) Sandst. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. pag. LAKI-TELEK, in territ. SÁRTELEK, and. — TISZAFÜRED, caput pontis, and. — TISZAUG, ad lapid. andesiticis iuxta ripam fluvii.

USNEACEAE

- Evernia prunastri* (L.) Ach.
f. gracilis (Ach.) Nyl. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.
Ramalina pollinaria (Westr.) Ach. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, caput pontis, and.

CALOPLACACEAE

- Caloplaca aurantiaca* (Lighth.) Th. Fr. — II: CSONGRÁD, caem. — PUSZTATASKONY, later. — SZAJOL, ad muros caementaceos cataractae. — III: Pr. opp. SZEGED, and.
C. citrina Hoffm. — I: Pr. pag. BALSA, caput montis, calc. — II: CSONGRÁD, later, caem. — PUSZTATASKONY, later. — SZAJOL, ad murum cataractae, caem. — TISZAUG, aditus pontis, caementum. — III: SZEGED, caem. — ÓBECSE (Stari—Bečej), in aggere lapidosa, caem. — ZENTA (Senta), ibidem.
C. decipiens (Arn.) Sydow. — I — II — III: Ubique in aggeribus lapidosis cum lapidibus andesiticis, calcariis, latericiis contectis et ad superficies caementaceas inter lateribus, in toto territorio in valle Tibisci.
f. cinerascens Erichs. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, caem. — NAGYRÉV, ad ripam fluvii and. — TISZAFÖLDVÁR, ad cataractam, caem. — TISZAROFF, supra aggerem latericium, later. — TISZAUG, ad scalas pontis, caem. — III: Prope opp. SZEGED, iuxta ripam fluvii, and. et later.
var. compacta (Mallbr.) Hillm. — In associatione plantis typicis in toto territorio. — III: ÓBECSE (Stari—Bečej), in aggere lapidosa, caem.
var. incrustans (Nyl.) A. Zahlbr. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. et caem. — II: Pr. opp. SZOLNOK, ad ripam inferiorem fluvii, and. — TISZAFÖLDVÁR, ad murum cataractae, caem. — III: SZEGED in aggere latericia, later.
var. leprosa (Arn.) Stein. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, caem. — Pr. pag. FELGYŐ, ad aggerem caementaceam iuxta „Vidreér”. — PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — III: SZEGED, in aggere latericia, later.
C. (Blast.) ferruginea (Huds.) Nyl. — II: PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — TISZAUG, aditus pontis, caementum.

- C. festiva* (Fr.) Zw. — II: MINDSZENT, ad ostium canalis „KURCA“, calc. — PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. (Similis ad Cal. pyraceam).
- C. lactea* (Mass.) A. Zahlbr. — II: PUSZTATASKONY, in agg. latericia, later TISZAFÜRED, caput pontis, and.
- C. murorum* (Hoffm.) Th. Fr. — II: CSONGRÁD, in aggere lapidosa, later, e caem. — Pr. pag. FELGYŐ, iuxta territ. „Vidreér“, caem. — SZOLNOK, caput pontis, and. — In superficie lapidis andesitici ad ripam inferiorem fluvii. — Pr. pag. MINDSZENT, prope ostium canalis „KURCA“ calc. — TISZAROFF, in aggere latericia, later. — TISZAUG, aditus pontis, caementum.
- C. pyracea* (Ach.) Th. Fr. — I: Pr. opp. TOKAJ, in terram argillosam et supra saxa andesitica. — II: TISZAUG, caput pontis, calc, in aggere lapidosa, caem. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caementum. — III: Pr. opp. SZEGED, in aggere lapidosa, later. et caem. — ZENTA (Senta): In aggere lapidosa, caem.
- C. pusilla* Hedw. — II: PUSZTATASKONY, In aggere latericia, later.
- C. (Blast.) teicholyta* (Ach.) Bausch. I: Pr. opp. TOKAJ, ad terram argillosam. — II: CSONGRÁD: In aggere lapidosa, later et caem. — Pr. pag. FELGYŐ: in muro cataractae, caem. — DONGÉR: in muro caementaceo canalis. — Pr. pag. MINDSZENT, ad ostium canalis „Kurca“, calc. — Pr. pag. SZAJOL, in muro caem. cataractae. — PUSZTATASKONY, later. — TISZAPALKONYA: ADITUS PONTIS, caem. — TISZAROFF: In aggere lapidosa later et caem. — TISZAUG: caput pontis, calc. — III: Pr. opp. SZEGED, ad ripam superiorem, and. — ÓBECSE (Stari-Bečej): In aggere lapidosa, caem.
- C. vitellinula* Nyl. — I: Pr. opp. TOKAJ: ad murum cataractae, and.

TELOSCHISTACEAE

- Xanthoria parietina* (L.) Th. Fr. — I: Pr. pag. BALSZA, caput pontis, and. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia, later. — Pr. pag. FELGYŐ, ad muro cataractae prope „VIDREÉR“, later. — Pr. pag. SÁRTÓ: in aggere lapidosa, granit, et caem. — SZOLNOK: Ad ripam inferiorem fluvii, and. — TISZAUG, caput pontis, calc.
- var. aureola* (Ach.) Th. Fr. — II: SZOLNOK, caput pontis, and.
- f. dispersa* Oliv. — II: Pr. pag. KÓTELEK, ad saxa andesitica.

BUELLIACEAE

- Rinodina bischoffii* (Hepp.) Körb. — II: Pr. opp. TISZAFÜRED, aditus pontis viae ferreae, caem. — Pr. pag. MINDSZENT — ad ostium canalis „Kurca“, calc. — *R. salina* Degel. — (Syn.: *R. demissa* Arn.) — II: PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — TISZAUG, in superficie lateri vetusti, prope ripam fluvii.

PHYSICIACEAE

- Physcia ascendens* Bitt. — II: PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — SÁRTÓ, in summo aggeris Tibisci, ad lap. caem. — SZOLNOK: Ad ripam inferiorem fluvii, and. — TISZAUG, caput pontis, calc.
- Ph. caesia* (Hoffm.) Hampe. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — II: Pr. pag. SZAJOL: in muro cataractae, caem. SZOLNOK: Ad ripam inferiorem fluvii, and.

— TISZAPALKONYA, aditus pontis, caem. — Pr. opp. TISZAFÜRED; caput pontis, and.

f. anaptychioides Nádv. — II: Pr. pag. LAKITELEK, in lap. andesiticis sub pontem. — PUSZTATASKONY. later.

f. orbicularis B. de Lesd. — I: Pr. opp. TOKAJ, and.

Ph. dubia (Hoffm.) Lett. em. Lynge. — II: Pr. opp. SZOLNOK, in tecto tegulis contacto aedificiorum in territ. inund. fluvii. — TISZABURA, in aggere latericia, later.

Ph. nigricans (Flk.) Stizenb. — II: CSONGRÁD; in aggere latericia, later. — NAGYRÉV, later. — SZAJOL; ad murum cataractae, caem. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caementum.

var. sciastrella (Nyl.) Lynge. — II: CSONGRÁD, in aggere latericia, later.

Ph. orbicularis (Neck.) Du Rietz. — I: Pr. opp. TOKAJ, and. — Pr. p. BALSZA, caput pontis, calc. — II: DONGÉR, ad muros caementaceos cataractae. — Pr. p. FELGYŐ, prope „VIDREÉR”, caem. — Pr. pag. SZAJOL, ad murum caementaceum cataractae. — PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — TISZAFÖLDVÁR, ad murum caem. cataractae. — TISZAROFF et TISZABURA, in aggere latericia, later. — TISZAUG, caput pontis, calc.

f. calcicola Nádv. — II: PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later.

var. cycloselis (Ach.) Sántha. — II: Pr. pag. SZAJOL, in muro latericio cataractae et ad murum caementaceum.

var. georgiensis Mer. — II: KŐTELEK, in aggere latericia supra muscorum frondosarum. — SÁRTÓ, ad lap. graniticis supra aggerem.

var. virella (Ach.) Mer. — II: Pr. pag. SÁRTÓ, in superf. caementacea aggeris. — TISZAROFF, in aggere latericia, later. — TISZAUG, ad lap. andesiticis iuxta ripam fluvii. — VEZSENY, in tecto tegulis contacto aedificiorum in territ. inund. fluvii. — III: Pr. pag. GYÁLA—NAGYRÉT, in summo aggeris fluvii, ad lap. porphyricas. — ZENTA (Senta): In aggere lapidosa, later.

Ph. pulverulenta (Schreb.) Sandst.

var. lilacina (Ach.) Müll. — Arg. — II: TISZABURA, in agg. latericia, later.

Ph. sciastra (Ach.) Dr Rietz. — I: BALSZA, caput pontis, calc. — II: CSONGRÁD, SZAJOL, TISZAPALKONYA, TISZAUG, in aggere lapidosa, caem. — CSONGRÁD, FELGYŐ, TISZAPALKONYA, in aggere latericia, later.

Ph. tenella Bitt. — II: CSONGRÁD, in agg. lapidosa, caem. — SZAJOL, in muro cataractae, caem. — TISZAUG, caput pontis, calc., et and. prope ripam fluvii, in associatione Physciae ascendentis.

Ph. teretiuscula (Ach.) Nyl. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caementum.

Ph. vainioi Räs. (Syn.: *Ph. caesiella* Suza). — II: Pr. pag. FELGYŐ, in muro cataractae prope „VIDERÉR”. — SZOLNOK, caput pontis, calc., ad ripam inferiorem, and. — PUSZTATASKONY, in aggere latericia, later. — TISZAFÜRED, caput pontis, and. — TISZABURA, in agg. latericia, later. — TISZAPALKONYA, aditus pontis, caem. — VEZSENY, in tecto tegulis contacto aedificiorum in territ. inund. fluvii.

Gallé László

- Andó M.* (1959): Mikroklimatikus sajátosságok a Tisza-ártér déli szakaszán. — *Földrajzi Értesítő* VIII/3: 309—336.
- Antos K.* (1930): Adatok Szeged vidéke zuzmóflórájához (Beiträge zur Flechtenflora der Umgebung von Szeged.) — *Fol. Crypt.* I/7: 947—952.
- Barkman, J. J.* (1958): Phytosociology and Ecology of cryptogamic epiphytes. — *Assem.*: 628 pp
- Gallé L.* (1930): Szegedi zuzmóasszociációk. (Lichenassociationen aus Szeged.) — *Fol. Crypt.* I/7: 933—946.
- Gallé L.* (1935): Zuzmók Zenta és környékéről. (Additamenta ad floram Lichenum in tractu oppidi Zenta aliisque locis com. Bács-Bodrog a me collectorum.) — *Acta Biol.* III/3: 260—272
- Gallé L.* (1939): A szegedi körtöltés zuzmóflórája. — A szegedi Klauzál Gábor gimnázium évkönyve az 1938/39. tanévről: 1—10.
- Gallé, L.* (1960): Die Flechtenfgesellschaften des Tisza-Maroswinkels. — *Acta Botanica*, VI/1—2: 15—33.
- Gallé L.* (1962): Zuzmók a Tisza érterületének Szolnok megyei szakaszáról. — *Jászkunság*, VIII/4: 179—181.
- Gallé, L.* (1964): Új löszlakó zuzmótársulás a tokaji Kopaszhegyen: Endocarpetum pusilli — *Bot. Közl.* LI. (2-3): 81-85.
- Hillmann, J.—Grummann, J.* (1957): Flechten. — *Kryptogamenfl. d. Mark Brandenburg*. VIII:1—898
- Szatala Ö.* (1927, 1930, 1942): Lichenes Hungariae. — *Fol. Crypt.* I, 5, I, 7, II, 5.

GESELLSCHAFTEN VON AUF STEINEN WOHNENDEN FLECHTEN AUF ÜBERSCHWEMMUNGSGEBIETEN DER THEISS

Der Verfasser befasst sich auf Grund der Abmessung der ökologischen und zöologischen Faktoren im Rahmen potamobiologischer Untersuchungen der Theiss und ihrer Überschwemmungsgebiete mit den Flechtengesellschaften, die sich auf den Oberflächen der Dämme des Wasserschutzes, der Durchlassschleusen und der mit Ziegeln, mit Zement oder Beton verkleideten Runddämme der einzelnen Gemeinden herausgebildet haben.

Im ersten Teil seiner Arbeit berichtet er über die Geschichte der lichenologischen Erforschung der Theissgegend, macht den Leser mit den angewandten Untersuchungsmethoden und den Ergebnissen der in dem Mikroklima ausgeführten Untersuchungen bekannt. Er befasst sich eingehend mit den zöologischen Verhältnissen des Csongráder Schutzdammes, die für die ungarländischen Abschnitte des Flusslaufes der Theiss besonders typisch sind. Der zweite Teil dieser Arbeit enthält die Gruppierung der auf diesem Gebiet vorkommenden stein- und bodenbewohnenden Gesellschaften von Flechten, die synthetischen Listen der Charakterarten, ihre ökologische und zöologische Charakterisierung, ihre Entwicklungsgänge, Fundorte und ihre Vergleichung mit den auf anderen mitteleuropäischen Fundorten vorkommenden ähnlichen Cönosen. Im dritten Teil werden die entlang des oberen (I.), mittleren (II.) und unteren (III.) Abschnittes der Theiss gesammelten stein- und bodenbewohnenden Flechtenarten und -abarten aufgezählt.

Die der Aufzählung zugrunde liegenden Herbariumsexemplare sind in dem Móra Ferenc Museum von Szeged niedergelegt worden.

László Gallé

A TISZA ÁRTÉR TÉLI MADÁRVILÁGA ÉS GAZDASÁGI VONATKOZÁSAI

A kevés csapadékú, fátlan Alföldön végigfolyó Tisza dús növényzetű árterén, galériaerdeiben jellemző madárvilág alakult ki.

Legnagyobb alföldi folyónk madárvilágának megismerése jelentős tudományos érdek. Gyakorlati szempontból is fontos, hiszen a szalagerdők avifaunája erős hatást gyakorol a folyót környező mezőgazdasági területek kultúrnövényeinek kártevőire.

Munkám a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával működő Tiszakutató Munkaközösség programjával összhangban készült.¹ Célja: 1. olyan, kvantitatív vizsgálaton alapuló, az ökológiai viszonyokat is figyelembe vevő értékelését adni az ártér egy tipikus szakaszán, télen fellelhető madárállománynak, melyből általános következtetések vonhatók le a Tisza déli folyásának ornis-ára; 2. a jelen állapot rögzítése, mielőtt az ártér életét gyökeresen megmászító humán hatású változások (duzzasztó művek építése, erdő- és talajművelési módszerek bevezetése, a fűzerdő gyorsan növvő nyárrakkal való kicserélése stb.) bekövetkeznének; 3. előbbieken alapján az elkerülhetetlen beavatkozáshoz néhány olyan adatot nyújtani, amelyek azt jó irányban segítik.

A Tisza madárvilágáról eddig aránylag kevés értekezés jelent meg. Beretzky (1961), Kárpáti (1958) és Sterbetz (1957) munkáit kell megemlítenünk ezen a téren. A folyó téli madárvilágáról, tudomásom szerint, még nem készült tanulmány.

A vizsgálatok helye, ideje és módszere

A vizsgálatok *helyének* kiválasztásában több szempont játszott közre: 1. A próbaterületnek olyannak kellett lennie, amely a Tisza hazai alsó folyása mentén uralkodó *átlagos* viszonyoknak felel meg. Nem volt alkalmas tehát az olyan rész, amely túlkulturált, emberi lakótelepekkel beépített, de ugyancsak alkalmatlan volt egy, a természetvédelmi rendelkezésekkel óvott, aránylag ősi állapotban maradt ártéri szakasz is. 2. Mezőgazdasági területek vegyék körül, és lakótelepekhez közepes távolságra legyen. 3. Mindenféle téli időjárás mellett megtudjam közelíteni, hiszen többek között, az időjárásnak az állományra gyakorolt hatása is vizsgálat tárgyát képezte. 4. Emberi behatásoktól legfeljebb közepesen zavart legyen.

E feltételeknek legjobban megfelelt a Szegedtől északkeletre, mintegy 7 km távolságban fekvő, a Tisza jobb partján, Tápe község és a Vesszősi gátórház között húzódó ártér. Itt jelöltem ki 1958—59 telén a próbaterületet. (1. sz. vázlat) Földrajzi helve: Ész.: 46°16', Kh.: 37°53' Tengersizint feletti magassága: 80 m. A terület hosszú-

¹ Ezúton is köszönetem fejezem ki dr. Kolosváry Gábor akadémikusnak, a Tiszakutató Bizottság elnökének, aki támogatásával vizsgálataimat nagyban elősegítette.

sága 2,1 km, legnagyobb szélessége 250 m, legkisebb szélessége 50 m. Területe 25 ha.

Éghajlati jellemzői. Átlagos évi középhőmérséklet: 11 C°. A fagyos napok évi átlagos száma 80—90. A zord napok száma (amikor a hőmérséklet —10 C°-ig leszáll) mindössze 8—12 nap. (Kakas, 1960).

Leghidegebb téli hónap a január, amikor a havi középhőmérséklet: —3 C°.

A téli félév csapadékmennyisége 250 mm, de a havas napok évi átlagszáma csak 20. Hótakaró általában december 20—február 15-ig borítja a területet.

A felsorolt éghajlati adatokból látható, hogy tanulmányozásra kijelölt területünk az ország egyik legenyhébb telű táján fekszik, ahol a nagy hideg aránylag rövid ideig tart, és a hótakaró is csak mintegy két hónapig fedi el a növényi táplálékot az állatok elől. Mindez áttelelő-és téli vendégmadaraink számára kedvező.

*A növénytársulás.*² A védgáton belül a jellegzetes folyó menti ligetes szalagerdőt találjuk. Az iszapos-homokos talajon fűz-nyár liget-erdő (*Saliceto-Populetum*) díszik. Állománya középkorú. A terület északi felén igen öreg, odvas fákból álló fűzes tenyészik. Felszórta kisebb-nagyobb amerikai-kőrös (*Fraxinus pennsylvanica* MARS.) csoportokat, vagy magányos fákat láthatunk. (Túlnyomóan fiatal, de már jól termő fák.) A megfigyelt terület két pontján — egymástól távol — néhány mocsári tölgyből (*Quercus robur* L.) álló csoport, míg az északi határon nagyobb, középkorú, telepített tölgyes található. Az aljnövényzetet sűrű szeder (*Rubus caesius* L.) és áthatolhatatlan sűrűségű gyalogakác (*Amorpha fruticosa* L.) alkotják. Néhány helyen kisebb kiterjedésű nádas (*Phragmition*) folt is akad.

A védgát külső oldala mentén telepített keskeny, középkorú tölgy- és nyárfa-sávot nem számítom a próbaterülethez. (Figyelembe vettem mint összehasonlító állapot, de feldolgozásomban nem vettem be.)

A kijelölt határokon belül megfigyelés alatt tartottam a Tisza egész felületét, az árteret, a védgát víz felőli oldalát és a tetején húzódó utat.

A téli időszak főbb *biotopjai* — a folyótól a töltés felé haladva — nagyjából párhuzamos sávokban helyezkednek el: a folyó vízzel kitöltött medre (közepes vízállásnál mintegy 150 m széles); a vízparton húzódó, kb. 6–8 m széles, fiatal fűzfákból álló, sűrű fűzbozót; a terület két végén húzódó, 20—30 m széles szántó (minden évben kukorica van benne, télen csak a szárkúpok állanak ott); itt-ott kisebb tisztásokkal megszakított fűz-nyáras (néhol kubikgyökörökben tenyésző nádasfoltokkal); a fűvel borított töltés lába és oldala; a töltés koronája a földúttal. (2. sz. vázlat).

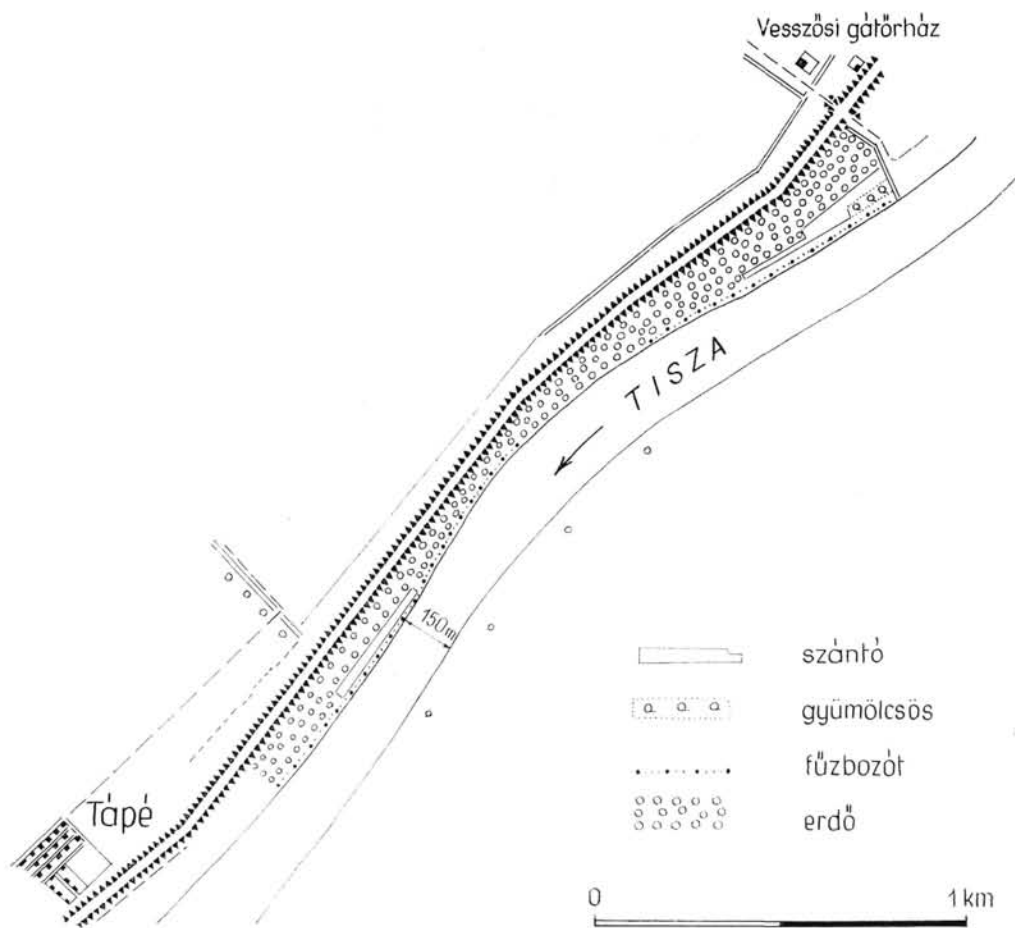
Itt jegyzem meg, hogy nagy és tartós hideg esetén a befagyott, havas Tisza — amint azt 1960 januárjában is megfigyeltem — különleges élőhelynek minősül. A nap minden órájában tucatjával lehet állatokat látni rajta. Fácán-csoportok gyalognak, őzek, nyulak, sőt néha még róka is fut át egyik part ligeterdejéből a másikba. Elhullott és a jégbe fagyott őzek, nyulak hulláján dolmányos varjak lakmároznak.

A vizsgálatok *ideje* 1958 novemberétől 1964 márciusáig tartott. Hat télen át végeztem megfigyeléseket a kimondottan téli, hónapokban októbertől márciusig. Telenként 6—8 exkurziót, lehetőleg két hetes időközökre elosztva végeztem, különböző időjárási viszonyok között.

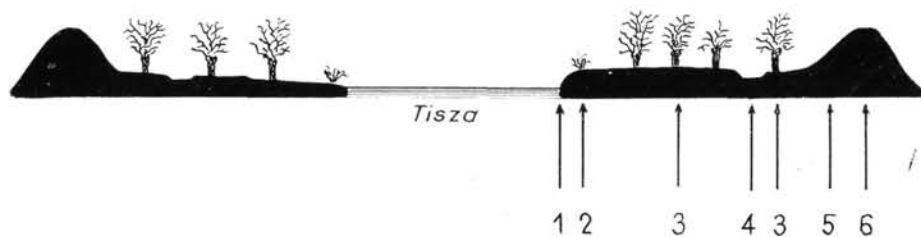
Állományfelvételi *módszerként* az ún. lineáris számolást alkalmaztam. (Az ilyen célra általában használt quadrát-módszer a téli időszakban — amikor a mada-

² A növénytársulási adatok kiegészítéséért ezúton is köszönetet mondok dr. Bodrogközi Györgynek.

rak csapatokban mozognak — nem alkalmas.) A vizsgálat napjának reggelén a terület déli határáról elindulva lassú menetben végighaladtam az ártéren. Minden alkalommal ugyanazt az utat tettem meg. Az ártéri erdő keskeny részein, a szalag-erdő közepén haladtam: a levéltelen ágak között az erdő egészét át tudtam tekin-

Skizze 1. sz. vázlat. A vizsgálat helye. — Der Ort der Untersuchungen

Skizze 2. sz. vázlat. Der Durchschnitt des Überschwemmungsgebietes mit den Biotopen

teni jobb, ill. bal felé, vagy észlelni tudtam a madárhangokat. A szélesebb erdő-
részekben enyhe hajlású szerpentinvonallal mentén jártam.

A próbaterület ilyen módszer szerinti egyszeri bejárásához 3,5—4 órára volt
szükségem.

A MEGFIGYELT FAJOK

Gavia stellata — Északi búvár

Mindössze egy alkalommal (1961. XI. 10.) láttam ezt — a Tisza vízrendsze-
rében — ritka téli vendéget. Egy példány halászatgott Tápétól északra a Tiszán.

Podiceps ruficollis — Kis vöcsök

Minden évben megfigyelhető, főleg tél elején. A 2—6 példányból álló csapa-
tok egyedei, szorosan együtt tartva fáradhatatlanul vadásznak. Néha a víz alatt
is lehet követni mozgásukat, amint sűrűn alábukva a meredek part mentén, mély
vízben keresik táplálékukat.

Anser albifrons — Nagy lilik

Kisebb-nagyobb csapatokban húz át a Tisza felett. A mederben csak egyszer
figyeltem meg: parti homokpadon, mintegy félszáz tőkés récéből álló csapatban —
tőlük kissé félrehúzódva — álldogált egy példány. (1959. XI. 27.)

Anas platyrhynchos — Tőkés réce

A téli Tisza leggyakoribb récefajta. A vizsgált területen úgyszólván állandóan
megfigyelhető. Kedvenc tartózkodási helyük a vesszősi Tisza-kanyar, ahol 200—
300 példányból álló csapatban időznek. Itt messzire belátható, széles víztükröt, és
a magas partoktól védett, szélmentes helyet találnak.

A tőkés récék a környék kisebb vizeiről gyűlnek ide. A meder homok- és agyag-
padjain, vagy a folyó jégpáncéljában keletkezett nyílt vizek szélén, a jég peremén
álldogálnak, gubbasztanak, alszanak. Legszívesebben azonban csendesen lebegnek
a vizen. A Tiszát nem táplálkozás céljából keresik fel, hanem nappali tartózkodásuk-
hoz keresnek itt védelmet, nyugalmat. Rendkívül vigyázók: a parton megjelenő
ember elől már több száz méterre felröpülnek. Hajót, motorcsónakot viszont mint-
egy 150 méterre engednek közeledni magukhoz.

Alacsony vízállásnál a bal part sekély szegélyvizében táplálék után is kutatnak.

Március elején egyrészt már kettesével, párokra szakadozva látható.

Csapatokban gyakran más récefajok (csörgő-, cigány-, barátréce) kis számú
egyedeit is megfigyeltem.

Anas crecca — Csörgő réce

Minden télen észlelhető. Rendszerint csak 2—4 példányban a tőkés récék csa-
patában, néha azonban kisebb önálló csapatokat is alkot. 1958. XII. 1-én húsz
csörgő récéből álló csapat úszott a Tiszán. Téli magatartásuk, életmódjuk meg-
egyeznek a tőkés récékéivel.

Aythya ferina — Barátréce

1962. II. 23-án hét egyedből álló csapatát figyeltem meg a bal part sekély parti
vizében.

Aythya nyroca — Cigányréce

Kis számban fordul elő. A november végén és március elején megfigyeltek a
vonulókhöz tartoznak, de az 1962. februárban megfigyelt példány minden bizony-
nyal áttelelő volt. Alámosott part, vízbe nyúló bokrai között, tanyázva várta be a
tavasz érkezését.

Bucephala clangula — Kerceréce

E jellegzetesen északi kacsafaj néhány példánya főleg november, december hónapokban volt látható.

Abb. 1. ábra. Ártéri öreg füz-erdő. — Alter Weidenwald im Überschwemmungsgebiet

Accipiter gentilis — Héja

A területen 5 télen át tartottam számon egy héját, valószínűleg ugyanazt a példányt.

Buteo buteo — Egerészölyv

Az ártéri erdők közé ékelt szántó fölött rendszeresen jár 1—2 egerészölyv.

Buteo lagopus — Gatyás ölyv

Az 1963—64. év telén figyeltem meg területünkön. A nagy hó és erős hideg következtében elhullott nyulak és őzek hullájára járt.

Falco tinnunculus — Vörös vércse

1958-ban és 1962-ben néhány áttelelő példány lakott a vizsgált területen.

Phasianus colchicus — Fácán

Területünkön — mint a Tisza alsó szakasza mentén mindenütt az ártéri erdőben — nagy számban él a fácán. A téli madárfaunának is egyik domináló faja.

A galéria erdő télen erős vonzó hatást gyakorol a környező mezőgazdasági területek fácán-populációira is. A kopár, felszántott földeken hontalanná vált madarak itt találnak természetes oltalmat az időjárás viszontagságai és a ragadozók elől.

A téle itt összegyülekezett fácánok ragaszkodnak is menedékhelyükhöz: kint a töltésen meglepett fácánok soha nem menekülnek a szántók felé, hanem mindig az

ártéri erdőbe szállnak be. Az erdőben megzavart fácánok rendszerint a Tiszán át a túlsó part ártéri erdejébe repülnek, ami azt mutatja, hogy felismerték a folyó védelmet nyújtó jelentőségét.

Kedvelt tanyahelyük a vízparti fűzbozót és a szederrel sűrűn benőtt öreg fűzsek alja. A szeder a tél jó részén megtartja leveleit, így esőtől-hótól védi az alatta meghúzódó madarakat. Más típusú rejtékhelyet választ a fácán tél vége felé, amikor már nincs levél a szederbokron, vagy az olyan erdőrészekben, ahol nincs szeder: ferdén nőtt, vagy görbe, vastag törzsű fűzök tövében, a szél mentes oldalon, részben a fa törzse alatt, kis mélyedést kapar magának a földbe. Rendszerint olyan fát választ ilyen célra, amelyről kúszó növények lógnak le és indáik sátorszerűen védik a fa tövében készített vackot. Több ilyen tanyát megvizsgálva megállapíthattam: nagyobb részt olyan jó ösztönrel választották meg vackuk helyét, hogy az 2—3 napos esőben is száraz maradt. Igen jól alkalmazkodó faj.

A fácánok — amint az ismeretes — az éjszakát a fák ágain töltik, így védekeznek a ragadozók ellen. Rendkívül érdekes az éjszakai repülésre készülő fácánok mozgalmak: Szürkületkor, mintegy adott jelre tucatjával röpködnek az ártér különböző részeiből az alkalmas fák felé, megszokott helyükre. Hangos kakat és kó-kó hangok, meg erős gallytörés verik fel az erdő csöndjét. Berregő szárnycsapásokkal igyekeznek a fűzfák koronájában minél magasabb helyen megülni. Közben — miután a vékony gallyak nem bírják el őket — nagy szárnycsattogás közben többször visszaesnek. Végül mindegyiknek sikerül elhelyezkedni. Egy kis ideig felelgetnek még egymásnak, majd a sötétség beálltával megszűnik a mozgás. Az egész különös mozgalom mindössze körülbelül 15—20 percig tart.

Éjszakai ülőhelyükről, rendes körülmények között még a kivilágosodás előtt, szürkületkor leszállnak. Nappal csak rendkívüli esetben láthatjuk őket fákon, amint arról alább lesz szó.

Amíg a hó le nem hull, az ártér egész területén (a ligeterdő tisztásain, az ártéri mezőgazdasági területeken, gyümölcsösökben) táplálkoznak a fácánok. Mindenekelőtt azonban az árvédelmi gátak külső oldalán elterülő hatalmas szántókon keresik élelmüket. Amikor azonban vastag hó borítja az árteret és a szántókat, csak a töltés nyújt szegényes táplálékot. A tetején húzó utat hókotrók teszik szabaddá, a töltéskorona egyes területeiről pedig néha a szél lehordja a havat. Ezekre a hőmentes foltokra gyülekeznek tömegesen táplálkozni a fácánok. Baromfiudvarszerű ilyenkor a kép: húszas, harmincas csapatokban, mint a házi tyúkok, legelnek. A havat és a sáros talajt ezer és ezer lábnyom és hulladék borítja. Az inség bizalmassá teszi őket: az embert 30—40 lépésre bevárják.

Érdekes megfigyelni, hogy a havas ártéri erdőben hogyan jutnak némi élelemhez a fácánok: a kőrifák szárnyas termésére gyülekező magevő madarak (főleg a süvöltők) sok magot leszórnak a fák alá. A megkérgesedett hó tetején található magot fogyasztják a fácánok, és talán ez az egyetlen táplálék, amelyet az ilyen szélsőséges időjárásakor az ártéri erdő nekik nyújtani tud.

Larus ridibundus — Dankasirály

Néhány áttelelő példány úgyszólván minden téli hónapban megfigyelhető, amint a Tisza fölött szárnyalva táplálékot keres. (Egyébként Szeged déli részén, a szennyvízcsatorna tiszai torkolatánál egész évben csapatostul látható.)

Streptopelia decaocto decaocto (FRIV.) — Balkáni gerle

Télen ritkán röpköd át egy-egy példány a terület fölött. Leszállni inkább csak a vesszősi gátórház környékén szoktak.

Athene noctua — Kuvik

1961—62 telén élt egy kuvikpár a ligeterdőben. Minden emberi településtől távol, magános öreg tölgyfa közelében, fűzfaodúban volt a tanyájuk. Hangjukat olykor nappal is hallatták.

Abb 2. ábra. Csonkolt fűzek a jeges árban.
Abgeästete Weiden in der Eisflut

Asio otus — Fülebagoly

1961 decemberében 4—5 példányból álló csapat tartózkodott Vesszős közelében az ártéri erdőben.

Picus viridis — Zöld küllő

Kis számban található. Leginkább az ártéri gyümölcsöst, meg az öreg fűzfákat járja. Megfigyeltem, hogy a megeredő eső elől a töltés külső oldalán telepített nyárasból a ligeterdőbe röpül be. Feltehetően az öreg fűzek odvában keres menedéket.

Egy alkalommal, Tápé közelében a töltés oldalán, a fűben szedegető házi-tyúkcsapatok közül vertem fel (1960. XI. 9.).

Védelmül ez a faj is felhasználja a folyót: megriasztva a Tisza túloldalán húzó erdőbe röpül.

Dendrocopos maior — Nagy fakopáncs

A fűz-nyárasban és a tölgyesben egyaránt megtaláljuk. 1959. XII. 11-én esőben, viharban is tevékenykedett.

Dendrocopos medius — Közép fakopáncs

1960—61. telén (XI. 10. és II. 24.) figyeltem meg a tölgyesben és magános öreg tölgyön.

Galerida cristata — Pipiske

Néha látható az árvédelmi gáton húzódó út mentén. 1960 januárban nagyobb számban jelent meg területünkön.

Cor Corvus cornix — Dolmányos varjú

Állandó madara a területnek, de rendszerint csak 2—3 példány észlelhető együtt. Nagyobb csapatát csak egy alkalommal láttam: 1959. XI. 30-án tizennyolc példány ült magas nyáron a Tisza közelében. Valószínűleg délibb vidékre húzó csoport lehetett. Vetési varjak csapatába keveredve sohasem láttam.

Rendszerint kiemelkedő nyárfákon figyelő példányai tűnnek szembe. Fő táplálkozási területük Tápé község, ahová gyakran járnak élelem után.

A Tisza jegén — befagyott dögön — is gyakran lakmároznak.

Corvus frugilegus — Vetési varjú

Kisebb számban a nap minden órájában láthatók fákon megpihenő egyedei. Területünkől északra, ugyancsak az ártéri erdőben nagyobb populáció lakik. Ennek napi vonulási útja a megfigyelt erdő fölött vezet. Reggel, aránylag alacsonyan sok, 30—50 példányból álló csapat húz dél felé. Délután nagy magasságban az ellenkező irányba repülnek, ilyenkor hosszan elnyúló, lazán összetartozó tömegük 1000 példányt is számlál.

Fő táplálkozási területei az ártéren kívül eső szántók.

Coloeus monedula — Csóka

Közvetlenül a megfigyelésre kijelölt terület északi határánál 2—300 csókából álló népség él öreg fűzek odvaiban. Egy részük mint áttelelő területünkön tartózkodik. Gyakran láthatók a vetési varjak csapatába keveredve.

Pica pica — Szarka

Csak néhány példány fordul elő, ami vad- és madárvédelmi szempontból előnyös.

Garrulus glandarius — Szajkó

Kis számban él területünk északi részén. Gyakran látható, amint a fácánetekbe helyezett csöves kukoricán torkoskodik.

Parus maior — Széncinke

A vizsgált terület egyik uralkodó faja. A nap minden világos órájában és a legkülönbözőbb időjárási viszonyok között tevékenykedik.

Egységével vagy fajtársaival, gyakran más fajokkal együtt, fáról fára röpülve, állandóan tovább haladva kutatja a koronaszintet.

Néha a földön is láttam szedegetni. Havas időben a fatörzsek körül képződött hómentes talajon keresgél: nagy gyorsasággal emelgeti az avar száraz leveleit és fogyasztja az alattuk rejtőző rovarokat. Zord időben a köris termését is eszi.

Mozgékonyaságából, éberségéből, aránylag bizalmas természetéből adódik kivánesiséga, melynek több érdekes példáját tapasztaltam. Egy alkalommal a ligeterdőben két széncinke szegődött hozzám, és mintegy 150 méter távolságon velem haladt. Lassan, szándékosan kissé zajosan jártam, közben meg-megállva. A madarak egymást állandóan szólogatva 6—8 méter távolságban röpöködtek körülöttem. (1960. I. 29.)

Többször előfordult, hogy amikor csendesesen megáíltam az erdőben, fáról fára röpöködve közeledtek hozzám. Különösen izgatja őket ilyenkor a kezemben tartott, fehér lapú napló. „Tze” és „csererere” hangokkal felelgetve egymásnak 2—3 méter közelségbe jönnek.

Előfordult, hogy a fák közé állított kerékpárt elhelyezése után néhány perccel kis csapat cinke vette körül. Hangos kiáltozással röpdöstek, és különösen a fényes alkatrészeket csipkedték, kopogtatták (1960. III. 19.).

Tavaszi énekét a Tisza alsó szakasza mentén sokszor igen korán, január végén, február elején már hallatja.

Parus caeruleus — Kékcinke

Kisebb populációja él a téli ártéri erdőben. A széncinkével vegyes csapatokban jár. Téli magatartása is nagyjából azonos azéval.

Aegithalos caudatus — Őszapó

Minden télen nagyobb számú őszapó van a területen. Az előző két cinkefajjal vegyes csapatokban, vagy tiszta állományban láthajuk.

A csapatokat alkotó egyedek jobban összetartanak, mint azt a többi cinkefajnál tapasztaljuk. Az egyes madarak az erdő átfésülése közben meglehetősen közel tartózkodnak egymáshoz. Táplálékszerzés közben a csapatok állandóan egy felvett irányban — legtöbbször a galériaerdő hossz tengelye mentén — fáról fára röpülve haladnak. Mozgásuk a szén- vagy kékcinke-csapatokénál gyorsabb. A koronaszint felső harmadát járják.

Abb. 3. ábra. Kőriscsák a ligeterdőben. — Eschen im Auwaid

1960-ban korai fészkelését figyeltem meg. Március 19-én már kész fészket találtam.

Certhia sp. — Fakúsz

(Csak gyűjtés, ill. közvetlen meghatározás döntheti el, hogy a *Certhia familiaris* L., vagy a *Certhia brachydactyla* BREHM. járja-e erdőket. Valószínűbb az utóbbi itt-tartózkodása).

A vizsgált területen általában mindenütt előfordul, de az északi rész öreg fűz-állományában többször figyeltem meg. Rejtő színe, gyenge hangja miatt nehezen észlelhető, ezért a feljegyzett mennyiségnél bizonyára jelentősen nagyobb az állomány.

A fák törzsén és a talajon keresi táplálékát. Cinkefélékkel vegyes csapatot is alkot.

Troglodytes troglodytes — Ökörsem

Kevés példányszámban minden télen megfigyeltem. A bokorszintben, a szedresek, gyalogakácok, nádas foltok sűrűjében tevékenykedik. Az avarban, a kórók, alacsony bokrok vékony ágain függően mozogva, kutat táplálék után. A talajtól 50—80 cm-nél magasabbra ritkán emelkedik. Vastag fűzek cserépes derekára is

felfut, és azon oldalt és ferdén le, vagy felfelé halad, de mindig a fára hajló növények takarásában marad.

Turdus pilaris — Fenyőrigó

Január, február hónapokban jelenik meg. Az ártéri erdőbe nem hatol be. Átvonuló százas tömegei az erdőszélen, a kiemelkedő magas nyáron pihennek meg. Területünkön időző példányai a tisztásokon és a töltés lábánál, a földön táplálkoznak.

Turdus merula — Feketerigó

Áttelelő példányok minden évben akadnak. Tartózkodási helyük a parti fűzbozót és a szederbokrosok.

Regulus regulus — Királyka

Kisebb kóborló csapatai minden télen megjelennek, de rendszerint csak néhány hétig tartózkodnak a területen.

Motacilla alba — Barázdabillegető

Az áttelelő példányok a partszegély alacsony növényzetét és a homokpadokat látogatják. 1960-ban és 1961-ben észleltem egy-egy példányt.

Passer montanus — Mezei veréb

Több száz egyedből álló populáció tanyázik a töltésoldalra rakott, hatalmas rőzsekazlakban. Kedvelt tartózkodási helyük az ártéri mezőgazdasági terület és a parti bokros.

Chloris chloris — Zöldike

Kenderike és fenyőpinty csapatokba keveredve járja a töltés tetején húzódó utat és a töltésoldalt.

Carduelis carduelis — Tengelic

15–20 példányból álló csapatai tisztásabb helyeken kórokon szedegetnek. Az erdőszél fűzfáira is felgallyaznak, úgyszintén a gátórház udvarának fáira. A csapatok nagyon mozgékonyak. Fürgén röpködnek a Tiszán keresztül egyik galériaerdőtől a másikba. 1959. II. 25-én mintegy 700 példány tartózkodott, 30–100 egyedből álló csapatokban, a területen.

Carduelis flavirostris — Téli kenderike

Rendszerint citromsármányokkal és fenyőpintyekkel vegyes csapatban láttam szedegetni a töltésen. 1962. I. 23-án 3 példányból álló önálló csoportját észleltem. Megriasztva az ártéri füzesben keresnek menedéket. Éjjeli szállásuk is ott van.

Pyrrhula pyrrhula — Süvöltő

A legnagyobb tömegben megjelenő téli vendég. Számuk az egyes években változó. Különösen 1958–1959 telén volt sok süvöltő, amikor a próbaterületen százas csapatokban mozogtak.

Az amerikai kőris termése vonzza őket az ártéri erdőbe, ahol úgyszólván ez a legfőbb táplálékuk. Letelepedett csapataikat vagy néhány egyedből álló kisebb csoportjaikat szinte mindig kőrisen, vagy kőris melletti fákön lehet találni. A földön, alacsony kórokon ritkán látható.

A csapat laza kötelékén belül kisebb csoportok tartanak össze. Érdekes, hogy egy him rendszeren két vagy három tojóval jár együtt. Ahol két him van egy csoportban, ott rendszerint 4–5 a tojók száma.

Fringilla montifringilla — Fenyőpinty

Kisebb-nagyobb csapatai minden télen megjelennek. Rendszerint egyéb pintyfélékkel keveredve járják a töltés koronáját. 1963. II. 18-án 80–100 egyedből álló, tiszta állományú csapatát észleltem.

Emberiza citrinella — Citromsármány

Minden télen rendszeresen megjelenik. Csapatai 10—30 egyedből állanak.

Emberiza calandra — Sordély

Néhány példányát szoktam látni a töltésen. 1959. II. 9-én 80—100 madárból álló, kevert sordély-citromsármány csapatot figyeltem meg ugyanitt.

Abb. 4. ábra. Meredek part. — Das steile Ufer

A MADÁRÁLLOMÁNY ÉRTÉKELÉSE

Az állomány nagysága, megoszlása

A megfigyelésre kiválasztott területen hat tél folyamán 43 faj jelenlétét állapítottam meg. A Magyarországon eddig előkerült 332 fajhoz (Keve, 1960) viszonyítva ez a szám talán kevésnek tűnik, érthető azonban, ha meggondoljuk, hogy nem túl nagy kiterjedésű próbaterületről és csak télen előforduló madarokról van szó.

A területünkhöz legjobban hasonlító Tisza menti Sasér-rezervátum madárvilágának listája összesen 164 madárfajt mutat ki (Sterbetz, 1957). Ezek közül 44 minősíthető télen ott-tartózkodó fajnak. A „téli” madárfajok száma tehát nagyjából egyezik a vizsgálatunk eredményeképpen kimutatott fajok számával.

Keve András „Mitteilungen über die Ornis der mittleren Donau” c. munkájában (Keve, 1940) 256 madárfajt sorol fel, amelyek közül 58 fajt tartunk a téli időszakban is a Duna mentén tartózkodónak (20 állandó és 38 téli vendég faj). A „téli” madarak ottani nagyobb fajszámát a hatalmas terület és az körülmény magya-

rázza, hogy a munka az ártér közelében fekvő — de nem ártéri — erdők madara is tárgyalja.

Mindkét tanulmány esetében jól szemlélhető az a nagyfokú eltérés, amely egész évben jelenlévő, és a csak „téli” madárfajok száma között mutatkozik. E fajok száma mindkét területen csak mintegy negyed része a nyári félévben megfigye

1. sz. táblázat

Tabelle No. 1.

Faj <i>Arten</i>	Táplál- közési forma <i>Trophische Gruppen</i>	Vízi biotop <i>Wasser- biotop</i>	Száraz- földi biotop <i>Land- biotop</i>	Allandó faj <i>Stand- arten</i>	Áttelelő faj <i>Über- winter- de Arten</i>	Téli vendég <i>Winter- gäste</i>	Átvo- nuló faj <i>Durch- züge</i>
<i>Gavia stellata</i>	C	+					
<i>Podiceps ruficollis</i>	D	+			+		
<i>Anser albifrons</i>	H	+					+
<i>Anas platyrhynchos</i>	D	+		+			
<i>Anas crecca</i>	D	+			+		
<i>Aythya ferina</i>	D	+			+		
<i>Aythya nyroca</i>	D	+			+		
<i>Bucephala clangula</i>	D	+				+	
<i>Accipiter gentilis</i>	C		+	+			
<i>Buteo buteo</i>	C		+	+			
<i>Buteo lagopus</i>	C		+			+	
<i>Falco tinnunculus</i>	C		+		+		
<i>Phasianus colchicus</i>	D		+	+			
<i>Larus ridibundus</i>	C	+			+		
<i>Streptopelia decaocto</i>	H		+	+			
<i>Athene noctua</i>	C		+	+			
<i>Picus viridis</i>	C		+	+			
<i>Dendrocopos maior</i>	D		+	+			
<i>Dendrocopos medius</i>	D		+	+			
<i>Galerida cristata</i>	D		+	+			
<i>Corvus cornix</i>	D		+	+			
<i>Corvus frugilegus</i>	C		+	+			
<i>Coloeus monedula</i>	C		+	+			
<i>Pica pica</i>	D		+	+			
<i>Garrulus glandarius</i>	D		+	+			
<i>Parus maior</i>	D		+	+			
<i>Parus coeruleus</i>	C		+	+			
<i>Aegithalos caudatus</i>	C		+	+			
<i>Certhia familiaris</i>	C		+	+			
<i>Troglodytes troglodytes</i>	C		+	+		+	
<i>Turdus pilaris</i>	H		+	+		+	
<i>Turdus merula</i>	D		+	+			
<i>Regulus regulus</i>	C		+	+		+	
<i>Motacilla alba</i>	C		+	+		+	
<i>Sturnus vulgaris</i>	C		+	+		+	
<i>Passer montanus</i>	D		+	+		+	
<i>Chloris chloris</i>	H		+	+		+	
<i>Carduelis carduelis</i>	D		+	+		+	
<i>Carduelis flavirostris</i>	H		+	+		+	
<i>Pyrrhula pyrrhula</i>	H		+	+		+	
<i>Fringilla montifringilla</i>	H		+	+		+	
<i>Emberiza citrinella</i>	D		+	+		+	
<i>Emberiza calandra</i>	D		+	+		+	

hetőknek. E jelenség oka, hogy az ártér növényzete a vegetációs perióduson kívül aránylag kevés táplálékot tud a madaraknak nyújtani.

Az általam kimutatott 43 faj kilenc nembe tartozik. Az énekesmadarak (*Passeriformes*) nemzettségére esik a fajok több mint fele. A többi viszont további nyolc nem között oszlik meg, így egyre kevés faj jut. A sokféle, egymástól eléggé elütő nem képviselőinek jelenléte az ártéri madárpopulációk jellemzője és úgy jön létre,

2. sz. táblázat

Tabelle No. 2.

Faj Arten	Táplálkozási forma Trophische Gruppen	Egyed	Súlytömeg
		Individuum	Biomasse
		per 25 ha	
Gavia stellata	C	^ 1	340
Podiceps ruficollis	D	1	1 115
Anser albifrons	H	^ 1	382
Anas platyrhynchos	D	320	356 800
Anas crecca	D	5	1 575
Aythya ferina	D	1	825
Aythya nyroca	D	1	650
Bucephala clangula	D	^ 1	280
Accipiter gentilis	C	1	1 000
Buteo buteo	C	^ 1	561
Buteo lagopus	C	^ 1	161
Falco tinnunculus	C	1	235
Phasianus colchicus	D	46	46 000
Larus ridibundus	C	2	530
Streptopelia decaocto	H	1	160
Athene noctua	C	^ 1	57
Picus viridis	C	5	900
Dendrocopos maior	D	1	80
Dendrocopos medius	D	^ 1	19
Galerida cristata	D	4	180
Corvus cornix	D	6	3 000
Corvus frugilegus	C	37	18 500
Coloeus monedula	C	12	2 880
Pica pica	D	7	1 575
Garrulus glandarius	D	2	350
Parus maior	D	25	450
Parus coeruleus	C	20	220
Aegithalos caudatus	C	29	261
Certhia familiaris	C	11	99
Troglodytes troglodytes	C	1	9
Turdus pilaris	H	16	1 600
Turdus merula	D	2	200
Regulus regulus	C	7	42
Motacilla alba	C	^ 1	5
Sturnus vulgaris	C	3	240
Passer montanus	D	23	575
Chloris chloris	H	3	84
Carduelis carduelis	D	58	1 007
Carduelis flavirostris	H	4	76
Pyrrhula pyrrhula	H	49	1 470
Fringilla montifringilla	H	15	375
Emberiza citrinella	D	15	480
Emberiza calandra	D	9	540
Summa		743	444 082

hogy a védőtöltesek között nemcsak ártéri populációk élnek. Utóbbiról alább még bővebben szólunk.

A fajok legnagyobb része (79%) szárazföldi biotopokban él (I. táblázat), hiszen a vízi élőhelyek a tél jó részén jégtakaró alatt vannak. Az „élő” Tisza vize rendszerint csak egy-másfél hónapig van befagyva. A vesszősi kanyarban azonban csak a legszigorúbb teleken áll be a Tisza. Ide gyülekeznek a bűvárok és a récék. A fajok és fajpopulációk nagy része (49%) az állandó madarak csoportjába tartozik. Az áttelelő és a téli vendégfajok száma elég közel áll egymáshoz (28% és 21%), míg átvonuló (téli kóborló) faj csak egy van.

A hiányzó fajok közül a következők megjelenése várható:

Jégmadár (*Alcedo atthis ispida* L.), amelyet több nyáron láttam területünk meredek partszakaszán.

A macskabagoly (*Strix aluco* L.) 7–8 évvel ezelőtt élt itt. A Tisza másik partján húzódó erdőben ma is tanyázik.

A vörösbegyét (*Erithacus rubecula* L.) és a csonttollút (*Bombycilla garrulus* L.) Szeged közelében, a Boszorkány-sziget ártéri erdejében figyeltem meg.

A fajok száma, amint az várható is volt, nem minden télen azonos. Például az 1960–61-es év telén vörösvérce, 1962–63. év telén kuvik nem élt a területen.

Az egyes fajpopulációk egyedszáma is állandóan változik. Nemcsak évről évre, ill. egyik téltől a másikig, de hétről hétre is eltolódások mutatkoznak. Ilyen körülmények között, ha a madárállományt az adott területen és adott időtartam alatt, mint *egészet* akarjuk vizsgálni, átlagszámmal kell dolgoznunk. Munkámban az ún. „absztrakt átlagot” (Turček, 1957) alkalmazom. (A valamely fajra vonatkoztatott absztrakt átlagot úgy nyertem, hogy az egyes teleken megfigyelt egyedek számának összegéből a hat évre eső átlagot számítottam.) Világos, hogy ez az átlag bizonyos mértékben eltér a valóságtól, azonban megfelelő tájékoztatást nyújt. A jelenleg alkalmazott felvételezési- és értékelési módszerek között ez bizonyult a legmegfelelőbbnek.

A 2. sz. táblázat a vizsgált fajok évi átlagos egyedszámát mutatja be.

3. sz. táblázat

Tablelle No. 3.

*Az állományban egynél kevesebb egyeddel részesülő madárfajok
Vogelarten, die durch weniger als ein Individuum
im Bestande vertreten werden*

Faj Arten	Táplálkozási forma Trophische Gruppen	Egyed Individuum	Súlytömeg Biomasse
		per 25 ha	
<i>Gavia stellata</i>	C	0,17	340
<i>Anser albifrons</i>	H	0,17	382,5
<i>Bucephala clangula</i>	D	0,33	280,5
<i>Buteo buteo</i>	C	0,66	561
<i>Buteo lagopus</i>	C	0,17	161,5
<i>Athene noctua</i>	C	0,33	57,75
<i>Dendrocopos medius</i>	D	0,33	19,8
<i>Motacilla alba</i>	C	0,66	5,32
Summa		2,82	1 808,37

Az állomány trofikus megoszlása és gazdasági szerepe

Ha arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy az egyes fajok milyen mértékben vesznek részt a vizsgált terület anyag- és energiaforgalmában, a madarak súlytömegét (*biomassa* Balogh, 1958) kell számításba vennünk. A *súlytömeg* alapján végzett vizsgálatok a valóságot jól megközelítő módon világítanak rá a madárállomány gazdasági jelentőségére.

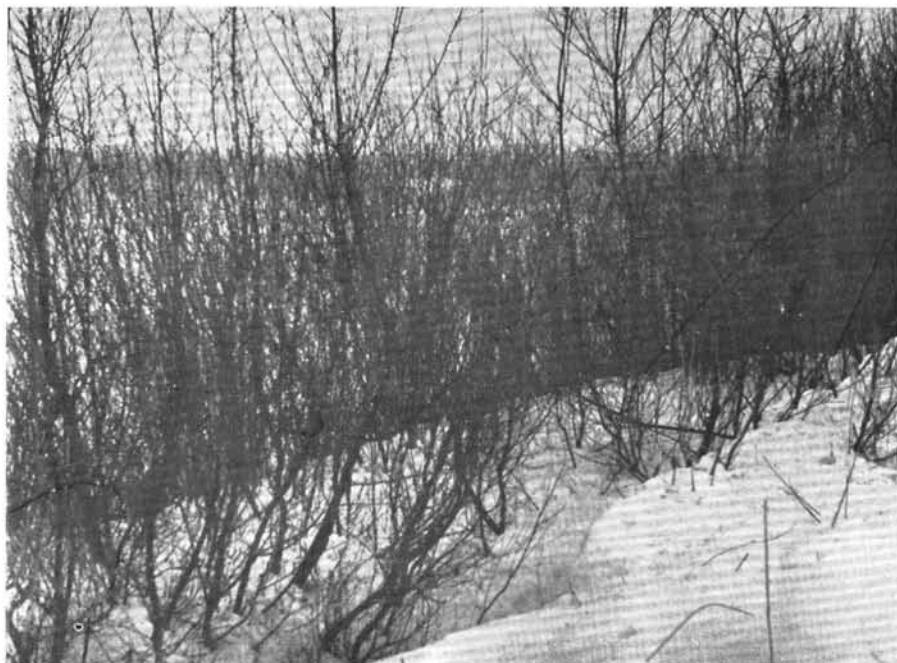

Abb. 5. ábra. Parti fűzbozót. — Weidengestrüpp am Flussufer

A fajpopuláció súlytömegét megkapjuk, ha a faj átlagsúlyát megszorozzuk a felvételekből számított egyedszámmal. A vizsgált terület összes fajpopulációi súlytömegeinek összege adja az állomány súlytömegét. A fajok átlagsúlyát Heinroth (1924—1931) adatai alapján számítom.³

Területünkön a téli hónapokban átlagban 746 madár, 445890 gramm súlyban él (ebben az összegben már benne van annak a 7 fajnak a 25 ha-ra átszámított részesedése is, amelyek kevesebb, mint egy egyénnel vannak képviselve). Egy hektárra átszámítva és kikerekítve: 30 madár, 4,4 kg súlyban.

A madárállomány összsúlya az egész terület téli madárvilágának anyag- és energia-forgalmáról tájékoztat.

Állapítsuk meg most, hogyan oszlik meg a *súlytömeg az élőhelyek között*.

Kilenc faj fogyasztása és termelése a vízi biotopra (a Tiszára) esik: 330 madár, 362 kg súlyban. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy a vízi biotopban élő fajok túlnyomó

³ A statisztikai számítások elvégzésében nagy segítségemre volt ifj. Marián Miklós.

nagy számát a tőkés récék teszik, amelyek viszont rendszerint nem táplálkoznak a Tiszán, hanem csak nappali pihenőt tartanak ott.)

A szárazföldi biotopokban élő többi 34 fajt 411 madár 83 kg súllyal képviseli

A továbbiakban értékeljük az *állomány hatását a szűkebb és tágabb környezetre* és következtessünk így *gazdasági szerepére*.

Mint minden élőlény, a madarak is a táplálék és a táplálkozás útján jutnak legszorosabb kapcsolatba a környezettel. Ezért célszerű az állomány funkcióit a táplálkozási életformák alapján vizsgálni. Így szemlélhetjük legrealisabban a madarak — emberi szempontok szerinti — hasznos vagy káros ténykedését.

A madarak táplálkozási életformájuk szerint három csoportra oszthatók (Turček, 1957): 1. növényevők (*Herbivores*): H-csoport; 2. vegyes evők (*Diversivores*): D-csoport; 3. húsevők (*Carnivores*): C-csoport. Utóbbit tovább taglalhatjuk ragadozók és rovarevők csoportjaira. Az 1. sz. és 2. sz. táblázat feltünteti a fajok táplálkozási életforma szerinti (*trofikus*) megoszlását is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fajok, ill. fajpopulációk nem állandóak egy-egy trofikus csoportban. Pl. a dankasirály, amely táblázatainkon a C-csoportban szerepel, területünkön, és télen, húsevő. Viszont a szegedi Fehértó dankasirályai nyár elején, többek között sok cseresznyét is fogyasztanak, sőt — amint az a fészektelepen található magokból megállapítható — elég nagy mennyiségben hordják is ezt a gyümölcsöt fiókáiknak. Ilyenkor tehát a D-csoportba kell osztanunk őket. A trofikus csoportba sorolásnál a fő szempont az, hogy *túlnyomóan* milyen táplálékot fogyaszt a faj.

A *vegyesevők, vagyis a D-csoport* rendelkeznek területünkön a legnagyobb tömeggel: 470 madár (az egész állomány 64%-a) 414,6 kg súlytömeggel (93%). Ha levonjuk ebből a súlytömegeből a legnagyobb számban jelenlevő, de a téli anyagforgalomba alig kapcsolódó tőkés récék súlyát, a megmaradt 58 kg-mal még mindig első helyen szerepel e csoport (4. sz. táblázat).

4. sz. táblázat
Tabelle No. 4.

Táplálkozási csoport <i>Trophische Gruppen</i>	A madarak száma <i>Zahl der Vögel</i>		A madarak súlytömege <i>Biomasse</i>	
	db <i>Stück</i>	" "	gr	" "
Herbivores	142	18	5 154	1
Diversivores	470	64	414 695	93
Carnivores	134	18	26 041	6
Summa	746	100	445 890	100

A dunai ártér téli madárvilágában ugyancsak a diversivores csoportot találta Turček a legnagyobb súlytömeggel jelenlevőnek.

A vegyesevők nagyfokú alkalmazkodási képességét mutatja, hogy táplálkozási formájukat évszakonként, sőt egyes fajok (pl. a dolmányos varjú) állandóan változtatják. Éppen e tulajdonságuk (nagyfokú plaszticitásuk) domborítja ki gazdasági jelentőségüket.

Szerepük még jobban tisztázódik, ha vizsgálódásunkban arra is tekintettel vagyunk, hogy az idesorolt fajok hol táplálkoznak.

Azt találjuk, hogy a vegyesevők nagy része (88%, 366 kg) az ártéri erdőt csak búvóhelynek, vagy éjszakai szállásnak használja, táplálkozni a szomszédos mezőgazdasági területekre jár. (5. sz. táblázat.)

5. sz. táblázat
Tabelle No. 5.

Táplálkozási csoport <i>Trophische Gruppen</i>	Táplálkozás								Összesen <i>Summe</i>			
	az erdőn belül				az erdőn kívül							
	<i>Ernährung</i>											
	<i>innerhalb des Waldes</i>				<i>ausserhalb des Waldes</i>							
Egyed <i>Individuum</i>		Súlytömeg <i>Biomasse</i>		Egyed <i>Individuum</i>		Súlytömeg <i>Biomasse</i>		Egyed <i>Individuum</i>		Súlytömeg <i>Biomasse</i>		
	%		%		%		%		%		%	
Herbivores	80	56	3 445	67	62	44	1 729	33	142	18	5 154	1
Diversivores	84	18	48 674	12	386	82	366 020	88	470	64	414 695	93
Carnivores	76	57	2 824	10	58	43	23 217	90	134	18	26 041	6
Summa	240	32	54 943	12	506	68	390 966	88	746	100	445 890	100

Az idetartozó fajok súlydominánsa, a fácán (46000 gr) nagyrészt a szántókon táplálkozik, ahol a nyári félévben rovar- és csigapusztításával feltétlenül hasznos. Ősztől kezdve, az ártér szedertermését, gyommagjait fogyasztja, főleg azonban a vetés felszínén maradt magjait szedgeti, sőt kikaparja a földbe kerültet is, a fakadó zöldet legeli. Utóbbi tevékenységei miatt, ahol olyan sok van, mint területünkön, télen károsnak kell tartanunk. Az ártéri gyümölcsösökben és a vadgazdálkodásban hasznos, az erdőgazdaságra nézve közömbös.

A következő legnagyobb súlytömegű faj a dolmányos varjú (3000 gr) az apróvadban és baromfiban kárt tehet, míg a szarka, amely 1575 gr súlytömeggel van képviselve, kis száma miatt területünkön közömbösnek minősül. Közvetve mind-

Abb. 6. ábra. A töltés teteje. — Der Gipfel des Dammes

két madárnak hasznát is látja az ártér életközössége, mert elhagyott fészükben telepszik meg a jelentős egérfosztító vörösvércse.

Az ide tartozó fajok közül kiemelem még a citromsármányt, amely az apró gyommagvak felszedésével pótolhatatlan munkát végez.

A vegyesevők kisebbik része (12%, 48,6 kg) nem hagyja el az árteret. Szállás-helyét és ételmét egyaránt itt találja meg. A széncinke a téli erdőben elsősorban rovar-evő. A fakopáncsok, feketeterítő, szajkó inkább magevők ilyenkor és fontos terjesztő, ill. gátló szerepük van az ártéri erdő fejlődésében. A nagy fakopáncs jelentős téli tevékenysége a fűzfa kártevőinek nagyfokú pusztítása.

A növényevők, vagyis H-csoport 142 egyeddel (18%), 5,15 kg súlytömeggel (1%) szerepel. Az ide tartozó fajoknak, ill. populációknak a vegyesevőkhöz viszonyított kisebb egyedszámát indokolja az a tény, hogy az ártér, ill. az ártéri ligeterdő a téli időszakban aránylag kevés növényi táplálékot tud nyújtani a madaraknak.

A H-csoportban kimutatott fajok közül a többség — hét faj — az ártéren kívül táplálkozik (62 egyed, 1,7 kg). Bár egyedszámuk eléggé megközelíti az ártéren belül táplálkozókét, súlytömegük csak fele azokénak, így természetesen fogyasztásuk és termelésük is kisebb (Ez az eset is mutatja, hogy valamely terület kvantitatív értékelését nem lehet csupán a fajok és egyedek száma alapján elvégezni.)

Az ide soroltak közül legfontosabb a tengelic populáció, 1007 gr súlytömeggel. A *Carduelis carduelis* az ártéri erdőhöz inkább csak éjszakai szálláshelye miatt tartozik. Tápterületét a környező mezőgazdasági területek alkotják, ahol különösen a bogáncs- és asztafajok magvainak valószínűleg egyetlen madárpusztítója.

A növényevők túlnyomó súlytömege az ártéri erdőn belül keresi ételmét. Súlyuk 3,44 kg, 67%, ami mindössze három fajpopulációból összegeződik. Mind a három faj (fenyőrigó, téli pinty és süvöltő) téli vendégek. Magevők, amelyek táplálkozásukkal befolyásolják az erdő terjeszkedését, egyben fő táplálékául szolgálnak az ártér ragadozó madárfajainak.

Húsevők, vagyis C-csoport. 134 egyed, 26 kg súlytömeggel (6%) képviseli területünkön ezt a táplálkozási formát. Aránylag alacsony egyedszámukkal közel állanak a növényevőkhöz, súlytömegükben azonban messze felülműlják őket, ami elsősorban a kevés nagytestű ragadozó madárnak tulajdonítható.

Ebben a csoportban is eltérő életmódú madarak kerültek össze, abban azonban minden faj megegyezik, hogy állatok húsával táplálkozik.

Gazdasági szerepük részletesebb megismerése miatt további két csoportra bonthatók: ragadozók (ide tartoznak a megfigyelt területen élő valódi ragadozók, valamint a hallal táplálkozók) és rovar-evők.

A ragadozó névvel jelöltek közé mindössze 7 egyed, 12% súlytömeggel tartozik. Kis számuk érthető: a próbaterület — természeti adottságai miatt — több eltartására nem alkalmas.

A rovar-evők 127 egyedet, 88% súlytömeggel számlálnak. Jellemző rájuk, hogy csoportjuk nagyszámú egyedből tevődik össze, de egy-egy individuum súlya csekély. Fokozott anyagcseréjük miatt azonban fogyasztásuk viszonylag magas, amiből — miután rovarokkal élnek — következik értékes gazdasági szerepük.

A húsevők többsége (57%) az ártéri erdőben tartózkodik. Súlytömegük azonban, kis testsúlyuk miatt az összes húsevő súlytömegének csak 10%-át jelenti.

Súlydominánsuk a héja (1000 gr), amely az ártéri ligeterdő madaraival táplálkozik, a vadgazdálkodásra is káros. A területen minimális számban van jelen. Az öreg fűzek odvaiban lakó kuvik, egérfosztítása mellett, a mezei verebek csapatait is gyéríti.

A rovarvők mind ragaszkodnak az erdőhöz.

Legjelentősebb közülük az őszapó és kékcinke populáció, mint a ligeterdők és az ártéri gyümölcsösök igen eredményes rovarirtói.

A zöld küllő a nyárfacincérek és a nyárfaszú pusztításában télen is tevékeny.

Abb 7. ábra. A befagyott Tisza-meder tőkésréce csapattal.
Die zugefrorene Theiss mit einer Schar von Stockenten

Az ártéri erdők rovarvő madarainak kert- és erdőgazdasági jelentősége felmérhetetlen. Rovarirtó munkájukat vegyszeres védekezéssel helyettesíteni nem tudjuk. Állományuk fenntartása, sőt fejlesztése igen fontos követelmény, amelyről lentebb még szólnunk.

A C-csoport kisebb része az erdőben keres szállást, de attól távol táplálkozik. Súlydomináns a vetési varjú-populáció (18000 gr), amely a csókákkal együtt elsősorban a védőtölteseken kívül elterülő hatalmas mezőgazdasági földeken tevékenykedik. A télen területünkön tartózkodó kis számú seregély a tápéi legelőket tisztogatja.

Erdőművelés és madárállomány

Az eddig tárgyaltakból világosan megállapítható két tény: 1. Az ártér téli — és ezzel összefüggésben egész évi — madárvilága fontos szerepet játszik nemcsak a ligeterdő, hanem még inkább a környező mezőgazdasági területek életében. A növényi kártevők elleni biológiai védekezésben a madárállomány igen nagy segítségére van az erdő- és mezőgazdaságnak, valamint gyümölcskertészetnek. 2. Az ártéri erdő kummulálja a környéken fekvő mezők, szántók madárvilágát. Miatán a Tisza alsó folyása mentén elterülő alföldi tájon a galéria erdőn kívül alig találunk egyéb erdőt, nagy fontossággal bír ezek olyan kezelése, amely a madárállomány téli átmentését, fenntartását, sőt — a nyári félévben — szaporítását szolgálja.

Az ártéri erdők fűzfáit télen, árvédelmi szempontok miatt, csonkítják. Az ilyen koronáját vesztett fa sem táplálékot, sem védelmet nem tud adni télen a madaraknak. Vékony hajtásai a tavasz és nyár folyamán is csak mérsékelt fészkelési lehetőséget nyújtanak a fontos arbicol fajoknak.

A téli hónapokban a ligeterdők aljnövényzetét, a szedreszek kivételével, teljesen kiirtják. A csupasz talajon álló, csonkolt, oldalágaiktól megfosztott törzsek nem is keltik az erdő benyomását. Élettelen, üres oszlopcsarnokra emlékeztetnek. Természetesen a madarak is menekülnek az ilyen helyekről. A tavaszi fészkelési időben is nehezen és gyéren telepednek itt meg a terricol fajok.

Az aljnövényzet kiirtásánál csak a ligeterdő tarra vágása, ill. nyárasokkal való kicserélése lehet végzetesebb hatással az árterek madárvilágára. A Tisza menti galériaerdő mind több és több pontján figyelhető meg az idős állományú fűz-nyárasok tarra vágása, a tuskók kiemelése, a földnek talajgyalukkal való egyengetése, majd gyorsan növvő nyárral való betelepítése. Ezzel a művelési módszerrel, nemcsak a leghasznosabb odúlakó, rovar- és rágcsálóirtó madarak válnak hajléktalanná, de a talajegyengetés, majd az újonnan ültetett monokultúra a bokorlakó madarak megtelepedését is hosszú időre lehetetlenné teszi. Természetes, hogy az ilyen ültetvények madárállománya kicsi, a felcseperedő erdő ellenállása a kártevőkkel szemben gyenge.

Az ártéri erdők kezelésében madarélettani szempontból, de az okszerű biológiai védekezés elősegítése céljából is, a következő módosítások lennének kívánatosak:

Célszerű lenne a fák csonkolását évenként felváltva az erdőnek csak egy hosszanti sávjában elvégezni. Így mindig találnának a madarak, az erdő egész hosszában, rejtőzésre, fészkelésre alkalmas részeket. (Néhol alkalmazzák is ezt az eljárást.)

Elhagyni az aljnövényzet teljes kiirtását, a tarvágást és egyéb drasztikus beavatkozást az életközösségbe.

A monokultúrák helyett elegyes erdőtípusokat kellene bevezetni, amelyek létesítéskor madárvédelmi szempontokat (pl. mag- és bogyótermő fák telepítése) is figyelembe vennének.

A már meglévő nyárasokban a madárállományt mesterségesen lehetne gyarapítani fészkelési lehetőségek teremtésével (bokrok), fészekodú kihelyezéssel, táplálék-növények termesztésével stb.

A gátórházak közelében elterülő fiatal nyárasok alkalmasak lennének a madártelepítésre. A gátór szemmel tarthatná a lakása közelében kihelyezett pár száz mesterséges fészekodút, felülyelhetne a téli etetésre.

Az erdőkezelésben bevezetett ilyen rendszabályokkal elérhető lenne az ártéri erdő hasznos madárállományának téli átmentése, a változó körülmények közötti fenntartása, sőt valószínűleg olyan mérvű szaporodása is, amely a populáció főlélegének évről évre való kivándorlását eredményezné a környező gyümölcsösökbe.

A TÉLI IDŐJÁRÁS HATÁSA AZ ÁRTÉRI MADARAK ÉLETÉRE

A tél alacsony hőmérsékletével, mostoha táplálkozási lehetőségeivel erős befolyást gyakorol a madarak életére. Tekintsük át fő vonásaiban, hogyan reagál az ártér madárállománya ezekre a hatásokra.

Madárcsapatok alakulása

A madárállományon végbemenő legszembetűnőbb változás, hogy a nyári félben egyedenként, párosával, esetleg családban járó fajok csapatokba verődnek.

Az ősz előrehaladásával fokozatosan megtörénik a madárcsapatok kialakulása. A megfigyelés hat esztendeje alatt a legkorábban észlelt csapatok: 1960. XI. 10-én királyka — széncinke (5 C°), 1959. XI. 24-én széncinke — kékcinke (8 C°), 1958. XII. 1-én őszapó (4 C°) csapat.

A csapatok tél végén elég korán, rendszerint már február második felében felbomlanak. Legkésőbbben 1962. II. 23-án figyeltem meg összetartó madarakat: 5 egyedből álló széncinkecsapat járta az erdőt (—4 C°).

A csapatok eddigi megfigyeléseim szerint, akkor is együtt maradnak, ha a tél folyamán átmenetileg enyhül az idő. Esetleg kisebb létszámú csoportokra válnak szét. Viszont az időjárás tartós rosszabbodása (erős fagyok, ködös napok) rendszerint a csapatok egyedszámának növekedésével jár.

Területünk szárazföldi biotopjaiban élő fajok túlnyomó többsége csapatokban látható tél folyamán. Kivételt csak a ragadozók, baglyok, harkályok és az ökörszem képeznek.

A madarak tiszta állományú-, vagy vegyes csapatokba verődnek. Tekintsük át a próbaterületen észlelt *leggyakoribb* csapatalkotó fajokat. (A fajnév után zárójelben álló első szám a megfigyelt legkisebb, a második a legnagyobb egyedszámot jelzi.)

Tiszta állományú csapatok: fácán (5, 33), széncinke (3, 20), kékcinke (3, 18), őszapó (5, 20), fakúsz (3), fenyőrigó (4, 80), királyka (4, 11), tengelic 8, 100), süvöltő (5, 120), téli pinty (6, 80).

Vegyes állományú csapatok: az ártér rovar- és magevő madarai előszeretettel vegyes állományú csapatokban élnek, kivéve a süvöltőt, amelyet eddig még csak tiszta állományban figyeltem meg. A leggyakrabban látható összetételek: széncinke — királyka (7—10 egyed), széncinke — kékcinke (5—6 egyed), őszapó — széncinke (20—25 egyed) és őszapó — széncinke — kékcinke (20—25 egyed). Utóbbi két típusban az egyedek kétharmad részét az őszapó teszi ki. A magevők rendszeren citromsármány — téli kenderike (10—12 egyed), vagy citromsármány — téli kenderike — téli pinty (15—20 egyed) csoportosulásban láthatók. A fakúsz ritkán vesz részt a vegyes csapatokban, ilyenkor rendszerint szén- vagy kékcinkéhez társul. Néha egészen tarka összetételű csapat is keletkezhetik: 1958. XII. 6-án 5 királykából — 2 őszapóból — 1 széncinkéből — 3 kék cinkéből és 1 fakúszból álló együttest figyeltem meg.

A madárcsapatok szerkezete, mozgása merőben más a magevőknél, mint a rovarevőknél. A magevők határozottabban összetartanak: a fák felső koronaszintjében tartózkodó süvöltők, vagy a földutakon, a töltés gyepszintjében szedegető pintyfélék szorosan összetartozó csoportot alkotnak. Az egyedek aránylag keveset mozognak, a csapat haladása lassú.

A rovarevők nagy kiterjedésű, lazán összefüggő csapatokban járják a cserjéket és fákat. Az egyedek nem egymás mellett, hanem csak egymás közelében keresik táplálékukat. A rendszerint több vegetációs szintre kiterjedő csapat minden tagja úgyszólván állandó, gyors mozgásban van, miközben az egész együttes meghatározott irányban halad. Az egyes fajok azokban a szintekben járnak, amelyekre specializálódtak.

Sokszor megfigyelt tény, hogy a csapatok általában mindig a szalagerdő hossz tengelye irányában haladnak, még ott is, ahol az erdő szélessége bőséges lehetőséget nyújtana annak keresztirányú átvizsgálására.

A galériaerdő sokszintű növényi arculata eredményezi, hogy a madárfajok a év vegetációs periódusában bizonyos szintekhez ragaszkodva, szintközösségeke (synsium) képezve élnek.

Kérdés, hogy télen, amikor a madarak csapatokat alkotnak és a szokottna nagyobb területet járnak be, kimutatható-e a szintekhez való ragaszkodás, és szintek azonosak-e a nyáron látogatottakkal.

Téli adataimat Pielowski (1961) lengyelországi tölgyes biotopokban, egész évet át nyert eredményeivel vetem egybe. (Az összehasonlítás elvégezhető, miután a madárfajoknak egyes szintekhez való ragaszkodása nem helyi környezethatásra jön létre, hanem morfológiai-anatómiai adaptáció folytán, természetes szelekció útján kialakult biológiai faji sajátosság).

Próbaterületünk legjellemzőbb erdei fajai vertikálisan így oszlanak meg:

- I. Avar- és gyomszint: —
- II. Alacsony aljnövényzet szintje: ökörszem.
- III. Magasabb aljnövényzet szintje: fakúsz, széncinke.
- IV. Alsó koronaszint: fakúsz, széncinke, kékcinke, őszapó, nagy tarka harkály
- V. Felső koronaszint: őszapó, nagy tarka harkály, süvöltő.

A Pielowski által észlelt viszonyoktól lényeges eltérést mutatnak a fakúsz, széncinke és őszapó-populációk, amelyek itt a magasabb aljnövényzet szintjében ill. a koronaszintben tartózkodnak, viszont a lengyelországi, egész évi megfigyelés értékek alapján szintközömbös fajoknak minősültek. Magatartásuk megváltozása bizonyára a téli évszak hatásának tulajdonítható.

A széncinke és kékcinke Pielowski (1961) szerint táplálkozástérület tekintetében egymástól izolált, mert mindkét faj más és más vegetációs szintben keresi táplálékát. Megfigyeléseim szerint télen a két cinkefaj — csapatokba verődve — azonos szintekben tevékenykedik.

Az időjárás hatása a madarak aktivitására

Csendes esőben, ha az nem tart hosszú ideig, a madarak általában nem vonulnak védett helyre. A mozgékonyabb természetűek, mint a cinkefajok, a szokottnál lassúbb ütemben, de folytatják az élelemkeresést. A dankasirályok röpködnek a Tisza fölött. A süvöltők viszont majdnem mozdulatlanul ülnek a fákon. Zuhogó esőben is láttam széncinkéket vastagabb ágakon szedegetni, és vetési varjak csapatait a Tisza fölött szárnyalni.

Hosszan tartó, kiadós eső megszünteti a madármozgást. Másfélnapos, hideg eső után madarat szinte nem is látni az ártéren. (A rejtekéből felvert kékcinke is 10—15 méteres röpülés után újra búvóhelyet keres.)

A szél elől talán jobban rejtőznek télen a madarak, mint az eső elől. Szeles időben sem szűnik meg azonban minden tevékenykedés. Mély kubikgödör, növényzettel fedett szélárnyékos oldala mentén ökörszem, széncinke, süvöltő jár táplálék után (1959. XII. 11.).

Verőfényes, szeles időben szárazföldi és vízi madarak egyaránt előszeretettel keresik a Tisza szélmentes, napos meredek partfalait, vízszegélyét. A nap besugárzó hatására jelentékeny felmelegedés állhat elő ilyen helyen. 1962. II. 23-án, amikor a léghőmérséklet -4C° volt, a meredek part alatt napsütötte, szélvédett helyen 10C° hőmérsékletet mértem a déli órákban.

Csendes havazás nemigen zavarja a madarakat. Széllel párosult hóesés rejtekhelyekre kényszeríti őket. 10—15 cm-nél vastagabb hótakaró a földön kereső madarak táplálkozását nagyon megnehezíti.

A köd nem sok nehézséget okoz a ligeterdő madarainak. Sűrű ködben is tevékenyek a cinke- és harkályfajok. A Tiszán pihenő kacsacsapatok húzását azonban eléggé zavarja a sűrű páratakaró: 1961. XI. 28-án, az ártérre ereszkedett sűrű ködben, a vízről felzavart csapatok annyira elveszítették tájékozódási képességüket, hogy többszöri elröplési kísérlet után — miközben nagy zajjal, huzamos időn át kavarogtak a levegőben — visszaereszkedtek a vízre.

A madarak aktivitására, kondíciójára hangjukból is lehet következtetni. Ezért rendszeres megfigyeléseket végeztem annak megállapítására, milyen időjárási viszonyok mellett szólnak a madarak.

A téli ártér sem nélkülözi a madárhangot. Esőben, hóban, szélben, alacsony hőmérséklet mellett is lehet hallani a madarak hangját. (Viharos erősségű szélben is — rejtekhelyre húzódva — csendesen „beszélgetnek” a magevő madarak. A folyó fölött csapongó dankasirályokat a szél erősödése mintha ingerelné a kiáltozásra. A csapatosan szedegető magevők, de főleg rovarevők sűrűn adnak jelző hangokat.) Sűrű ködben azonban hangtalan a hullámtér.

A kérdés részletes taglására e munka terjedelme nem ad lehetőséget. Röviden csak annyit kívánok megállapítani, hogy a vizsgálat hat esztendeje alatt nyilvántartott 43 faj közül 37 faj (86%) télen is hallatja hangját (legtöbbször hívó hangját).

A madarak mozgékonyaságáról, hangadásáról elmondottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a téli ártér sem kihalt, néma terület.

Összefoglalás és következtetések

A Tisza déli szakasza átlagos viszonyainak megfelelő próbaterületen hat éven át folyt az ártéri madárállomány kvalitatív és kvantitatív felvétele, ökológiai viszonyainak megfigyelése.

A területen 9 nembe tartozó 43 faj volt kimutatható. Összetételük heterogén, ami az ártérre jellemző. A fajpopulációk száma évente, ill. az egyedszám egy téli időszakon belül is elég erős fluktuációt mutat.

A próbaterület egy hektárján 30 madár, 4,4 kg súlyban él.

Az állomány gazdasági jelentőségét a súlytömeg alapján végzett számítások mutatják.

Legnagyobb súlytömegűek a vegyesevők (93%). Ez gazdasági szempontból a legfontosabb csoport, mert az idetartozó fajoknak legnagyobb az alkalmazkodási képessége. Jelentőségüket növeli, hogy súlytömegük 88%-a a környező mezőgazdasági területeken táplálkozik.

A növényevők rendelkeznek a legkisebb súlytömeggel, aminek oka, hogy az ártér télen kevés növényi táplálékot nyújt.

A húsevők aránylag alacsony egyedszámukkal közel állanak a növényevőkhöz, súlytömegükben azonban messze fölülmúlják őket. Ragadozó- és rovarevő-csoportra bonthatók. A ragadozók mindössze 18% súlytömeggel vannak képviselve, mert a terület csak kevés egyed eltartására alkalmas. A rovarevők, amelyeknek mező- és erdőgazdasági haszna felbecsülhetetlen, a húsevők 88%-át teszik. A Carnivores csoport súlytömegének 90%-a az ártéri erdőn kívül tevékenykedik, ami jelentőségét fokozza.

A ligeterdő kummulálja a környező, fában szegény alföldi területek madárvilágát és így jelentős szerepe van a mezőgazdasági kártevők elleni biológiai védekezésben.

Az ártéri erdők jelenlegi kezelési módja nem alkalmas a madárállomány fejlesztésére, sőt a fűz-nyárasoknak a madárvédelmi rendszabályok betartása nélküli lecserélése veszélyezteti annak fennmaradását. Madárelletani szempontok figyelembevételével végzett erdőművelés (részleges csonkolás, a tarra vágás mellőzése, vegyes állomány ültetése) mellett a téli madárállomány évről évre kis veszteséggel átmenthető, ill. — a nyári félévben — szaporítható lenne.

A téli időjárás az ártér madárfajait tiszta- vagy vegyesállományú csapatokba való verődésre készíti. A csapatoknak a táplálkozási típusnak megfelelő szerkezetük, mozgásuk van.

A madarak a téli ligeterdőben vertikális megoszlást mutatnak, amelyben bizonyos mértékben eltérnek nyári magatartásuktól.

A zord, téli időjárás jelentős hatást gyakorol a madarak aktivitására, de tevékenységüket csak csökkenti — a sűrű köd kivételével — nem gátolja.

Marián Miklós

IRODALOM

- Balogh, J.: A zoocönológia alapjai (Budapest, 1953, pp. 560).
- Béres, J.—Molnár P.: Adatok egyes téli madárvendégeink táplálkozásához és dinamikájához Kolozsváron (Cluj) és környékén (Aquila 69—70, 1962—63).
- Beretz, P.: A körtvélyesi Tisza-holtág tavasszal (Természettudományi Közlöny, 1961, p. 163—165).
- Bruns, H.: Pflanzenassociation Biotop und Vogelwelt (Ornithologische Mitteilungen, 2,7, 1950).
- Bulla, B.—Mendöl, T.: A Kárpát-medence földrajza (Budapest, 1947).
- Heinroth, O. u. M.: Die Vögel Mitteleuropas (Berlin, 1924—1931).
- Horráth, L.: Avifaunistic and ecological conditions of the peat bog region between the Danube and the Tisza (Acta Zoologica, III., 1—2, 1958, p. 233—244).
- Kakas, J.: Magyarország éghajlati atlasza (Budapest, 1960).
- Kárpáti, Á.: Die Avifauna des Mündungsgebietes der Maros. In: Kolosváry G.: Das Leben der Tisza. V. (Acta Biologica (Szeged), 4, p. 81—105., 1958).
- Lovassy, S.: Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai (Budapest, 1927, pp. 895).
- Keve, A.: Magyarország madarainak névjegyzéke (Budapest, 1960, pp. 89).
- Keve, (Kleiner), A.: Mitteilungen über die Ornithologie der mittleren Donau (Strand's „Folia Zoologica et Hydrobiologica” 10,2, 1940, p. 450—479).
- Marián, M.: Die Vogelwelt der Oberen-Tisza (Vertebrata Hungarica, 2, p. 69—80, 1960).
- Palmgrén, P.: Zur Synthese Pflanzen und Tierökologischer Untersuchungen (Helsinki, 1928, pp. 51).
- Pielowski, Z.: Über die Vertikalverteilung der Vögel in einem Pineto-Quercetum Biotop (Ekologia Polska — Seria A, 9, 1, Warszawa, 1961, p. 1—23).
- Pielowski, Z.: Untersuchungen über die Struktur der Vogelgesellschaften einiger Waldbiotope (Die Vogelwelt, 82, 3, 1961, p. 65—83).
- Przygodda, W.: Auswirkungen der menschlichen Tätigkeit auf die Vogelwelt (Angewandte Ornithologie, 1, 3—4, 1963, p. 127—135).
- Székessy, V.: Aves — Madarak (Budapest, 1958).
- Schmidt, E.: Vogelzöologische Untersuchungen in den Bergen um Buda (I. Budakeszi). (Acta Zoologica, 9, 3—4, p. 373—390).
- Sterbetz, I.: A hódmezővásárhelyi-Sasér természetvédelmi terület madárvilága (Aquila 63—64, 1956—1957, p. 177—193).
- Turček, F. J.: Zöologische Arbeitsmethoden für Wirbeltiere — in Balogh, J.: Lebensgemeinschaften der Landtiere (Budapest, 1958, p. 417—450).
- Turček, F. J.: A Duna melletti ligeterdők madárvilága, tekintettel gazdasági jelentőségükre (Aquila, 63—64, 1956—1957, p. 15—40).
- Turček, F. J.: Adatok az erdő madárpopulációjának funkciójához a biocönológia és erdőgazdaság szempontjából (Aquila, 55—58, 1954, p. 51—53).
- Vertse, A.: Madártelepítési kísérletek 1950—1951. (Aquila, 55—58, 1948—1951, p. 13—21).

DIE VOGELWELT IM WINTER AUF DEN ÜBERSCHWEMMUNGSGEBIETEN DER THEISS UND IHRE BEZIEHUNGEN ZU DER WIRTSCHAFT

Auf den Überschwemmungsgebieten und in den Galeriewäldern der durch die baumlose Ebene des Alföld (der Grossen Ungarischen Tiefebene) hinfließenden Tisza (Theiss) hat sich eine charakteristische Vogelwelt herausgebildet. Mit der Vogelfauna dieses Flusses haben sich bisher nur wenige Forscher beschäftigt, über seine Vogelwelt im Winter ist bisher in unserer Literatur noch keine Untersuchung erschienen.

Der Verfasser hat im Laufe von sechs Wintern (1958—64) einen in der Nähe von Szeged befindlichen typischen Teil des Überschwemmungsgebietes der Theiss studiert. Das Ziel war: auf Grund von quantitativen Untersuchungen (aber auch mit Rücksicht auf die ökologischen Verhältnisse) eine Auswertung der Vogelwelt im Winter von diesem typischen Gebiet zu geben. Diese Arbeit ist in Harmonie mit dem Programm der mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften tätigen Arbeitsgemeinschaft für die Theissforschung fertiggestellt worden.

Das angewiesene Probestgebiet ist das Überschwemmungsgebiet, das sich nordöstlich von Szeged in einer Entfernung von 7 Km zwischen der Gemeinde Tápé und dem Dammwächterhaus „Vesszós“ hinzieht. (Skizze Nr. 1). Nördliche Breite: 46° 16', östliche Länge: 37° 53'. Höhe über dem Meeresspiegel: 80 m. Die Länge des Gebietes: 2,1 Km, die grösste Breite: 250 m, die geringste Breite: 50 m. Flächenraum ungefähr 25 ha.

Durchschnittliche Temperatur des Jahresmittels: 11°C. Der kälteste Monat ist der Januar (Monatsmittel: 3°C). Die Niederschlagsmenge des Winterhalbjahres im Durchschnitt: 250 mm. Vom Schnee wird das Gebiet nur vom ca. 20. Dezember bis ca. 15. Februar bedeckt. Das zum Studium bestimmte Gebiet liegt also in einer solchen Gegend des Landes, wo der Winter am gelindesten zu sein pflegt. Innerhalb des Schutzdammes finden wir an dem Flusse den charakteristischen Galeriewald. (*Saliceto-Populetum*), zerstreut sind auch *Fraxinus pennsylvanica* und einige *Quercus robur* zu sehen. Das Unterholz wird von dichter *Rubus caesius* und *Amorpha fruticosa* gebildet. An einigen Stellen finden sich auch kleinere schilfbedeckte Flecke (*Phragmition*).

Die wichtigsten Biotope sind auf Skizze 2 vorgeführt.

Die Untersuchungen dauerten von November 1958 bis März 1964. Jeden Winter wurden von dem Verfasser 6—8 Exkursionen vorgenommen, möglichst in Abständen von zwei Wochen.

Die Aufnahme des Bestandes wurde von ihm mit linearer Zählungsmethode ausgeführt. Er wandelte im langsamen Fussgang in der Mitte des Galeriewaldes hindurch. Zur einmaligen Begehung des Probestgeländes waren 3 1/2 bis 4 Stunden erforderlich.

Über die beobachteten Arten, über deren Verteilung je nach den Biotopen, über die Art und Weise ihrer Ernährung und über ihre Gewichtsmasse (Biomasse) sollen die Tabellen Nr. 1, 2, 3 orientieren.

Auf dem Versuchsgelände war im Laufe der sechs Winter das Vorkommen von 43 zu 9 Gattungen gehörenden Arten festzustellen, was ein Viertel jener ausmacht die im Sommerhalbjahr beobachtet werden können. Die heterogene Zusammensetzung der Vogelwelt ist für die Vogelpopulationen des Überschwemmungsgebietes besonders charakteristisch.

Unter den fehlenden Arten ist das Erscheinen noch der folgenden zu erwarten: *Alcedo atthis ispida* L., *Strix aluco* L., *Erithacus rubecula* L. und *Bombycilla garrulus* L.

Die Zahl der Artenpopulationen weist häufig bzw. die der Individuen auch innerhalb des Winterzeitabschnittes starke Fluktuationen auf.

Auf je einem Hektar des Probestgeländes leben 30 Vögel, im Gewicht von 4,4 kg.

Die wirtschaftliche Bedeutung des Bestandes zeigen uns die auf Grund der Gewichtsmenge ausgeführten Rechnungen an. Die grösste Gewichtsmenge haben die Gemischtfresser (*Diversivores*, D-Gruppe). Diese ist in wirtschaftlicher Hinsicht die wichtigste Gruppe, weil die Anpassungsfähigkeit bei den hierher gehörenden Arten am grössten ist. Ihre wirtschaftliche Bedeutung wird noch dadurch erhöht, dass sich 88% ihrer Gewichtsmenge auf dem angrenzenden landwirtschaftlichem Gelände ernährt.

Die Pflanzenfresser (*Herbivores*, H-Gruppe) verfügen über die kleinste Gewichtsmenge, was darin seinen Grund hat, weil das Überschwemmungsgebiet im Winter wenig pflanzliche Nahrungsmittel bietet.

Die Fleischfresser (*Carnivores*, C-Gruppe) stehen mit ihrer verhältnismässig niedrigeren Individuenzahl den Pflanzenfressern näher, in Hinblick auf ihre Gewichtsmenge werden aber diese von ihnen weit übertroffen. Sie sind auf die Gruppen der Raubvögel und der Käferfresser zu trennen. Die Raubvögel sind nur mit einer Gewichtsmenge von 18% vertreten, weil das Gebiet nur zur Erhaltung von wenig Individuen geeignet ist. Die Käferfresser, deren Nutzen in der Land- und Waldwirtschaft unschätzbar ist, machen 88% der Fleischfresser aus. 90% der Gewichtsmenge der

Gruppe der Carnivoresuchen ihre Nahrung ausserhalb des Galeriewaldes des Überschwemmungsgebietes, was ihre Bedeutung für die Wirtschaft erhöht (vgl. Tab. Nr. 5).

Mit der nützlichen und schädlichen Tätigkeit der einzelnen Arten befasst sich der Verfasser eingehend.

Der Auwald verdichtet die Vogelwelt der angrenzenden baumarmen Gebiete des Alföld an und spielt deswegen eine bedeutende Rolle in dem biologischen Schutz gegen die Schädlinge der Landwirtschaft.

Die jetzige Weise der Nutzung der Wälder des Überschwemmungsgebietes ist zur Hebung des Vogelbestandes nicht geeignet, die ohne Berücksichtigung der Verfügungen für den Vogelschutz erfolgte Abholzung der Weiden- und Pappelwälder gefährdet geradezu das Bestehen des Vogelbestandes. Die bei Berücksichtigung vogelbiologischer Gesichtspunkte ausgeführte Forstkultur (d. h. partielle Abästung, Vermeidung des Kahlschlages, Pflanzung eines gemischten Bestandes) ermöglicht mit geringen Verlusten von Jahr zu Jahr die Hinüberrettung des Winterbestandes der Vögel bzw. im Sommerhalbjahr wäre sogar seine Erhöhung möglich.

Durch das Winterwetter werden die Vögel des Überschwemmungsgebietes zur Vereinigung in Gruppen von reinen oder von gemischten Beständen angetrieben. Gruppen von reinen Beständen bilden: Fasane, Kohlmeisen, Blaumeisen, Schwanzmeisen, Baumläufer, Wacholderdrosseln, Wintergoldhähnchen, Stieglitze, Gimpel und Bergfinken.

Gruppen von gemischtem Bestand: Kohlmeisen-Wintergoldhähnchen; Kohlmeisen-Blaumeisen; Schwanzmeisen-Blaumeisen, Kohlmeisen; Goldammern-Berghänflinge-Bergfinken.

Die Scharen Gruppen weisen solche Struktur und Bewegung auf, die ihrem Ernährungstyp entspricht: die Samenfresser bilden sich eng zusammenschliessende, die Käferfresser lose, sich weit ausbreitende Gruppen.

Die Vögel zeigen im Winterauwald eine *vertikale Verteilung* und in dieser Hinsicht weichen sie von ihrem Verhalten im Sommer einigermaßen ab.

Die vertikale Verteilung der charakteristischen Arten:

I. In Krautschicht und Bodenstreu: —;

II. Im niedrigen Unterholz: Zaunkönig;

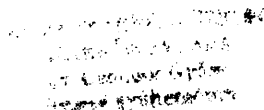
III. Im höheren Unterholz: Baumläufer, Kohlmeise;

IV. In der unteren Baumkronenhälfte: Baumläufer, Kohlmeise, Blaumeise, Buntspecht;

V. In der oberen Baumkronenhälfte: Schwanzmeise, Buntspecht, Gimpel.

Verfasser analysiert auf Grund zahlreicher Beobachtungen und Aufzeichnungen die Einwirkung der Erscheinungen des rauhen Winterwetters auf das Verhalten der Vögel. Es wird von ihm festgestellt, dass das Winterwetter eine erhebliche Einwirkung auf die Aktivität der Vögel ausübt, ihre Tätigkeit wird aber von diesem nur vermindert, nicht aber — mit Ausnahme des dichten Nebels — verhindert.

Miklós Marián

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ

SOMMAIRE

INHALT

<i>Banner János</i> : Reizner János és a szegedi múzeum	3
<i>Csalog József</i> : A legújabb kökénydombi fonatlanymat tanulságai	17
<i>Die Lehren des neuesten Geflechtabdruckes von Kökénydomb</i>	43
<i>Makkay, J.—Trogmayer, O.</i> : Die bemalte Keramik der Körös-Gruppe	47
<i>Gazdapusztai, Gyula</i> : Das präskythische Grab von Doboz	59
<i>A dobozi preszkita sír</i>	64
<i>Lakatos, Pál</i> : Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung	65
<i>Tari László</i> : Éremlelet Csongrád-Faragó-tanyán a XIII. századból	83
<i>Münzfund in Csongrád-Faragó-Gehöft aus dem XIII. Jahrhundert</i>	92
<i>Juhász Antal</i> : A deszki hajóvontatók	93
<i>Die Deszker Bugsierer</i>	113
<i>Kresz Mária</i> : Maksa Mihály tálas	115
<i>Mihály Maksa, der „Schüsselmacher“</i>	150
<i>Tésikné K. Márta</i> : A Dél-Alföld női vászonruhái	153
<i>Die Leinwandkleider der Weiber in Südaföld</i>	159
<i>Waldmann József</i> : Tápé táncalkalmai és hagyományai	161
<i>Tanzgelegenheiten und Traditionen in Tápé</i>	173
<i>Köpösi Vera</i> : A makói Lenin TSz üzemi- és munkaszervezete	175
<i>Die Betriebs und Arbeitsorganisation in der Lenin-Produktionsgenossenschaft von Makó</i>	195
<i>Oltvai Ferenc</i> : 1919 évi uradalmi bérezések a Pallavicini hitbizományban	197
<i>Szelesi Zoltán</i> : Munkácsy Honfoglalás-a Szegeden	205
<i>Munkácsy „Landnahme“ in Szeged</i>	223
<i>Török László</i> : A szegedi eklektika	227
<i>Die Szegeder Eklektik</i>	264
<i>Gallé László</i> : A Tisza menti kövesgátak zuzmócönózisai	265
<i>Gesellschaften von auf Steinen wohnenden Flechten auf Überschwemmungsgebieten der Theiss</i>	286
<i>Marián Miklós</i> : A Tiszai árteré téli madárvilága és gazdasági vonatkozásai	287
<i>Die Vogelwelt im Winter auf den Überschwemmungsgebieten der Theiss und ihre Beziehungen zu der Wirtschaft</i>	311

Kiadásért felelős a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatója
Példányszám: 600 — Terjedelem 27,50 (A/5) iv
65-5866 Szegedi Nyomda